

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПОВІТРЯНИХ СИЛ
імені ІВАНА КОЖЕДУБА

**СВІТОГЛЯДНИЙ СЕНС СУЧАСНОЇ ВІЙНИ:
СОЦІОГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ**

Монографія

Харків

2024

УДК 141.7:316.485.26:001.1

C71

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Харківського національного університету
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
(протокол № 6 від 21 травня 2024 року)*

Рецензенти:

В.І. Осьодло – доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, начальник навчально-наукового інституту воєнної історії Національного університету оборони;

І.Д. Денисенко – доктор філософських наук, професор, декан факультету соціальних і поведінкових наук Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди;

О.Ю. Висоцький – доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин Дніпровського національного університету імені О. Гончара.

Світоглядний сенс сучасної війни: соціогуманітарні аспекти:
C71 монографія /за ред. В.А. Кротюка. Харків : Факт, 2024. 509 с.

ISBN 978-617-8175-29-0

Монографію присвячено комплексному міждисциплінарному дослідженню феномену сучасної війни в онтологічному, культурно-історичному, структурно-функціональному, аксіологічному вимірах. На системній основі поєднані різнорівневі методологічні підходи до дослідження основних аспектів збройного протистояння, функціонування суспільства в умовах війни. У фокусі особливої уваги – вивчення й узагальнення досвіду російсько-української війни. Сутність ключових категорій безпекової сфери досліджується крізь призму як класичних, так і неklasичних філософських парадигм.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, військовослужбовців і державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами еволюції форм і методів сучасного збройного протистояння у соціогуманітарному контексті.

УДК 141.7:316.485.26:001.1

ISBN 978-617-8175-29-0

© Колектив авторів, 2024

Світлій пам'яті
Євгена Миколайовича
МАНУЙЛОВА

ЗМІСТ

Передмова.....	6
ПРИРОДА ВІЙН ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕПОХИ	
<i>В.А. Кротюк.....</i>	11
ТУРБУЛЕНТНІСТЬ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ВІЙН МАЙБУТНЬОГО	
<i>М.П. Требін, Т.О. Чернишова.....</i>	32
(ПОСТ)КОЛОНІАЛЬНА ВІЙНА ЯК ПРЕДМЕТ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ: ЕВРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ	
<i>М.В. Чугуєнко.....</i>	51
СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ У ПРАКСЕОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ	
<i>Ю.Ф. Кучеренко, А.М. Носик</i>	73
ПОЛІФОНІЯ СУТНІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК СУЧАСНИХ ВІЙН ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙ КЛАСИЧНИХ ФОРМ НАСИЛЬСТВА	
<i>О.Г. Данильян, Ю.Ю. Калиновський.....</i>	125
СУЧАСНА ВІЙНА: НАСИЛЬНИЦЬКА СУТНІСТЬ І ЗМІСТ У НОВІТНІХ ІНФОРМАЦІЙНО-МЕРЕЖЕВИХ ФОРМАХ	
<i>О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань.....</i>	159
ТРЕНДИ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ У ВІЙНАХ ХХІ СТОЛІТТЯ	
<i>М.П. Требін, Т.О. Чернишова.....</i>	201
МІСЦЕ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ	
<i>І.О. Поліщук.....</i>	239
РАШИЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ СУЧАСНОГО КРЕМЛЯ В РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ	
<i>М.П. Требін.....</i>	260
ТАКТИКА АКУСТИЧНОГО ТЕРОРУ (на матеріалах агресії проти України)	
<i>І.П. Рущенко, І.М. Дубровський.....</i>	279
ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	
<i>О.В. Шевчук, І.В. Габро.....</i>	313

УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ В СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА: АВТОМАТИЗОВАНІ МЕТОДИ РОБОТИ З КОНТЕНТОМ	
<i>О.В. Курбан</i>	336
ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКТОРУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ: НОВА ФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА	
<i>А.А. Голота</i>	362
ПРОФІЛАКТИКА СИНДРОМУ «ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ» В УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОФІЦЕРІВ ПОВІТРЯНИХ СИЛ	
<i>В.В. Артюхова</i>	395
УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ НА ЗАХИСТІ ДЕРЖАВИ: ЗІ ЗБРОЄЮ ТА БЕЗ	
<i>О.С. Гончарова</i>	413
ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ	
<i>К.О. Яндол</i>	437
СУЧАСНА ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА: СТРАТЕГІЇ ТА НАСЛІДКИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	
<i>С.М. Соболева</i>	464
Список літератури	488
Авторський колектив	507

П Е Р Е Д М О В А

Вся історія людства супроводжується війнами і протягом усієї своєї історії людство ділиться на тих, хто війну засуджує, заперечує і тих, хто війну виправдовує, вважає нормою. Слідом за Платоном, який назвав війну природним станом народів, апологія війни прослідковується у творах видатних вчених, письменників, державних діячів різних епох і народів: Сенека (життя – та ж війна); Геракліт (війна, як боротьба суперечностей, є батько і мати всього; одним вона визначила боги, іншим людьми; одних вона зробила рабами, інших вільними); Томас Гоббс (людство – вовча порода, завжди готова розтерзати один одного); Іммануїл Кант (війна витікає, очевидно, із самої людської природи); П'єр Жозеф Прудон (війна є суттєвою умовою нашої людяності); Віктор Гюго (жага руйнування в нас у крові); Еміль Золя (я знаходжу війну фатальною необхідністю; неминучість її виникає з тісної залежності природи людини від природи всього сущого); Карл фон Клаузевіц (війна як сліпий природний інстинкт; ...війна є продовженням політики іншими [насильницькими] засобами); Ернст Юнгер (ми не можемо зректися війни, інакше вона поглине нас); Ярослав Грицак (війни є нормою людської історії) і таке інше.

На жаль, у сучасну добу війна все ще залишається одним із ключових інструментів досягнення політичних та економічних цілей світових акторів, загальноприйнятою технологією перебудови світового порядку та системи міжнародних відносин. Разом із тим, війна набуває іншого ціннісного змісту, коли мова йде про захист території країни від збройної агресії, гарантування безпеки життя і здоров'я її громадян, національно-визвольні війни та рухи.

Осмилення природи сучасних війн, їх сенсу і змісту є важливою і нагальною науковою проблемою, яка стає ще більш актуальною у зв'язку з удосконаленням засобів і методів ведення бойових дій, перманентним посиленням їх науково-технічного рівня, зміщенням акцентів у збройних конфліктах на протиборство в інформаційному полі, соціальних мережах та кіберпросторі.

Доводиться визнати, що сподівання науковців та гуманістів, які прагнули гармонізувати міжнародні відносини, вибудувати нову систему людського співіснування без війн і збройних конфліктів, не справдилися – у XXI столітті світ не став більш безпечним та керованим. Насупроти, він виходить з-під контролю і в ньому дедалі яскравіше проявляються агресивні методи та способи вирішення конфліктів і подолання криз, нарощуються масштаби насильства і терору. Сучасна цивілізація, втративши в результаті ліквідації двополюсного світоустрою стан рівноваги, перейшла на рубежі століть у стан перманентного конфлікту, спричиненого зіткненням життєво важливих національних інтересів сучасних економічно й воєнно-політично потужних держав світу.

Незважаючи на високу технологічність і нові методи ведення, сучасні війни є водночас класичним проявом загострення все тих же економічних, геополітичних, міжрасових, етноконфесійних, демографічних та інших протиріч.

Відтак, проблеми розуміння природи сучасних війн, їх причин та наслідків, шляхів урегулювання конфліктів набувають в наш час особливої актуальності.

Авторський колектив даного дослідження переконаний, що об'єктивне дослідження характеристик сучасних війн не може бути здійснено в межах однієї наукової парадигми та потребує міждисциплінарних підходів: розуміння сутності війни з точки зору методології усіх гуманітарних та суспільних наук.

Позиція авторського колективу обумовлена тим, що сьогодні у науковому дискурсі представлена поліфонія уявлень про феномен сучасної війни: концепція гібридної війни, мережева війна, когнітивна та консцієнтальна війни, організаційна й інформаційна війни тощо. Тому важливим завданням для науковців, представників експертного середовища є фундаментальне обґрунтування особливостей сучасних війн з метою визначення адекватної внутрішньої та зовнішньої політики, створення системи національної безпеки відповідно до сучасних реалій, вдосконалення структури та якості забезпечення оборонного сектору. Від ступеня реалістичності такого обґрунтування залежить тривалість та ефективність трансформаційних процесів у суспільстві, поступальний історичний розвиток держав задля захисту національних інтересів і збереження національної

самобутності.

Для України феномен війни не є суто теоретичним концептом, оскільки наша держава стала об'єктом зовнішньої агресії, найбільшої за масштабами з часів Другої світової війни, учасником збройного протиборства, яке з високою ймовірністю може перерости у третю світову війну або війну ядерну. Саме тому проблема осмислення характеру й особливостей сучасної війни є не просто ключовою для нашої країни, а й життєво важливою для збереження суверенітету, національної та територіальної цілісності.

Для розуміння причин і перебігу сучасної війни на теренах України ми маємо брати до уваги такі чинники як політична роз'єднаність в країні, несформованість усталених суспільних інституцій і демократичних традицій, нераціональна організація системи державної влади, економічна криза тощо.

Загалом, сучасні війни стали наслідком кардинальних змін у системі міжнародних відносин та продемонстрували недієвість системи колективної безпеки, сформованої після Другої світової війни. Протягом останнього десятиліття накопичилось багато конфліктогенних чинників, спричинених регіональними та світовими тенденціями, які безпосередньо чи опосередковано впливають на ситуацію в Україні. Світовий та регіональний контексти для відстоювання суверенітету та національних інтересів України змінюються сьогодні у надзвичайно прискореному темпі і більша частина глобальних загроз, які для України ще декілька років тому видавалися далекими і несерйозними, стали буденною реальністю. Сьогодні можна констатувати, що руйнування системи колективної безпеки вже відбулося і наша країна відчула це особливо гостро. До встановлення нового світового порядку Україна, як і кожна держава, змушена захищати свої інтереси, розраховуючи переважно на власні сили та ресурси, завойовувати і посилювати суб'єктність на міжнародній арені.

Проблема безпеки і стійкості української держави вимагають належної наукової рефлексії феномена війни у всіх її проявах в сучасних умовах загострення геополітичної обстановки, що в свою чергу зумовлює потребу в концептуальному, теоретико-методологічному осмисленні даного явища. Відтак необхідне

комплексне теоретико-методологічне дослідження сучасної війни, визначення її сутності та змісту, співставлення різноманітних точок зору, напрацювання адекватної методології дослідження сучасних війн та прогнозування їх наслідків для України й світу.

Цілком очевидно, що сучасна наука потребує світоглядного дороговказу у вигляді комплексного міждисциплінарного наукового дослідження сутності та особливостей феномена війни з урахуванням як певних констант, так і трансформативних чинників. Такий запит зумовлений, з одного боку, теоретичними потребами, пов'язаними з необхідністю світоглядно-методологічного забезпечення оптимального функціонування сучасного українського соціуму, а з іншого – практичними потребами вдосконалення системи забезпечення національної безпеки українського суспільства у різних вимірах. Вирішення досліджуваної проблеми дасть змогу соціальним суб'єктам усіх рівнів науково обґрунтовано вирішувати широкий спектр завдань зміцнення національної резильєнтності, забезпечення функціонування української держави в умовах збройного протистояння, вибору оптимальної стратегії й тактики досягнення перемоги і встановлення миру.

Монографія ґрунтується на сучасній філософській, полемологічній, політологічній та психологічній літературі, публікаціях у періодичних виданнях, де репрезентовані різноманітні точки зору щодо розуміння сутності феномена сучасної війни. У роботі представлені як результати теоретичних розвідок авторів, так і значний масив емпіричних даних у контексті проблематики, що досліджується. Теоретичною та методологічною основою для написання монографії стали ідеї та гіпотези, викладені у наукових працях, які презентувалися авторами та обговорювалися на дискусійних панелях щорічної міжнародної конференції Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект».

Ми сподіваємось, що дане дослідження буде сприяти поглибленню розуміння природи сучасних війн, стане джерелом аналізу і впровадження досвіду ведення бойових дій, кроком вперед у методологічному забезпеченні національної безпеки України, позитивно вплине на попередження й нівелювання небажаних векторів

розвитку нашої держави, стане каталізатором подальшої наукової рефлексії у цій царині.

Отже, вашій увазі пропонується колективна праця, у якій розглянуто як науково-методологічні підходи до розуміння феномена сучасної війни, так і авторське бачення даної проблематики крізь призму гуманітарних і суспільних наук – філософії, політології, соціальної психології, історії тощо. Разом з тим, проблематика, окреслена у монографії, не є вичерпною, однак її автори сподіваються, що цей дослідницький проект на сучасному етапі розвитку науки дасть поштовх до подальшого конструювання системи наукових уявлень про природу і сутність сучасної війни.

Репрезентовані у цьому виданні ідеї можуть бути використані у подальших наукових пошуках як у межах прикладних наук, так і для вирішення практичних проблем життєдіяльності людини, суспільства, держави і її збройних сил. Поглиблене усвідомлення характеру й особливостей сучасних війн дозволить забезпечити суспільство й державу від національної катастрофи, втрати міжнародної суб'єктності та руйнування соціокультурного простору країни.

Монографія присвячується видатному науковцю, фундатору філософської школи у Харківському національному університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Людині з великої літери, полковнику, професору Мануйлову Євгену Миколайовичу, вдячні учні якого є серед авторів даної наукової розвідки.

На початку ХХІ століття актуалізувалася тенденція категоріально-методологічного аналізу поняття «війна», враховуючи її цивілізаційну роль та вплив на життя соціуму в цілому. Проблема концептуального виміру війни і миру піднімалася в чисельних дисертаційних дослідженнях, на різноманітних безпекових форумах і конференціях, у рамках науково-дослідних робіт, проєктів, монографій тощо. Так у роботах М. Цюрупи, А. Швейцера, Ю. Чуприни, О. Капто розглядаються проблеми глобального руху світу від культури війни до культури миру¹; проблеми війни в політичній філософії аналізуються в роботах О. Данильяна, О. Дзьобаня, Ю. Калиновського, І. Поліщука²; характеристика нових типів війн ХХІ століття дається в роботах М. Лібікі, П. Тейлора, Е. і Г. Тоффлерів, Є. Магди, Г. Поцепцова, І. Руценка³; війна як соціальний збройний конфлікт та насильство розглядається в роботах М. Требіна, В. Смолянюка, О. Панфілова⁴; проблеми війн в житті цивілізації порушуються в роботах Р. Арона, А. Тойнбі, К. Райта, У. Екхарда, К. Оттербейна та інших авторів⁵.

Професор Олександр Капто у роботі «Від культури війни до Культури Миру» зазначив, що «культура війни» – це не протилежність, антипод «культури миру», і не механічне поєднання понять «культура» і «війна», «це – принципово нова, синтетична

¹ Цюрупа М. Культура миру проти культури ненависті. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2018. №3(71). С. 264 – 272.; Чуприна Ю. В. Концептуалізація феноменів «війни» та «миру»: етико-культурний вимір. *Питання культурології*. 2021. № 38. С. 216–225. та ін.

² Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М.Ю., 2021. 558 с.; Дзьобань О. П., Прудникова О. В. Сучасна війна: трансформація до мережових форм. *Інформація і право*. 2022. № 3 (42). С. 21-30; Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Сучасна війна: трансформація сенсу в епоху інформаційних технологій. *Інформація і право*. 2022. № 4 (43). С. 9-22; Данильян О., Калиновський Ю. Війна як форма світоглядного протистояння. VI Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 8 липня 2022 року. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2022. С. 37-38. та ін.

³ Libicki M. What is Information Warfare? Washington, 1995.; Taylor P. War and the Media. Propaganda and persuasion in the Gulf War. Manchester – N.Y., 1992.; Toffler A. and H. War and Anti-war/ Survival at the Dawn of the 21st Century. London, 1995.; Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. К., 2015.; Руценка І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Х.: ФОП Павленко О.Г. 2015. 266 с.; Почепцов Г. Г. Сміслові та інформаційні війни: пошук відмінностей. *Інформаційне суспільство*. 2013. Вип. 18. та ін.

⁴ Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України / М. П. Требін // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії. - 2015. - Вип. 6. - С. 89-98; Ramonet I. Wars of the 21st century : new threats, new fears / translated by Julie Flanagan. Melbourne ; New York : Ocean Press, 2004. 181 p. та ін.

⁵ Арон Р. Мир і війна між націями. К.: Юніверс, 2000. 688 с.; Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : в 12 т. Київ : Основи, 1996.; Тоффлер Елвін. Третя Хвиля; пер. з англ. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с. та ін.

філософсько-політологічна категорія, яка базується на соціальних, економічних, політичних, правових, соціально-психологічних, морально-етичних і власне культурологічних факторах»¹. На думку науковця, філософсько-концептуальний вимір війни пов'язаний, по-перше, з визначенням війни і збройного насильства як особливого феномену цивілізації, по-друге, із формуванням категоріального апарату політичної філософії, по-третє, із світоглядними проблемами війни. У преамбулі Конституції ЮНЕСКО зазначається, що «оскільки війни починаються в свідомості людей, саме в свідомості людей необхідно вкорінювати ідею захисту миру»².

Соціально-культурний вимір війни включає в себе аналіз війни як ситуації соціального конфлікту, яка потребує відповідно не тільки військово-силових, але й соціальних методів вирішення, а також розгляду корінних соціальних змін через призму безперервного процесу, який носить насильницький або ненасильницький характер.

Виклики, які постали перед Україною в останнє десятиліття, значною мірою мають світоглядний характер. Науковцям, і перш за все українським, належить ще докласти багато зусиль щодо осмислення передумов та причин російсько-української війни. Водночас не менш актуальною дослідницькою проблемою є пошук шляхів завершення війни на справедливих умовах, засудження і покарання агресора, який розв'язав цю війну. На третьому році війни ми вже маємо великий обсяг напрацювань, результатів наукових досліджень, які потребують якнайшвидшої апробації і впровадження в практичну діяльність.

Зазначимо, що нинішній російсько-український конфлікт у науковому дискурсі вже отримав широкий спектр дефініцій. Зокрема, його часто називають «війною за ідентичність», «війною за душі людей, їхні світогляди та цінності», «екзистенційною війною» тощо³. Заради справедливості варто зауважити, що такі назви не вирізняються новизною чи оригінальністю. Такий термін як «війна світоглядів» почав використовуватися ще у нацистській Німеччині, а в англійській мові вже з 1904 року

¹ Макаренко Н. Філософсько-концептуальний вимір категорії «війна» в історії філософсько-політичної думки. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2064/1/Makarenko.pdf> (дата звернення: 22.11.23).

² Конституція ЮНЕСКО. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_014#Text (дата звернення: 21.11.23).

³ За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України. Книга 1. Київ: Кліо, 2022. 800 с.

застосовувався його аналог – «психологічна війна»¹. У 1960 році Євген Месснер писав: «У колишніх війнах важливим вважалося завоювання територій. Надалі найважливішим буде завоювання душ у ворогуючій державі»².

Аналізуючи збройний конфлікт між Україною та росією, історик Ярослав Грицак, професор Українського католицького університету, називає його «війною за історію». В інтерв'ю для «Радіо Свобода» вчений висловлює думку, що між Україною і росією ведеться суто ідеологічна війна³. Саме ідеологічні війни, на переконання канадської історикині Маргарет Макміллан, авторки дослідження про те, як війна трансформує людське суспільство, є найжорстокішим типом війн⁴.

Інший український історик, Іван Патриляк, який із початком повномасштабного вторгнення росії вступив добровольцем до лав Збройних Сил України, не має сумніву, що росія веде війну не за якийсь ресурс, за нафтовий басейн, чи вихід до моря. «Я завжди казав і буду казати, що це війна екзистенційна, це війна буттєва» – заявив він в нещодавньому інтерв'ю агентству АрміяInform⁵.

Обидва українські історики сходяться у тому, що дана війна матиме тривалий характер, це війна на виснаження, на виживання. Отже, постулюємо, що сучасна війна ведеться не за території і квадратні кілометри, а за душі людей, їхні світогляди та цінності. Контроль над першим розглядається як плацдарм для впливу на друге.

Очевидною є ціннісна (аксеологічна) складова російсько-української війни, що одночасно із повномасштабними бойовими діями супроводжується потужним інформаційним впливом, спрямованим, як вказує Євген Бистрицький, на віртуальне знищення світоглядних цінностей супротивника, насамперед екзистенційних можливостей його культури, шляхом маніпуляції усіма можливими медійними засобами. Професорка Ірина Денисенко пропонує розглядати цінності соціуму і прагнення до перерозподілу дефіцитних ресурсів між його основними суб'єктами як

¹ Омельченко Г. Світова психологічна війна, як передвісник розпаду РФ – останньої «Імперії зла». URL: https://sensor.net/ru/blogs/3315295/svtova_psihologchna_vyina_yak_peredvsnik_rozpadu_rf_ostanno_mper_zla (дата звернення: 21.12.2023).

² Месснер Е. Мятёж – имя Третьей Всемирной. Буэнос-Айрес, 1960. С. 109.

³ Війни є нормою людської історії, – Ярослав Грицак. URL: <https://ucu.edu.ua/news/vijny-ye-normoyu-lyudskoyi-istoriyi-yaroslav-grytsak/>; URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vinna-istorja-polityka-rosija/32763830.html> (дата звернення: 8.01.24).

⁴ Макміллан М. Війна. Як конфлікти формували нас. Київ: Лабораторія, 2024. 304 с.

⁵ Війна Росії проти України є екзистенційною, буттєвою, – Іван Патриляк. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/04/29/vijna-rosiyi-proty-ukrayiny-ye-ekzystenczijnoyu-buttyevoyu-ivan-patrylyak/> (дата звернення: 21.12.2023)

головні причини виникнення збройних конфліктів¹.

У контексті даного дослідження важливою є генеза як російсько-української війни, так і внутрішніх проблем, що стали підґрунтям для розгортання російської агресії, та водночас поглиблені і загострені нинішнім російсько-українським конфліктом. Відповідно, актуальним видається виявити та з'ясувати способи інфільтрації та поширення в інформаційному просторі антиукраїнських сенсів, зокрема, ігнорування суб'єктності української держави, заперечення існування українців як народу, політичної нації та навіть передумов для її існування.

Обговорюючи ці проблеми у ході роботи VII міжнародної конференції «Сучасна війна: гуманітарний аспект», її учасники прийшли до висновку, що головною причиною воєнного вторгнення росії є рашизм, тобто соціопатична ідеологія, яка засновується на свавіллі й ілюзіях, культивується в суспільстві путінською клікою і реалізується у соціальній практиці росії. Запобігання російській агресії полягає в дерашизації росії, тобто в лікуванні суспільства від ураження його членів колективною соціопатією і профілактиці цього ураження шляхом культивування цінностей, які мають антивоєнний ефект².

З початком російської війни проти України у 2014 р. поширилося й активно дебатуються поняття, яке до цього не мало широкого теоретичного вжитку для позначення збройного конфлікту, а саме поняття «когнітивна війна»³. Ще у 1993 році Елвін та Гейді Тоффлери у роботі «Війна та антивійна. Досвід виживання на порозі XXI століття» обґрунтували концепцію трьох цивілізаційних війн. На їх думку, третя стадія (хвиля) цивілізації – сучасний технологічний устрій, який породив новітній тип війни. Намагаючись описати війну «третьої хвилі», автори пропонують такий конструкт як «стратегія знання» – підхід до розуміння війни майбутнього, за якого

¹ Денисенко І. Сучасні збройні конфлікти у контексті теоретичної спадщини Л.Козера. IV Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 21 – 22 травня 2020 року. Х.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2020. С.16-19.

² Кротюк В. Рашизм: генеза походження та шляхи подолання; Староконь Є. Інформаційно-психіатрична картина світу adeptів рашизму. VII Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 30 травня 2023 року. Х.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2023. – 248 с.

³ Рущенко І., Зубар Н. Когнітивна зброя і когнітивна безпека: постановка питання // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення», Маріуполь, 9 червня 2017 р. Маріуполь, Дон ДУУ, 2017. С. 267-270.; «Виграти війну до початку війни?» Французький погляд на когнітивну війну. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/524202-vyigrat-voynu-do-nachala-voynu-francuskiy-vzglyad-na-kognitivnuyu-voynu>; Протидія когнітивній війні: інформованість і стійкість. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/05/20/protidya-kognitivnj-vjn-nformovanst-stjkst/index.html> та ін.

інформація та операції з нею є визначальним фактором політики та війни. Задля запобігання війнам Тоффлери наголосили на необхідності опрацювання нової концепції, яку запропонували назвати «війною розумової сили»¹.

Наразі дослідники пропонують різні, інколи суперечливі варіанти розуміння суті когнітивної війни. Так, вчені Гарвардського університету Олівер Бекес і Ендрю Свєб вважають, що «когнітивна війна є стратегією, яка сфокусована на зміні того, як цільова аудиторія думає, і за допомогою цього на тому, як вона діє». На думку дослідників, «когнітивна війна діє на стратегічному рівні, намагаючись руйнувати і розділяти цільові суспільства в мирний час за допомогою некінетичних засобів. На оперативному рівні стратегія когнітивної війни опирається на інформаційні операції, збір і розповсюдження дезінформації, пропаганди і політично чутливої інформації, як фейкової, так і реальної. На тактичному рівні це включає використання пропаганди і пов'язаних з нею політичних типів підривної діяльності, які розповсюджуються за допомогою традиційних і соціальних медіа»².

Досвід сучасної війни переконливо свідчить, що якою б досконалою і руйнівною, далекобійною і високоточною не була у воюючих сторін конвентивна зброя, перемогу в ній вирішує боротьба за свідомість людей. За влучним виразом одного з авторів концепції «гібридної» війни, американського військового і державного діяча Джеймса Меттіса, сьогодні «найважливіші шість дюймів на полі бою знаходяться у вас між вухами»³. Таким чином, приймемо як постулат іще одне твердження – у сучасній війні вирішальним театром бойових дій стає людська свідомість.

Мета війни полягає не лише в переформатуванні думок, установок, а й у змінненні способів мислення та поведінки людини, руйнуванні існуючої системи цінностей. При успішному веденні такої війни агресор формує індивідуальні й групові настрої та поведінку на користь власних тактичних або стратегічних завдань. У своїй радикальній формі когнітивна війна потенційно спроможна спричинити розбрат і розколоти ціле суспільство так, що воно втратить колективну волю до спротиву агресору. Це дає

¹ Тоффлер Е., Тоффлер Г. Війна та антивійна. Що таке війна і як з нею боротися. Як вижити на світанку XXI століття. URL: <https://anthologyforthelazy.webnode.com.ua/elvin-tofflerkhejdi-toffler-vijna-ta-antivijna/> (дата звернення: 11.12.2023)

² Backes O., Swab A. Cognitive warfare. The Russian threat to election integrity in the Baltic states. URL: <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/2019-11/CognitiveWarfare.pdf> (дата звернення: 12.12.2023)

³ Концепція «гібридної» війни та її складові. URL: <https://censs.org/concept-of-hybrid-warfare-and-its-components/> (дата звернення: 12.12.2023).

можливість ворогу підкорити суспільство, не застосовуючи фізичну силу чи примус. Атаки на когнітивну сферу передбачають інтеграцію кібернетичних, інформаційних/дезінформаційних, психологічних впливів та можливостей соціальної інженерії.

Сьогодні когнітивна війна використовує переваги Інтернету і соціальних мереж задля спрямування вибіркового і серійного ударів проти впливових осіб (лідерів), конкретних соціальних груп і великих мас людей (суспільств, держав, блоків, коаліцій тощо). Вона прагне породити сумніви, посіяти суперечливі наративи, поляризувати громадську думку, радикалізувати групи і спонукати їх до активних дій, які можуть зруйнувати або розділити суспільство, яке раніше було згуртоване. А дуже поширене використання соціальних мереж і технологій «розумних» пристроїв в країні може робити її особливо вразливою для атак такого виду. Перспективним напрямком вважається використання технології штучного інтелекту у когнітивній війні.

Мета когнітивної війни полягає в тому, щоб спровокувати дисонанс, суперечливі настрої, чутки, поляризувати думки та радикалізувати групи. Когнітивна війна може мотивувати людей діяти в такий спосіб, щоб зруйнувати чи розколоти консолідоване суспільство. Цілі когнітивної війни можуть бути обмеженими у просторі і часі. Або вони можуть бути стратегічними, коли кампанії ведуться десятиліттями. Окрема кампанія може мати обмежену мету запобігання проведенню запланованих військових маневрів або примусити до змін політичного курсу певної держави. Декілька послідовних кампаній можуть бути розпочаті з метою довгострокового підризу цілих суспільств чи альянсів, виклику недовіри до уряду, згортання демократичних процесів, підбурювання до громадянських заворушень або провокування сепаратистських рухів. Генерал Девід Л. Голдфейн, колишній начальник штабу ВПС США, з цього приводу свого часу зауважив: «Ми переходимо від війн на виснаження до війн пізнання»¹.

Когнітивна війна саме у військовій сфері спрямована на вплив на мислення супротивника, швидкість та правильність прийняття рішень. Одну з перших концепцій для пояснення причин поразок і перемог у сутичках з противником запропонував полковник ВПС США Джон Бойд. Вона була названа СОРД (або петля Бойда) і

¹ Кудренко О.В., Панфілов О.Ю. Когнітивний простір гібридної війни. Науковий семінар Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Інформаційна війна Російської Федерації проти України»: статті та тези доповідей, 10 грудня 2021 року. Х.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2021. С. 9-14.

складалася з чотирьох етапів: Спостереження – Орієнтація – Рішення – Дія. Дж. Бойд зазначав, що машини не виграють війни – воюють люди. І для перемоги необхідно проникнути в мозок людей. Він є тим місцем, де ведеться війна.

Згідно з концепцією Д. Бойда обидві сторони, які вступають у збройний конфлікт, діють і приймають рішення в рамках своєї петлі СОПД. Існує два основні способи досягнення перемоги над противником: 1) зробити свої цикли дій більш швидкими; 2) покращити якість рішень, що приймаються¹.

Когнітивна війна позиціонує розум як бойовий простір (театр бойових дій) та спірну сферу. Саме так – як поле битви ХХІ століття – описує людський мозок професор Джорджтаунського університету Джеймс Джордано. Когнітивна війна стала конвергенцією всіх тих елементів, які дискомфортно почувалися під загальним поняттям «інформаційна війна» з моменту його запровадження Мартіном Лібікі. Необхідність введення терміну «інформаційна війна» дослідник пов'язував із переходом від операцій, що базуються на витримці, до операцій, заснованих на ефектах, і подальшою діджиталізацією та мережевізацією інфраструктури, що є підґрунтям сучасної війни. Лібікі охоплював усі напрямки зусиль у розвідці, спостереженні та розвідці (ISR), електронній війні (EW), психологічних операціях (PSYOPS) та кіберопераціях, що загалом викликало необхідність боротися за контроль над інформаційними потоками та скористатися перевагами такого контролю. Ці елементи накладалися, але залишалися розрізненими та не мали єдиної концепції та єдності зусиль. Незважаючи на те, що прагнення до інтеграції постійно було на порядку денному, такого об'єднання не відбулося, і окремі потоки продовжували розвиватися, керуючись відносно розрізненими військовими та розвідувальними структурами. Однак військові та наукові кола намагаються боротися з цією суперечливою концепцією, вважаючи, що когнітивна війна є чимось більшим або відмінним від суми цих елементів. Підсумовуючи, робимо висновок, що когнітивна війна – це інформаційна війна з чимось доданим.

Експерти акцентують увагу на характеристиках когнітивної війни, що виникають в контексті соцмедіа: «Ця новизна виникла з приходом гіперзв'язності, в основному як

¹ Радченко Р. Інтелектуальна перевага над ворогом, або хто такий Джон Бойд? URL: <https://deepstateua.com/khto-takii-dzhon-boid/> (дата звернення: 12.12.2023).

продукту феномену соцмедіа, заснованої на створенні постійної уваги людського мозку. Цей феномен утворює міст між інформаційною війною і когнітивною, який експлуатується безпринципним противником. Гіперзв'язність створює можливість трансформувати інформаційну війну з набору епізодичної активності, в основному пов'язаної з зусиллями військових на підтримку летальних і кінетичних результатів на полі бою, в єдине безперервне зусилля щодо порушення і заперечення когнітивних умов, за яких реалізується когнітивний контекст всього суспільства. Когнітивна війна збирає разом інструменти інформаційної війни і занурює нас в реалію «нейрозброї», які за визначенням Джордано є «усім, що дозволяє мозку боротися з іншими»¹.

Когнітивна війна є більш глибинною, порівняно з інформаційною. Вона спрямована на трансформацію свідомості, а не просто на додавання інформації. Вона працює на вже наявних полюсах поганого/гарного, наприклад, додаючи до них нову фактичну інформацію.

Дослідники виділяють два основних фактори, які впливають на успішність когнітивної операції. Умовно їх можна назвати «вхід» і «вихід». Вхід – це подолання захисних функцій масової свідомості, що досягається за допомогою посилення негативності повідомлень, від яких з цієї причини неможливо ухилитися. Вихід – це та реальна аудиторія, на яку такі дії розраховані. Досить часто це зовсім не масова аудиторія, заради якої нібито поширюється негативне повідомлення.

Когнітивна війна – це вплив на вищий рівень мислення, сенси та цінності, які зумовлюють поведінку людини. Річард Шафранські ще 1994 року підкреслював важливість ментального виміру й вищих цінностей, оскільки воєнні дії спрямовані на примушення опонента підкоритися чужій волі. Військовий аналітик стверджує: «Знання цінностей противника й використання його репрезентативної системи дозволяє нам співвідносити цінності, спілкуватися з мізками противника вербальною і невербальною мовами ворога»².

Безумовно когнітивна війна є війною сенсів. Сенси є глибинними утвореннями, які лиш інколи демонструються на поверхні, але саме вони зумовлюють нашу

¹ Кудренко О.В., Панфілов О.Ю. Когнітивний простір гібридної війни. Науковий семінар Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Інформаційна війна Російської Федерації проти України»: статті та тези доповідей, 10 грудня 2021 року. Х.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2021. С. 10.

² Szafranski R. Neocortical warfare? The acme of skill. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/neocortical-warfare-the-acme-of-skillSzafranski/57f3478f450e9a97beabd58e836678c08c0de1ed> (дата звернення: 12.12.2023).

ментальність і поведінку. Подекуди сенси отримують конкретну реалізацію, наприклад, в освіті та науці, коли просуваються ті чи інші методи аналізу й у їхніх межах починає аналізуватися й, відповідно, конкретним чином розумітися дійсність. Подібні висновки роблять і у ворожому таборі: «Когнітивна війна, тобто війна знань і сенсів, очевидно, не зводиться тільки до інформаційних атак. Один із ключових напрямків сучасної когнітивної війни – це впровадження нових освітніх стандартів і технологій»¹.

Ми бачимо в когнітивній війні те, що закладено в наших моделях аналізу. По-перше, це «м'яка» війна, у якій немає людських жертв, а саме так рухається людство, перейшовши від війни тіл до війни за розум. По-друге, вона може бути практично невидимою: коли її результати з'являються, то змінити вже нічого не можна. По-третє, це війна за інтелект і з інтелектом, тому перед нею відкриваються найширші перспективи синхронно з розвитком штучного інтелекту.

Когнітивна війна покликана реструктурувати модель світу індивідуальної та масової свідомості на користь того, хто її веде. Це реалізується внаслідок численних інформаційних і віртуальних інтервенцій, які враховують слабкі місця індивідуальної та масової свідомості об'єкта атаки.

Очевидно, що основою інформаційних диверсій стають вже наявні в суспільстві конфлікти. А таких конфліктів (політичних, ідеологічних, історичних, релігійних, мовних) завжди достатньо в будь-якому суспільстві, тим більше, якщо вони ще й свідомо розпалюються ззовні. Так відбувається руйнування єдності суспільства, що призводить до його ослаблення.

«Коли російські кампанії когнітивної війни отримують успіх, це відбувається з тієї причини, що наратив, який просуває росія, більш переконливий для цільових груп населення, ніж альтернативи, які пропонує сама держава чи суспільство. Когнітивна війна процвітає в політичних системах, де низька довіра до уряду, де соціальні розломи розділяють людей глибинними етнічними, політичними, економічними, соціальними і культурними лініями, і де великі групи населення відчують свою віддаленість від держави і своїх співгромадян. Російські дезінформаційні та пропагандистські кампанії ефективні, коли вони підсилюють погляди, упередження і забобони, які вже існували

¹ Буров. О. Українська освіта у фокусі когнітивної війни: сучасний стан. *Вісник НАПН України*. Київ, 2021, 3(1).

всередині цільового суспільства»¹. Когнітивна війна робить інформацію зброєю і використовує наявні в суспільстві розломи для досягнення політичних цілей».

Науковці неодноразово зазначали, що когнітивну війну досі недооцінюють і не вивчають військові, а саме вони й повинні мати в своєму арсеналі її інструментарій. Емілі Б'єнвеню констатував: «Когнітивна війна не є боротьбою, до якої прагне більшість професійних військових. Малодосліджений аспект її полягає в тому, що наша воєнна і стратегічна культура сприймають її як глибоко безчесну боротьбу. Культурне упередження, якщо не реальна когнітивна сліпа пляма, спрацьовує тут і сповільнює наше реагування»².

Як когнітивну битву бачить сучасну війну американський генерал Вінсент Стюарт. З цієї причини він вважає, що інформацію потрібно контролювати: «Якщо ви не контролюєте інформацію або ваш цикл прийняття рішень зруйнований, або ваші когнітивні можливості постраждали, тоді ви не зможете перемогти або ефективно боротися». І ще одне його попередження: «Ті, хто переможуть в битві за інформацію, виграють усе»³.

Зазначимо, що Стюарт називає когнітивну війну п'ятим поколінням війн. А одне з наведених вище досліджень констатує, що зробити суспільство несприйнятливим до російської когнітивної війни можна щонайменше за десятиліття, а не за роки⁴. Усе це, ймовірно, є наслідком минулих десятиліть, протягом яких пострадянські країни перебували під впливом спільних інформаційних та віртуальних потоків, коли й була створена спільна ментальна система.

Своєрідний підхід щодо інтерпретації війни когнітивного типу запропонував С. Грін, на думку якого когнітивна війна є не просто розширенням інформаційних операцій. Незважаючи на широту підходу та різноманітності її елементів, когнітивна війна повинна розумітися не як випадковий набір довільно пов'язаних підходів, а як мистецтво, що існує у сфері «морального простору» війни. Воно є там, де маневрена

¹ Backes O., Swab A. Cognitive warfare. The Russian threat to election integrity in the Baltic states. URL: <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/2019-11/CognitiveWarfare.pdf> (дата звернення: 11.12.2023).

² Bienvenue E. Cognitive warfare. URL: <https://cove.army.gov.au/article/cognitive-warfare>. (дата звернення: 10.12.2023)

³ Кудренко О.В., Панфілов О.Ю. Когнітивний простір гібридної війни. Науковий семінар Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Інформаційна війна Російської Федерації проти України»: статті та тези доповідей, 10 грудня 2021 року. Х.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2021. С. 9-14.

⁴ Backes O., Swab A. Cognitive warfare. The Russian threat to election integrity in the Baltic states. URL: <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/2019-11/CognitiveWarfare.pdf> (дата звернення: 10.12.2023).

війна існує у «фізичному просторі». Таким чином, когнітивна війна так відноситься до морального простору, як маневрена війна до фізичного простору – обидві є підвидами більш загальних конструктів і неоднакові в цій категорії. Когнітивна війна, яка ведеться свідомо чи випадково, може: по-перше, створювати підтримку конфлікту з боку цільової аудиторії і, по-друге, атакувати когнітивні слабкі місця ворожого населення, щоб оминати переважаючі військові сили. Насправді когнітивні воїни намагаються зруйнувати волю противника, а не саму його здатність воювати¹. Тобто, іншими словами, діють на мозок, а не на тіло, ускладнюючи можливості силового реагування.

Грін також акцентує увагу на слабких місцях у західному варіанті комунікацій: «Західний дискурс особливо вразливий для руйнування через увагу, яку приділяють демократичному плюралізму, політичній коректності, а також переважанню культури провини. Фактично ці фактори середовища визначають прийнятий дискурс, коли всі точки зору беруться до уваги та визнаються «легітимними», якщо вони відмінні від інших»². Це один із найзрозуміліших висновків. Систему, яка щосили утримує домінування одного дискурсу, атакувати складніше, ніж систему з плюралізмом дискурсів, оскільки в цьому плюралізмі завжди може бути «антидискурс», що провокується спеціально.

Соціальні медіа як учасники процесу впливу виявилися ключовим елементом, оскільки посилюють важливі для впливу моменти. Серед інших аспектів, що забезпечують, наприклад, успішність російських інформаційних операцій, називають такі: історичні відносини з росією країни, проти якої проводиться операція, відсоток етнічних росіян серед її населення, етнічна гомогенність, расовий конфлікт, міграція, державний контроль медіа та інтернету, рівень довіри між громадянами та їхніми урядами.

Методи ведення когнітивної війни в росії ґрунтуються на підходах рефлексивного управління, започаткованого В. Лефевром (1936-2020), радянсько-американським психологом і математиком. Рефлексивне управління – це теорія та практика впливу на свідомість, емоції та поведінку противника або партнера за

¹ Green S.A. Cognitive warfare. URL: <http://www.theaugeanstables.com/wp-content/uploads/2> (дата звернення: 12.12.2023).

² Там само.

допомогою спеціально підготовленої інформації, яка спонукає його до прийняття бажаного рішення.

Елементами такого підходу є:

- відволікання уваги (створення реальної чи уявної загрози життєво-важливим позиціям противника (флангам, тилу тощо) під час підготовчої стадії воєнних дій, що змушує його переглядати свої рішення);
- перевантаження (за рахунок суперечливої інформації, що постійно надсилається противнику у великих обсягах);
- параліч (створення уявлення про загрози життєво-важливим інтересам чи найслабшим місцям);
- виснаження (примушення противника виконувати марні дії, що призводить збройні сили до виснаження ресурсів);
- обман (провокування противника передислокувати збройні сили до «загрозливого» регіону під час підготовчих стадій воєнних дій);
- розкол (переконувати супротивника, що він має діяти всупереч інтересам коаліції);
- заспокоєння (примушення противника вважати, що здійснюється не підготовка до наступальних дій, а навчання або імітація, що знизить його пильність);
- залякування (створення враження непереборної переваги);
- провокація (нав'язування противнику вчинення дій, вигідних для вашої сторони);
- пропозиція (пропонування інформації, яка «подразнює» супротивника юридично, морально, ідеологічно тощо);
- тиск (пропонування інформацію, що дискредитує уряд у очах власного населення)¹.

У соціальних медіа впливу зазнають ділянки мозку, пов'язані з винагородою та залежністю. Це те, що ми найменше можемо контролювати. Саме це й створює психологічний ґрунт для лайків та бажання поділитися інформацією. Інформаційний

¹ Кудренко О., Кротюк В. Рефлексивне управління в інформаційній війні. V Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 25 – 26 травня 2021 року. – Х.: Факт, 2021. С.11.

простір на наших очах став набагато потужнішим, ніж раніше, але водночас він втратив дуже важливий параметр – достовірність своїх повідомлень.

Сучасні військові аналітики практично всіх країн приділяють когнітивній війні особливу увагу, щоб не дати своєму потенційному противникові раніше за них опанувати це мистецтво на новому рівні. І це зрозуміло, оскільки техніка може змінюватися прискореними темпами, але параметри людського розуму є досить сталими величинами, мають інертні властивості, тому небезпека такого підходу лише зростатиме, а вартість ведення подібної операції зменшуватиметься.

У когнітивній війні перевагу отримує той, хто робить хід першим і обирає час, місце й засоби удару. Когнітивна війна може вестись за допомогою різноманітних векторів і засобів. Відкритість платформ соціальних мереж дозволяє супротивнику легко націлюватись і за потреби переключатися на обраних індивідуумів, групи та спільноти за допомогою соціального меседжингу, впливу через соціальні засоби інформації, селективного поширення документів, відеоматеріалів тощо. Кібернетичні засоби надають можливість полювати, здійснювати хакерські атаки й стежити за індивідуумами, цільовими аудиторіями різних масштабів та соціальними мережами. Однак український досвід показав, що ключовим об'єктом сучасної війни є не кіберпростір, а когнітивна та емоційна сфери людини. У листопаді 2017 року «Детектор медіа» опублікувало статтю експерта з питань інформаційних війн Дмитра Золотухіна «6th Battlefield: Шосте поле бою». Шостим полем бою автор назвав свідомість людини, її критичне ставлення до навколишнього інформаційного та психологічно-емоційного середовища. Заслуговує уваги й точка зору Д. Золотухіна щодо самого терміну «когнітивна війна»: «На мій суб'єктивний погляд, це не більш ніж роздуми людей, які займаються теоретизуванням, а не практичним втіленням інформаційного захисту або нападу. А сам термін є «множенням сутностей» в академічній спільноті»¹. Що ж, згідно з критерієм фальсифікації К. Поппера саме можливість заперечення теорії доводить її науковість.

Окрім терміну «когнітивна війна» у XXI столітті серед науковців набувають поширення формулювання «онтологічна війна», «семантична війна», «дискурсивна

¹ Золотухін Д. Когнітивна війна: новомодне словосполучення чи концепція шостого поля бою. URL: <https://detector.media/infospace/article/189826/2021-07-06-kognityvna-viyna-novomodne-slovspoluchennya-chy-kontseptsiya-shostogo-polya-boyu/> (дата звернення: 13.12.2023).

війна», «ментальна війна» тощо. Всі ці терміни не є абсолютно взаємозамінними синонімами, але з різних боків описують одне й те саме явище – ураження нематеріальних складових воєнної могутності: людської волі, духу, свідомості тощо. «Ментальна війна» є чи не найостаннішим виразом, який увібрав у себе попередні визначення і став, таким чином, найбільш узагальнюючим¹. Одним із перших бачення «ментальних війн» виклав радник міністра оборони росії Андрій Ільницький у статті «Стратегія ментальної безпеки Росії», яка була опублікована у журналі «Военная мысль» у 2022 році. Автор звинувачує США та їхніх союзників у веденні гібридних війн, дискредитації міжнародного права та насадженні власних ідеалів своїм «васалам – решті світу»². Стаття по суті стала збірником усталених російських міфів про Захід. США, за Ільницьким, слабшають, їхні еліти деградують, а збройні сили росії «не поступаються, а за багатьма показниками і перевершують» американську армію. Згадуються майже обов'язкові у цьому дискурсі «зелені папірці», залежні від гаджетів споживачі, «розгул» фемінізму, «чорного расизму» та «диктат ЛГБТ». А затим робиться висновок, що єдиним способом подолати цю екзистенційну кризу є війна, «але не в себе вдома, а десь там за океаном, що дозволить їм виграти геополітичну партію, причому ціною не їхніх життів». Очевидно, що мішенню цієї війни стає росія: «Вони хочуть тільки одного – щоб РФ не було». У підсумку, «завдання США та їхніх союзників – нехай не відразу, але поступово вивести/витравити росіян (в онтологічному розумінні) як народ, як цивілізацію зі своїм культурно-історичним кодом, усунути російську державу як перешкоду на шляху встановлення потрібного їм світового порядку»³. Ільницький визначає характеристики цієї ментальної війни:

- агресія ведеться в «сірій зоні»;
- війна ведеться «за світогляд окремих громадян та суспільства в цілому»;
- поразка пов'язана не з окупацією території, а з втратою політичної волі;
- бліцкриг здійснюється через вплив на еліти та медіа;
- атака на країну ведеться не лише ззовні, але й зсередини;

¹ Інформаційно-комунікаційна безпека: сучасні тренди: моногр. / Бровко О. О. [та ін.]; за заг. ред.: Курбана О. В., Лісневської А. Л. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2022. 392 с.

² Громенко С. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. URL : <https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html> (дата звернення: 21.12.2023).

³ Там само.

– «абсолютною перемогою вважається окупація духовного простору та суспільної свідомості, коли переможений не лише втрачає здатність відстоювати свої цінності, але й повністю асимілює чужі та фальшиві установки, які йому впровадив, нав'язавши свою волю, противник-переможець».

Звідси випливає визначення ментальної війни – це «скоординована сукупність різного масштабу дій та операцій, спрямованих на «окупацію» свідомості супротивника з метою паралічу його волі, зміни індивідуальної та масової свідомості населення для деморалізації армії та суспільства, знищення духовно-моральних цінностей, традицій та культурно-історичних засад держави, «стирання» національної ідентичності народу»¹.

Для захисту російського суверенітету Ільницький пропонує запровадження Стратегії ментальної безпеки, складовими якої мають стати: 1) консолідація держави і суспільства на базі ідеології; 2) створення центрів моніторингу, аналізу і прогнозування та розробка методів протидій ментальним загрозам; 3) посилення захисту інформаційної інфраструктури і розвиток кіберсил; 4) захист цінностей народів Росії, «запобігання фальсифікації історії, припинення атак на ментальну сферу росіян, духовну та культурну спадщину, сакральні та символічні області, історію та російську мову».

Таким чином, пропонована Ільницьким концепція на загал є збірником психологічних проєкцій, антизахідних міфів у дусі «плану Даллеса» та банальних постулатів. Однак це аж ніяк не применшує загроз Україні у цій сфері з боку росії.

За концепцією Андрія Фурсова, ментальна війна має щонайменше три рівні. На першому відбувається «війна фактів» – їхнє заперечення, викривлення, віддзеркалення чи знецінення. Це має такий вигляд – хто здійснив різню в Бучі та чи не була вона взагалі постановкою? Другий рівень займає «війна концепцій», тобто боротьба не за факти, а за їхнє трактування. Чим є російське вторгнення 2022 року – підступним агресивним нападом чи «спеціальною операцією з денацифікації», відповідно, яка зі сторін заслуговує на співчуття і підтримку світу? А на третьому, найвищому, йдеться про «війну сенсів», або ж про право давати феноменам оцінки. Що важливіше – право

¹ Громенко С. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. URL : <https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html> (дата звернення: 21.12.2023).

України обирати рух до НАТО чи право Росії протистояти глобалізації (або гіперболізовано – права ЛГБТ чи віра отців)? І для більшості жителів планети відповіді на всі три питання не є аж такими очевидними. Як писав одіозний російський пропагандист Сергій Кургінян у книзі «Качели. Конфликт элит – или развал России?»: «...йде понятійна війна. Або, точніше, війна за право давати явищам імена... Якщо вона програна – решта стає справою техніки». Не дарма російські пропагандисти так запевняють захоплені створенням новомови, за допомогою якої під виглядом суспільного інформування здійснюють тотальний психологічний вплив не лише на свою внутрішню аудиторію, а й на зарубіжну, конструюють викривлену реальність, змінюють світосприйняття росіян і намагаються деморалізувати українців. Те, що Джордж Орвелл описав в антиутопічному романі «1984», стало в нинішній Росії буденністю. Соціальний експеримент кремлівського режиму дедалі більше перетворює Росію на антиутопію, а інформаційна політика держави-агресора перетворилася на суцільну пропаганду¹.

Можна висунути припущення, що готуючись до повномасштабного вторгнення в Україну, Кремль так само намагався здобути спочатку перевагу у ментальній війні, що забезпечило б перемогу у звичайній. Саме звідси статті Путіна про «один народ», пам'ятник князю Володимиру біля Кремля та тюремні ув'язнення (а коли необхідно – «нещасні випадки») для опозиціонерів та дисидентів. Стратегія ментальної безпеки, найімовірніше, стала б вінцем зусиль з розбудови інститутів історичної та культурної політики для ментальної війни. І хоча на класичному полі бою переможними здобутками Росія похвалитися не може, небезпека у ментальному протистоянні з нею не зменшується.

Когнітивні і ментальні війни є схожими, часто використовують одні й ті ж самі методи й інструменти, однак не є тотожними поняттями. Їх основні відмінності наведені у таблиці 1.

¹ Голуб О. Російський «новояз»: як прокремлівська пропаганда змінює «язык» на власну користь. URL : <https://imi.org.ua/monitorings/rosijskyj-novoyaz-yak-prokremlivska-propaganda-zminuyue-yazyk-na-vlasnu-koryst-i48822> (дата звернення: 12.12.2023).

Порівняння ментальної і когнітивної війн

Визначення	Результат (мета)	Автор, джерело
Ментальна війна (цивілізаційна) – це війна за волю, задуми і цілі, за цінності і сенси	Народи і незалежні держави зникають «без жодного пострілу»	Лосєв А., Ільницький А. «Почему русские не сдаются»
Ментальна війна (МВ) – це скоординована сукупність різномасштабних дій і операцій, направлених на «окупацію» свідомості противника з ціллю паралічу його волі, зміни індивідуальної і масової свідомості населення	Знищення духовно-моральних цінностей, традицій і культурно-історичних основ держави, «стирання» національної ідентичності народу. Деморалізація армії і суспільства	А.Ільницький «Стратегия ментальной безопасности России»
Когнітивна війна (КВ) – це нетрадиційна форма ведення війни, яка використовує кібернетичні інструменти для зміни пізнавальних процесів противника; експлуатує упередження, рефлексивні судження, а також провокує спотворення мислення	Вплив на прийняття рішень і перешкоджання діям, які провокують негативні наслідки як на індивідуальному, так і на колективному рівнях	Bernard Claverie , François du Cluzel. «The Cognitive Warfare Concept»
КВ – це стратегія, яка фокусується на зміні того, як цільова аудиторія думає, а через це і як вона діє (можна розглядати, як частковий випадок попереднього визначення)	Вплив на суспільну і / або урядову політику, дестабілізація дій уряду і / або інститутів	О. Бекес, Е. Свеб, Центр Белфера Гарвардського університету, 2019

Досить поширеним у науковому дискурсі і, зокрема, для опису російсько-української війни є термін «консцієнтальна (від лат. conscientia – свідомість) війна»¹. Сутністю консцієнтальної війни – поняття, введеного у науковий обіг Крупновим Ю.В. і Громико Ю.В. у 1996 р. – є системне заміщення та / або ліквідація основних цінностей масової свідомості того чи іншого суспільства з метою зміни його самоідентифікації і

¹ Задерейко О. Суверенітет держави в епоху консцієнтальних війн. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10864/Zadereiko%20O%20V.pdf?sequence=1&isAllowed=y;> Парахонський Б., Яворська Г. Породження війни з безсилля миру: смислова логіка війни. URL: Національний інститут стратегічних досліджень (niss.gov.ua); Задорожний Г. В. Консцієнтальна війна – провідна форма геоекономічного підкорення свідомості як нового предмету праці в умовах неоліберальної глобалізації. *Вісник економічної науки України*. 2021. № 1 (40). С. 199-206.

забезпечення внаслідок цього його повної латентної керованості зовні. В основі консцієнтальної війни лежить знищення ядерної людської здатності до вільної ідентифікації... Після знищення такої здатності людині може бути нав'язана або наведена будь-яка ідентифікація, яка з будь-яких причин необхідна зовні»¹.

Для військового глосарію більш органічною може бути інша інтерпретація визначення консцієнтальної війни – це сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем і часом заходів, спрямованих на ураження свідомості особового складу збройних сил або цивільного населення, порушення логіки мислення, активізацію негативних емоцій, скерування діяльності на дії, бажані для ініціаторів застосування цього високотехнологічного впливу. Загальну характеристику консцієнтальної війни можна звести до низки ознак:

- війна за суспільну свідомість у її онтологічному розумінні, війна за світогляд як систему життєвих орієнтирів та моральних цінностей, війна за національну ідентичність;
- ширша за інформаційну війну як таку, що спрямована на деморалізацію ворога і підтримку свого війська;
- ведеться владою не стільки за свідомість ворога, скільки за свідомість свого потенційного прибічника – народу своєї країни або інших країн;
- є невід'ємним складником гібридної війни.

Серед основних способів впливу на свідомість у консцієнтальній війні Юрій Громико зазначає:

- зниження рівня організації інформаційно-комунікативного середовища свідомості шляхом його дезінтеграції та примітивізації;
- спеціальну організацію і поширення каналами комунікації образів і текстів, які руйнують роботу свідомості (психотропна зброя);
- руйнування способів і форм ідентифікації особистості відносно фіксованих спільнот, що призводить до зміни форм самовизначення та деперсоналізації².

Найбільш поширеною зброєю у консцієнтальній війні є пропаганда, а найбільш популярною сферою застосування засобів психологічного впливу стає інформаційний

¹ Громико Ю. Зброя, яка вражає свідомість, – що це таке? URL: <http://www.pereplet.ru/text/grom0.html> (дата звернення: 12.12.2023).

² Там само.

простір, створований медіазасобами російської федерації. За оцінками з російських джерел: «Телевізор уже давно не виробляє новин як новин. Він нескінченно продукує емоцію. Ефект люті, пристрасті, вміння підкрутити її то в один, то в інший бік, збивання понять, фреймування – телебачення робить це не тільки в Росії. Серіальність новин, необхідність підсаджувати глядача на нові емоції диванних воєн, шоу в прямому ефірі – все це почалося не вчора. Але тепер це доведено до вже пограничної, небезпечної межі»¹.

Ключ до розуміння ситуації впливу і маніпулювання – поняття «емоція». Воно стало не тільки провідним знаряддям ангажованих журналістів, а й головним критерієм позитивної чи негативної оцінки друкованих, радіо- та телевізійних, інтернет-матеріалів. Чим вищий «емоційний градус» – тим більше шансів отримати від власників медіа-ресурсів нагороду за по-справжньому ефективну брехню.

Переважання «емоційного градусу» над усім іншим зумовлене специфічними властивостями механізму пам'яті нашого головного мозку. Нейтральна (неемоційна) інформація або довільні інші сигнали сприймаються, обробляються й використовуються короткий час, до моменту втрати їх корисності. Лише ультраважлива інформація (найчастіше – зорова) викликає емоційну реакцію і фіксується незвичайним чином практично назавжди. Деталі цього запису в нашому головному мозку стали краще зрозумілими науковцям відносно недавно.

Фахівців консцієнтальних війн цікавить та обставина, що головний мозок людини фіксує й запам'ятовує негативну емоційну інформацію безповоротно. Жодними іншими сигналами, поясненнями чи вибаченнями стерти цей запис неможливо. Ось чому випуски новин здебільшого нашпиговані негативними сюжетами. З генетично успадкованої здатності нашого головного мозку назавжди запам'ятовувати емоційні сигнали високої напруги випливають, як мінімум, два важливих висновки:

– високоемоційна брехня назавжди зберігається в головах людей і мимоволі продовжує працювати на користь організаторів консцієнтальних війн. Хоча люди можуть знати правду, проте шок від брехні через підсвідомість продовжує чинити той вплив, якого бажали агресори;

¹ Корсак Ю. Війна за свідомість: гармати відпочивають. URL: <https://zn.ua/ukr/HEALTH/viy-na-za-svidomist-garmati-vidpochivayut-.html> (дата звернення: 12.12.2023).

– у жодної людини немає засобів захисту від організованого ворогом емоційного ураження переліченими та багатьма іншими засобами з арсеналу консцієнтальних війн. Навіть мимовільне сприймання спеціально продуманих і організованих продуцентами брехні сюжетів із високою емоційною напругою неминуче уразить головний мозок.

Як бачимо розробки технологій консцієнтальних війн в росії ведуться уже понад 20 років. Можна звісно критикувати теорії і концепції, розроблені у ворожій країні, спростовувати їх ефективність і говорити про практичну неспроможність. У такий спосіб українське суспільство ніскільки не стане сильнішим і захищенішим, ні на крок не наблизиться до перемоги. Прикро визнавати, але переважна більшість українців мало обізнана з характером та особливостями консцієнтальної війни. Обговорення, дискусії, які б пояснювали ситуацію та давали можливість підвищити протидію ворожій навалі зразка ХХІ століття, переважно відбуваються лише у вузькому колі науковців або експертному середовищі. Саме це й робить населення України порівняно легкою мішенню для ворожих інформаційних та психологічних операцій.

З наведених фактів слід зробити належні уроки і висновки. Мова, перш за все, йде про доцільність дій на випередження (профілактичних заходів) з метою сформувати стійкість перед консцієнтальною агресією. Значний внесок у зміну ставлення до джерел інформації у соціумі – в аспекті розуміння їх шкідливості чи нешкідливості, включно з поглибленими знаннями про причини вчинків і поведінки інших людей – може забезпечити виклад основ сучасних наук про людину у старших класах школи та гуманітарних наук у закладах вищої освіти. Крім того, в Україні є достатньо фахівців із поведінкових та гуманітарних наук, здатних проводити тренінги й моделювання для формування у молоді психологічної резильєнтності до впливу консцієнтальної зброї. Значний потенціал протиборства ворожій інформаційній агресії мають наукові спільноти, громадські організації, створені за ініціативою волонтерів, громадських активістів. Для прикладу, можна навести Громадську організацію «Аналітичний центр сучасної гуманітаристики», створену для сприяння розвитку наукового студіювання взаємовідносин людини та сучасного світу, досліджень вимірів людського буття, спричинених новими соціальними

трансформаціями, і насамперед російсько-українською війною¹. Центр організовує міжнародні та всеукраїнські наукові конференції, створює тимчасові творчі колективи для підготовки монографій, здійснює фундаментальні аналітичні дослідження, спеціалізується на випуску наукових журналів, займається розвитком міжнародних зв'язків з різними закордонними організаціями з проблем гуманітаристики. Він об'єднує в своїх лавах як провідних науковців, які представляють різні галузі гуманітарної науки, так і державних та громадських діячів, практиків з різних сфер соціально-гуманітарного життя суспільства, студентів та інших небайдужих громадян.

На думку більшості сучасних дослідників війн, фізична перемога на полі бою ще не означатиме перемогу у ментальній (когнітивній, консцієнтальній) війні. Наші гуманітарна політика і гуманітарні науки перебувають у довготривалому кризовому стані. Так в Україні не розроблено нової концепції історії держави взагалі та історії Другої світової війни зокрема, не написано національної історії української літератури та архітектури. Цей перелік можна й далі продовжувати, але що головніше і небезпечніше у нашій ситуації: в Україні немає наукових установ, які б вивчали росію та неросійські народи в її складі. Слід невідкладно вживати заходів щодо виправлення ситуації, при цьому з урахуванням важливої обставини – об'єктом впливу в цій війні має бути не лише українське суспільство, а й російський народ, якому «вбили в мізки» ідеологію рашизму.

Дуже важливо у цій роботі міняти зміст, а не захопитися, натомість, змінами форми. Британський військовий теоретик Безіл Лідл-Гарт зауважив, що «єдине зробити складніше, ніж помістити нову ідею в голову військових, – це вибити звідти стару». Потрібно виховувати і підтримувати людей, передусім у військовому середовищі, – носіїв нової філософії світосприйняття, нової інтелектуальної культури, які стануть фундаментом нової генерації українського суспільства.

¹ Аналітичний центр сучасної гуманітаристики. URL: <https://acmhs.in.ua/>

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ВІЙН МАЙБУТНЬОГО

М.П. Требін
Т.О. Чернишова

Терміном «світовий порядок», як правило, позначається конвенційна система світового устрою, що обумовлює принциповий характер взаємодії між державами та недержавними акторами. У сучасній політології «світовим порядком» називають відносно стійкий і досить стабільний, хоча й обмежений в історичному часі стан міжнародної системи, що характеризується пануванням визнаних більшістю акторів (державних та недержавних) правил поведінки на міжнародній арені та ґрунтується на балансі сил та інтересів провідних світових держав і політичних сил¹.

Першим кроком на шляху до осягнення сенсу терміна «світовий порядок» було створення міжнародної дослідницької групи на чолі з Ричардом Фолком і Самюелем Мендловіцем, яка 1968 р. розпочала роботу над «Проектом моделей світового порядку»². 1977 р. класик британської школи міжнародних відносин Хедлі Булл описав світовий порядок як характер (стан) або напрямок зовнішньої активності, що забезпечує непорушність тих цілей співтовариства держав, які є для нього, з одного боку, необхідними, з другого – життєво важливими, а з третього – загальними для всіх³. З урахуванням накопиченого обсягу знань про феномен світового порядку і виходячи головним чином з нормативної та інституційної парадигм міжнародно-політичної науки світовий порядок можна визначити як сукупність принципів, норм та інститутів, що регулюють поведінку акторів світової політики (насамперед держав), які забезпечують їхні основні потреби в безпечному існуванні та реалізації власних інтересів, дозволяють підтримувати стабільність міжнародної системи⁴. «Світовий порядок» є динамічним станом міжнародного середовища, який характеризується

¹ Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч. посіб. / М.П. Требін, Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна та ін., за ред. М.П. Требіна. Харків: Право, 2016. С. 392-395.

² Falk R., Kim S.S. An approach to world order studies and the world system. New York: Institute for World Order, 1982. 33 p.

³ Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. New York: Columbia University Press, 1977. xv, 335 p.

⁴ Требін М.П. Турбулентність сучасного світового порядку. *Україна в умовах формування нового світового порядку* : зб. матеріалів XXXV Харків. політол. читань (м. Харків, 28 квіт. 2023 р.) / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Харків. асоц. політологів. Харків: Право, 2023. С. 45.

певним рівнем зрілості, тобто виразності його властивостей. До них, зокрема, можна віднести: 1) повноту (співвідношення порядку та відхилень від нього в різних сферах міжнародних відносин); 2) частоту та глибину порушень порядку; 3) стійкість порядку стосовно збурювальних впливів.

Загальновідомо, що історія розвивається в межах певних світових порядків. Наприклад, до формування Вестфальського світового порядку панував імперський світоустрій. Тривалий час імперії, як набагато стійкіші державні утворення, створювали найкращі умови для динамічного розвитку тих чи інших держав світу. І, навпаки, занепад імперій супроводжувався політико-правовою смутою, економічними кризами та моральною деградацією суспільства. Тридцятирічна війна (1618–1648 рр.) і безсистемність у Європі показали, що настала криза імперської системи. А Вестфальський мир, який підбивав підсумки цієї війни, став «рубіконом» між імперським світоустроєм та світоустроєм національних держав. Отже, укладання Вестфальського миру (1648 р.) за підсумками Тридцятирічної війни створило основи нового світового порядку (при цьому під словом «світовий» варто розуміти передусім європейський порядок, оскільки ця система мало стосувалася інших регіонів світу) вже на зовсім інших принципах, домінантними суб'єктами якої стали суверенні національні держави.

Новий світовий порядок був побудований на державоцентристських принципах, і національна держава стала основною умовою створення нового світового порядку. Таким чином, фундаментальною основою Вестфальської системи вважалися ідеї та принципи національного суверенітету. Завдяки цьому національні держави Європи отримали незалежність у проведенні внутрішньої політики в межах національних кордонів і всі були рівноправними. І, звичайно, суверенітет раз і назавжди закріпив невтручання європейських держав у внутрішні справи одна одної¹. Ось через це ні в XVII, ні в XVIII, ні в XIX століттях жодна держава не вважала для себе можливим втручатися у внутрішні справи інших держав, навіть якщо в них відверто й масово порушувалися права людини.

Після Наполеонівських воєн склався новий світовий порядок – Віденський,

¹ Croxton D., Tischer A. The Peace of Westphalia : a historical dictionary. Westport, Conn. : Greenwood Press, 2002. xxiii, 376 p.

офіційно закріплений Віденським конгресом (1814–1815 рр.), який вперше в історії запровадив поняття «великі держави». Принципова особливість Віденського світопорядку полягала у встановленні нового розміщення політичних сил та географічних сфер впливу в постреволюційній Європі. Він закріпив процес постреволюційних монархічних реставрацій, утворив «Священний союз» як колективний орган безпеки європейських монархій. Почалася епоха «Європейського концерту» – балансу сил між європейськими державами. Європейський концерт базувався на загальній згоді великих держав: Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії, Франції. Віденський світовий порядок став основою для епохи колоніалізму, посприяв остаточному формуванню імперій¹ та поширився у вигляді розквіту колоніальних імперій на інші регіони.

Після «перетасування» міжнародних ролей та статусів унаслідок Першої світової війни виник Версальсько-Вашингтонський світопорядок, основи якого було закладено Версальським мирним договором (1919 р.), договорами з союзниками Німеччини, а також угодами, укладеними на Вашингтонській конференції 1921–1922 рр. Інституційно був зафіксований поліцентричний світ, у якому прийняття та здійснення найважливіших рішень відбувалося шляхом взаємних домовленостей великих держав з урахуванням інтересів інших. Було створено Лігу Націй – інститут, орієнтований на підтримку наявного світового порядку та недопущення дестабілізації міжнародної системи з волі одного з її елементів. Світ поступово перестав бути євроцентристським, міжнародна система почала перетворюватися на глобальну. Проте Версальсько-Вашингтонський світопорядок виявився недостатньо ефективним у зв'язку з тим, що інтереси держав, як і раніше, перевищували інтереси міжнародної організації².

Ялтинсько-Потсдамський світопорядок сформувався на конференціях в Ялті та Потсдамі, а також у процесі післявоєнного врегулювання в 1945–1946 рр. Вперше змінилася сама структура світового порядку – з поліцентричного на полярний (біполярний)³. Світ був поділений на два антитетичні центри – незалежний блок США

¹ Jarrett M. The Congress of Vienna and its legacy : war and great power diplomacy after Napoleon. London : I.B. Tauris, 2013. xvi, 522 p.

² Graebner N.A., Bennett E.M. The Versailles Treaty and its legacy : the failure of the Wilsonian vision. New York : Cambridge University Press, 2011. xi, 273 p.

³ Fliess P.J. International relations in the bipolar world. New York, Random House, 1968. xii, 221 p.

та комуністичний блок СРСР. В результаті за ініціативою США для стримування впливу СРСР та антикомуністичного опору 1949 р. було створено блок НАТО. У відповідь СРСР створив лояльні соціалістичні держави в Східній Європі, об'єднавши їх у Організацію Варшавського договору. Почалася «холодна війна». Післявоєнна біполярність мала форму політико-ідеологічного протистояння, ідеологічної конфронтації між «вільним світом» країн західної демократії на чолі зі США та «соціалістичним світом» на чолі з СРСР. США прагнули встановлення у світі американської гегемонії під гаслом «*Rex Americana*», СРСР стверджував невідворотність перемоги соціалізму у світовому масштабі. Ідеологічна конфронтація, «боротьба ідей», призводила до взаємної демонізації опонента та залишалася важливою рисою післявоєнної системи міжнародних відносин. Радянсько-американське протистояння виглядало насамперед як суперництво системи політичних та етичних ідеалів, соціальних та моральних принципів.

Сучасний світопорядок, який склався після розпаду СРСР 1991 року, можна охарактеризувати як моноцентричний через панівну роль США в багатьох сферах буття: економіці, політиці, військовій справі, науці, новітніх технологіях, культурі тощо. Таким набором лідерських якостей, який притаманний США, не володіє жодна країна сучасного світу. Тому Г. Кіссінджер вказує на месіанську складову американської моралі (відома промова Джона Уінтропа про нову державу як «місто на пагорбі», що стало в устах Рональда Рейгана «сяючим містом на пагорбі»). США з самого початку створювалися як ідеальне нове суспільство, засноване на принципах свободи та демократії. Це найважливіший моральний принцип, який кожен американець засвоює у процесі соціалізації в суспільстві.

Однополярна модель, на думку американських аналітиків, є світовою системою, що має лише один центр сили. Наприклад, Чарльз Кеглі та Грегорі Реймонд зазначають, що однополярна система - це система, у якій одна країна «наділена переважною силою»¹. Американський політолог Крістофер Лейн визначає однополярну систему «як таку, у якій геополітично переважає одна держава, бо має досить значні можливості, щоб запобігти формуванню переважальної та врівноважувальної коаліції, спрямованої

¹ Kegley C., Raymond G. *A Multipolar Peace?: Great Powers Politics in the 21st Century*. New York: St. Martin's Press, 1994. P. 3.

проти неї»¹.

Цікавим є також погляд відомого британського географа, економіста, автора теорії «геоекономічного моноцентризму» Пітера Джеймса Тейлора² щодо майбутньої ролі США як світового гегемона. На думку вченого, історія геополітики нараховує три цикли гегемонії, кожен з яких припиняв своє існування внаслідок зміни циклів розвитку світової економіки: середина XVII ст. – гегемонія Нідерландів; середина XIX ст. – гегемонія Британії; середина XX ст. – гегемонія США. Розглядаючи ці цикли гегемонії, П. Дж. Тейлор стверджує, що зрештою Сполучені Штати втратять своє світове панування з тією самою неминучістю, як Нідерланди та Британія.

Як підкреслюють британські дослідники Баррі Бузан і Джордж Лоусон, нині «ера централізованого глобалізму добігає кінця... Причина цього – поширення сучасної цивілізації по всьому світу, що підриває розрив у могутності та владі між центром та периферією. Піднесення Китаю – символ цього процесу... Підсумки цього процесу – завершення епохи західної гегемонії, що тривала з другої чверті XIX ст. до першої чверті XXI ст. Світ переходить від епохи централізованого глобалізму до епохи децентралізованого глобалізму. Домінувати в сучасному світі одній наддержаві чи групі держав стає вже важко... Ця тенденція продовжуватиметься. Ядро системи розширюватиметься і стане менш західним. Децентралізований глобалізм створює основи нових міжнародних відносин, зовсім відмінних від глобального порядку центр-периферія двох минулих століть... У світі децентралізованого глобалізму буде кілька великих держав і багато регіональних держав і наддержав. Водночас проти XX в. його ідеологічний спектр буде дуже вузьким»³.

З точки зору дослідників, головним ідеологічним питанням, яке визначало геополітику XX ст., було «Капіталізм чи ні?». Після краху державного соціалізму та переходу Китаю та Росії на шлях розвитку капіталізму фундаментальне ідеологічне питання формулюється інакше: «Який тип капіталізму забезпечить стійке процвітання та як керувати відносинами між різними типами капіталістичного управління?»⁴

¹ Layne Ch. The Unipolar Illusion: Why New Great Powers Will Rise. *International Security*. 1993. Vol. 17, No. 4. P. 5.

² Flint C., Taylor P.J. *Political geography : world-economy, nation-state, and locality*. Seventh ed. London ; New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. xiv, 376 p.

³ Buzan B., Lawson G. Capitalism and the emergent world order. *International Affairs*. 2014. Vol. 90, Issue 1. P. 74–75.

⁴ Ibid. P. 72.

У сучасному світі універсального капіталізму автори виділяють за особливостями управління чотири основні типи капіталізму: ліберально-демократичний, соціал-демократичний, конкурентно-авторитарний та державно-бюрократичний¹.

Ліберально-демократичний капіталізм, до якого автори відносять насамперед США, Велику Британію та інші англomовні країни, характеризується максимальною економічною автономією, мінімізацією втручання держави та демократичним управлінням. Починаючи з 1970-х рр. більшість країн, які представляють цей тип капіталізму, очолили рух від неокейнсіанства до неолібералізму. Неоліберали ратують за повне звільнення ринкових відносин від втручання держави та політичного контролю. Вони вважають, що дерегуляція, скорочення податків, стимулювання попиту та споживання через зростання кредитної заборгованості, усебічний та вільний розвиток фінансового сектору сприятимуть економічному зростанню. За задумом неолібералів, усе це звільняє підприємницьку ініціативу, яка сприятиме мобільності капіталу та прискорюватиме накопичення багатства.

Соціал-демократичний капіталізм представлений більшістю європейських держав, країн Південної Америки, Індією, Японією та Південною Кореєю. Він характеризується прагненням зберігати баланс між ринком, державою та демократією. Держава в цих країнах відіграє більшу роль, ніж у ліберальних капіталістичних державах. Вона прагне регулювати ринкові відносини, піклуватися не лише про забезпечення індивідуальних прав, а також і колективні зобов'язання та відповідальність, контролювати зростання соціальної нерівності.

Конкурентний авторитарний капіталізм, представлений такими країнами, як Малайзія, Сінгапур, Пакистан, Іран, Венесуела, Танзанія, Кенія та Росія, характеризується державним контролем над ринком та обмеженням демократичного управління. Стійкість цих режимів забезпечується завдяки успішному економічному розвитку, ефективністю інститутів (насамперед діяльністю політичної партії), ідеології (найчастіше це націоналізм), контролю над засобами масової інформації та репресіями. Історично розвиток капіталізму не був пов'язаний з демократією. І сьогодні багато

¹ Ibid. P. 72.

країн, що розвиваються, включаючи «азіатських тигрів», Бразилію, Аргентину та інші латиноамериканські держави, надають перевагу авторитаризму демократії в перехідний період свого розвитку.

Державно-бюрократичний капіталізм сповідують такі країни, як Китай, В'єтнам, більшість арабських монархій та деякі держави Центральної Азії. Він характеризується державним контролем над ринком та запереченням демократичного управління. Китайська економіка (як і інших країн цього типу) є поєднанням ринкових, соціалістичних і традиційних укладів. Щодо сфери прямих іноземних інвестицій та торгівлі, Китай – відкрита економіка. У країні активно діють безліч приватних, сімейних підприємств, великих приватних корпорацій. Водночас, використання основних економічних важелів є прерогативою держави та державних підприємств.

Останні два види капіталізму мають багато спільних проблем. Бюрократичний тип управління ускладнює зростання, конкуренцію та інновації. Бюрократія в авторитарних країнах більш схильна до корупції, що підриває ефективність капіталізму та легітимність режиму. Серйозною проблемою для авторитарних капіталістичних держав є вплив демократичних капіталістичних держав за умов глобалізації розвитку інформаційних технологій та наростання політизації власного населення. Щоб протистояти цьому впливу, Китай застосовує стратегію «блокувати та клонувати», забороняючи технології, які він вважає небезпечними, і водночас створює національні версії інформаційних мереж.

Проблема зростання соціальної нерівності притаманна всім типам капіталізму, проте в авторитарних режимах вона посилюється невідповідністю правлячої еліти перед суспільством. Наприклад, у Китаї коефіцієнт Джині, що показує рівень нерівності, становить 0,48, що на 50 % вище, ніж було на початку ринкових реформ. Цей показник набагато вищий за аналогічний показник у ліберальних капіталістичних країнах, наприклад, у США та Великій Британії, і вдвічі перевищує рівень нерівності, що існує в багатьох соціал-демократичних державах¹.

У найближчій перспективі можуть трансформуватися в найпотужніших гравців світової геополітики Китай та Індія. Вони домінували у світовій економіці в минулому,

¹ Buzan B., Lawson G. Capitalism and the emergent world order. P. 85.

а незабаром, схоже, повернуть собі чільне місце в ній. За даними британського фахівця з економічної історії А. Меддісона, дві тисячі років тому частка Китаю та Індії у світовій економіці складала 59 %¹. На той час населення Китаю становило 60 млн осіб, Індії – 75 млн; у Західній Європі проживало менше 25 млн.² Центр могутності світу був у Азії. Активний розвиток Західної Європи почався в першій половині II тисячоліття, коли її частка у світовій економіці зросла з 9 до 18 %³. За формулюванням індійського історика Діпака Лала, Китай та Індія отримали дуже багато надто рано і потрапили в «пастку рівноваги високого рівня»: починаючи з III ст. до н.е. до сучасної епохи дохід на душу населення у цих країнах залишався незмінним⁴.

Економічна могутність Китаю та Індії була втрачена до початку XIX ст., що відзначили А. Сміт та Дж. Мілль. У XX ст. сприйняття двох країн як центру злиднів поглибилося, загалом це так і було. Населення Китаю в якийсь момент перестало бути економічною перевагою, перетворившись на тягар. У 1400–1800 роках воно зросло з 65 млн до 400 млн осіб⁵. Економіка не встигала за зростанням населення, звідси спалахи голоду та соціальні заворушення. Відмова Китаю від західних технологій була інстинктивною та керованою зверху. У XIX ст. влада зробила спробу виправити становище шляхом політики «самопосилення», але ця політика не спрацювала.

Відносний занепад Індії прийнято пояснювати згубним впливом західного імперіалізму, але питання, наскільки Велика Британія експлуатувала Індію, є суперечливим. Націоналісти і марксистичні доводять, що експлуатація була важкою: не випадково частка Індії у світовому промисловому виробництві у 1750–1900 рр. впала з 25 до 2 %⁶. Проте більшість сучасних істориків оцінюють роль Британії в цьому контексті менш однозначно. Промислова революція справді позбавила заняті мільйони ткачів, але це сталося б і без британського колоніалізму, а злиденна Індія, безумовно, не відповідала економічним інтересам Британії⁷.

Тому на початку 1970-х рр. частка Західної Європи у світовій економіці складала

¹ Smith D. *Dragon and Elephant: China, India and the new world order*. London: Profile books, 2007. P. 9.

² Ibid. P. 13.

³ Ibid. P. 13.

⁴ Lal D. *Unintended consequences: the impact of factor endowments, culture, and politics on long run economic performance*. Cambridge, Mass.: MIT press, 1998. x, 287 p.

⁵ Smith D. *Dragon and Elephant: China, India and the new world order*. P. 24.

⁶ Smith D. *Dragon and Elephant: China, India and the new world order*. P. 29.

⁷ Das G. *India unbound: From independence to the global information age*. London: Profile books, 2002. P. 66.

26 %, США та Канади – 25 %, Китаю та Індії – менше 8 % (стільки ж, скільки в Японії)¹.

Після революції 1949 р. КНР перейняла економічну політику СРСР і користувалася його допомогою. Проте реструктуризація економіки відбувалася повільно; сільське населення зростало надто швидко, і землеробство за ним не встигало. «Великий стрибок» та «культурна революція» відкинули економіку країни назад. Протягом 1950-х рр. ВВП Китаю на душу населення зростав загалом на 2,2 % на рік, у 1960-ті рр. – на 1,6 %, 1970-ті – на 1,8 %. Для порівняння: темпи зростання Японії протягом більшої частини 1950-х рр. становили в середньому 7 % на рік, а в 1960–1973 рр. перевищували 10 %².

Економічне піднесення Китаю почалося з реформ Ден Сяопіна. Вирішальним чинником, який спонукав керівництво КНР поглиблювати реформи, став крах СРСР. Причиною, через яку на Заході Китай стали сприймати не країною-ізгоєм, а цінним економічним партнером, було те, що його економіка досягла критичної маси. З 1978 р. темпи зростання дорівнювали в середньому 9,5 % на рік³. У 2001–2005 рр. на Китай припала третина світового економічного зростання. З 2000 р. внесок Китаю в зростання світового ВВП майже вдвічі перевищує внесок трьох інших найбільших економік, що розвиваються, – Індії, Бразилії та Росії – разом узятих. Унікальність Китаю полягає в тому, що він поєднує величезні запаси дешевої робочої сили з економікою, яка (для своїх масштабів) є надзвичайно відкритою у плані торгівлі та іноземних прямих інвестицій. Обсяг експорту та імпорту товарів та послуг становить 75 % ВВП Китаю, тоді як у Японії, Індії та Бразилії – лише 25–30 %⁴.

У промисловості одна з реформ полягала у створенні у 1980 р. чотирьох особливих економічних зон, де було скасовано тарифи та податки для залучення іноземних інвестицій. Через чотири роки такий статус надали 14 прибережним містам. У грудні 2001 р. Китай прийняли до СОТ. У 2004 р. експорт Китаю перевищив японський (593 млрд і 565 млрд дол. відповідно), поступаючись лише США та Німеччині. Частка Китаю у світовій торгівлі зросла до 6,5 %. За даними ОЕСР у 2004 р. Китай випередив США з експорту інформаційних та комунікаційних товарів

¹ Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 33.

² Ibid. P. 51-52.

³ Ibid. P. 39.

⁴ Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 40.

(відповідно 180 млрд та 149 млрд дол.)¹.

Спадщиною Мао була аграрна економіка зі злиднями та голодом. Аграрна реформа Ден Сяопіна позбавила злиднів десятки мільйонів людей. Завдяки системі сімейного підряду врожайність за шість років зросла на третину. У 1978–1985 рр. чистий дохід сільських домогосподарств на душу населення потроївся, склавши 400 юанів на рік; до 2001 р. він досяг 2366 юанів (300 дол.)². Незважаючи на побічні проблеми, зростання сільськогосподарського виробництва допомогло китайцям «вбити двох зайців». По-перше, воно створило надлишки продовольства; по-друге, дозволило багатьом селянам перебратися до швидко зростаючих міст. У результаті 1980–2003 рр. сільське населення Китаю скоротилося з 796 млн до 769 млн осіб (з 81 до 60 % населення). Міське населення з 1990 р. зросло з 222 млн до 524 млн.³

Незважаючи на змішаний характер китайського капіталізму, ринкові реформи були успішними. З 1979 р. середні щорічні темпи економічного зростання становили 9,9 %, а обсяг зовнішньої торгівлі збільшився у 100 разів. Китай подвоїв свій подушний дохід лише за 19 років (з 1971 по 1989 р.), тоді як іншим державам у ХІХ ст. на це потрібно було в середньому 70 років, а в ХХ ст. - 35 років. До 2030 р. Китай, ймовірно, стане найбільшою економікою світу⁴. До речі, ще у 2003 р. вийшов звіт *Goldman Sachs* з прогнозом економічного розвитку країн БРІК до 2050 р. Згідно з цим звітом, Китай до 2010 р. за ВВП повинен був обігнати Німеччину, близько 2016 р. – Японію, близько 2041 р. – США. Уникаючи звинувачень у лінійному проєктуванні нинішніх тенденцій на майбутнє, автори звіту передбачили уповільнення зростання Китаю, виходячи з досвіду розвинених країн у ХХ ст. До 2020 р. його економіка мала зростати приблизно на 5 % на рік, а до 2040-х років – на 3,5 %. До 2015 р. мали скоротитися й темпи інвестицій, знизившись до середнього показника по Азії у 30 % ВВП⁵. Рейтинг країни серед національних економік світу збільшився з дев'ятого у 1978 р. до другого у 2010 р.; його частка у світовому номінальному ВВП зросла з 2 % у 1980 р. до 18 % у

¹ Ibid. P. 59.

² Ibid. P. 54.

³ Ibid. P. 55-56.

⁴ Buzan B., Lawson G. Capitalism and the emergent world order. P. 83.

⁵ Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 102.

2021 р.¹

Досягнення Китаю в соціально-економічній сфері вражають. Як заявив у 2005 р. президент Світового банку П. Вулфовіц, Східна Азія пережила найбільше зростання багатства для найбільшої кількості людей за найкоротший час в історії людства. З 1980 р. на частку Китаю прийшлося 75 % зниження бідності у світі. У Китаї це особливо помітно в сільських районах, де за чверть століття кількість бідняків скоротилася з 250 млн до 26 млн осіб². За споживанням чотирьох із п'яти основних видів сировини та продовольства (зерно, м'ясо, сталь та вугілля, виняток – нафта) Китай уже обганяє США. У 2005 р. Китай спожив майже на 50 % більше зерна, ніж США, і вдвічі більше за м'ясо. Китай спалює третину вугілля у світі та є його найбільшим споживачем; Індія посідає третє місце³. З 2010 по 2021 рр. кількість людей зі статками від 1 млн доларів у Китаї збільшилася в 163 рази - з 38 тисяч до 6,19 млн осіб⁴. Новий успішний середній клас Китаю є споживачем 12 % предметів розкоші у світі, поступаючись лише США та Японії. У 2003 р. середній клас країни становив п'яту частину населення (понад 250 млн осіб), але його частка зростає. Збільшується не лише експорт із Китаю, а й імпорт до Китаю (за останні роки – на 20–30 % щорічно)⁵.

З 2000 по 2022 р. військові витрати Китаю збільшилися майже в 24 рази (з 33,5 млрд дол. до 293 млрд дол.)⁶. Армія КНР вважається найбільшою за чисельністю у світі – понад два мільйони людей, посідає третє місце в рейтингу найсильніших, поступаючись США та РФ, при цьому за оборонним бюджетом – друге місце у світі. Народно-визвольна армія Китаю має в своєму розпорядженні великі сухопутні війська чисельністю в мільйон осіб, на озброєнні яких перебуває 6740 танків (3400 сучасних) та інша бойова техніка. ВПС мають на озброєнні 4000 бойових літаків. У складі ВМС 350 бойових кораблів (у США 293, щоправда, більше авіаносців). Ракетні війська

¹ List of countries by GDP (nominal). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal)) (accessed date: 23.10.2023).

² Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 115.

³ Ibid. P. 215.

⁴ Global Wealth Report 2022. *Credit Suisse*. URL: <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html> (accessed date: 23.10.2023).

⁵ Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 227.

⁶ Buzan B., Lawson G. Capitalism and the emergent world order. P. 88; List of countries by military expenditures. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_military_expenditures (accessed date: 23.10.2023).

мають арсенал понад 10 тис. боєзарядів¹.

Китайські автори спростовують агресивні та гегемоністські амбіції своєї країни. На їхню думку, Китаю в найближчому майбутньому не слід кидати виклик ні наявному глобальному порядку, ні сучасній системі надання допомоги², ні США³, тому що це призведе до серйозних економічних та інших ризиків, створить ситуацію напруженості та викличе дестабілізацію світової політичної системи. Хоча китайських учених турбує домінування західних концепцій та ідей, тому вони наполягають на виробництві та просуванні «здорових альтернативних китайських точок зору»⁴, причому під «нездоровими» маються на увазі ідеї, які просувають США та європейські країни.

У найближчому майбутньому ми можемо очікувати від Китаю пропозицій щодо «м'якої» реконструкції глобальної системи управління на його користь, більшої кількості глобальних ініціатив, а також активнішого експорту нормативних концепцій та теорій.

Що стосується Індії, то за часів Неру (1947–1964 рр.) економіка Індії розвивалася невисокими темпами. Якщо середні темпи зростання Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Малайзії та Гонконгу становили 7–9% на рік, то Індії у 1950–1980 роках – лише 3,5 %⁵. До світових економічних потрясінь 1970-х років економіка Індії прийшла в тяжкому стані. За 30 років частка індійців, які офіційно жили за межею бідності, не змінювалася, становлячи 55 %⁶. За даними МВФ, у 1990-ті роки ВВП Індії зростав на 6,2 % на рік, а ВВП душу населення – на 4,4 %. Проте зростання намітилося вже у 1980-ті роки (показники відповідно 5,9 та 3,8 %) ⁷.

Якщо заслуга виведення Китаю на шлях реформ належить Ден Сяопіну, то в Індії аналогічні постаті на початку 1990-х рр. – прем'єр-міністр Памулапарті Венката Нарасімха Рао та міністр фінансів Манмохан Сінгх. Реформи склалися з двох частин: лібералізація зовнішньої торгівлі та потоків капіталу та дерегуляція внутрішньої

¹ Сокирко В. Армии Китая приказали быть готовой к боевым действиям. *Газета.ру*. 25 сентября 2022. URL: <https://www.gazeta.ru/army/2022/09/25/15516133.shtml> (дата обращения: 23.10.2023).

² Huang M., Hu J. Foreign aid study: Chinese schools and Chinese points. *The Pacific Review*. 2020. Vol. 33, Issue 3–4. P. 532.

³ Wang D., Meng W. China debating the regional order. *The Pacific Review*. 2020. Vol. 33, Issue 3–4. P. 501.

⁴ Xiao R. Grown from within: Building a Chinese school of international relations. *The Pacific Review*. 2020. Vol. 33, Issue 3–4. P. 392.

⁵ Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 75.

⁶ Ibid. P. 76.

⁷ Ibid. P. 80.

економіки. Рао і Сінгх визнали, що проблеми платіжного балансу Індії зумовлені провальною стратегією імпортозаміщення. Уряд знизив тарифи до 25–30 % та ініціював нову експортну політику.

За період з 2000 до 2017 рр. економіка Індії зросла в 3,3 рази. Середньорічний темп приросту реального ВВП Індії становив 7,1 %¹. За показником ВВП Індія вже обійшла Велику Британію – на 2022 р. він становить 3,534 трлн дол. США (п'ята економіка світу). Країна заявила про себе як одного з лідерів світового ринку у сфері аутсорсингу виробництв, інформаційних та фінансових послуг. З початку XXI ст. експорт Індії зріс у 9 разів. Понад 70 % його посідає промислова продукція, а саме нафтохімічна діамантова, ювелірна промисловість та легкове автомобілебудування. Ключовими ринками збуту індійської продукції залишаються країни ЄС та США, 17 % та 16 % відповідно².

На сільське господарство та пов'язані з ним сектори припадає 16 % ВВП Індії, а зайнято тут майже 44 % населення. На перший погляд, сільському господарству є чим пишатися. У другій половині XX ст. виробництво зернових зросло з 121 кг на особу на рік до 191 кг. Проте внесок сільського господарства у темпи економічного зростання Індії становить лише 1–2 % на рік. Третина дітей народжуються з недостатньою вагою, а кожен десятий помирає, не досягнувши п'яти років. На Індію припадає понад п'ята частина світової бідноти (ті, хто живе менш ніж на долар на день)³. Найважливішою перевагою Індії залишається її населення. 70 % індійців – молодші за 36 років. До 2025 р. частка працездатного населення перевищить 2/3⁴.

Загальна чисельність збройних сил Індії становить 1,325 млн осіб, що робить Індію третьою за розміром збройних сил країною у світі. Також у неї третій за розміром оборонний бюджет – 76,6 млрд дол.⁵. Згідно з даними бюлетеня «The Military Balance 2022», на озброєнні індійської армії перебувають 3097 танків (індійський «Арджун», модифікації радянських і російських Т-72 і Т-90), 2500 БМП, 336 БТР, 9684 артилерійських гармат, 275 багатоцільових вертольотів. Флот Індії нараховує 14

¹Лиснянская В. Экономика Индии: рост, структура, особенности. РБК: 16.12.2022. URL: <https://trends.rbc.ru/trends/social/62b9b3b59a7947336eed1321> (дата обращения: 23.10.2023).

²Лиснянская В. Экономика Индии: рост, структура, особенности.

³Smith D. Dragon and Elephant: China, India and the new world order. P. 152.

⁴Ibid. P. 183.

⁵List of countries by military expenditures.

підводних човнів (російська К-152 «Нерпа» (Chakra), німецька Shishumar (тип 209), індійська NS Sindhughosh (S55), 28 військових кораблів (серед них – авіаносець «Вікрамадітья»), 13 фрегатів, 108 патрульних кораблів, 10 десантних суден, 31 корабель підтримки. На озброєнні ВПС країни є 849 бойових літаків, серед них – 62 винищувачі МіГ-29, 117 літаків наземної атаки «Ягуар», 561 винищувач-бомбардувальник, 339 тренувальних, 3 розвідувальні літаки. Повітряні сили також мають у своєму розпорядженні 19 вертольотів наземної атаки Мі-35, 387 багатоцільових та 56 транспортних вертольотів¹.

Аналіз стану справ у найближчих за потенціалом країн світу, що є представниками незахідних цивілізацій, дозволяє нам зробити припущення: скоріше за все, за відсутності глобальної внутрішньої кризи США залишатимуться лідером сучасного світового порядку найближчі 20–30 років ХХІ століття.

Але треба враховувати те, що найважливішою особливістю нинішнього стану міжнародного середовища є наростання турбулентності, що викликається комплексом взаємопов'язаних причин – різноспрямованістю дій безлічі акторів, соціальними та міжнародними конфліктами, що частішають, ситуаціями хаосу та невизначеності, світоглядними протистояннями, поширенням настроїв розгубленості та тривоги².

Визначимо явища та чинники, що прямо чи опосередковано призводять до збільшення турбулентності сучасного світового порядку, дестабілізації та підриву відносної геополітичної стабільності, а також до загрози руйнації всього модусу буття людства у можливих війнах майбутнього.

1. Конкуренція держав ліберально-демократичного та соціал-демократичного капіталізму з державами конкурентно-авторитарного та державно-бюрократичного капіталізму. Це зіткнення авторитаризму з демократією проблемно відбивається на світовій політиці: ігноруються вимоги глобального суспільства в питаннях виживання людства, тимчасово реставруються тоталітарні режими, виникає брак компетентної та відповідальної адміністрації, постійно продукуються корупційні скандали в

¹Волуйская М. Вооруженные силы Индии и Пакистана: сравнение. *Аргументы и факты*. 27.02.2019. URL: <https://fb.ru/article/457584/indiyskaya-armiya-yadernoe-vooruzhenie-indii-sostav-vooruzhennyih-sil-indii> (дата обращения: 23.10.2023).

²Герасіна Л.М., Требін М.П. «Злами світосистеми»: глобальні зрушення та гібридні виклики. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 4 (47). С. 72-93.

міжнародних структурах, ігноруються норми міжнародного права, постправда домінує як у внутрішньодержавному, так і в зовнішньому інформаційному середовищі тощо¹.

2. *Порушення режиму нерозповсюдження ядерної зброї та поява нових ядерних держав, створення регіональних ядерно-силових балансів.* Сьогодні у світі дев'ять країн мають ядерну зброю: Росія – 5 977, США – 5 428, КНР – 350, Франція – 290, Велика Британія – 225, Пакистан – 165, Індія – 160, Ізраїль – 90, КНДР – 20 ядерних боєголовок. Всього на планеті нараховується 12 705 ядерних боєзарядів², яких достатньо, щоб перетворити Землю на міфічну планету Фаєтон. Тому велике занепокоєння викликають у всіх на планеті постійні загрози використати тактичну ядерну зброю росіянами на теренах України, або більш безглузді заяви про знищення Лондону, Америки тощо завдяки «зброї, яка не має аналогів».

3. *Неефективні спроби укладання міжнародних всеосяжних угод із заборони мілітаризації космосу, що створює можливість розгортання гонки космічних озброєнь та потенційного підриву міжнародної стабільності внаслідок військової переваги окремих держав у космосі.* Досвід війн ХХ ст. свідчить, що будь-яка нова сфера діяльності людини перетворюється на сферу збройної боротьби за наявності трьох основних передумов. Перша – стан науки і техніки, економіки і соціальних умов дозволяє створювати сили та засоби для всебічного опанування нової сфери. Друга – нова сфера забезпечує ефективніше вирішення наявних і якісно нових завдань збройної боротьби. Третя – кількість сил і засобів для розв'язання самостійних стратегічних завдань є достатньою. Усім цим вимогам поки що відповідає лише наземна сфера. Тому сьогодні головною сферою збройної боротьби залишається суходіл, де базуються й діють не лише сухопутні та основна частина військово-повітряних сил, але також частина сил і засобів флоту. Вочевидь, найближчим часом на сферу збройної боротьби перетвориться навколосемний космічний простір³. Можливим є перехід від використання його у виключно забезпечувальних цілях (розвідка, зв'язок, навігація),

¹ Требін М.П., Чернишова Т.О. Боротьба за свідомість людей в епоху постправди. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2021. № 3 (50). С. 153-171.

² SIPRI Yearbook 2022: Armaments, Disarmament and International Security. Oxford: Oxford University Press, 2022. P. 342.

³ Самусь М. Космос як сфера військової діяльності. До чого готується НАТО. *УНІАН*, 21.11.2019. URL: <https://www.unian.ua/politics/10763135-kosmos-yak-sfera-viyskovoji-diyalnosti-do-chogo-gotuyetsya-nato.html> (дата звернення: 23.10.2023).

характерних для сьогодення, до активних дій наступального та оборонного характеру в майбутньому. Інноваційні системи озброєння, розташовані на космічних бойових платформах, найближчим часом можуть стати новим засобом ведення сучасної війни, а це передбачає застосування ударних сил та засобів космічного базування в нових формах.

4. *Однією з деструктивних мегатенденцій сучасного глобалізованого світу є процес інтенсивної криміналізації суспільних відносин, що набуває в наш час міжнародного характеру у вигляді глобалізації злочинності.* Набуття національною злочинністю транснаціональних форм та утворення міжнародних злочинних організацій (завдяки глобалізації політичних зв'язків, економічних і комерційних стосунків, міграційних процесів та інформаційних потоків, через «економічний шпіонаж» і конкуренцію в найприбутковіших галузях і технологіях, безпрецедентне поширення ринку перевезень і туризму) стало сьогодні критично-ризиковою глобальною тенденцією світового розвитку. Інтернаціоналізація організованої злочинності є найпомітнішою в поширенні ринків збуту наркотиків, незаконної торгівлі людьми, дітьми (та їх вилученими органами), зброєю, радіоактивними речовинами, викраденими цінностями тощо, які постачаються через мережу злочинних комерційних організацій. Обсяг подібних злочинних угод складає сотні мільярдів доларів, що перевищує національні бюджети багатьох держав. Таким чином, міжнародні злочинні об'єднання становлять глобальну загрозу не одній, а більшості країн світу, перешкоджають нормальному міжнародному співробітництву, руйнують довіру до ефективності правоохоронної діяльності, загрожують законним інтересам і правам громадян будь-якої держави. Це обумовило появу нових складних проблем для наукової спільноти¹: наприклад, усвідомлення того, яким чином відбуватиметься об'єктивний процес криміналізації соціальних відносин за умов прогресуючої глобалізації світу; як у подальшому розвиватиметься сама глобалізація під впливом злочинності, що інтенсивно зростає; чи можна передбачити та виробити адекватну

¹ Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність : монографія / Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ: Ліра, 2009. 356 с.; Герасіна Л.М., Требін М.П. Деструктивні мегатенденції сучасності: глобальний конфлікт, глобалізація злочинності, міжнародний тероризм. *Український соціум*. 2008. № 4 (27). С. 140-148; Жаровська Г.П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : ЧНУ : Рута, 2018. 567 с. та ін.

систему запобігання таким глобальним загрозам, як міжнародний тероризм, транснаціональна злочинність, не порушуючи при цьому законні права та свободи громадян тощо. Наукові дослідження обґрунтовують специфічний, дуалістичний вплив глобалізації (ескалація злочинів і посилення боротьби з ними) на процеси транснаціональної та національної злочинності, що виявляється в таких кримінологічних аспектах¹: високий рівень і специфічна структура злочинності у світі в цілому та в окремих країнах; зміна сукупності глобальних причин і умов зростання злочинності та її окремих різновидів; «космополітична» трансформація особистості сучасного злочинця, який має пристосовуватись до транснаціональних умов діяльності; поява нових форм і видів суспільно небезпечної діяльності в глобально взаємозалежному світі; активна транснаціоналізація злочинності, особливо організованої та терористичної; вимушене розширення специфічної сфери злочинного в кримінальному законодавстві деяких країн; інтенсивний розвиток міжнародного співробітництва правоохоронних структур у боротьбі з транснаціональною злочинністю; вплив глобальних процесів на зміст та організаційно-правові заходи держав із запобігання й припинення злочинності. Транснаціональна злочинність наскрізно пов'язана з різними складовими глобалізації, а це означає, що економічні, політичні, культурно-туристичні, екологічні, спортивні та інші напрями глобального розвитку можуть бути криміналізовані, а відтак потенційно сприяти міжнародній і національній злочинності. Отже, в аспекті криміналізації ряду світових макропроцесів, глобалізація лишається багатозначним і небезпечним явищем; крім того, зростаюча криміногенність глобалізованого світу, на жаль, поки що значно перевищує антикриміногенні можливості держав і відповідних фахових міжнародних установ, що сприяє турбулентності сучасного світу.

5. *Найнебезпечнішим чинником турбулентності сучасного світового порядку залишаються збройні конфлікти, війни*². Влучно про сутність війни в сучасних умовах висловилися керівники Московського державного лінгвістичного університету: «Війни протягом історії нинішньої глобальної цивілізації зумовлені переважно безпосередньо

¹Берест Г.С. Організована злочинність і тероризм. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2008. Вип. 18. С. 21-26 та ін.

²Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія: філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–98.

економічними інтересами, а ідеологічні конструкції були покликані приховати за словами про високі ідеали примітивне бажання пограбувати, поневолити сусідів або очистити від них територію, на якій надалі мали намір жити самі агресори»¹. Це було надруковано ще у 2016 р., після захоплення Криму, попереду була СВО Росії і як «чудово» її сутність розкрили ці люди. Усе чітко і ясно, замість безглузвих «денацифікації», «демілітаризації», «десатанізації» тощо – «примітивне бажання пограбувати, поневолити сусідів або очистити від них територію».

*6. Зміна самого «обличчя» сучасної війни, характеру та тенденцій збройної боротьби, що детерміноване революцією у військовій справі*². Ідеться про розширення спектру застосовуваних засобів збройної боротьби, серед яких істотно зростає значення зброї на нових фізичних принципах, а також гіперзвукової, високоточної, електромагнітної, лазерної, інфразвукової, кіберзброї, інформаційно-керуючих систем, безпілотних літальних та автономних морських апаратів, роботизованих комплексів військового призначення, штучного інтелекту в системах підтримки прийняття рішень, управління військами (силами) та озброєнням, військової та спеціальної техніки; поширення ракетних технологій, набуття новими країнами носіїв середньої та великої дальності для доставки ядерних та неядерних боєприпасів, потенційного завдання стратегічної неприйнятної шкоди широкому колу світових та регіональних держав; розробка надточних і потужних систем неядерних озброєнь, здатних забезпечити вирішення завдання стратегічного ураження противника без використання зброї масового знищення.

7. Розширення застосування терористичних методів у світовій політиці, поява держав-терористів, таких як РФ, що порушують усі чинні норми міжнародного права. Сучасному міжнародному тероризму притаманні нові риси: відбувається формування глобальних терористичних мереж і керівних центрів, що здійснюють підготовку терористичних актів і координацію дій окремих виконавців; створюється інфраструктура терористичних угруповань, зокрема інфраструктура фінансування

¹ Касюк А.Я., Манохин И.В., Харичкин И.К. Глобализация и новый мировой порядок. *Вестник Московского государственного лингвистического университета. Общественные науки.* 2016. Вып. 10 (749). С. 175.

² Требін М. П., Чернишова Т. О. Еволюція війн крізь призму революцій у військовій справі. *Науково-практична конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»:* тези доповідей, 30 червня 2017 р. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2017. С. 16-21.

терористичних акцій; формується тенденція до проведення масштабних акцій, що набувають характеру диверсійно-терористичної війни, з метою створення атмосфери загального страху, збудження антиурядових настроїв в суспільстві для успішної боротьби за вплив і владу; відбувається зрощення терористичних угруповань з організованою злочинністю (насамперед з угрупованнями, що спеціалізуються на торгівлі наркотиками та зброєю); активізується проникнення терористів і їхніх посібників у державні та громадські структури; виникає зв'язок між тероризмом і кібербезпекою, конфронтація переноситься в кіберсферу¹.

Окрім вищезазначеного, можна визначити ще декілька загроз виживанню людства й руйнації сучасного світового порядку²: зміни клімату; руйнування екосистем і скорочення біорізноманіття; скорочення ресурсів, у тому числі водних; зростання продовольчої незахищеності та зниження якості харчування; поява небезпечних нових технологій; перенаселення планети; хімічне забруднення; пандемії нових захворювань; нездатність зрозуміти ризики, їхнє заперечення та дезінформація.

Таким чином, турбулентність як найвпливовіша характеристика сучасного світопорядку живиться джерелами геополітичної, економічної, технологічної, культурної, релігійної, військової тощо природи. Це руйнує порядок та структури глобального управління, створюючи ситуацію постійних змін та нестабільності у світовій політиці, сприяє виникненню збройних конфліктів і війн. Турбулентність і в майбутньому, ймовірно, визначатиме світополітичну динаміку, що пов'язано як зі збереженням та розширенням ролі основних названих джерел нестабільності, так і з активізацією нових. Усе це актуалізує теоретичне осмислення та прикладний аналіз турбулентності у світовій політиці, у тому числі для вироблення механізмів мінімізації негативного впливу нестійкої світополітичної динаміки, блокування детермінант війн і збройних конфліктів.

¹ Современный терроризм: учебное пособие для высшей школы / Под общ. ред. проф. Горлача Н.И. и проф. Требина М. П. Харьков: Тимченко, 2006. С. 178-180.

²Ten threats to humanity's survival identified in Australian report calling for action. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/22/ten-threats-to-humanitys-survival-identified-in-australian-report-calling-for-action> (accessed date: 23.10.2023).

(ПОСТ)КОЛОНІАЛЬНА ВІЙНА ЯК ПРЕДМЕТ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ: ЕВРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

М. В. Чугуєнко

«Українство повинно знати, що починає велику й небезпечну гру, яка вимагатиме від учасників витривалості і ясності думки. Прекраснодушні апелі до сердець противників мусять бути залишені. Треба дивитися чортові в вічі. Чи це потраплять зробити українці, від того залежить будучина їх справи. Бо ця справа стоїть так: вона має скінчити чиєюсь катастрофою, нашою чи не нашою. Третього нема»¹.

Наведені рядки належать Дмитру Донцову (1883-1973) і були написані ним під час Другої світової війни, але залишаються надзвичайно актуальними сьогодні для розуміння сучасної російсько-української війни. З-поміж інших українських мислителів ХХ століття Дмитро Донцов вирізнявся тим, що послідовно й наполегливо викривав незмінно агресивну сутність імперської влади. Російський імперіалізм може змінювати режими, ідеологічні «обгортки» і пропагандистську риторичку, але ніколи не відмовляється від імперативу територіального розширення, масштабної й методичної колонізації підвладних народів, безжального викорінення і/або денаціоналізації етносів, які мали нещастя потрапити в орбіту впливів деспотичної російської влади.

Суголосні антиімперські мотиви та ідеї знаходимо у працях теоретиків постколоніалізму, одного з провідних напрямів сучасної соціально-філософської думки. Такі його чільні речники, як Франц Фанон, Едвард Саїд, Хомі Бгабга, Гайятрі Співак у своїх творах також викривали хижу антигуманну сутність колоніалізму та імперіалізму, обґрунтовуючи необхідність якнайрішучішого антиімперського опору.

На відміну від Дмитра Донцова, постколоніальна критика фокусується виключно на імперіалістичних ідеологіях і практиках західних держав, залишаючи по суті без належної критичної уваги незахідні імперіалізми, зокрема російський, китайський, іранський, турецький його різновиди. Цю свого роду «сліпоту» провідних

¹ Донцов Д. Дух нашої давнини. Мюнхен, Монреаль, 1951. С. 51

постколоніальних теоретиків щодо російського імперіалізму слушно зауважила польська дослідниця постколоніалізму Єва Томпсон¹. Її діагноз підтверджував і відомий український автор Микола Рябчук, який констатував нехіль західних постколоніальних авторів включати в орбіту своїх студій посткомуністичний простір².

Зі свого боку сучасна українська філософська та соціогуманітарна думка не надто оперативно й вдумливо реагувала на ті філософські ідеї та теоретико-методологічні підходи, які ґрунтовно розроблялися в рамках західних постколоніальних студій. Має рацію відома українська дослідниця Тамара Гундорова, коли зауважує, що «постколоніальні підходи не отримали особливої популярності в незалежній Україні». На її думку, підтвердженням служить зокрема той факт, що «жодного центру постколоніальних досліджень в Україні до цього часу не існує»³.

На сьогодні у царині українських студій постколоніалізму склалася доволі дивна ситуація. З одного боку, вже давно, приблизно з середини 1990-х рр. в українській періодиці з'являються статті⁴, присвячені постколоніалізму, проводяться наукові конференції з цієї тематики⁵, українські дослідники визнають актуальність і творчий потенціал постколоніальних студій в українських умовах, можливість і необхідність застосування їхнього досвіду щодо розуміння українсько-російських стосунків. А з другого боку, за всі роки незалежної України так і не з'явилося жодного ґрунтовного монографічного дослідження з історії та філософії постколоніальної критичної теорії.

Та й за змістом ті нечисленні наукові статті українських авторів не відзначаються глибиною освоєння витонченого концептуального апарату постколоніальних студій. Здебільшого українські науковці сприймають лише антиколоніальні мотиви й сюжети класики постколоніальної теорії, у той час як сама сутність постколоніалізму залишається без належної критичної рефлексії.

Лише на початку 2000-х з'являються перші переклади українською текстів провідних теоретиків постколоніальних студій. При цьому саме поняття

¹Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. Київ, 2006. С.53.

²Рябчук М. Відміни колоніалізму. Про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи. *Наукові Записки*. Випуск (64). С. 41.

³Гундорова Т. Чому мені потрібні постколоніальні студії? *Лівий Берег*. 2022. 29 червня. URL: https://lb.ua/blog/tamara_gundorova/511466_chomu_meni_potribni_postkolonialni.html

⁴Грабович О. Колоніалізм і його спадщина в сучасній Україні. *Арка*. 1994, № 1 (3). С.14-15.

⁵«Виклики постколоніалізму: філософія, релігія, освіта»: *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 18 – 19 травня 2017 року). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 47 с.

«постколоніалізм» було в науковому та публіцистичному обігу серед українських авторів, а саме починаючи з середини 1990-х рр.¹ Утім, цей термін зазвичай вживався не у тому сенсі, як це було прийнято у західних постколоніальних студіях. Речники західного постколоніалізму орієнтувалися здебільшого на постмодерністські чи постструктуралістські способи концептуалізації, прагнучи виразити всю химерну амбівалентність постколоніалізму як суперечливого явища, породженого одночасно неокolonіалізмом і антиколоніалізмом. Але у викладі українських авторів такі субтильні, полісемантичні й багатогранні концепти, як-то «орієнталізм», «гібридність», «мімікрія», «в-між» та інші подібні творива західної постколоніальної думки помітно втрачали концептуальну глибину й неоднозначність. Як влучно пише Тамара Гундорова, «якщо ж постколоніальні ідеї й проникали в інтелектуальне середовище в Україні, вони часто прочитувались в антиколоніальному аспекті»².

Цілком можливо, що розвиток постколоніальних студій у незалежній Україні гальмувався через сумніви у колоніальному статусі українців у царській та радянській періоди, географічним сусідством Росії та України, а також у доречності порівнянь України як європейської країни з неєвропейськими народами, які перебували у залежності від провідних держав Заходу.

У середовищі української діаспори ставлення до тези про колоніалізм в Україні було значно більш прихильним. Приміром, одним із ранніх критиків політики «радянського імперіалізму» був один із провідних діячів націоналістичного руху Дмитро Андріївський, автор книги «Російський колоніалізм і советська імперія», яка вийшла друком 1958 р.³

І ця антиколоніальна традиція в українській думці не зникла з плином часу. Так, відносно недавно українсько-канадський історик Стефен Величенко припускав, що не варто відмовляти Україні у праві називатися колонією під владою більшовиків. Дослідник вважав, що треба тільки запропонувати якийсь термін на позначення особливостей колоніальної політики і Україні у ті часи⁴.

¹ Грабович О. Колоніалізм і його спадщина в сучасній Україні. Арка. 1994, № 1 (3). С.14-15

² Гундорова Т. Чому мені потрібні постколоніальні студії? *Лівий Берег*. 2022. 29 червня. URL: https://lb.ua/blog/tamara_gundorova/511466_chomu_meni_potribni_postkolonialni.html

³ Андріївський Д. Російський колоніалізм і советська імперія. Париж, 1958.

⁴ Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження до поняття колоніалізм. *Україна Модерна*. № 3. С. 280

Сучасні українські дослідники спробували концептуалізувати очевидні відмінності між класичним західним колоніалізмом і особливості політики російського імперіалізму щодо України за допомогою поняття так званого «внутрішнього колоніалізму», який, між іншим, активно використовувався російськими авторами 2000-х рр.¹ Останні позичили його з арсеналу неомарксистських критиків політики Британської імперії стосовно периферійним регіоном, який отримав назву «кельтський півмісяць» (Шотландія, Ірландія, Уельс)².

Російські автори включали у простір внутрішньої колонізації Україну разом з усіма неросійськими колишніми республіками СРСР, які мали значну частка зрусифікованого населення та політичні сили з проросійської спрямованості. Ця обставина давала неоімперським шовіністам бодай якісь надії на відбудову імперії. Українські вчені тоді критично відреагували на спроби росіян припасувати концепт для обґрунтування повзучої реанімації імперії.

Повалення проросійського режиму В. Януковича унаслідок Революції Гідності, початок гібридної війни РФ проти України, анексія Криму та створення там фейкових «народних республік» в окупованих РФ окремих районах Донбасу знову привернули увагу української наукової громадськості до проблеми постколоніалізму, тепер вже у щільному зв'язку з темою гібридної війни.

В українській науковій і публіцистичній літературі з'явився цілий жанр про «гібридну війну». Серед наукових публікацій заслуговують на особливу увагу статті співробітників Національного інституту стратегічних досліджень при президенті України, оскільки претендують на філософське осягнення теми «гібридної війни».

Співробітник загаданого Інституту Анатолій Астаф'єв у своїй статті під характерною назвою «Російська політика «повторної колонізації» як виклик українській культурі та націєтворчому процесу», прикладає до умов «гібридної війни», яку розв'язала РФ проти України у 2014 р., поняття «повторної колонізації»³. Під «повторною колонізацією по-російськи» А. Астаф'єв розуміє, за його словами,

¹Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» – повторна колонізація. *Критика*. 2011. Ч. 9–10 (167–168). С. 23–26.

²Chalout B. N., Chalout Y. The internal colonialism concept: methodological considerations. *Social and Economic Studies*. 1079. Vol.28. № 4 (December) pp. 85-99.

³Астаф'єв А. Російська політика «повторної колонізації» як виклик українській культурі та націєтворчому процесу. *Наукові записки*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С.94-103

«1) відтворення чи абгрейт великого імперського нарративу (модернізація ідеологічного проекту «русский мир»); 2) вирівнювання території – спроба політичної мобілізації російськомовного населення на всьому пострадянському просторі, а не лише в Росії, на основі гібридної культурно-ідентичної моделі (російсько-імперсько-радянської); 3) в разі неможливості запровадити «вирівнювання території» – запуск процесів «балканізації» на теренах колишніх периферій, що неминуче здійснюється через військовий конфлікт і переведення суспільства та економіки в режим воєнного забезпечення»¹.

У цілому перебіг подальших подій, ескалація збройної агресії Кремля проти України цілком однозначно підтверджує слушність думок прибічників концепції «повторної колонізації» пострадянського простору з боку путінської РФ. Так само можна погодитися із висновком Анатолія Астаф'єва щодо того, що саме ця російська насильницька «повторна колонізація» є в теперішніх умовах головним викликом для самоідентифікації та культурі сучасної української нації².

Стаття Бориса Парахонського і Галини Яворської, теж співробітників названої вище поважної інституції і двох докторів філософських і філологічних наук, має вельми претензійну назву «Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів»³. Її автори висувають «припущення про зв'язок провідних онтологічних і епістемологічних моделей дійсності з сучасними мілітарними теоріями та новими способами ведення воєнних дій, зокрема про зв'язок гібридної війни з логікою постмодерністського релятивізму і загальною боротьбою із владним порядком». Гра, яка є ключовим поняттям філософської есеїстики постмодерністського штибу, замінюючи у ній пошуки онтологічних підвалин і самої істини, справді надійно приховує смисли, у тому числі від самих авторів. З онтологічною розробкою предмету відверто не склалося у авторів цієї статті.

Утім, стаття містить політологічний аналіз таких типово постмодерністських метафор, як «паралельний світ», «четверта світова війна», «політика ідентичності»

¹ Астаф'єв А. Російська політика «повторної колонізації» як виклик українській культурі та націотворчому процесу. *Наукові записки*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 96-97.

² Астаф'єв А. Російська політика «повторної колонізації» як виклик українській культурі та націотворчому процесу. *Наукові записки*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 103

³ Парахонський Б., Яворська Г. Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів. *Стратегічна панорама*. 2017. № 1. С. 7-16.

тощо. Такий свого роду дискурсивний аналіз наративів дозволяє авторам викрити імперський міф про «громадянську війну в Україні», який насаджувала кремлівська пропаганда у 2014-2021 рр., силкуючись замаскувати російську агресію проти України.

Ще більше актуалізувалася тема постколоніальної війни, а відповідно й зросло зацікавлення постколоніальною тематикою з боку українських науковців у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ в Україну 24 лютого 2022 рр. Серед публікацій варто виділити статтю двох відомих українських авторів істориків Валерія Смоля та Олексія Яся, яка має назву «Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму»¹.

При уважному розгляді цієї публікації стає зрозумілим, що підхід авторів спирається на вже згадану вище концепцію «повторної колонізації». Самі автори пишуть про це так: «Головний смисл російсько-української війни пов'язаний зі спробою Росії відновити стару, практично колоніальну залежність українців (ліквідація України як держави, повне розмиття ідентичності, суцільне зросійщення культури, економічна підпорядкованість, загальноросійські моделі соціалізації) і водночас через гостру кризу чи навіть руйнацію сучасного світоустрою здійснити нову делімітацію світу, принаймні пострадянських обширів. Не випадково дедалі частіше у політичній риториці Москви проступає теза, що в Україні росіяни протистоять колективному Заходу»².

Таким чином, аналіз наукових публікацій з теми «постколоніалізм і війна в Україні» засвідчує, з одного боку, жвавий інтерес науковців, а з другого, недостатню філософську та теоретико-методологічну розробленість цієї предметної царини. На сьогодні існує доволі обмежений набір підходів («внутрішній колоніалізм» і «повторна колонізація», дискурсивно-наративний аналіз в образно-метафоричній стилістиці постмодерністського філософствування тощо).

Тим часом залишаються важливі наукові теоретичні й практичні питання. Ось лише деякі з них: Чи справді є підстави вважати російсько-українську війну «постколоніальною» за своїм характером? Чим взагалі відрізняється сучасна

¹ Смолій В., Ясь О. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. № 6. С. 3–16.

² Смолій В., Ясь О. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. № 6. С. 13.

постколоніальна війни від колоніальних війн у минулому? Які світоглядні, ідеологічні та філософські аспекти, пов'язані з імперіалізмом, неокolonіалізмом впливають на дослідження постколоніальної війни? Яка роль філософії у розумінні агресивної загарбницької війни та її наслідків у т. зв. постсучасну добу? Як постколоніальна війна впливає на процеси формування етнонаціональних ідентичностей?

Нижче маю викласти основні моменти власної авторської критичної рефлексії щодо філософських аспектів постколоніальної війни в Україні. Це радше контури майбутньої концепції, аніж сама концепція у готовому завершеному вигляді.

Загарбницька війна традиційно посідає чільне місце в арсеналі засобів реалізації імперської політики. Французькому філософу доби Просвітництва Шарлю де Монтеск'є приписують афоризм «імперія засновується через війну і мусить підтримувати себе за допомогою війни».

Історія заснованої В. Путіним імперії підтверджує цю сентенцію. Криваві Чеченські війни піднесли Путіна в очах більшості російського народу, створивши йому ореол ідеального керманіча, одночасно безжального і хитрого щодо зовнішніх і внутрішніх ворогів й разом з тим турботливого піклувальника про своїх підданих. Логічно, що Путін, розпочавши своє правління з війни, завершує своє правління війною, бо його імперія живе війною. Це дивує і шокує лише цивілізований світ, який з часів завершення Другої світової війни, здається, увірував у те, що у в XXI ст. війна у світі, а тим паче в Європі є нелегітимним засобом розв'язання міжнародних суперечок. Впевнене у свій безкарності керівництво РФ проводить територіальне розширення, у насильницький спосіб змінює міжнародно визнані кордони, окупує та анексує чужі землі, грабує загарбані території, здійснює депортації населення, застосовує відверто геноцидні практики.

Тому той відчайдушний, у тому числі збройний опір агресорові, який чинить сьогодні Україна, є цілком виправданий як з моральної точки зору, так і фундаментальних засад міжнародного права, знову ставить філософську і практичну проблему активного протистояння злу, масштабованого державною організацією. Масові військові злочини, організовані та скоєні російською владою на території України, лише підкреслюють гостроту цієї проблеми для всього цивілізованого світу.

Таким чином, світ ніби повертається у часи колоніальних війн між колонізаторами та колонізованими, але вже на якісно новому історичному етапі й за принципово інших геополітичних обставин. Збагнути суть і характер нинішнього збройного протистояння належить у тому числі до завдань сучасної філософської думки.

Феномен постколоніальної війни варто осмислити на соціально-онтологічному, епістемологічному, історіософському, глобальному та антропологічно-екзистенційному рівнях філософської рефлексії.

Сутнісні риси постколоніальної війни визначаються її часово-просторовими модусами, які утворюють свого роду найфундаментальнішу «сітку» координат розгортання цього масштабного збройного протистояння.

Війна, найгостріша форма протистояння волей, як на колективному, так і на індивідуальному рівнях, є суперечливою і строкатою «тканиною» суспільних стосунків. З методологічної точки зору західний постколоніалізм, як і весь постмодерністський філософський дискурс, спирається на «генеалогію влади» французького філософа Мішеля Фуко, який не дарма вважається чи не найцитованішим автором в західній соціогуманітаристиці. М. Фуко розкривав історичну динаміку влади та механізми внутрішніх і зовнішніх конфліктів, що супроводжували реалізацію західного проекту Модерну¹.

Цього французького мислителя вочевидь надихала ідея Фрідріха Ніцше про онтологічне значення «волі до влади», яка є головною рушійною силою у природі та суспільстві. Множинність та різноспрямованість волі, навіть у межах того самого людського чи суспільного організму, надають усьому, що присутнє у світі, безупинну динаміку, перетворюючи сам світ на суцільний потік вічного становлення.

З ніцшевської ідеї про множинність волей Мішель Фуко виводить свою «мікрофізику влади», тобто уявлення про відпочаткове розсіяння влади у суспільстві. Влада не концентрується лише у владних інституціях, а пронизує всі суспільні відносини аж до повсякденних взаємин і побутових комунікативних ситуацій.

¹Дробот Р. Методологічні принципи «аналітики влади» М. Фуко. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2011. Вип. 1. С. 252-258. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2011_1_29 (дата звернення: 20.12.2023).

Мікрофізика влади розглядає як владні стосунки взаємини батьків і дітей, учителя і учнів, медиків і пацієнтів і т.д.). Іншими словами, влада у суспільстві децентралізована та дисперсивна.¹

За такої всюдисущої і всюдипроникної влади ймовірність боротьби за владу зростає через частоту і інтенсивність контактів, через незбіг цілей та інтересів суб'єктів суспільного процесу. Звісно, не всякий конфлікт переростає у масштабну війну, але й щонайменший поштовх до розв'язання війни може дати навіть воля окремої особистості, скажімо, якогось навіженого диктатора. Збереження тривалого миру у цьому перманентно-нестабільному конфліктному світі вимагає справді титанічних зусиль.

Війна як протистояння держав і суспільств у світлі «мікрофізики влади» набуває неймовірно складної, внутрішньо-суперечливої й мінливої конфігурації сил. Саме тому практично неможливо передбачити хід і результат масштабного збройного протистояння. Надто багато чинників задіяно і найчастіше приховано в його розгортанні.

В європейській філософії, особливо у традиції німецького ідеалізму, приміром, у діалектиці Г.В. Гегеля, а також ніцшеанській ідейній традиції утверджується присутність у природі та людській натурі моменту заперечення («антитеза»), руйнівного чинника, необхідного для усунування віджилого й непристосованого та оновлення порядків речей. В основі західного проекту Модерну закладений нігілізм як воля до радикального, часто насильницького знищення традицій і всього несучасного, невідповідного новим історичним обставинам. Нігілізм у такому розумінні уособлює вкрай небезпечну логіку осучаснення світу, підтримання його динаміки. Революції й війни у світлі «генеалогії влади» виступають справжніми «нігілістичними катастрофами», які дають поштовх світовому розвитку, створюючи одночасно враження пришвидшеного «кінця світу», передусім у тих, хто мав нещастя опинитись у самому вирі історичного катаклізму.

Треба брати до уваги той очевидний факт, що індивід, родина можуть інакше сприймати такі надзвичайні ситуації, як приміром, війна, ніж держава чи суспільство у

¹Дробот Р. Методологічні принципи «аналітики влади» М. Фуко. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2011. Вип. 1. С. 257. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2011_1_29 (дата звернення: 20.12.2023).

цілому. На індивідуальному та родинному рівні діє інстинкт фізичного самозбереження, який може вступати у відкритий чи неявний конфлікт з державною необхідністю та суспільною солідарністю. Вирішальну роль тут відіграють усвідомлення й відчуття громадянина (громадянки) суспільного зв'язку, національної ідентичності й правові механізми громадянського обов'язку. До внутрішньої мотивації ризикувати життям і здоров'ям може додаватись також ідеологічний чинник, приміром, націоналістична ідеологія.

Таким чином, ми можемо розглядати війну як гранично загострене протистояння людських воль, об'єднаних у розмаїті конфігурації держав, блоків і асоціацій держав, недержавних організацій і суспільних груп інтересів, аж до рівня окремої особистості, яка переживає війну. А можемо філософськи споглядати за війною як дією анонімних сил і світових мега-тенденцій і непередбачуваних історичних казусів-випадковостей («чорних лебедів», «метеликів, які помазом крил викликають буревії на іншому континенті»). То як мінімум два найфундаментальніші плани процесів і явищ, які «згустилися» в розмите поняття постколоніальної війни.

Завдяки просторовому повороту у соціогуманітарних науках з'явилося розуміння того, що фізичний простір бойових дій – лише один з багатьох аспектів сучасної війни. Війна уже давно подолала рамки географії і охопила ідеологічні, символічні, соціокультурні, мовні й навіть ментально-антропологічні сфери.

По мірі масштабування російсько-української війни відбулася певна глобалізація конфлікту, в якому, крім відкритого повномасштабного збройного протистояння Росії та України, присутня ще прихована під ширмою дипломатичних умовностей принципова конфронтація РФ та її союзників, з одного боку, та «колективного Заходу».

Можна навіть сказати, що сьогодні російсько-українська війна переплітається та накладається з іншими позірно локальними конфліктами у сучасному світі, приміром, з тим же самим арабо-ізраїльським конфліктом. Справа ускладнюється лініями політичних і символічних «фронтів», які проходять всередині учасників цього наймасштабнішого, глобального за своїм характером конфлікту початку XXI ст.

У класичній постколоніальній теорії, зокрема у концепції «орієнталізму» американського палестинського мислителя Едварда Саїда (1935-2003) на підставі

дискурсивного аналізу наукових і художніх творів орієталістів-сходознавців піддано влучній і нищівній критиці прийнятій у західному світі європоцентричний, несправедливий, упереджений ієрархічний поділ усього світу на «Захід» і «Схід». Е. Саїд аналізував способи, якими західні інтелектуали та митці витворили стереотипне бачення «східного світу», що сприяє колоніальному пануванню Заходу над Сходом та культурній асиметрії¹.

Коли ми залучаємо концепцію «орієталізму» для пояснення культурно-цивілізаційного підтексту російсько-українського протистояння, стають очевидними деякі паралелі й відкриваються парадоксальні речі, яких не передбачив американсько-палестинський критик. Його концепція на матеріалі російсько-українських стосунків працює, але одразу в обидва боки.

Російські імперці стереотипно, типово «орієталістично» зображували Україну та українців як «малоросів», приречених на вічну залежність, якщо не від Росії, то від Заходу, конкурента Росії на роль пана над українцями. Українська мова та культура виставляються або як обмежена рамками села, або як геополітична «інтрига» західних держав. спрямована на розкол «єдиного російського народу».

Тільки перше імперське витлумачення української культури є «орієталістичним». Такий підхід характерний для радянської етнополітики, яка визнавала принаймні існування української нації, ба й навіть рівноправність у СРСР. Але фактично тогочасна політика русифікації, застосовуючи то репресії проти української інтелігенції, то насильницьку політику асиміляції, то механізми підступної «двомовності», за якої престижною робилася російської мова та культура, ставила українську культуру та мову у заздалегідь невігідне становище, часто зображуючи їх атрибутами недомодернізованого селянства. Така «аграрна» культура могла мати хіба що фольклорну цінність в очах метрополії. Хоч періодично під тиском обставин її могли й піднести в УРСР суто декларативно до рівня бюрократичного офіціозу («коренізація» / «українізація» 1920-х, «повзуча українізація» 1960-х, останні роки «перебудови»). Саме визнання етнокультурних відмінностей між Росією та Україною, а також боротьба Москви проти довільно витлумаченого українського «буржуазного

¹Саїд Е. Орієталізм. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.

націоналізму» створювало ґрунт для імперських стереотипів, які легітимізували російське панування в Україні. Відтак певні «орієнталістичні» риси були притаманні російській імперській свідомості у ставленні до українців.

Натомість, друга імперська стратегія, яка нині визначає ставлення Кремля щодо «українського питання», відверто й агресивно заперечує саму можливість існування України як незалежної держави, а українців як окремого народу. Спроби Кремля «остаточно розв'язати українське питання» підозріло нагадують расові чистки німецьких націонал-соціалістів, спрямовані проти євреїв з тією різницею, що євреїв переслідували навіть тоді, коли вони приховували свою єврейську ідентичність. Хоча кремлівський пропагандист В. Соловйов вже й оголосив «полювання» на криптохохлів» і «криптобандерівців» у середовищі «зет-патріотів». Тож, можливо, путінська РФ ще не дійшла до нацистських «расових законів» та відповідної практики.

У випадку етнополітики Кремля щодо українців концепція «орієнталізму» працює, але у дуже химерний спосіб. Українців, з точки зору імперців, не існує, але проти них треба боротись і для перемоги над тими «українцями, яких не існує», потрібна тотальна мобілізація всіх ресурсів «наддержави». І навіть «малороси» стають підозрілими у світлі невдач, які спіткали російських окупантів.

У цілому характеристики «орієнталів» і російське стереотипне бачення українців доволі схожі. Їхні землі багаті на ресурси, але і «орієнтали», і «українці», з точки зору імперіалістів, не здатні дати собі раду без імперського керівництва. Імперці відмовляють мешканцям Сходу та України у праві на державну незалежність, вони нібито приречені на залежність, бо хронічно відсталі й вічно залежні, вони імпульсивні, і тому можуть бути бунтівливими й небезпечними.

У будь якому разі імперська етнополітика створює ґрунт для геноциду, оскільки суто пропагандою накинати українцям думку, що їх як народу не існує, не вийшло. Тому в арсеналі Кремля залишається єдиний засіб накинати російську ідентичність. Це масовий терор, за допомогою якого Москва сподівається привести дійсність у відповідність зі своїм імперським уявленням про етнографію Східної Європи.

А от чого, напевно, не міг передбачити Едвард Саїд, так це «зворотній орієнталізм», тобто ставлення українців до путінської Росії, а доволі часто до росіян у

цілому, як ставиться Захід до Сходу. Погляд на Росію як дику, відсталу, нецивілізовану, в усьому меншовартісну супроти України та Заходу здобув поширення під час цієї війни й був природньою реакцією українців на агресивну кремлівську пропаганду та військові злочини російської окупаційної воячини. Але на відміну від класичного орієнталізму, таке ставлення не стало ідеологічним обґрунтуванням домінації України над Росією. То є захисна реакція на агресивне насаджування культу Росії в Україні.

Для Едварда Саїда географія не є ідеологічно та ціннісно нейтральною, а є продуктом геополітичного конструювання, а поділ на «Захід» і «Схід» являє собою ціннісні категорії¹.

Захід переважає матеріально, економічно та мілітарно. Захід домінує над Сходом, і на цій підставі засуджується як імперіалістичний. Схід відсталий, але має моральну перевагу як гноблений.

Едвард Саїд як лівий публічний інтелектуал апелював одночасно до демократичних і антиімперіалістичних сил на Заході і на Сході, мріючи усунути саму межу між цими розділеними європейським колоніалізмом світами з тим, аби врешті-решт об'єднати їх в новий кращий справедливий світ без імперської домінації та культурної асиметрії. Судячи з усього, Саїд звертався не політиків і держав, а до громадської думки, намагаючись через неї вплинути на ситуацію у світі, зокрема на вирішення палестинського питання.

Едвард Саїд критикує Захід за те, що останній витворює стереотипне бачення Сходу як цілісного і гомогенного простору, ігноруючи культурно-історичні відмінності всередині східного світу. Але у концепції «орієнталізму» нічого немає про неоднорідність Заходу і стереотипне бачення західного світу з боку незахідних культур. Хоча, послідовно продовжуючи логіку Саїда, з'являються підстави припустити, що і Схід, і Захід у рівній мірі є гетерогенними формаціями, множинними за своєї походженням і складом.

В тому, що і колективний Захід, і колективний Схід не є монолітними утвореннями, українці встигли наочно переконатись під час російського вторгнення, коли шукали співчуття й підтримки як на Заході, так і на Сході. І дуже швидко

¹Саїд Е. Орієнталізм. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.

виявилось, що проявити солідарність з Україною, а разом з нею надати дієву підтримку готові помірковані право- та лівоцентричні політичні сили «імперського» Заходу. У той час крайні полюси політичного спектру – як лівиця, так і правиця – явно чи приховано підтримують державу-агресора.

Є декілька причин для цього. Перша причина банальна – корупція. РФ на чолі з представниками спецслужб давно перетворила підкуп західних політиків на потужне знаряддя лобіювання своїх імперських інтересів. Найлегше «завербувати» політичних маргіналів зліва і справа, які відзначаються неперебірливістю у засобах, схильні до безвідповідального популізму та авантюризму.

До того ж, тісна й тривала співпраця ще радянських спецслужб з міжнародними лівими організаціями, у першу чергу комуністичними партіями, створила сприятливі передумови для ретрансляції впливів Кремля через політиків лівого спрямування. З ультраправими силами на Заході Кремль вибудував співпрацю уже в пострадянські часи, але не менш успішно.

Зрозуміло, що крім корупції певну роль у зближенні Москви з політиками-популістами на Заході також грає ідеологічний чинник. Кремль та екстремістські сили у західних країнах як лівого, так і правого спрямування мають по суті одного спільного ворога – західний неолібералізм.

Що стосується світу колишніх колоній, які перетворилися на країни, що розвиваються, то тут Україна поки що знаходить найменше розуміння та підтримки. Справа не тільки в російській пропаганді та інертності мислення тамтешніх політиків та суспільств. Тут ще відіграють роль геополітичні, внутрішньополітичні та економічні чинники.

Держави з виразною антизахідною орієнтацією більш схильні підтримати РФ на противагу своїм геополітичним супротивникам. Іншими словами, чим сильніше антизахідні настрої, тим більше вірогідність союзу з Москвою та ворожого ставлення до України як геополітичної союзниці США та Європи.

Тут сама дійсність спростовує наївні ілюзії постколоніальних теоретиків, того ж самого Е.Саїда, щодо можливості залучити антизахідні національно-визвольні рухи до єдиного антиімпералістичного фронту. На практиці ж бачимо у кращому випадку

банальний національний «хатоскрайній» егоїзм або ж навіть палку підтримку російського імперіалізму, звісно ж у пику імперіалістичному Заходові. Позиція палестинського руху «Хамас» тут вельми показова.

Авторитаризм у незахідних країнах значно поширеніший, ніж демократія. Звідси ймовірність солідарності з Україною знижується, а підтримка агресивних дій Москви, навпаки, зростає. Іншими словами, можна навіть говорити про існування у світі «інтернаціоналу» незахідних автократій.

І само собою зрозуміло, що вагому роль грає потужна економічна мотивація еліт незахідного світу. Росія має широкі розгалужені торгівельні стосунки, які у зв'язку з західними санкціями помітно пожвавішали. І «незахід» поспішає цинічно скористатись ситуацією.

Зазначені моменти не означають, що Україні не слід боротись за увагу, розуміння та підтримку у незахідних країн. Навпаки, зважаючи і ясно усвідомлюючи ці та інші перешкоди у комунікації зі світом, що розвивається, необхідно подвоїти зусилля у цьому напрямі.

Ще одним надзвичайно цікавим процесом, який запустила повномасштабна російсько-українська війна, є зростання ролі і авторитету України з одного боку, й помітний занепад російських впливів на міжнародній арені – з другого. Чи можемо ми у цьому зв'язку навіть говорити про «глобалізацію України» та «провінціалізацію Росії» – покаже перебіг подій на Сході та Півдні України. Вочевидь вирішальну роль у визначенні цих тенденцій відіграє ефективний опір загарбникам з боку українців. Суттєву допомогу в утвердженні авторитету України у світі надають також наші союзники, у першу чергу США.

Як би там не було, «вагова категорія» України у світі на очах зростає, її позиції на міжнародній арені за роки нинішньої війни помітно зміцнилися. Натомість, авторитет і впливи Москви однозначно похитнулися внаслідок західних санкцій та «культури скасування», хоча серед антизахідних сил, мабуть, все таки трохи посилилися. Утім, форсована економічна й фінансова переорієнтація на Китай та залежність від нього може обернутись не вигідним для Росії симбіозом з «Піднебесною».

Отже, РФ планувала, швидко проковтнувши Україну, перетворитись на нову наддержаву, суперницю США, але внаслідок своєї авантюрної зовнішньої політики стрімко втрачає міжнародний авторитет, перетворюючись на величезний сировинний придаток Китаю і одночасно ринок збуту для його товарів і послуг.

Процесу провінціалізації РФ у політичній та культурній сферах сприяють посилення автократичних, ба й навіть тоталітарних, рис політичного режиму, який позиціонує себе дедалі радикальніше як оборонця-реаніматора традицій патріархального соціуму («духовні скрепи»), а також архаїзація культури та ментальності значної частини населення («глибинний народ»).

У той час як Україна, навпаки, прагне інтегруватись до західної цивілізаційної спільноти, декларуючи відданість ліберально-демократичним цінностям навіть в умовах виснажливої війни. Це доволі нетипово, зважаючи на поширеність критики неолібералізму й повсюдного розчарування у демократії, причому не тільки у незахідних країнах, але на самому Заході. Антиліберальна риторика стала ледве чи не мейнстрімом у середовищі західних публічних інтелектуалів та філософів, особливо серед неомарксистів, «постмодерністів», речників постколоніальних і гендерних студій. Прискорений рух в бік неоліберального Заходу відбувається не без труднощів, пов'язаних з тоталітарним спадком, що відчутно гальмує це просування. Але під явним і прихованим тиском зовні, з боку США та ЄС, а також зсередини з боку активної та найбільш свідомої частини нашого го суспільства, державний апарат поступово долає свою інертність та вузькокорисливі корпоративні інтереси.

Антропологізація постколоніальної війни передбачає втягнення у поле критичної рефлексії людського фактору в його широкому розумінні та значенні.

Антропологічна теорія оперує такими ключовими поняттями, як еволюція, культура, структура, функція, релятивізм. Застосування цих базових антропологічних концептів до витлумачення постколоніальної війни дозволяє зрозуміти її на рівні протистояння величезних людських колективів, один з яких перейнявся почуттям зверхності й зухвало вдерся у чужу країну, а інший чинить запеклий опір. Звідки у людських спільнот, учасників цього масштабного протистояння взяли такі світоглядні настанови, й належить з'ясувати антропологам.

Антропологічне вивчення культурних явищ і процесів відбувається на двох рівнях: емпірично-дескриптивному (етнографічний опис) та теоретичному (філософська антропологія). Зважаючи на філософський характер цього тексту, пропоную декілька тез у розвиток саме філософсько-антропологічного розуміння постколоніальної війни.

Постколоніальні теоретики піддавали ґрунтовній критиці західну антропологію за її типово позитивістський ідеал нібито ціннісно нейтрального об'єктивного наукового знання, викриваючи прихований європоцентризм і упереджену репрезентацію незахідних культур. Суть критичної праці Едварда Саїда якраз і полягала в демонстрації нерозривного зв'язку між західним науковим знанням з імперськими інтересами європейців на Сході. Власне, «орієнталізм» в оцінці постколоніальної теорії є не що інше, як ідеологічно ангажоване знання чужих культур на службі імперій.

Захід прагне знати Схід, щоб панувати над ним. З цієї потреби в імперському контролі виростає велична будова західного сходознавства. Так, це знання спотворене європоцентричною логікою західних вчених, проте Захід прагне знати, розуміти Схід, аби вдосконалити свою домінацію.

У випадку з сучасними російськими зазіханнями на Україну справа виглядає дещо інакше. Сучасна Росія не прагнула й не прагне знати й розуміти Україну, навіть щоб панувати над нею. Українські студії в РФ були і є в ембріональному стані. Як тепер стало відомо, російські спецслужби, готуючи вторгнення, теж великою мірою залишились у своїй інформаційній бульбашці. Ганебний провал початкової фази російської навали яскраво засвідчує брак у росіян сучасної інформації про Україну.

У XXI столітті, в інформаційну добу росіяни не захотіли дізнаватись про Україну. Завойовники гадали, що вони вже знають достатньо про країну, чий народ необачно вирішили покорити та асимілювати. Російська армія перетнула український кордон зі старими радянськими мапами та найвідсталішими стереотипами про Україну та українців.

Західний імперіалізм спирався на зв'язок знання та влади, російський зробить ставку на добровільне й свідоме невігластво. Москва вирішила накинути Україні і

світові своє примітивне імперське марення, самовпевнено покладаючись на уявні невичерпні ресурси.

Іншим, мабуть, важливішим джерелом стратегічних прорахунків Кремля були його історичні міфоідеологеми. Сфальшовані спогади про те, що Росія була завжди імперією з світовими амбіціями і метрополією для України, а ця остання на віки вічні власність Москви, зіграли сьогодні кепський жарт з кремлівськими можновладцями. Історія того, як російські імперці стали заручниками власних історичних міфів, на жаль, ще не написана.

Очевидно, що Кремль прагне окупувати колективну та історичну пам'ять не лише українців, але й цілого світу. За допомогою імперської міфоісторії росіянам навіювали переваги над Україною та Заходом і, як показує досвід війни, у цілому вдалося створити сильну мотивацію до військової агресії.

Українцям же, навпаки, всіляко старалися втокмачити почуття меншовартості, єдності з агресором. Намагаючись зруйнувати українську національну ідентичність, Кремль хоче паралізувати опір і спонукати до колаборації. Сучасна російська пропаганда щосили старається переконати міжнародну спільноту у легітимності і моральній справедливості збройної агресії проти України, окупації її територій. Через пропаганду Москва намагається накинути світові уявлення про її світову гегемонію, виставляючи себе захисницею традиційних цінностей, а в очах країн, що розвиваються – борцем з західним імперіалізмом.

Отже, царини колективної та історичної пам'яті стають полем цинічної і агресивної експансії з боку кремлівської пропаганди.

Принадно зазначу відмінність між колективною та історичною формою пам'яті. Колективна пам'ять – це неупорядкований фаховими істориками «архів» спогадів, який передається від одного покоління іншим в усній формі, й через це може містити чимало неточностей і помилок.

Історична пам'ять – це наукова історія, зафіксований у текстах результат критичної рефлексії професійних істориків.

Атаки Кремля на українське історичне минуле мають головними цілями:

1. Затерти етнокультурні відмінності між українцями і росіянами.

2. Розколоти українську націю за регіональною ознакою, нацькувавши мешканців східних регіонів України на західних.

3. Дискредитувати в очах українців традиції українського національно-визвольного руху.

4. Ізолювати Україну від її союзників, провідних західних держав, зображуючи «колективний Захід» як протягом віків незмінно-ворожу слов'янським народам силу.

У чому полягала схожість західного колоніалізму та російського імперіалізму щодо їхнього ставлення до минулого поневолених народів?

На перший погляд ці різновиди імперіалізму кардинально відрізнялися. Західний імперіалізм наголошував на відмінності, у першу чергу расовій між колонізаторами та колонізованими, а російський акцентує на історичній єдності, на необхідності повної асиміляції.

Але це у теорії, а на практиці процес асиміляції українців гальмував і затягувався, виникали гібридні форми. Найвідомішою такою гібридною формою виступали «малороси», ставлення до яких дуже схоже на ситуацію «орієнталів», описаних Едвардом Саїдом. «Малороси» схожі на «орієнталів» тим, що обидва ці продукти колонізації політично упокорені, але культурно ще не до кінця асимільовані з вираженням через це комплексом національної меншовартості.

Стратегія історичної експансії Кремля полягає у введенні України у роль вічного історичного невдахи, який через свою хронічну відсталість мусить добровільно підпорядкуватись владі Москви.

Отже, гібридне політичне та культурно-ментальне «малоросіяństwo» багатьма рисами нагадує ментальність мешканців європейських колоній.

У випадку Російської імперії, а тим більше СРСР, культурна дистанція між панівним та підлеглим була менша, а соціальна мобільність вища, ніж в європейських заморських колоній. Але тут ще залежало від типу колоніалізму, який порівнюємо з російською імперською політикою в Україні. Британський тип опосередкованого управління колоніями помітно відрізняється від французького колоніалізму, який тяжів до прямого управління, а ті, своєю чергою, – від іберійських аналогів (португальського та іспанського). Відповідно, розрізнялися реакції з боку підвладного населення на втручання імперської влади.

Попри розмаїття ситуацій тривалої взаємодії завойовника з тубільцями спільною

рисом є виникнення гібридних форм провінційної культури та ментальності у результаті наслідування підвладним населенням взірців панівної культури загарбника.

Цей процес, який можна назвати «колоніальним мімезисом», породжує гібридні форми, є радше побічним спільним продуктом імперської політики. Але в історії трапляються випадки, коли імперії свідомо перемішували населення окупованих територій, а також здійснювали масштабні депортації. Ця традиція відома з часів Олександра Македонського і еліністичних правителів, які заохочували міжетнічні шлюби. Радянський тип колоніалізму широко застосовував цю практику. Нині подібними методами китайське керівництво намагається зламати опір уйгурів і тибетців, російська окупаційна влада – закріпитись на тимчасово окупованих територіях України.

Критична теорія постколоніалізму піддає нищівній критиці не лише імперську ідеологію й пов'язані з нею практики поневолення народів, але й місцеві еліти, які гальмують розвиток своїх країн, уможливаючи тим самим імперське панування, навіть після проголошення формальної незалежності (неоколоніалізм). Цінним внеском постколоніальних студій є теоретичні рефлексії щодо шляхів реального унезалежнення колишніх колоній та побудови справедливого світопорядку, в якому кожна нація та її члени мали можливість для якнайповнішої самореалізації.

Світове лідерство колективного Заходу постійно кидає Росії потужний і небезпечний виклик, на який та мусить реагувати. Російська автократія щоразу намагається використати модернізацію для зміцнення імперського панування. Але для поневолених народів вестернізація – це теж шанс для успішної національно-визвольної боротьби. Західні культурно-цивілізаційні впливи несуть з собою демократизацію та технологічні можливості.

У нинішній війні технологічно-інноваційний компонент помітно впливає на перебіг бойових дій, виступаючи вагомим фактором цієї війни. Це, мабуть, перше в історії масштабне протистояння роботів-дронів. Широке застосування з обох боків найсучасніших технологій знищення людей і речей змушує замислитись над ще більшими загрозами, які чекають на нас у майбутньому в зв'язку з стрімким розвитком технологій штучного інтелекту.

Мабуть, сучасним філософам варто критично осмислити філософію техніки німецького філософа Мартіна Гайдеггера, який намагався узагальнити досвід двох

світових війн, шовіністичної пихи й територіальної хтивості тогочасних імперій, чії непомірні мегаломанські амбіції штовхнули світ у полум'я нігілістичних катастроф 1914-1918 та 1939-1945 рр. відповідно.

Необхідність постколоніальних студій війни у філософському та антропологічному аспектах помітно актуалізується у зв'язку зі спробами реанімації імперської ідеї, зокрема у світлі широкомасштабної військової агресії Росії проти України, геноцидних практик Кремля з метою «повторної колонізації» сусідньої держави.

Саме ця війна сьогодні виступає як найголовніший антропологічно-екзистенційний виклик для українців, і в цей трагічний момент української історії нагальним завданням сучасної української філософії має бути ретельне осмислення та концептуальне опрацювання.

У реалізації цього завдання українським філософам не обійтись без ширшого контексту розгляду нинішньої визвольної війни та зіставлень з досвідом інших народів, які чинили опір агресивній політиці імперій. У цьому сенсі цікавий теоретичний досвід накопичено західними постколоніальними студіями.

Сучасний постколоніалізм як напрям соціальної філософії отримав вагомі наукові здобутки завдяки тривалим міждисциплінарним дослідженням історично розмаїтих колоніальних умов і ситуацій, теорій і практик як імперіалізму, так і антиімперського опору. Увесь цей накопичений досвід потребує уважного розгляду та критичної оцінки у світлі специфічної української ситуації.

На жаль, далі визнання та закликів справа не зрушила з мертвої точки, тобто немає ані позитивної, ані негативної конструктивної реакції на постколоніалізм. Особливо бракує критики постколоніалізму з точки зору українського досвіду післяімперського буття.

У рамках постколоніальної критичної теорії було розроблено такі поняття та концепції, як «культурний імперіалізм», «орієнталізм», «гібридність», «підлеглі» та багато інших, які критично переосмислені у світлі української постімперської ситуації та можуть бути застосовані для пояснення нашого історичного досвіду, актуальних проблем та перспектив деокупації та деколонізації українського політичного, економічного, культурного і ментального простору, без чого неможливо здійснити автентичну модернізацію України та її повноцінну інтеграцію до європейської

спільноти цивілізованих народів.

Поняття постколоніальної війни, протистояння колишньої метрополії, яка силкується відновити свій контроль і владу, та колишньої залежної країни, яка прагне звільнитися з цупких обійм імперії, є надзвичайно перспективним з пізнавальної точки зору концептом, і тому потребує подальшої ретельної розробки на матеріалі української історії та сьогодення.

Сьогодні Україна зіткнулася з питаннями і викликами світової ваги, на які належить дати українські відповіді. І сучасна вітчизняна філософія мусить визначити концептуальний горизонт цих відповідей. Граничні рамки окреслюються поняттями, взятими з царини онтології, епістемології, історіософії, філософської антропології. Це граничний контекст, у межах якого визначаються сенси тієї трагічної ситуації, в якій на початку ХХІ століття опинилася українська нація перед обличчям реальної загрози поневолення, морального і фізичного знищення.

Ця війна виштовхнула Україну на широкий простір світової політики. Від перемоги України залежить доля багатьох народів Європи, цілого демократичного світу. Час показав, що Дмитро Донцов мав рацію, коли попереджав українців про надзвичайно високу ціну поразки у цьому тривалому і смертельно небезпечному протистоянні української нації та імперії Кремля. У часи Донцова українців спіткала катастрофа і вони заплатили дуже страшну ціну за змарнований шанс здобути державність. Українці заплатили тоді численними втратами людей і дорогоцінного історичного часу через спотворення цивілізаційного розвитку.

Сьогодні ставки у цій війні зросли як ніколи для Європи, для України, але також для РФ, бо, по-перше, російські імперіалісти теж витягли належні уроки з досвіду минулого і тепер прагнуть «остаточно вирішити» для себе українське питання, вочевидь терористичними засобами. А, по друге, імперія ясно усвідомлює, що сама вона може поразки й не пережити. Зрештою, наведені на початку слова Д. Донцова щодо російсько-українського протистояння мали глибокий метафізичний і моральний підтекст, адже він вгадав, кому саме зараз доводиться дивитися в очі українцям...

СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ У ПРАКСЕОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

*Ю. Ф. Кучеренко
А. М. Носик*

Сучасні війни це війни інформаційної епохи, які вносять великі корективи в закони і закономірності збройної боротьби, а також сформулюють нові принципи військового мистецтва у веденні збройній боротьбі нового покоління де головними ознаками їх є: одночасні дії високоточних засобів ураження різного базування; збільшення впливу різних інформаційних та психологічних засобів (методів, моделей) різної дії на інформаційну сферу, збройні сили та суспільство держави; застосування невеликих за чисельністю високотехнологічних і мобільних міжвидових та міжродових угруповань військ і сил, що здатні виконувати свої завдання у різних сферах (повітряному просторі, на землі, у морі та у інформаційному просторі) та діяти у єдиному командно-інформаційному просторі в зоні ведення бойових дій; одночасне управління високотехнологічними міжвидовими угрупованнями збройних сил та їх складовими елементами (багатофункціональними компонентами тактичного рівня) на різних рівнях управління, що здійснюється з більшою ефективністю за рахунок функціонування різних мережецентричних систем управління військового призначення.

У сучасних умовах ведення війн (конфліктів), в тому числі і при здійсненні широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації (РФ) проти України, відбувається швидке зростання зміни обстановки у зоні ведення бойових дій, особливо на тактичному рівні та висуваються більш жорсткі вимоги щодо забезпечення стійкого, безперервного, оперативного і прихованого управління різними складовими міжвидових угруповань військ, які представляють собою сукупність різних мобільних, добре озброєних компонентів високотехнологічних збройних сил, що здатні виконувати різноманітні бойові завдання одночасно у різних сферах ведення бойових дій.

Треба відзначити, що сьогодні, боротьба у інформаційній сфері стає не менш вагомим за боротьбу на полі бою (у повітряному просторі чи на землі (морі)) між військами, що протистоять одні іншим при веденні бойових дій.

Інформаційна боротьба при веденні сучасних війнах проводиться з метою досягнення інформаційної переваги над військами і засобами противника і забезпечення зміни у соціальних процесах управління державою у відповідності з поставленими завданнями іншої сторони (держави). Вона ведеться проти всіх функціональних складових національної безпеки країни супротивника (економічної, воєнної, соціально-гуманітарної, науково-технологічної, інформаційної та інших), через вплив, що здійснюється на інформаційну сферу держави, яка є інформаційною основою функціонування всіх складових національної безпеки.

Дані обставини вимагають застосування збройних сил нового покоління при веденні сучасних війн, які б були побудовані за новою структурно-функціональною основою та мали високий рівень технологічності. Вирішальним значенням для досягнення мети в сучасних війнах є не загальна чисельність військ та озброєння, а вміння командирів (органів управління) синхронізовано застосовувати усі наявні сили та різноманітні засоби міжвидового угруповання (вогневі, інформаційні, радіоелектронної боротьби, нетрадиційні (засоби нелетальної дії, засоби електромагнітного й лазерного випромінювання)) у реальному масштабі часу за єдиним задумом командування, використовуючи при цьому мережеві технології ведення збройної боротьби. Для вирішення завдань щодо забезпечення управління різними компонентами збройних сил, які мають високий рівень технологічності, необхідно застосовувати мережецентричні системи управління цими військами і засобами, що забезпечать, по можливості, ведення безконтактних бойових дій в єдиному бойовому просторі та стійку протидію в умовах ведення противником жорсткого інформаційного протиборства в інформаційній сфері та виконанні заходів ведення гібридної війни.

Особливості ведення сучасних війн, у тому числі і збройної агресії

РФ проти України

Бурхливий розвиток мирового суспільства у XXI столітті, що спостерігається на сьогодні і визначається широкомасштабним впровадженням новітніх інформаційних технологій (стосовно збору, обробки, зберігання, передачі, аналізу різної інформації), штучного інтелекту та інших технологій у всі сфери життєдіяльності людини та

суспільства, впливає і на військову сферу. Збільшуючи рівень її інтелектуалізації та автоматизації за рахунок появи новітніх зразків високоточної та інтелектуальної зброї, нелітальної зброї (інформаційної, психологічної), зброї дія якої заснована на нових фізичних принципах дії (електромагнітної енергії, лазерна зброя і таке інше) та різних інформаційних систем, в тому числі перспективних систем управління військами та засобами. Дані обставини докорінно можуть змінити принципи та методи ведення війн майбутнього.

Майбутні війни (війни нового покоління) внесуть великі корективи в закони і закономірності збройної боротьби, а також сформуують нові принципи військового мистецтва у веденні збройній боротьбі нового покоління, а саме:

- головними в такій війні будуть одночасні дії високоточних засобів ураження (ВТЗУ) різного базування (повітряно-космічного, морського та наземного), що виконуватимуть задачі стратегічного масштабу і носії цих засобів не будуть знаходитися у безпосередньому контакті із військами супротивника¹;

- різко збільшиться вплив інформаційних та психологічних засобів (методів, моделей) дії на інформаційну сферу (ІС) та суспільство держави з метою досягнення противником своїх цілей і впливу на політичну, соціальну, економічну та військову структуру країни супротивника²;

- перестануть бути необхідними для виконання завдань захисту країни великі і обтяжливі угруповання сухопутних військ збройних сил (ЗС), достатньо буде мати невеликі за чисельністю високотехнологічні мобільні міжвидові та міжродові угруповання військ і сил (МУ), що здатні діяти у єдиному командно-інформаційному просторі (ЄКІП) одночасно у різних сферах ведення бойових дій (на землі, у повітряному просторі, на морі та у інформаційній сфері)³;

- узгодження зусиль у діях в різних операціях (бойових діях) між МУ військ

1 Кучеренко Ю. Ф., Олексенко О. О., Власік С. М., Александров О. В., Місюк Г. В., Сальник О. В. Аналіз застосування повітряно-ударної компоненти збройних сил російської федерації у війні проти України. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2023. № 1 (75). С. 14-21.

2 Странніков А. М. Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття: монографія / за ред. А. А. Попок. Київ: Альтерпрес, 2006. 192 с.; Кучеренко Ю. Ф., Александров О. В., Носик А. М., Камак Д. О. Методологічні основи інформаційної безпеки країни з врахуванням умов сучасного періоду її державотворення. *Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки*. 2022. № 4 (14). С. 99 - 109.

3 Paul Hopkin. *Fundamentals of Risk Management*. London; New York; New Delhi: Kogan Page., 2010. 385 p.

(коаліційними силами) буде здійснюватися по двох взаємопов'язаним, але протилежним напрямкам - синхронізованим діям різних багатофункціональних формувань (як елементів МУ) ударних і оборонних сил та засобів у реальному масштабі часу;

- управління високотехнологічними ЗС, їх складовими (МУ) та відповідними багатофункціональними елементами при виконанні ними завдань у різних сферах ведення бойових дій (БД) на різних рівнях управління буде здійснюватися за допомогою функціонування мережецентричних систем управління (МЦСУ) військового призначення¹.

У майбутньому слід очікувати і зміну у частині координатної системи війни. Якщо у війнах минулого, координати основних зусиль протиборства були двомірними і лежали на поверхні земної кулі (ширина, глибина наступу чи оборони), а вертикальна (головним чином повітряна) використовувалася лише як допоміжна, що забезпечує дії на суші, то у майбутніх війнах (нового покоління) усе буде навпаки. Війна майбутнього стане об'ємною і трьох вимірною. Основні зусилля в них будуть зосереджені по вертикальній повітряно-космічній координаті (частково морській координаті), а наземні широкомасштабні координати стануть такими, що будуть лише забезпечувати певні дії наземних угруповань військ щодо контролю відповідних територій.

Збройні сили держав, які спроможні вести війну нового покоління, будуть надто високотехнологічними, їх елементи будуть розподілені у загальному бойовому просторі, що формується в зоні ведення БД (операційна зона, сектор, напрямок чи повністю держава або весь континент), які здатні вести боротьбу одночасно у різних сферах: повітряно-космічній; на землі; на морі чи в інформаційній сфері. Причому боротьба в ІС, що відбувається різними засобами (методами) інформаційного та психологічного впливу на керівництво країни, суспільство, війська, їх озброєння та техніку буде здійснюватися не менш жорстко, аніж боротьба між військами на полі бою і буде мати визначальне значення для отримання перемоги над противником, за рахунок завоювання інформаційної переваги над ним. У функціональному відношенні

¹ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М.Ю., 2021. 558 с.; Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М., Александров О. В, Власік, С. М., Бродова О. В. Вимоги до мережецентричних систем управління спеціального призначення. *Polish journal of science*. 2022. № 53. С. 77-82.

високотехнологічні ЗС будуть являти собою взаємопов'язану сукупність багатофункціональних формувань (підрозділів, комплексів, інформаційних джерел, засобів різного призначення), що діють у загальному бойовому просторі як самостійні бойові системи але за рахунок функціонування МЦСУ не тільки керівництво (органи управління (ОУ)) різних рівнів управління але і відповідні елементи управління (група, екіпаж, солдат, технічний засіб) на полі бою мають значно більшу ситуаційну обізнаність, крім того відбувається синхронізація дій на будь яких напрямках всіх елементів МУ та їх інтегроване застосування у реальному масштабі часу у складі загальних функціональних компонентів ударних і оборонних сил.¹

У подальшому слід очікувати те, що з часом різко зросте кількість військ (МУ), що матимуть на озброєнні ВТЗУ, значно підвищиться роль повітряно-космічної (протиповітряної, протиракетної, протикосмічної) оборони, а також роль військ (сил і засобів) радіоелектронної боротьби та сил і засобів інформаційного та психологічного впливу.

Зміниться роль видів збройних сил. В усіх без винятку війнах минулих поколінь основне навантаження протиборства лягало на сухопутні війська, тому що саме вони повинні були для досягнення перемоги розгромити ЗС супротивника, зруйнувати його економічний потенціал, захопити територію і скинути політичну систему. Цього не можна було домогтися без окупації всієї території супротивника. У війнах майбутнього в більшості випадків окупація може взагалі не знадобиться. З відповідною ймовірністю, буде достатнім за допомогою стратегічних ударних сил (повітряно-ударної компоненти), що мають на озброєнні високоточну зброю, завдати важкої поразки військовій інфраструктурі противника, знищивши його найважливіші ключові військово-державні об'єкти (цілі), зруйнувати всю економіку, системи енергопостачання, водопостачання та транспортну інфраструктуру держави, після чого, слід очікувати, що політична система супротивника розвалиться сама, або під натиском громадської поведінки, як що застосовувати інформаційні та психологічні засоби (методи) впливу на ІС держави. В результаті впливу на ІС країни та його суспільство

¹ Кучеренко Ю. Ф. Сучасні бойові дії та основні вимоги до формувань тактичного рівня, що приймають в них участь. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2015. №1 (18), С. 20-22.; Кучеренко Ю. Ф. Носик А. М. Погляди щодо напрямів розвитку тактики дій формувань тактичного рівня при їх застосуванні в сучасних операціях (війнах). *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2015. №2 (19). С. 24-26.

можна впливати і змінювати свідомість політичного керівництва і громадян та використовувати опозиційні рухи і організації в своїх цілях для організації певних протестів та виконання дій щодо зміни влади.

Якщо у війнах минулих поколінь головні об'єкти для поразки, знаходилися на поле бою як правило в тактичній та оперативно-тактичній зоні, то у війнах майбутнього такими цілями стануть важливі державні та військові об'єкти, що знаходяться на всій території держави. Для їхньої поразки буде потрібна велика кількість ВТЗУ різної дальності дії і засобів їхньої доставки в основному повітряного, морського і космічного базування. У бою або операції мова буде йти не про застосування лавини вогню з усіх видів зброї по силам противника, а про «хірургічні операції» по знищенню безлічі найважливіших об'єктів в першу чергу критичної інфраструктури за допомогою різних високоточних систем та зброї.

Першочерговому нападу ВТЗУ підлягають позиції сил і засобів протиповітряної (протиракетної) оборони (ППО (ПРО)), пункти управління (ПУ), найважливіші аеродроми, вузли зв'язку, склади озброєння та військової техніки, об'єкти критичної інфраструктури держави (центри прийняття рішень, об'єкти економіки та енергетики, об'єкти (заводи) військової промисловості, залізничні вузли і таке інше на всю глибину території супротивника.

На відміну від війни минулого четвертого покоління у майбутніх війнах тривале та масоване застосування різних ВТЗУ, в тому числі крилатих ракет різного базування буде здійснюватися нападаючою стороною одночасно з застосуванням великої кількості безпілотних літальних апаратів (БпЛА) різного призначення (розвідувальних, розвідувально-ударних, ударних, зв'язку, радіоелектронної боротьби та інших засобів (дронів – дронів «камікадзе»)) з декількох стратегічних повітряно-космічних напрямків, що створить дуже складну повітряно-космічну обстановку в зоні відповідальності наявної системи ППО(ПРО) країни, що обороняється. Також будуть застосовуватись змішані (інтегровані) групи прориву ППО (ПРО) противника у складі як літаків різного призначення тактичної авіації, так і груп БпЛА різного призначення (розвідувальних, розвідувально-ударних, дронів-камікадзе, радіоелектронної боротьби (РЕБ), зв'язку), для виконання комплексних завдань одночасно і синхронізовано у часі.

При веденні сучасних БД, можливо очікувати, що роль БпЛА як однієї з складових повітряно-ударної компоненти (ПУК) системи розвідки, зв'язку, навігації та ударних систем (де вони будуть використовуватись в якості основних інформаційних вузлів та ударних елементів) буде тільки зростати. Вже в наш час, будуть відбуватися стрімкі зміни у застосуванні БпЛА, на зміну застосуванню поодиноких і вузького призначення БпЛА прийде широкомасштабне використання багатокomпонентних інтегрованих бойових груп (колективів різнорідних БпЛА), що будуть діяти за єдиним задумом командування у повітряно-космічному просторі країни виконуючи багатофункціональні задачі але вже на більш вищому рівні якості їх виконання за рахунок інтеграції різних за призначенням БпЛА, які складають певні бойові групи у відповідності до завдань, що поставлені керівництвом певних рівнів управління.¹ У подальшому, головним напрямком їх комплексного застосування буде інтегроване та синхронізоване застосування різних за призначенням БпЛА або їх бойових груп для вирішення основних комплексних завдань, щодо: створення розвідувально-бойового інформаційного простору (РБП) в зоні ведення БД; здолання сильно ешелонованої системи ППО(ПРО) противника за допомогою застосування багатокomпонентних колективів різнорідних БпЛА (бойових груп); виявлення та знищення найважливіших об'єктів та цілей противника (терористів) у реальному масштабі часу; підтримка дій МУ та їх елементів як в обороні, так і в наступі.

Немаловажне значення при веденні сучасних та майбутніх війн має широкомасштабне використання інтегрованих автоматизованих систем управління військами та засобами МУ військ, а також інформаційних джерел різного призначення, робототехніки, засобів штучного інтелекту, новітнього озброєння, що дає можливість керівному складу (ОУ) мати більшу усвідомленість про розвиток ситуації в зоні ведення БД і на цій основі приймати своєчасні та обґрунтовані рішення щодо управління підпорядкованими силами і засобами, що призводить до зменшення загальних термінів циклів управління своїми військами по відношенню до противника і

1 Кучеренко Ю. Ф., Александров О. В., Носик А. М., Камак Д. О. Методологічні основи інформаційної безпеки країни з врахуванням умов сучасного періоду її державотворення. *Збірник наукових праць. Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки*. 2022. № 4 (14). С. 99-109.; Кучеренко Ю. Ф., Власік С. М., Сізон Д. О., Белоус М. В., Белоус Н. М. Процес формування колективів різнорідних безпілотних літальних апаратів в сучасному бою. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2022. № 4 (74). С. 29-35.

забезпечує випередження противника у відповідних діях військ на полі бою. Тобто підтверджується тенденція того, що у перспективі буде відбуватись поступове зменшення загального терміну ведення БД, особливо на тактичному рівні, але при цьому, буде відбуватися зріст швидкості зміни обстановки в зоні їх ведення. Війська будуть зобов'язані комплексно застосовувати різні інформаційні, аналітичні комплекси і системи, в тому числі автоматизовані системи управління військами та засобами для забезпечення завоювання і утримання інформаційної переваги над противником. Все це підтверджує той факт, що результат сучасного бою буде визначатись не тільки співвідношенням традиційних показників сил і засобів угруповання військ, що протидіють один іншому (кількості оперативних і тактичних бойових груп, кількістю їх озброєння і техніки, можливостями поповнення матеріально-технічними ресурсами), а в основному перевагою в функціонуванні систем управління військами (засобами), контролю, розвідки, радіоелектронної боротьби, а також можливостями комплексного, синхронізованого за часом застосування усіх вогневих засобів у всій зоні конфлікту на всю глибину оперативної побудови військ противника. У цьому зв'язку на перший план виходять види ЗС, на озброєнні яких мається високоточна зброя: в першу чергу військово-повітряні, і військово-морські сили, а також сили спецоперацій, війська радіоелектронної та інформаційної (психологічної) боротьби.

У перспективі, слід очікувати того факту, що перемога у майбутніх війнах може бути досягнута нападаючим не тільки без повної окупації країни, але і взагалі без контакту із основними сухопутними силами супротивника лише в результаті проведення тривалої стратегічної повітряно-космічної наступальної операції, операції радіоелектронної боротьби і виграшу в інформаційному протиборстві, за рахунок ведення інформаційних та психологічних операцій високотехнологічними МУ збройних сил та силами спеціальних операцій.

На ближню перспективу, слід очікувати того, що збройні конфлікти цілком імовірно ще будуть вестися як контактним, так і безконтактним способом, але при цьому, визначальну роль в них буде відігравати застосування повітряно-ударної компоненти збройних сил та інформаційне (інформаційно-психологічне) протиборство, яке стане головною ознакою цих конфліктів.

При веденні сучасних війн, в тому числі і повномасштабної збройної агресії РФ проти України, вже спостерігається комплексне застосування заходів щодо здійснення інформаційного впливу на: масову свідомість особового складу ЗС, політичне керівництво держави та громадян країни, з метою внесення змін в пізнавальна-розумову їх функцію з тим, щоб одержати відповідні зміни в структурі їх поведінки на свою користь; способи передачі, обробки і збереження інформації, а також на способи її представлення і формування, щоб ввести відповідні зміни в структуру та зміст інформації з метою її знищення, заміни або порушення функціонування різних інформаційних засобів (комплексів, систем управління) противника.

Російська Федерація проводила проти України інформаційні операції ще задовго до анексії Криму поступово нарощувала їх масштаби, а потім після 23.02.14 року збільшила кількість здійснення заходів щодо ведення «гібридної» війни, постійно стверджувала мировій спільноті, що в Україні присутній «внутрішньо український конфлікт» або є в наявності ознаки «громадянської війни», а тому вона не є стороною конфлікту, але при цьому вона виконувала ворожі дії, які не притаманні широкомасштабному військовому вторгненню, здійснювала придушення свого опонента використовуючи скриті операції підривного характеру, влаштовуючи диверсії, захоплення інформаційного простору нашої держави, здійснювала кібератаки на державні та військові системи і електронні ресурси, а також забезпечувала всіляку військову та економічну підтримку незаконно проголошеним республікам, а після 24.02.22 року РФ проводить повномасштабну збройну агресію прикриваючись лозунгом проведення «спецоперації». При цьому РФ продовжує нав'язувати мировій спільноті свою думку про події, що відбуваються на теренах нашої країни (буцімто боротьбу з нацистами та захист російськомовного населення від бандерівців) застосовуючи для цього медіа простір, різні інформаційні засоби (методи) впливу на свідомість громадян, в першу чергу Європейського Союзу (ЄС). Вона здійснює проведення психологічних операцій, виконання заходів економічного тиску та політичного шантажу на країни ЄС (погрожуючи ядерною зброєю), а також проводить різноманітні інформаційні операції для створення сприятливих умов щоб загальмувати процеси політичного, економічного і соціального розвитку України та остаточно

загальмувати процес вступу її до ЄС та НАТО через своїх лобістів. Зараз РФ за рахунок впливу на ІС України (медіа простір, державні електронні ресурси та різні системи державного управління, в тому числі і військові системи управління) своїми інформаційними засобами (методами), здійснює всі можливі зусилля для забезпечення надійного контролю та впливу на неї під час ведення повномасштабної збройної агресії. Не можна відмітити, що останнім часом, використовуючи дестабілізуючі моменти, які впливають на міцність нашої держави, окремі країни здійснюють втручання у внутрішні справи, поширюють певні заяви, чутки й акції (ведення недружелюбної пропаганди, підтримка сепаратистських рухів, ведення переговорів с агресором без України і таке інше), які є результатом проведення спецоперацій РФ в країнах ЄС та взагалі у світі (особливо в країнах Африки та Азії), метою якою є здійснити розкол країн у питанні підтримці України в боротьбі з агресором, паплюження іміджу нашої країни на світовому рівні і таке інше (питання допущення російських спортсменів на Олімпійські ігри 2024 року, на Вімблдонський турнір 2023 року, розповсюдження наративів, що Україна не хоче мирного вирішення конфлікту, про продаж Україною зброї, що надходить від партнерів третім країнам і таке інше). В цих умовах Україна мусить формувати і проводити гнучку та зважену орієнтовану на відповідні країни зовнішню політику з урахуванням найбільш суттєвих дестабілізуючих чинників і умов, які здатні викликати загострення двосторонніх відносин та відстоювати свої національні інтереси. Поглиблювати співпрацю з країнами парламенти, яких визнали те, що здійснює РФ в Україні, є геноцидом українського народу та проводити заходи щодо формування громадської думки в інших країнах щодо визвольної боротьби українського народу, який захищає зараз ціною життів своїх громадян європейські цінності та і взагалі сам ЄС, з метою впливу на рішення своїх держав щодо втілення та поглиблення економічних санкцій проти РФ та збільшення надання своєчасної економічної та військової допомоги нашій країні.

Ведення бойових дій з РФ, що здійснює повномасштабну збройну агресію з 24.02.22 року у різних сферах, як то: у повітряному просторі, на суші, на морі, так і у інформаційному просторі, характеризується жорстким протистоянням в цих сферах і застосуванням великої кількості військ (тактичних бойових груп, різних формувань

(приватної військової компанії «Вагнер»), спеціальних підрозділів) та особливо засобів повітряного нападу (крилатих ракет (КР), тактичної та армійської авіації, БпЛА), а також ракетних систем залпового вогню, різних артилерійських систем, танків та іншої спеціальної техніки.

Станом на 24.02.23 року, за рік війни Силами оборони України вже знищено велику кількість живої сили та засобів ЗС РФ, а саме: особового складу – 146 тисяч 820 осіб, балістичних та крилатих ракет – 873 одиниці, 2363 артилерійські системи, 474 ракетних систем залпового вогню, 3363 танків, 247 засобів протиповітряної оборони (ППО), 299 літаків тактичної авіації, 287 вертольотів, 2033 БпЛА різного призначення та багато іншої техніки, таких втрат за такий короткий час у війнах не зазнавала жодна країна світу. Наведені дані свідчать про ведення жорстких БД не тільки на суші але і у повітряному просторі за здобуття переваги у повітрі. Наведемо деякі особливості та дані щодо використання РФ засобів ПУК своїх ЗС у війні проти України.

На початок вторгнення в Україну станом на 24.02.22 війська РФ мали у складі основних складових ПУК наступні засоби (елементи):

- КР повітряного базування (Х-22 до 1000 одиниць, Х-47 до 40 одиниць, Х-55 до 1600 одиниць, Х-59 до 1000 одиниць, Х-101 та Х-555 до 450 одиниць кожного типу), носіями яких є літаки Ту-22М, Ту-95, Ту-160, Су-24, Су-35, МіГ -31, а також ракети П 800 «Онiкс», які теж можна застосовувати з літака Су-27 (до 100 ракет). Загалом ракет повітряного базування нараховувалось приблизно - 4640, що складало 66% від усіх ракет, що мала на озброєнні РФ (ракти морського та наземного базування, а саме: П 800 «Онiкс», «Калiбр», «iскандер», «Точка У»);

- угруповання тактичної та армійської авіації сил вторгнення нараховувало у своєму складі: 450 літаків (штурмової, бомбардувальної авіації та багатоцільові літаки (в основному. за типами це Су-24, Су-25, Су-34, Су-35, МіГ-31)) тактичної авіації, що складало приблизно 32% від загальної чисельності літаків тактичної авіації, що мала РФ (загальна кількість 1400 одиниць) та 250 ударних вертольотів (в основному Ка-52 та Мі-24, Мі-8), що складало 31% від всього парку армійської авіації РФ (787 вертольотів різного призначення);

- стосовно БпЛА різного призначення, як елементів однієї з складових ПУК

війська РФ мали у своєму складі приблизно 1700 – 2000 одиниць вітчизняних апаратів («Орлан-10» – 1000, «Форпост» – 150, «Оріон» – 100, («ZALA», «Ланцет», «Застава» та інші до 450 – 750 одиниць)).

Потенціал такого угруповання ПУК військ РФ на передодні вторгнення за кількістю та якістю озброєння в декілька разів перевищували можливості Повітряних Сил ЗС України (ПС ЗС України). Дане угруповання ПУК повинно було забезпечити знищення ПС ЗС України за тиждень, за задумом керівництва РФ та забезпечити повну перевагу в діях у повітряному просторі України та надійну підтримку дій угруповань сухопутних військ РФ на всіх напрямках але сподівання агресора на це не здійснилося. ПС ЗС України вистояли та не дали противнику завоювати перевагу у повітрі, завдяки професіоналізму керівного і особового складу даного виду ЗС України та застосування різних новаторських методів ведення боротьби підрозділами (засобами) авіації та ППО проти засобів ПУК військ РФ.

Весь період часу з 24.02.22 по 24.11.22, застосування військами РФ КР повітряного базування, як основної складової ПУК їх ЗС можливо умовно представити трьома етапами:

- початковий – з 24.02 по 31.03 (інтенсивне застосування КР противником по військовим об'єктам (пунктам управління, аеродромам, складам озброєння та техніки, місцях дислокації військових частин та іншим військовим цілям). За перші п'ять днів середня інтенсивність застосування ворогом ракет різного базування складала приблизно 75 ракет за добу, на початку березня – 33 ракети за добу, а далі почала знижувалась, по мірі виходу з ладу об'єктів ураження. За перші 16 днів було завдано приблизно 800 ударів КР та балістичними ракетами повітряного, морського та наземного базування. Потім інтенсивність їх застосування ще трохи зменшилась і до кінця березня загальна кількість використаних ракет приблизно склала 1000 ракет;

- середньої інтенсивності – з 1.04 по 30.09 (даний період характеризувався середньою інтенсивністю використання КР (балістичних ракет) по військовим (полігонам, місцям розташування військ, складах озброєння,) та цивільним об'єктам (базам зберігання нафти, переробним заводам нафтопродуктів, промисловим підприємствам оборонного і подвійного призначення, залізничним станціям і іншим

цивільним об'єктам (учбовим закладам, лікарням, домам мешканців міст і сіл) приблизно по 12 – 17 ракет за добу, хоча треба відзначити, що були і декілька атак, які були пов'язані з масованими ударами по містах нашої країни з метою залякування населення (перед відкриттям саміту НАТО – 26.05, прийняттям рішення щодо кандидатства у ЄС - 29.05, 28.06 на День Конституції, 24-25.08 на День Незалежності). Одночасно з застосуванням КР в основному Х-22, «Калібр» та «Іскандер» з середини липня ворог почав застосовувати ракети С-300 по наземним цілям як військовим так і цивільним, з метою економії витрат високоточних дорогоцінних КР повітряного базування Х-101, Х-555 та Х-47. Станом на кінець даного етапу війська РФ використали приблизно до 4000 ракет різних типів;

- залякування – боротьби з критичними об'єктами інфраструктури з 1.10 по 24.11 (після поразки ворога під Харковом і проведенням контр наступальних дій у Луганській та Херсонській областях, а також диверсії на Кримському мосту ворог з метою примусу політичного керівництва країни до ведення з ним переговорів щодо припинення вогню, почав проводити терористичні масовані атаки винятково на критичну інфраструктуру країни (об'єкти енергосистеми та газодобувної промисловості), щоб залякати населення і зірвати опалювальний сезон в Україні. Ворог здійснив масовані удари 10.10 (63 КР, з них 56 збиті), 11.10 (16 КР (Х-101,Х-555) та 12 ракет морського базування «Калібр», збито 20), 22.10 (33 КР, з яких 18 було збито), 31.10 – (випущено 55 ракет з декількох напрямків, в основному повітряного базування Х-22, Х-101, 45 з яких було збито). 15.11 (застосовано 96 ракет різних типів з декількох напрямків: Каспію і ростовської області з літаків стратегічної авіації Ту-95 ракети Х-101, Х-555 приблизно 70 одиниць та з Чорного моря кораблів носіїв ракет «Калібр» – 20 ракет, 7 ракет Х-59 з літаків тактичної авіації, з яких було 77 збито), 23.11 (застосовано 67 ракет в основному Х-101 та Х-555, 51 з яких було збито, на жаль 16 ракет влучили в ціль і спричинили масштабне відключення електроенергії по всій території України). Станом на кінець даного етапу ворог вже використав понад 4700 ракет різних типів (в основному повітряного, а також морського та наземного базування).

У подальшому, слід очікувати продовження масованих атак ворогом даної

складової ПУК (в першу чергу по критичним об'єктам інфраструктури країни) з середніми інтервалами у 10 – 14 діб, до кінця 2022 року, для здійснення реалізації задуму щодо примушення керівництва держави до ведення переговорів щодо припинення вогню на умовах РФ, залякування населення нашої країни та намагання знищити критичну інфраструктуру країни. Цього часу ворогу необхідно для накопичення необхідної кількості КР (зняття їх зі зберігання або виготовлення, обслуговування, доставки до аеродромів і їх підготовки до використання).

Як один з варіантів дії РФ, що можна передбачити, щоб збільшити ефективність результатів масованих ударів у подальшому, це збільшення використання КР Х-22 та керованих авіаційних ракет Х-59, а також ракет С-300 кількість яких у РФ ще залишається значною. Слід очікувати, що з початком 2023 року вони будуть значно економити високоточні ракети, перейдуть до точкових ударів ракетами «Калібр» та іноді будуть застосовувати ракети Х-47 «Кинджал» по об'єктам критичної інфраструктури країни, а також здійснювати масовані удари різними типами ракет (приблизно 2 рази на місяць) застосовуючи в своїй більшості КР Х-22 та керовані авіаційні ракети Х-59 по всій території держави, а також ракети С-300 (С-400) при діях по наземним цілям у прифронтових районах. Не виключається можливість одночасного застосування КР Х-22, Х-55 та груп іранських дронів-камікадзе при здійсненні масованих ударів по критичній інфраструктурі нашої країни, з метою заощадження високоточних ракет та підвищення ефективності результатів ударів.

Стосовно застосування тактичної та армійської авіації військами РФ у війні проти України, як однієї з складових ПУК їх ЗС, на протязі року війни, то його, умовно можливо розбити на два етапи:

- початковий – з 24.02 по 30.04 (інтенсивне застосування тактичної і армійської авіації за вирішення завдань щодо: панування у повітрі; здійснення інтенсивної підтримки своїх наземних угруповань сил вторгнення; нанесення авіаційних ударів по військовим, промисловим та іншим об'єктам у північній, південній та східних частинах нашої країни. У лютому і на початку березня ворожа авіація здійснювана понад 100 вильотів на добу, потім інтенсивність вильотів поступово почала знижуватись до 50 на добу, у зв'язку з великими втратами, які

зазнавав ворог у повітрі від дії засобів ППО та ведення повітряних боїв з винищувальною авіацією ПС ЗС України. Поступово у квітні місяці ворог почав втрачати свою перевагу у повітрі, бо втрати зростали, а кількість вильотів відповідно почала зменшуватись. Наприкінці даного етапу втрати тактичної авіації противника склали 192 літака, а армійської 155 ударних вертольотів, при чому кількість вильотів за добу знизилась до 30, ворог так і не зміг здолати опір української ППО, не зміг опанувати повітряний простір на підконтрольній території нашої країни. ПС ЗС України вистояли та витіснили авіаційну складову ПУК з повітряного простору підконтрольній частини території нашої країни. Загальна кількість вильотів авіаційного угруповання повітряно-ударної компоненти на даному етапі склала більш ніж 4000 бойових вильотів (до 3000 ударів з літаків та вертольотів по наземним цілям), що у середньому складала 60 вильотів на добу на даному етапі;

- бережливе використання авіації противником – з 1.05.22 по 24.02.23 (ворог не здобувши переваги у повітрі на початковому етапі і зазнавши значних втрат авіаційної складової ПУК ЗС, почав заощадливе використання тактичної та армійської авіації в основному для виконання завдань щодо підтримки дій наземних угруповань сухопутних військ на Сході і Півдні України, змінивши тактику їх використання. Для виконання бойових завдань вони вже не входили в оперативну глибину повітряного простору в межах підконтрольної території України, а наносили авіаційні удари в безпосередній тактичній зоні ведення БД, вздовж лінії зіткнення військ, що призвело до різкого зниження їх втрат: в травні місяці 16 літаків та 19 вертольотів, у червні 9 літаків і 10 вертольотів, у липні 6 літаків та 6 вертольотів; у серпні 11 літаків і 14 вертольотів, у вересні 30 літаків і 20 вертольотів, у жовтні 11 літаків та 27 вертольотів, у листопаді 3 літаки і 8 вертольотів. Загальні втрати авіаційної складової ПУК ЗС РФ на даному етапі за 7 місяців війни склали 86 літаків та 104 вертольотів, що значно менше ніж на початковому етапі за 66 діб війни. Загальні втрати авіаційної складової угруповання військ РФ станом на 24.02.23 року склали: 299 літаків тактичної авіації та 287 ударних вертольотів армійської авіації, це дуже великі втрати і тим не менш РФ наприкінці серпня місяця 2022 року змогла віднови чисельність авіаційного угруповання ПУК, що розміщувалось на аеродромах вздовж

кордону з Україною та на окупованих територіях чисельністю до 790 одиниць (у складі 430 літаків тактичної авіації та 360 ударних вертольотів, використавши майже увесь свій резерв армійської авіації), що у кількісному відношенні стало більше ніж на момент вторгнення але дані обставини не змогли зупинити контрнаступ ЗС України на Харківщині та Херсонщині.

У подальшому слід очікувати, що ворог буде продовжувати заощадливе використання тактичної та армійської авіації для виконання ними завдань щодо підтримки дій наземних угруповань військ на Сході і Півдні України, використовуючи тактику нанесення авіаційних ударів в безпосередній тактичній зоні ведення бойових дій, вздовж лінії зіткнення війсь, з середньою інтенсивністю 20 – 35 вильотів за добу, з поодиноким збільшенням на невеликий термін до 45 і більше вильотів на добу при веденні активних наступальних БД або їх короткочасного зменшення до 15 вильотів на добу. Навряд чи ворог знову здійснить спробу щодо боротьби авіаційною складовою за реалізацію завдання стосовно панування у повітрі на всій території України, враховуючи ті обставини, що українська протиповітряна оборона зараз міцніше і має кращі показники щодо її ефективності ніж раніше у протидії засобам повітряно-ударної компоненти. Він збільшить чисельність застосування БпЛА для виконання ними завдань, що притаманні авіації, щоб поберегти її.

Стосовно застосування військами РФ у війні проти України БпЛА на протязі року, то його можливо представити трьома етапами: початковим, поступового розвитку та інтегрованого і масованого застосування.

На початковому етапі (з 24.02 по 30.04), з початком повномасштабної агресії війська РФ здійснювали поодинокі застосування російських БпЛА типу «Орлан-10» у своїй більшості та як виняток – «Форпост», для виконання розвідувальних завдань на окремих напрямках дії своїх військ, бо основні завдання з ведення повітряної розвідки виконувала тактична та армійська авіація при виконанні своїх бойових завдань. За даний період часу (66 діб) кількість збитих БпЛА, як однієї зі складових ПУК, складала приблизно 232 одиниці, що говорить про ведення важких бойових дій у повітряному просторі. Впродовж всього етапу здійснювалось поодинокі застосування вітчизняних БпЛА військами РФ (з інтенсивністю вильотів до 10 БпЛА на добу, а у кінці квітня

місяця збільшилась до 20 і більше БпЛА на різних напрямках дії військ РФ) при виконанні ними в основному розвідувальних завдань, корегування вогню та поодиноких випадків щодо знищення важливих військових цілей на тактичному рівні, в основному у прифронтовій зоні.

На другому етапі (поступового розвитку), починаючи з 1.05 по 12.09 війська РФ почала заощаджувати свою авіацію і більше застосовувати свої БпЛА як у кількісному відношенні, так і за їх типами, ніж це було на попередньому етапі («Орлан-10», «Форпост», «Тахіон», «Оріон», «ZALA». «Застава», «Ланцет»), які виконували завдання щодо: ведення розвідки певної території, що вже значно збільшилась за відповідною глибиною її ведення, здійснення корегування вогню артилерії та ураження важливих військових об'єктів по всій лінії фронту але при цьому мало місце поодинокі їх застосування, хоча і у більшій кількості (в середньому приблизно до 20 одиниць на добу, а інколи до 30 і більше) на всіх напрямках ведення бойових дій на тактичному рівні. Відразу це позначилось на їх втратах і вже за травень місяць війська РФ втратили 270 одиниць різних типів БпЛА від дії засобів ППО Сил оборони України, це більше, ніж їх втрати за попередні 66 днів війни. Починаючи з червня по серпень місяць війська РФ почали обережніше застосовувати БпЛА для вирішення в основному завдань щодо розвідки та знищення важливих військових цілей. Середньо добові їх втрати відразу впали більш ніж у двічі (червень місяць – 4 одиниці за добу, липень – 3, серпень – 4), бо вже відчувалась їх нестача але при цьому, спектр типів їх використання збільшився у порівнянні з першим етапом. Станом на 31.08.22 року Сили оборони України знищили 849 БпЛА різного призначення, що склало приблизно 50 – 60% від їх загальної кількості, що була на момент вторгнення. Дані обставини змусили РФ залучати БпЛА з інших відомств, в тому числі і з Міністерства надзвичайних ситуацій для виконання завдань у інтересах військ РФ, а саме здійснення контролю (моніторингу) певних зон ведення БД та шукати шляхи поповнення їх кількісного складу. Для вирішення цієї проблеми РФ заключила контракт з Іраном на поставку дронів-камікадзе (приблизно на 2400 одиниць), а саме: «Shahid-136», «Shahid-131», Mohajer-6. Перша партія БпЛА кількістю приблизно до 700 одиниць була поставлена у вересні, а друга, очікується в середині листопада, приблизно 400 одиниць,

в яку увійдуть ь більш сучасні і потужні БпЛА – Arash-2.

На третьому етапі починаючи з 13.09.22 по 24.02.23 війська РФ почали застосовувати вітчизняні БпЛА, в основному «Орлан-10», «Ланцет», «Суперкам» та іранські дрони-камікадзе (в основному «Shahid-136» і «Shahid-131») на різних напрямках ведення бойових дій. Спочатку на Харківщині, а потім на південному напрямку військами РФ здійснювалось поодинокі випробовування застосування «Shahid-136» і «Mohajer-6», в основному для ураження військової техніки на напрямках, де ЗС України здійснювали ведення наступальних дій та для виконання завдань щодо прощупування можливості системи ППО наших військ, з метою встановлення слабких місць для здійснення прориву їх у глиб території України та нанесення ударів по об'єктах критичної інфраструктури.

В подальшому РФ почала застосовувати невеличкі групи дронів-камікадзе («Shahid-136», «Shahid-131» від 3 до 5 одиниць) по цивільним об'єктам наших міст (в основному атакували Одесу, Миколаїв, Запоріжжя, Білу Церкву, Вінницю, Харків, Київ та інші населені пункти з метою здійснення психологічного впливу на свідомість громадян (їх залякування). У подальшому, з отриманням певних навичок операторами щодо застосування БпЛА, спостерігалось масоване застосування військами РФ іранських дронів-камікадзе у кількості до 30 – 40 і більше одиниць за добу, групами по 9 – 12 одиниць (так звані групи прориву ППО) для здійснення прориву системи ППО на відповідних напрямках дії військ з подальшим застосуванням по об'єктах критичної інфраструктури. В той же час відбувалось зменшення кількості використання РФ високоточних крилатих ракет «Калібр», Х-101, Х-555, «Іскандер». Вочевидь за малою їх наявністю, РФ почала їх берегти і частіше використовувати іранські дрони-камікадзе одночасно з КР Х-22 (Х-59). Станом на 24.11.22 року за 72 доби, було збито 643 БпЛА різного призначення, з них до 400 іранських дронів-камікадзе, що говорить про високу інтенсивність використання військами РФ БпЛА (масоване їх застосування) для вирішення різних завдань, в тому числі і завдань, що притаманні тактичній і армійській авіації. Загалом від початку війни до кінця даного періоду (24.02.23 року), що розглядається було знищено 2033 БпЛА різного призначення. Починаючи з 17.11.22 року війська РФ перестали використовувати іранські дрони-камікадзе, у зв'язку з їх

великими втратами і почали економити з метою одночасного використання їх з КР повітряного базування під час здійснення ударів по критичним об'єктам інфраструктури країни. Після поставок нової партії іранських дронів, за перші дві доби 2023 року було знищено 84 дронів-камікадзе ворога, у подальшому ворог застосовував групи БпЛА загальною кількістю від 15 до 20 одиниць, для ударів по критичним об'єктам інфраструктури. За даний період ворог здійснив 15 ударів групами БпЛА і 13 масованих ударів крилатими та балістичними ракетами по об'єктам енергетичної інфраструктури країни і вона вистояла, завдяки героїчній роботі всіх працівників цієї галузі.

У подальшому, при отриманні від Ірану чергової партії дронів-камікадзе (або здійснення їх виробництва за ліцензією Ірану на території РФ), їх масоване застосування по всій території нашої країни буде періодично повторюватись, але це не змінить суттєво перебіг подій на фронті в цій війні, хоча і є альтернативою використання авіаційної складової ПУК і особливо болісним моментом в цьому, є те, що треба витратити певний запас ракет наших засобів ППО (ресурсів винищувальної авіації), які б могли збивати більш важливі цілі (крилаті та балістичні ракети).

За таких умов, слід очікувати, що війська РФ продовжать групове застосування іранських дронів-камікадзе (по 4-5 БпЛА у складі групи) одночасно з масованими ракетними ударами або незначними точковими ракетними атаками по об'єктах критичної інфраструктури (енергосистемі, газодобувної промисловості та газорозподільчим мережам)¹.

Наведений аналіз застосування повітряно-ударної компоненти військ РФ свідчать про жорстку боротьбу у повітряному просторі нашої країни з засобами ПУК противника і значну роль БпЛА, яку вони відіграють в цій війні, що стає ознакою початком боротьби технологій і боротьби високотехнологічних ЗС у єдиному командно-інформаційному просторі.

Для якісного протистояння ворогові у цій війні у повітряному просторі країни необхідна максимальна централізація управління всіма засобами авіації та ППО всіх

¹ Кучеренко Ю. Ф., Олексенко О. О., Власік С. М., Александров О. В., Місюк Г. В., Сальник О. В Аналіз застосування повітряно-ударної компоненти збройних сил російської федерації у війні проти України. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2023. № 1 (75). С. 14-21.

складових Сил оборони України, а також інтегроване та синхронізоване їх застосування по засобам ПУК ЗС противника у реальному масштабі часу.

Особливо актуальною проблемою на зараз для України є поступове нарощування можливостей сучасної системи ППО, не тільки за рахунок постачання різних вогневих засобів і комплексів систем ППО деяких країн, що є партнерами для України, які здійснюють військову, економічну та гуманітарну підтримку, а і їх інтегроване і синхронізоване застосування за рахунок впровадження перспективної автоматизованої системи управління протиповітряною і протиракетною обороною держави, що забезпечить надійний захист від дії ВТЗУ у повітряно-космічному просторі, на основі формування єдиного командно-інформаційного простору і використання його можливостей всіма її елементами (вогневими і радіолокаційними засобами, засобами радіотехнічної розвідки і радіоелектронної боротьби, зброї нелетальної дії і тому подібне),

Основними елементами даної автоматизованої системи повинні бути багатоцільові комплекси засобів автоматизації, в які забезпечують вирішення основних функціональних задач щодо : викриття та оцінки загроз у повітряно-космічному просторі; розробки замислу на проведення протиповітряної операції та прийняття рішення на її проведення; доведення задач до підлеглих; контроль виконання рішення і задач операції; формування єдиної картини оперативної обстановки в повітряно-космічному просторі та спостереження за її зміною; автоматизованого управління частинами (підрозділами, бойовими групами) та їх бойовими засобами, що залучаються до вирішення задач протиповітряної і протиракетної оборони; аналізу ризиків при застосуванні того чи іншого варіанту дій своїх сил та можливих дій противника.

Завдяки функціонуванню даної системи, як мережецентричної системи управління, повинен здійснюватися тісний взаємозв'язок в єдине ціле різних інформаційних джерел, органів управління різних рівнів управління та відповідних засобів ураження, підвищуватися ситуаційна усвідомленість починаючи від командування і органів управління військами протиповітряної і протиракетної оборони і закінчуючи екіпажем (комплексом, солдатом) на полі бою щодо розвитку ситуації в

зоні ведення бойових дій (в зоні їх відповідальності), що значно підвищує якість рішень, що приймаються відповідними посадовими особами, а це в свою чергу підвищує ефективність виконання завдань військами (засобами) в системі протиповітряної та протиракетної оборони держави.

Зараз ми можемо спостерігати, що сучасні БД стають більш технологічними і інформаційними, що свідчить про те, що поступово акцент у сучасних війнах, а тим паче і майбутніх війнах все більше і більше буде зміщуватись у інформаційну площину (ІС), що призведе до здійснення інтенсивного інформаційного протиборства між супротивниками в межах ведення мережецентричних війн (МЦВ), в яких посилення інформаційного впливу на противника (здійснення психологічного впливу на війська та політичне керівництво держави) та його МЦСУ, стане не менш важливим за знищення військ, важливих об'єктів і систем управління противника вогневими засобами ураження під час ведення бойових дій на полі бою.

Цей фактор визначає необхідність вдосконалення теорії управління МУ ЗС за рахунок використання можливостей єдиного командно-інформаційного простору, що формується в зоні ведення бойових дій, в тому числі і для ЗС України при їх застосуванні в сучасних війнах (МЦВ), де обстановка в зоні ведення бойових дій змінюється миттєво і командувачу (командиру) приходиться приймати рішення на застосування відповідних сил і засобів в дуже стислі терміни та в умовах певної невизначеності ситуації при її оцінці, а також широкомасштабного застосування мережецентричних систем управління військами і засобами¹.

На сьогодні, слід очікувати, що вирішальне значення для досягнення мети в сучасних війнах буде мати не загальна чисельність військ та озброєння, а: вміння керівництва ЗС України інтегровано застосовувати усі наявні сили та бойові засоби МУ військ у реальному масштабі часу для боротьби з військами і засобами противника;

1 Величко О. Ф., Гриб Д. А., Демідов Б. О., Коростельов О. П., Кучеренко Ю. Ф., Луханін М. І., Чепков І. Б., Хмелєвська О. О. Методологічні й системотехнічні аспекти інформаційного забезпечення управління системами військового призначення та діяльністю в оборонній сфері: монографія / за ред. Б. О. Демідова, О. П. Коростельова. Т.1. Київ: Видавничий дім "Стилос", 2021. 624 с.; Величко О. Ф., Гриб Д. А., Демідов Б. О., Коростельов О. П., Кучеренко Ю. Ф., Луханін М. І., Чепков І. Б., Хмелєвська О. О. Методологічні й системотехнічні аспекти інформаційного забезпечення управління системами військового призначення та діяльністю в оборонній сфері: монографія / за ред. Б. О. Демідова, О. П. Коростельова. Т.2. Київ: Видавничий дім "Стилос", 2021. 592 с.; Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М., Александров О. В., Власік С. М. Сучасні війни та основні вимоги до мережецентричних систем управління військового призначення. *Системи озброєння і військова техніка: науковий журнал*. 2022. №1 (69). С. 40-45.

здатність МУ військ використовувати ЄКІП в зоні ведення БД для якісного вирішення своїх завдань за призначенням одночасно у всіх сферах їх ведення; можливість ведення ефективної боротьби в інформаційній сфері (кіберпросторі) з МЦСУ військами і засобами противника для забезпечення набуття інформаційного панування над ворогом.

Інформаційне протиборство як головна ознака ведення інформаційних війн

На сьогодні, можливо стверджувати, що сучасні війни, за своїми ознаками, стають більш інформаційними, в яких здійснюється проведення певних широкомасштабних інформаційних дій, що застосовуються сторонами, які знаходяться у протиборстві, направлених проти соціальних та інформаційно-технічних систем держави і в першу чергу збройних сил (ЗС) з метою одержання інформаційної переваги над противником. Основними завданнями при веденні інформаційних війн слід вважати: виведення з ладу систем управління військами і бойовими засобами ЗС, систем збору та аналізу інформацій за супротивника, комп'ютерних та телекомунікаційних мереж, різних систем зв'язку, а також здійснення психологічного впливу в ході проведення операцій (психологічного характеру і певних дій) на війська противника, політичне (військове) керівництво країни, суспільство та особистість. Треба зазначити, що у подальшому, слід очікувати зростання ваги психологічного та інформаційного впливу на ІС країни держав, що здійснюють військове протистояння і чим більше технологічно розвинуті ЗС противника, тим більш жорсткі дії він буде вести в ІС, з метою отримання інформаційної переваги над противником, що є однією з головних основ отримання перемоги у сучасних і майбутніх війнах¹.

В загальному плані інформаційну боротьбу у ІС можливо представити як процес виконання відповідного комплексу взаємопов'язаних заходів інформаційного впливу на державу з боку інших країн (міжнародних організацій, різних груп людей і окремих осіб в тому числі та в всередині країни, а також захист елементів ІС своєї держави (державних електронних ресурсів (ДЕР), суб'єктів інформаційної діяльності (СІД), інформаційної інфраструктури (медіапростору (МП), соціальних мереж (СМ), Інтернет

¹ Странніков А. М. Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття: монографія / за ред. А. А. Попок. Київ: Альтерпрес, 2006. 192 с.; Медведєв В. К., Кучеренко Ю. Ф., Гузько О. М. Сучасна інформаційна війна та її обрис. *Системи озброєння і військова техніка*. 2008. № 1 (13). С. 52-54.

ресурсів (ІР), систем державного і військового управління (СД і ВУ)), свідомості громадян (СГ)) від цього впливу з боку організаційних елементів та технічних і програмних засобів (пристроїв, методів, програм), який проводиться з метою нанесення шкоди (в міжнародному, політичному, психологічному сенсі) та матеріальних збитків державі¹.

ДЕР уявляють собою організовану сукупність інформаційних продуктів певного призначення, які необхідні для забезпечення інформаційних потреб громадян, суспільства, держави у визначеній сфері життя чи діяльності. В епоху бурного розвитку інформаційних технологій та застосування інформаційних систем (комплексів, засобів) в різних сферах діяльності держави (суспільства) і переходом світового суспільства до інформаційної цивілізації, ДЕР перетворюється на стратегічний чинник розвитку держави. В основі ДЕР лежить відповідна структурована інформація, що належить державі, за всіма сферами діяльності. Тому вплив засобів інформаційної зброї на ДЕР країни може привести до катастрофічних наслідків, при їх знешкодженні або викрадення (копіювання), особливо таємної інформації у сфері економіки, технологій та військового будівництва, а також безпеки держави.

Інформаційна інфраструктура (ІІ) держави уявляє собою сукупність інформаційних систем (СД і ВУ, МП, СМ, сегмент мережі Інтернет), що забезпечують продукування, накопичення, зберігання та поширення інформаційних продуктів та виробництво інформаційних технологій, їх обслуговування та таке інше. В останні часи вага застосування різних інформаційних систем в процесах державного управління і особливо у воєнній сфері набуває особливого і визначального значення.

До СІД відносяться як конкретний громадянин, так і відповідні державні і громадські функціональні структури та різні організації на відповідних рівнях, як то: особа, суспільство, держава.

Загрози для ІС країни, це зовнішні і внутрішні фактори впливу на неї, дія яких знижує або повністю унеможлиблює виконання завдань (своїх інтересів) СІД або порушується нормальне функціонування її складових чи стримується розвиток

¹ Кучеренко Ю. Ф., Александров О. В., Носик А. М., Камак Д. О. Методологічні основи інформаційної безпеки країни з врахуванням умов сучасного періоду її державотворення. *Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки*. 2022. № 4 (14). С. 99-109.

основних компонентів ІС.

В сучасних складних умовах, в яких опинилась Україна, у зв'язку із посиленням дії впливу військового, політичного, інформаційного та психологічного характеру на неї з боку РФ, що розв'язала повномасштабну збройну агресію, роль захисту ІС країни значно підвищується, бо він направлений на забезпечення інформаційного суверенітету України у відповідності до проявів зовнішніх та внутрішніх загроз для неї.

Джерела (засоби), які можуть впливати на основні складові ІС, можливо класифікувати за наступними групами: організаційні елементи (окремі люди, групи людей за національними ознаками (інтересами), державні організації (в тому числі силові), громадські утворення, релігійні конфесії та інші); інформаційно-технічні та програмні засоби (різні інформаційні джерела, технічні засоби, моделі та програми, що здійснюють вплив на інформацію (знешкодження, спотворення, несанкціоноване копіювання та інше)); психологічні методи, програми і засоби впливу на свідомість громадян держави.

До сучасних засобів інформаційного впливу (інформаційної зброї) входить сукупність спеціально організованої інформації та інформаційних технологій, що дозволяє цілеспрямовано змінювати, знешкоджувати, копіювати, блокувати інформацію, долати системи захисту, здійснювати дезінформацію, пошкоджувати функціонування носіїв інформації та інформаційних систем, здійснювати вплив на свідомість людей.

Засоби інформаційної боротьби, за характером інформаційного впливу (на об'єкти впливу) умовно, за функціональними ознаками, можна класифікувати за наступними групами:

- засоби масової інформації (радіо, преса, телебачення, агітаційно-пропагандистські), як вид інформаційної зброї масового ураження (морально-духовного життя населення, світогляду і т.і.);
- психотронні засоби (спеціальні генератори, спеціальна відеографічна та телевізійна інформація), що призначені для дистанційного зомбування населення та військовослужбовців;
- електронні засоби (оптико- та радіоелектронні засоби, спеціальні

передавальні пристрої та випромінювачі електромагнітних хвиль і імпульсів, «комп'ютерні віруси», програмні закладки та інше), що призначені для придушення і ураження радіоелектронних і оптико електронних засобів (комплексів) та інформаційних систем;

- лінгвістичні засоби (мовні одиниці, мовні звороти та спеціальна термінологія), що призначені головним чином для використання висококваліфікованими фахівцями при веденні міжнародних переговорів, підписанні та виконанні договірних зобов'язань (бо мають семантичну неоднозначність при перекладі на інші мови);

- психотропні засоби (спеціально структуровані ліки, психофармакологічні та психодислептичні засоби, транквілізатори, галюциногени, алкоголь, наркотики та інші), що призначені для впливу на психіку людини, в тому числі на генному чи хромосомному рівні.

Вплив цих засобів і організаційних елементів формують відповідні фактори впливу (джерела загроз) для ІС нашої країни як зовнішні, так і внутрішні.

До основних джерел зовнішніх загроз ІС можна віднести:

- геополітичної обстановки у світі та міждержавні стосунки України з іншими країнами;

- поширення націоналістичних рухів у різних країнах світу та проявів дії міжнародного тероризму і вплив націоналістичних і терористичних організацій на суспільство;

- недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності, в тому числі і ООН;

- ведення різними країнами інформаційної боротьби в інформаційній сфері інших країн та вдосконалення концепцій та методів їх ведення;

- мілітаризація кіберпростору, розвиток кіберзброї у різних країнах та зріст кіберзлочинності у світі;

- розвідувальна діяльність певних іноземних країн (громадських організацій, силових структур, інформаційних агентів), що спрямована проти національних інтересів України;

- ведення технологічного шпіонажу між державами в напрямку заволодіння та

використання інформаційних ресурсів і новітніх технологій інших країн на свою користь;

- наявність та поширення боротьби між різними релігійними конфесіями та інше.

Зовнішні загрози тісно перетинаються з внутрішніми загрозами щодо впливу на ІС держави і поєднуються у загальну систему загроз щодо їх впливу на ІС. До основних джерел внутрішніх загроз щодо впливу на складові ІС країни можна віднести наступні фактори впливу на неї:

- нестабільність політичної, економічної та соціальної складової країни;
- зростання кількості внутрішніх конфліктів етнічного і релігійного характеру на території країни;
- незадовільний стан оборонно-промислового комплексу країни;
- недосконалість нормативно-правової бази у сфері кібербезпеки;
- боротьба політичних еліт і партій між собою за голоси виборців;
- високий рівень корупції в країні;
- недостатній рівень взаємодії силових структур і відповідних державних органів щодо виконання заходів з протидії веденню інформаційних операцій в інформаційному просторі країни і таке інше.

У методологічному аспекті ІБ ведеться за двома напрямками: інформаційно-психологічним та інформаційно-технічним, що направлені на вплив основних складових ІС країни, з метою порушення їх функціонування, за рахунок комплексного застосування відповідних інформаційних сил і засобів, а також різних елементів (організацій, груп) при веденні інформаційних (психологічних) операцій в ІС.

На сьогоднішній час ІС країни є основою діяльності (функціонування) інших сфер життєдіяльності держави, бо в основі їх діяльності лежить інформація і інформаційні об'єкти, що є головними елементами ІС. Інформаційні процеси, що діють в ІС пронизують всі інші сфери життєдіяльності країни і об'єднують їх в єдине ціле за допомогою інформаційних потоків, що зорганізуються її складовими (П, ДЕР, СІД), в цьому якраз і полягає системна властивість ІС у впливі на інші складові Національної безпеки (НБ) держави (політичну, економічну, соціальну, військову та інші складові)

через організацію процесів збору, обробки, збереження, захисту і розповсюдження відповідної інформації, що є фундаментальною основою для функціонування державних структур і її суспільства. Вплив на ІС країни відповідними інформаційними засобами і елементами як зовнішнього, так і внутрішнього прояву визиває відповідні негативні зміни в діяльності всіх складових НБ держави, порушуючи їх функціонування.

Основна ціль інформаційної боротьби РФ у ІС України полягає у порушенні функціонуванні або здійсненні повного контролю над її основними складовими за рахунок впливу на них інформаційних засобів.

На даний час, у різних країнах світу здійснюється вдосконалення різних засобів ведення інформаційної (психологічної) боротьби (методів, програм, технологій), а також їх випробування, особливо під час веденні сучасних війн .

Це вимагає виконання певних заходів щодо здійснення захисту ІС та всіх її складових від дії інформаційних засобів противника за рахунок впровадження комплексної системи захисту ІС (СЗІС), що повинна складатись з функціональних підсистем, які повинні протистояти певним діям (загрозам) в ІС, що виконуються противником. До складу функціональних підсистем повинні входити: організаційна підсистема; підсистема захисту від інформаційного впливу; підсистема інформаційного впливу.

Організаційну підсистему (ОП), яка здійснює управління застосуванням відповідних сил (організаційних елементів (відповідних підрозділів), що відповідають за захист елементів ІС) і програмно-технічних (психологічних) засобів (методів), спрямованих на захист інформації та свідомості громадян своєї країни та здійснення організації протидії загрозам, що виникли у інформаційній сфері. Дія її повинна бути направлена на: здійснення прогнозування, виявлення та оцінку появи зовнішніх і внутрішніх загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, які будуть негативно впливати на стан її елементів, а також причин їх виникнення та наслідків їх прояву; розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту елементів ІС; організацію і зосередження зусиль технічних та програмних засобів (ТПЗ) для захисту елементів ІС; вдосконалення

методів боротьби з інформаційно-технічними (психологічними) засобами, що визивають дані загрози та організацію взаємодії з іншими підсистемами СЗІС.

Підсистему захисту від інформаційного впливу (ПЗІВ), що забезпечує виконання ряду заходів щодо захисту елементів ІС держави від негативної дії технічних та програмних засобів інформаційного і психологічного впливу, з метою блокування їх дії на політично-соціальну, воєнну, економічну сфери діяльності держави та свідомість громадян. Дія її направлена в першу чергу на збереження ефективності функціонування всіх елементів ІС в умовах впливу на них інформаційних (психологічних) засобів за рахунок контролю в першу чергу за медіа простором, Інтернетом, за інформаційними потоками в державних та військових системах управління та забезпечення надійного захисту електронних ресурсів держави.

Підсистему інформаційного впливу (ПІВ), що забезпечує адекватний вплив на дії, які спричинили виникненню певних загроз в ІС держави за рахунок адаптивного застосування необхідних методів (програм та засобів) психологічного впливу на організаційні елементи та технічного впливу на функціонування різних інформаційних засобів (комплексів, систем), а також інформаційного простору недружелюбних сторін впливу, що визивають дані загрози для ІБ держави. Дія її повинна бути направлена на запобігання та усунення впливу виявлених загроз і дестабілізуючих чинників на ІС держави, блокування розповсюдження різних фейків та дезінформації підривного характеру, У кризових ситуаціях вона повинна забезпечувати виконання заходів щодо руйнування організаційно-технічної структури державних систем управління і в першу чергу систем управління військами та бойовими засобами противника, здійснювати виконання заходів дезінформації на всіх етапах інформаційного забезпечення управління в країні противника та його силових відомствах. Вона є основною ударною складовою для забезпечення завоювання та утримання інформаційної переваги при боротьбі в інформаційній сфері.

Функціонування даних підсистем повинно бути тісно взаємопов'язаним поміж собою. Якісне виконання заходів ОП дозволяє виявити неправдиву інформацію, дію відповідних сил і засобів недружелюбної сторони, що визивають певні загрози, оцінити їх можливості щодо здійснення інформаційного впливу на елементи ІС (інформаційної

безпеки), забезпечити планування своєчасного нарощування своїх сил і засобів захисту елементів ІС на відповідних напрямках. Це дозволяє ПІВ здійснити своєчасне виконання адекватних заходів впливу на інформаційну сферу недружелюбної сторони та нанести їй спрямовані дії, що направлені на усунення певних загроз, що в свою чергу підвищує ефективність роботи ПЗІП та послаблює вплив інформаційно-технічних засобів на функціонування елементів ІС нашої країни.

Повне і своєчасне впровадження комплексної СЗІС, що повинна будуватись за єдиних системних принципах і концептуальному задумі, а також мати можливість при її функціонування бути адаптованою у відповідності до динаміці зміни обстановки в ІС, стосовно проявів нових загроз і негативних дій противників (проведення інформаційних та психологічних операцій), повинно забезпечити відповідний рівень інформаційної безпеки держави, що є одним з основних напрямів забезпечення національної безпеки держави на сучасному етапі її державотворення. Таким чином, на сьогодні, боротьба у ІС стає не менш вагомою за боротьбу військ на полі бою (у повітряному просторі чи на землі (морі)).

За таких умов, можливо стверджувати, що метою проведення ІБ у сучасних війнах є досягнення інформаційної переваги над військами і засобами противника, що характеризується у значному зменшенні циклів управління ними на полі бою по відношенню до ворога та досягнення зміни у соціальних процесах управління державою у відповідності з поставленими завданнями¹.

Інформаційна боротьба при веденні сучасних війн здійснюється проти всіх функціональних складових національної безпеки (НБ) країни супротивника (економічної, воєнної, соціально-гуманітарної, науково-технологічної, інформаційної та інших), через вплив на ІС держави, яка, в свою чергу, є інформаційною основою функціонування всіх складових НБ країни.

Надалі, слід очікувати, що інформаційний вплив на свідомість людей і ПІ країни та її ДЕР буде відігравати основну роль для просування (нав'язування) РФ своїх інтересів («денацифікація», «демлітаризація» і таке інше). Зараз РФ використовує ряд

¹ Странніков А. М. Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття: монографія / за ред. А.А. Попок. Київ: Альтерпрес, 2006. 192 с.; Юзова І. Ю. Аналіз організації та ведення інформаційно-психологічних операцій при веденні гібридної війни. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. №2. С. 40-44.

державних і приватних каналів у МП, СМ (internet) і підставних осіб (інформаційних агентів) у всьому світі, що здійснюють поширення дезінформації, яка направлена на дискредитацію українського уряду і нашого народу, зменшення міжнародної підтримки у боротьбі з агресором, нав'язування своїх наративів щодо причин виникнення цієї війни, їх готовності до ведення мирних переговорів (без ніяких вимог з боку України) і таке інше. На окупованих територіях силові структури РФ здійснюють виконання заходів ведення «гібридної» війни, одночасно з діями впливу психологічного характеру на населення (залякування людей, насильного примусу до отримання російських паспортів, примусової мобілізації та депортації громадян України на територію РФ, викрадення дітей і таке інше). Сучасна ІБ, що точиться у ІС є комплексною, бо складається з сукупності одночасних інформаційних і психологічних операцій (дій), що направлені на вплив не тільки на державні структури і органи влади, але і на суспільство країни і світову спільноту.

З цього прикладу витікає висновок, що роль ІБ у подальшому, і її вплив на всі функціональні підсистеми системи НБ держави, буде тільки збільшуватись, а той хто забезпечить надійний захист ІС від негативних дій іншої сторони (сторін) зможе відстоювати інформаційний суверенітет країни на належному рівні.

Під час ведення сучасних війн противник, що має високотехнологічні збройні сили, ставить основне завдання щодо завоювання і утримання інформаційної переваги над супротивником, що забезпечується в першу чергу за рахунок порушення функціонування його державних та військових систем управління. На полі бою перевага над противником здобувається за рахунок випередження в його діях та отримання повної усвідомленості про ситуацію, що відбувається в зоні ведення бойових дій. Тому боротьба з системами управління військами і засобами противника і захист своїх аналогічних систем, які мають ознаки мережецентричних систем управління від дії вогневих та інформаційних засобів противника має визначальне значення.

Застосування мережецентричних систем управління військового призначення забезпечує отримання відповідної інформаційної переваги над противником (за рахунок різкого зменшення загальних термінів циклів управління своїми військами і

засобами та більшої усвідомленості органів управління про розвиток ситуації на полі бою), що дає можливість підвищити бойові можливості міжвидового угруповання за рахунок миттєвого та синхронізованого застосування у ЄКІП всіх його елементів (різних за складом і функціями бойових груп) і засобів (вогневих, інформаційних, радіоелектронної боротьби, психологічних та інших) у відповідності до зміни обстановки, що складається на полі бою.

Можливо констатувати той факт, що в сучасних війнах вага мережецентричних систем управління військового призначення та її вплив на основні складові бойових можливостей (вогневу потужність, ударну силу, маневреність) міжвидових угруповань збройних сил за останній час значно зросла, за рахунок можливості їх дії у єдиному командно-інформаційному просторі.

Враховуючи концептуальні положення, що професіоналізм командирів та їх штабів – це інтелектуальна складова, яка впливає на зміну бойових можливостей військ (через вплив на процеси управління військами та засобами), а функціонування мережецентричних систем управління військового призначення - це інформаційна (інформаційно-технічна) складова, що впливає на: своєчасність процесів забезпечення керівного складу (органів управління) достовірною інформацією різного роду (в тому числі розвідувальної); забезпечення більшій ситуаційній усвідомленості керівного складу (різних організаційних структур) про зміну ситуації в зоні ведення бойових дій; здатність керівного складу та інших користувачів єдиного командно-інформаційного простору (екіпажів, бойових розрахунків) використовувати всі його можливості, що впливає на повноту та якість виконання ними своїх функціональних завдань; можливість інтегрованого та синхронізованого застосування усіх наявних сил і засобів з ліквідації противника у мінімальні терміни на визначеному напрямку, що збільшує загальну вогневу потужність міжвидового угруповання (бойової групи) та ударну силу його елементів, за рахунок застосування сучасних мережевих технологій ведення збройної боротьби, то у подальшому, слід очікувати зростання впливу даних систем військового призначення на бойові можливості військ за рахунок підвищення ступеню автоматизації у різних їх функціональних підсистемах до повної її автоматизації і створення інтегрованих глобальних мережецентричних систем управління збройними

силами, функціонування яких забезпечить комплексне застосування військ та їх бойових засобів у реальному масштабі часу, за єдиним задумом командування на різних рівнях управління та одночасно у різних сферах ведення бойових дій.

Аналіз процесу здійснення ІБ в ІС при веденні сучасних війн дозволяє визначити наступні концептуальні положення, які необхідно враховувати, щоб забезпечити ефективне протиборство з противником в ІС:

- сучасні війни, за своїми ознаками стають більш інформаційними, головною метою в яких є одержання інформаційної переваги над противником;
- інформаційна боротьба, що точиться у ІС є комплексною, бо складається з сукупності одночасних інформаційних і психологічних операцій (дій), що направлені на вплив не тільки на різні інформаційно-технічні системи та об'єкти, державні структури і органи влади, але і на суспільство країни і світову спільноту в цілому, і є однією з головних чинників одержання перемоги над противником;
- порушення функціонування СДВУ за рахунок застосування інформаційних засобів впливу на них, є одним з першочергових завдань, що необхідно здійснити під час ведення сучасних війн;
- інформаційна боротьба в сучасних війнах ведеться з метою досягнення інформаційної переваги над військами і засобами противника, що характеризується у значному зменшенні циклів управління ними на полі бою по відношенню до ворога та досягнення зміни у соціальних процесах управління державою (військами) у відповідності з поставленими завданнями;
- якщо ЗС однієї із сторін, що протистоять у конфлікті, є більш технологічними, то вони будуть вести більш жорсткі дії у ІС противника проводячи одночасно інформаційні і психологічні операції;
- інформаційна сфера володіє системної властивістю, що проявляється у впливі її на інші складові НБ держави (політичну, економічну, соціальну, військову та інші складові), за рахунок інформаційних потоків, що зорганізуються її складовими для діяльності інших елементів складових НБ держави;
- вплив на ІС країни відповідними інформаційними засобами і елементами як зовнішнього, так і внутрішнього прояву визиває відповідні негативні зміни в

діяльності всіх складових НБ держави, порушуючи їх функціонування;

- заходи ІБ будуть вестись РФ у ІС нашої країни не тільки під час ведення бойових дій, а і після їх завершення, у мирний час, щоб постійно підривати імідж нашої країни у світі та впливати на процеси державотворення нашої держави;

- інформаційна безпека ІС є однією з ключових у процесі забезпечення національної безпеки держави, яка повинна здійснюватися на основі єдиних методологічних підходах теорії і практики будівництва комплексної СІБ ІС і подальшого її розвитку.

На сучасному етапі розвитку країни, для забезпечення адаптації системи інформаційної безпеки країни умовам ведення проти неї повномасштабної збройної агресії, одночасно з методами ведення «гібридної» та інформаційної війни з боку РФ, а також іншим негативним проявам інформаційного впливу з боку певних країн, необхідно, приділити увагу вдосконаленню та впровадженню перспективних методів, механізмів та засобів забезпечення інформаційно-технічної безпеки, що значно впливають на функціонування СЗІС держави, а саме:

- вдосконалення методів аналізу комп'ютерних програм на наявність вразливості і не декларованих можливостей;

- вдосконалення антивірусних технологій;

- впровадження перспективних методів та механізмів ідентифікації і аутентифікації користувачів з застосуванням електронних ключів і інших засобів їх впізнавання;

- забезпечення екранування і фільтрації інформації (позбавлення від непотрібної та надлишкової інформації);

- вдосконалення методів логічного розмежування доступу користувачів до певної інформації;

- вдосконалення засобів моніторингу стану функціонування елементів інформаційної сфери з метою вияву аномальних ситуацій при їх функціонуванні;

- впровадження нових методів шифрування і дешифрування інформації;

- впровадження перспективних засобів перевірки цілісності інформації на носіях і таке інше.

Стосовно протидії інформаційно-психологічним методам (алгоритмам, програмам, заходам), які здійснюють інформаційний вплив на масову свідомість з метою внесення змін в пізнавальна-розумову функцію людей з тим, щоб одержати відповідні зміни в структурі їх поведінки для прийняття ними і в першу чергу керівництвом держави (держслужбовцями всіх рівнів управління) неправильних соціальних, економічних, політичних та воєнних рішень і створення сприятливих умов для здійснення дестабілізації ситуації в середині країни, необхідно приділити увагу вдосконаленню та впровадженню перспективних методів та механізмів боротьби з ними, а саме:

- розробки перспективних методів з елементами штучного інтелекту щодо аналізу інформації структура якої може негативно впливати на свідомість людини;
- вдосконалення методів (технологій) захисту від дії небезпечних заходів психологічного впливу на свідомість, почуття і дії громадян (суспільства);
- розробки перспективних методів щодо формування та впровадження потрібної нашим національним інтересам міжнародної громадської думки стосовно дії негативних загроз та дестабілізуючих чинників (факторів впливу) на процес державотворення в нашій країні;
- підготовки спеціальних інформаційних агентів для проведення заходів інформаційно-психологічного характеру (впливу на суспільство (громадські організації, громадян) на території недружелюбної країни);
- розширення можливостей служб радіо- і телевізійного мовлення (і в першу чергу, за рахунок використання вітчизняних супутників зв'язку та пересувних високотехнологічних радіо- і телевізійних станцій) для цілодобового ведення передач національного характеру як у самій країні, так і за її межами.

Для забезпечення отриманні інформаційної переваги над противником, при веденні сучасних війн необхідно вести боротьбу з його системами управління як державного, так і військового призначення. А це означає, що під час ведення сучасних війн системи управління військами і засобами (системи телекомунікації і зв'язку) є об'єктами першочергового впливу, в розумінні того, що порушення їх функціонування призводить до втрати управління військами та засобами міжвидових угруповань підчас

ведення бойових дій, та унеможлиблює якісне виконання ними завдань за призначенням, що у кінцевому рахунку призводить до поразки на полі бою, бо порушується функціонування єдиного командно-інформаційного простору (ЄКІП) в зоні ведення бойових дій.

Тому, основною вимогою при веденні сучасних війн є масштабне застосування різних систем управління і в першу чергу мережецентричних систем управління військами і засобами та формування ними ЄКІП в зоні ведення бойових дій, що дає можливість командирам і органам управління різних рівнів управління МУ, при використанні всіх його можливостей, отримання повної ситуаційної усвідомленості про ситуацію, що складається в зоні їх відповідальності та значного випередження противника в своїх діях (за циклами управління військами і засобами, особливо у циклах збору, обробки та аналізу інформації і прийняття обґрунтованих рішень на застосування військ) і тим самим забезпечити інформаційну перевагу над ним¹.

Ведення жорсткої ІБ в ІС, в тому числі в ході здійснення військової агресії РФ проти України, крім наведених заходів, вимагає застосування ЗС нового покоління, які б мали можливість діяти в ЄКІП та мали високий рівень технологічності.

Напрями розвитку збройних сил для їх застосування при веденні сучасних війн

Оскільки, вирішальним значенням для досягнення мети в сучасних війнах є не загальна чисельність військ та озброєння, а вміння командирів (командування) синхронізовано застосовувати усі наявні сили та бойові засоби МУ військ у реальному масштабі часу за єдиним задумом командування, використовуючи при цьому ЄКІП, що дозволяє використовувати мережеві технології ведення збройної боротьби, з метою підвищення ефективності застосування всіх складових (компонентів), як окремих бойових систем, які діють у інформаційному просторі і у своєму функціональному відношенні формують багатофункціональні МУ високотехнологічних ЗС, то першочерговою задачею, для ЗС України, є перехід до стандартів НАТО, в першу чергу стосовно процесів управління військами та засобами їх міжвидових та

¹ Кучеренко Ю. Ф. Головні ознаки ведення мережецентричних війн сучасності. *Системи управління, навігації та зв'язку*. 2011. № 1 (17). С. 190-193.; Кучеренко Ю. Ф. Створення єдиного інформаційного середовища міжвидового угруповання основний фактор його інформаційного опанування над противником. *Системи управління, навігації та зв'язку*. 2009. № 2 (10). С. 109-111.

міжродових функціональних компонентів. Необхідно здійснити трансформацію існуючих, обтяжливих ЗС, що застосовуються за видовим призначенням їх складових (ПС, СВ, ВМС, ДШВ, ССО) до перспективних технологічних, високо мобільних ЗС, міжвидові угруповання, яких були б здатні вести бойові дії у всіх сферах їх ведення та складались з сукупності багатофункціональних формувань (БФФ), як окремих бойових систем, що синхронізовано діють в зоні ведення бойових дій, за рахунок використання можливостей ЄКІП.

З метою підвищення ефективності протидії більш високотехнологічному противникові в сучасних (майбутніх) війнах та найбільш повного використання бойового потенціалу своїх військ і нанесення противнику максимально можливих втрат в його живій силі та техніці, необхідно здійснити трансформацію збройних сил, в тому числі і ЗС України за наступними основними напрямками:

- *вдосконалення організаційно-функціональної структури (ОФС) ЗС* (перехід на збройні сили, основу яких складатимуть високомобільні, добре озброєні МУ військ, у складі яких будуть БФФ та різні за призначенням бойові групи), що значно підвищить їх маневреність, розвідзахищеність та оперативність застосування в різних сферах ведення бойових дій, бо перехід до тактики застосування високо організованої сукупності необхідних сил і засобів (адекватних певним загрозам, що виникли) дії яких інтегровані і синхронізовані у часі, надає значної переваги перед контингентом військ, якій має недосконалу структуру і обтяжливі війська, хоча і значно перевищує їх за можливостями (чисельністю особового складу, кількості озброєння і техніки) при прямому їх порівнянні. В цілому, за рахунок того, що малочисельні но добре озброєні різні функціональні бойові групи територіально розподілені у бойовому просторі їх буде значно складніше виявити і знищити, а їх озброєння буде застосовуватись інтегровано і синхронізовано у часі за єдиним задумом командування, за рахунок використання перспективних мережецентричних систем управління військами та засобами, тому їх бойові можливості будуть значно збільшені і вони будуть здатними протистояти більш чисельному і потужному противникові;

- *вдосконалення тактики дій військ* (перехід від фронтального протиборства до концентрації зусиль у тих областях, де вдається викрити слабкі сторони (вразливість)

противника чи то в озброєнні, способах ведення бойових дій, або в його бойовій побудові і особливо, в системі управління, порушення яких і є метою дій своїх військ), що потребує переорієнтації тактичного мислення командирами і здійснення відходу від позиційних форм протиборства до дій заснованих на принципах асиметричності, ударно-вогневого маневру, інтеграційного управління військами та озброєнням, єдності зусиль в інформаційно-розвідувальному та комунікаційному просторі;

- *створення перспективної системи управління ЗС нового типу* (перехід від строго багато ієрархічної системи управління видами ЗС та їх військами до трирівневої (у ідеальному варіанті (при наявності технологічних військ) до дворівневої системи управління) побудованою за мережецентричними принципами, що надає можливість здійснювати управління всіма елементами ЗС (певними МУ, як сукупністю БФФ і бойових груп різного функціонального призначення) з одного чи іншого ПУ (стаціонарного, рухомого (в тому числі повітряного)) з метою підвищення безперервності та оперативності управління військами та засобами за єдиним планом командування і у реальному масштабі часі¹;

- *вдосконалення процесу автоматизованого управління військами та бойовими засобами* і в першу чергу за рахунок забезпечення якісно нового рівня інформаційної сумісності систем розвідки, контролю, навігації, управління та різних ударних засобів і комплексів, а також створення багатфункціональних комплексів засобів автоматизації (КЗА) з управління військами і їх бойовими засобами із забезпеченням інтелектуалізації процесу їх функціонування, що надасть можливість командирам здійснити синхронізацію дій різнорідних частин і підрозділів МУ та функціонально різних бойових груп у реальному масштабі часу, при виконанні ними бойових завдань в умовах швидкої зміни оперативної обстановки, а також вдосконалення та використання командирами (ОУ) нових методів з управління військами особливо при плануванні бойових дій (на що витрачається найбільше часу з всього терміну циклу управління військами, все це значно підвищить оперативність

¹ Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М. Погляди щодо напрямів розвитку тактики дій формувань тактичного рівня при їх застосуванні в сучасних операціях (війнах). *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2015. №2 (19). С. 24-26.

управління МУ в сучасних війнах¹;

- *формування високоінтелектуального* (бо в сучасних війнах буде відбуватись широкомасштабне застосування різних засобів ураження високої технологічної складності, в тому числі засобів і систем високоточної зброї, інтелектуального озброєння та озброєння, що ґрунтується на нових фізичних принципах дії, а також різних програмно-технічних засобів і систем для вирішення усього об'єму функціональних завдань особового складу) і *психологічно стійкого* (з підвищеними у офіцерів та солдат фізичними та морально-психологічними якостями, бо у цих війнах буде відбуватися жорстке протиборство противників в умовах інформаційного та психологічного впливу одного на іншого, з метою забезпечення повної деморалізації військ та його керівництва) *бійця*, який здатний виконати бойове завдання і вижити в умовах майбутнього інтенсивного тактичного бою, модель якого буде носити максимально інформаційний, електронно-роботизований та високо технологічний характер;

- *перехід до якісно нової перспективної системи озброєння і військової техніки (ОВТ) ЗС*, яка б за рахунок комплексного застосування своїх засобів (в тому числі засобів, ґрунтованих на нових фізичних принципах дії), формувала єдиний площинний бойовий порядок у всієї зоні відповідальності ЗС або відповідного МУ чи певної бойової групи (БФФ) та дозволяла нарощувати свої можливості при веденні сучасних БД в напрямках забезпечення боротьби злюбими типами засобів повітряно-космічного нападу противника, його системами і засобами високоточної зброї, різними інтелектуальними засобами наземного та морського базування, мережецентричним характером управління його військами, а також в одно часі забезпечувала підвищення захищеності своїх військ, їх ПУ, засобів автоматизації і зв'язку (телекомунікаційних засобів) та інших важливих об'єктів;

- *розробка перспективних засобів озброєння*, що здатні забезпечити отримання інформаційної переваги над військами противника при веденні жорсткої боротьби в ІС і в першу чергу засобів інформаційного впливу на різні інформаційні (аналітичні, розвідувальні системи та системи контролю і управління військами

1 Gregory A. Garrett PMP, Rene G. Rendon PMP. U.S. Military Program Management: Lessons Learned and Best Practices. Vienna: Berrett-Koehler Publishers, 2006. 464 p.

(засобами)) системи та КЗА, які за рахунок пошкодження інформації, що циркулює в них або її знищення чи введення в них вірусних програм (логічних бомб) виводили б їх з ладу або порушували їх функціонування, а також впровадження перспективних багатофункціональних КЗА, які б мали більшу функціональність, інформаційну ємність, вищий рівень інтелектуалізації їх функціонування, збільшення їх розвідзахищеності, що в цілому дає можливість значно скоротити терміни циклів управління підпорядкованими військами (засобами) по відношенню до противника і випереджати його в діях з врахуванням зміни обстановки в зоні ведення БД, що є основою для здобуття над ним інформаційної переваги;

- *здійснити перехід ЗС до стандартів НАТО*, і в першу чергу в частині управління військами (засобами), для можливості угрупованням військ виконувати сумісні дії¹.

Однією з головних проблем, з якою зіштовхнуться війська, при веденні сучасних і майбутніх війн, це вдосконалення процесу управління військами та засобами в напрямку поглиблення ступеню його інтелектуалізації та автоматизації (роботизації) функцій збору, обробки, аналізу, зберігання, відображення, передачі різних видів інформації. Це обумовлює проведення певних заходів щодо необхідності вдосконалення процесу управління МУ ЗС України (з точки зору поліпшення стійкості, безперервності, оперативності, прихованості управління ними) і в першу чергу підвищення оперативності управління його частинами і підрозділами, як основної складової, що значно впливає на загальний термін циклу управління військами в нових умовах (жорсткого протиборства в ІС) ведення бойових дій. Підвищення оперативності управління військами має першочергове значення для вирішення проблеми забезпечення завоювання інформаційної переваги над противником, що відбувається за рахунок зменшення загального часу виконання відповідних циклів управління (під циклом управління будемо розуміти час, що витрачається з моменту отримання бойової задачі відповідним ПУ на виконання певних дій до моменту доповіді підпорядкованих сил щодо її виконання) підлеглими військами та бойовими засобами по відношенню до циклів управління військами противника.

¹ Gregory A. Garrett PMP, Rene G. Rendon PMP. U.S. Military Program Management: Lessons Learned and Best Practices. Vienna: Berrett-Koehler Publishers, 2006. 464 p.

Враховуючи, що ЗС України в най ближньому часі не по кишені вести безконтактні бойові дії, то держава буде змушена вести війни з озброєнням четвертого покоління (можливо і вище 4+, 4++), при цьому для підвищення ефективності протидії противнику в сучасних війнах з метою найбільш повного використання бойового потенціалу своїх військ необхідно здійснити вдосконалення процесу управління військами та бойовими засобами і в першу чергу в напрямку підвищення оперативності управління ними за рахунок :

- переходу від строго багато ієрархічної системи управління до системи управління мережевого типу;
- забезпечення якісно нового рівня інформаційної сумісності систем розвідки, контролю, навігації, управління та різних ударних засобів і комплексів в межах створення перспективної мережецентричної єдиної автоматизованої системи управління ЗС України (ЄАСУ ЗС), на основі розробки інтегрованих автоматизованих систем управління військами та засобами МУ військ (ІАСУ ВЗ МУ)¹;
- застосування багатофункціональних КЗА з управління військами і їх бойовими засобами і інтелектуалізації процесу їх функціонування у складі МЦСУ;
- вдосконалення та використання командирами (ОУ) нових методів з управління військами.

Перехід від строго багато ієрархічної системи управління до системи управління мережевого типу, яка повинна уявляти собою розгалужену структуру взаємопов'язаних її елементів (відповідних ПУ, джерел інформації (ДІ), різних ударних комплексів та інформаційних систем, а також вогневих засобів), які віртуально можуть організовуватись у різні структури відповідних рівнів управління (тактичного та оперативного рівня), в залежності від потреби формування необхідного МУ для виконання визначеного завдання, забезпечить: високу її адаптацію (оперативність) до зміни структур і функціональних задач ЗС України при їх розвитку або застосуванні різних МУ військ під час бойових бій, що значно підвищить стійкість оперативність і

1 Величко О. Ф., Демідов Б. О., Кучеренко Ю. Ф. Принципи формування обрису Єдиної автоматизованої системи управління Збройними Силами України. *Наука і оборона*. 2013. №2. С. 47-53.; Кучеренко Ю. Ф. Головні ознаки ведення мережецентричних війн сучасності. *Системи управління, навігації та зв'язку*. 2011. № 1 (17). С. 190-193.; Кучеренко Ю. Ф., Довбня О. В., Шубін Є. В., Діденко В. В. Методика комплексної оцінки ефективності функціонування інтегрованої автоматизованої системи управління. *Системи озброєння і військова техніка*. 2018. №3 (55). С. 71-77.

безперервність управління ними; зменшення загального терміну на постановку і виконання завдань підлеглими за рахунок значного зменшення рівнів управління даної системи, що значно підвищить загальну ефективність управління частинами і підрозділами МУ військ.

Створення ЄАСУ ЗС, основу якої будуть складати ІАСУ ВЗ МУ та інші системи (автоматизована система управління протиповітряною та протиракетною обороною (АСУ ППО (ПРО), АСУ Силами спеціальних операцій (АСУ ССО), АСУ всебічного забезпечення бойових дій (АСУ ВЗБД)), які відповідатимуть вимогам щодо ведення сучасних війн стосовно автоматизації процесу управління військами та бойовими засобами в частині: формування і використання ОУ усіх можливостей ЄКІП; своєчасного представлення об'єктивної обстановки в зоні ведення бойових дій та контролю і аналізу динаміки її зміни; підвищення обґрунтованості прийняття рішень на застосування військ та планування їх бойових дій; скорочення часу на збір, обробку, аналіз та доведення оперативної інформації; автоматизації розробки системи бойових документів. Все це забезпечить не тільки підвищення оперативності управління військами МУ за рахунок скорочення загального часу виконання відповідних циклів управління військами та їх бойовими засобами але і забезпечить виконання вимог щодо безперервності, стійкості та прихованості управління функціональними елементами МУ при веденні сучасних БД, за рахунок застосування МЦСУ МУ.

Застосування багатофункціональних КЗА, як основних елементів МЦСУ, з управління військами і їх бойовими засобами (в основі яких буде покладено модульний принцип їх створення та максимальна взаємозамінність та багатофункціональність) надасть можливість здійснити синхронізацію дій різнорідних частин і підрозділів МУ, а також різних бойових груп та їх вогневих засобів з одного ПУ на тактичному рівні управління в відповідності до єдиного задуму командування і в реальному масштабі часу, що значно скоротить час на виконання ними різних завдань в умовах швидкої зміни оперативної обстановки. Виконання завдання здійснення інтелектуалізації процесу функціонування КЗА забезпечить оперативне проведення відповідних аналітичних розрахунків та розробку способів дій для усіх сил і засобів МУ, а також моделювання можливих сценаріїв розвитку бойових дій, з метою своєчасного

автоматизованого корегування сформованих способів дій та забезпечення їх розробки для вирішення завдань, які раптово виникають, що значно підвищить оперативність управління підпорядкованими військами.

Вдосконалення та використання командирами (ОУ) нових методів з управління військами особливо при плануванні бойових дій (на що витрачається найбільше часу з всього терміну циклу управління ними) повинно забезпечити потрібну оперативність при прийнятті рішення на застосування військ при веденні сучасних (майбутніх) війн. Всебічне інформаційне забезпечення процесів управління військами та засобами за рахунок формування ЄКІП та використанням його можливостей (отримання більшої усвідомленості про ситуації в зоні ведення БД) не тільки командуванням (ОУ), а і відповідними розрахунками, екіпажами та солдатами на полі бою забезпечить отримання інформаційної переваги над противником і у подальшому призведе до загальної перемоги над військами противника.

При переході ЗС на стандарти НАТО в частині здійснення управління військами (засобами) є можливим використання власних вітчизняних радіостанції, мережевих рішень, процедур внутрішньої звітності та повідомлень, однак при цьому, країни – партнери, в тому числі і ЗС України, повинні використовувати інтегровані засоби для ведення операцій на рівні функціональної сумісності пристроїв або на рівні компонент з відкритою архітектурою.

Рівні сумісності визначаються в Директиві НАТО щодо взаємодії між системами СЗ і складаються з п'яти рівнів.

Концепція взаємодії для операцій протиповітряної оборони НАТО вимагає досягати найвищого рівня сумісності, практичного для проведення операцій з залученням та застосуванням сил і засобів у реальному масштабі часу.

Для участі у операціях, де події відбуваються через тривали проміжки часу (хвилини, години), при жорстких вимогах до гарантованого доступу до каналу зв'язку (телекомунікації), з відповідною необхідною швидкістю обслуговування, від країн учасників коаліції (коаліційних сил) потрібно буде добиватися ступеня сумісності 2 або 3.

Кінцева мета для країн НАТО досягти найвищого ступеня сумісності, де це можливо, але така мета вимагає високого рівня інтеграції систем.

Необхідно пам'ятати, що реальне співвідношення сил в ході ведення бойових дій визначається не стільки потенційними, скільки бойовими можливостями, що реалізовані сторонами на полі бою, які ведуть боротьбу. Що підтверджує війна між РФ та Україною, де на початку вторгнення війська агресора мали значну перевагу у силах і засобах, особливо у ПУК ЗС і за оцінками багатьох іноземних спеціалістів і розвідок, в тому числі і США, нашій державі відводили від 3-днів до тижня спротиву агресору. Вже минув рік війни і ми мріємо про найскорішу нашу перемогу, яка все більше стає реальністю. Ступінь реалізації бойових можливостей знаходиться в безпосередній залежності від ефективності управління силами та засобами ЗС (застосування мережевих методів управління, прояву ініціативи на місцях при дотриманні загального задуму керівництва), що ведуть боротьбу у ЄКІП та застосування перспективних автоматизованих систем управління військами і засобами МУ ЗС України (МЦСУ МУ).

Динамічність та швидкоплинність сучасних і майбутніх операцій (бойових дій), необхідність високої адаптованості дій, сторін що воюють, накладає суттєві обмеження на час, який відводиться на прийняття рішень керівним складом при веденні бойових дій. І цей час повинен бути адекватним обстановці, що складається в зоні ведення операції (БД). В даних умовах здійснювати ефективне та надійне управління військами (силами) можливо тільки за допомогою використання перспективних МЦСУ ЗС, що відповідають вимогам ведення мережецентричних операцій (МЦО) та забезпечують ОУ усіх рівнів управління можливість автоматизованого вирішення всього комплексу основних функціональних завдань, стосовно одночасного вирішення задач щодо інформаційного, аналітичного, управлінського та всебічного забезпечення ведення операцій (БД) МУ високотехнологічних ЗС.

Застосування МЦСУ військового призначення при веденні сучасних війн забезпечує: реалізацію революційних змін для керівництва (ОУ) МУ в інформаційному забезпеченні процесів підготовки та ведення бойових дій його військами та засобами; своєчасне інтегроване та синхронізоване застосування усіх сил і засобів МУ (вогневих, розвідувальних, інформаційних, радіоелектронної боротьби, високоточної зброї, нелетальної зброї (електромагнітного й лазерного випромінювання)) по об'єктам і цілям противника у реальному масштабі часу; використання мережевих технологій

ведення збройної боротьби, що дозволяє відійти від позиційних форм протиборства до дій заснованих на принципах асиметричності, ударно-вогневого маневру, інтеграційного управління військами та озброєнням, єдності зусиль в ЄКІП за єдиним задумом командування; значне зменшення термінів циклів управління військами та засобами МУ, що є основною вимогою для одержання інформаційного панування над противником і досягнення загальної перемоги над ним при веденні сучасних бойових дій.

З метою більш ефективного застосування ЗС України, що складаються з МУ військ, в сучасних (майбутніх) операціях (війнах) необхідно не тільки здійснити вдосконалення ОФС ЗС (здійснивши перехід на збройні сили, основу яких складатимуть високо мобільні, добре озброєні МУ і різні за призначенням їх компоненти (бойові групи різних родів та видів ЗС), но і забезпечити розвиток теорії тактики дій формувань і в першу чергу тактичного рівня, як високо організованої сукупності необхідних сил і засобів (підрозділів СВ, ПУК, протиповітряної і протиракетної оборони, угруповань ВМС, частин (груп) Сил спеціальних операцій), що здатні вести ефективні бойові дії у ЄКІП, з переходом в їх діях від фронтального протиборства з військами противника до концентрації зусиль у тих областях, де вдається викрити слабкі його сторони чи то в озброєнні, способах ведення бойових дій, або в його бойовій побудові і особливо в системі управління.

В сучасних умовах ведення БД при високому ступеню оснащенні новітніми інформаційними технологіями багатоцільові та міжвидові формування тактичного рівня (ФТР), як то: батальйонні тактичні групи (БТГ), ротні тактичні групи (РТГ), окремі бойові групи різного призначення (ОБГ), повинні бути здатними нанести важкі втрати противникові на всю глибину його оперативної побудови військ за рахунок застосування засобів високоточної зброї (наявності у їх складі підрозділів БпЛА, далекобійних ракетних систем, ракетних систем залпового вогню) та широкого спектру дії інших вогневих засобів, що розподілені у просторі, але за рахунок використання мережецентричних принципів управління застосовуються синхронізовано у часі та мають можливість швидкої концентрації зусиль необхідних компонентів МУ на потрібних напрямках дій.

Особливу увагу, на сьогодні, слід приділити застосуванню різних типів безпілотних літальних апаратів, як одних з головних елементів, що будуть входити як об'єкти керування до складу мережецентричних систем управління військового призначення з врахуванням їх особливостей.

Маючи велику відмінність у типах та характеристиках між собою БпЛА мають загальні переваги над аналогічними літальними апаратами (літаками армійської та тактичної авіації зокрема), що обумовлює широке коло їх застосування у якості сенсорів (джерел інформації) та ударних бойових засобів при веденні мережецентричних операцій¹, а саме:

- у зменшенні їх розмірів, злітної ваги за рахунок відсутності систем життєзабезпечення екіпажу та пілотної кабіни;
- у зменшенні їх вартості у порівнянні з аналогічними за функціями пілотованими апаратами;
- у збільшенні в декілька разів часу польоту (патрулювання), маневреності і швидкості, що визначається відсутністю меж витривалості екіпажу;
- у відсутності можливості не виконання завдання, що обумовлене дією методів психологічного впливу з боку противника на екіпаж або недостатньою кваліфікацією пілотів;
- у непотрібності проведення операції з евакуації пілотів у глибокому тилу противника у разі збиття БпЛА;
- у разі наявності довгострокового періоду консервування БпЛА, він не потребує здійснення навчання пілота та проведення значних витрат на виконання заходів розконсервації і підготовки до вильоту, крім цього БпЛА має значно менші експлуатаційні витрати і не потребує наявності великих аеродромів та розвинутої інфраструктури.

Таким чином, можливо зауважити, що роль БпЛА в забезпеченні завоювання та утримання інформаційної переваги над противником при проведенні майбутніх війн буде значно зростати, за рахунок розширення напрямів їх застосування в сучасних і майбутніх війнах.

¹ Ю. Ф. Кучеренко, А. М. Носик. Development of unmanned aerial vehicles ways of usage. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2017. № 1. С. 30-34.

Основними напрямками розвитку використання БпЛА, як повітряної компоненти збройних сил є наступні:

- інтегроване застосування різних за призначенням БпЛА в якості високо мобільного компоненту в першу чергу Повітряних Сил збройних сил;
- використання їх в якості елементів протиракетної оборони;
- використання їх в якості компонентів для створення регіональної вітчизняної навігаційної системи;
- використання їх в якості елементів повітряних пунктів управління при вирішенні ними завдань радіолокаційної розвідки та наведення на повітряні і наземні (морські) цілі противника;
- використання їх в якості ретрансляторів інформації та елементів вузлів зв'язку;
- використання їх в якості інформаційно-розвідувальних елементів при забезпеченні організації пошуково-рятувальних робіт щодо знаходження та евакуації екіпажів літаків, що були збиті над територією ворога.

У подальшому інтегроване застосування БпЛА різних класів у якості високо мобільного компоненту Повітряних Сил Збройних Сил України повинно забезпечити: у надзвичайно короткі терміни збирання розвідувальної інформації про противника на значній території в зоні ведення бойових дій, а також у великій глибині на його території; здійснення цілевказівок для застосування високоточної зброї та нанесення ударів по різним об'єктам противника, в тому числі і самостійно, у разі виявлення важливих цілей (об'єктів) противника; ефективні групові дії різних за призначенням БпЛА з літаками різних родів авіації в умовах протидії протиповітряній обороні противника; застосування їх в якості авіаційних помилкових цілей з метою підвищення живучості авіаційних ударних комплексів при виконанні завдань протидії вогневим засобам та придушення засобів протиповітряної оборони противника.

Перспективні БпЛА с великою висотою, терміном і швидкістю польоту можливо використовувати, як елементи повітряного компоненту у системі протиракетної оборони держави, при розташування на них відповідних датчиків, які здатні виявляти та відслідковувати тактичні і оперативно-тактичні балістичні ракети противника та

знищувати їх на активному відрізку траєкторії, коли вони найбільш вразливі, своїм озброєнням.

В перспективі, з метою навігаційного забезпечення виконання авіацією різноманітних завдань, необхідно використовувати вітчизняні БпЛА, для створення регіональної вітчизняної навігаційної системи, як альтернативі навігаційній супутниковій системі GPS (Galileo, Beidou, ГЛОНАСС), що знаходяться під повним іноземним контролем. Вітчизняна навігаційна система, що буде використовувати замість навігаційних супутників БпЛА матиме значно менші витрати на її розгортання та експлуатацію, а її функціонування не буде залежати від політичних, економічних чи військових питань або кон'юнктури іноземних держав по відношенню до України.¹

Використання БпЛА в якості авіаційних комплексів радіолокаційного виявлення та наведення, як елементів повітряних пунктів управління ударної повітряної компоненти, що вирішують завдання ведення радіолокаційної розвідки, виявлення повітряних та наземних (морських) цілей противника та наведення на них високоточних засобів ураження, дозволяє забезпечити синхронізоване застосування літаків різних родів авіації та БпЛА різного призначення та їх функціонування з наземними (корабельними) інформаційними системами та засобами ураження в єдиній розвідувально-ударній системі як міжвидового угруповання військ, так і збройних сил в цілому.

Використання БпЛА в якості ретрансляторів інформації та вузлів зв'язку, дозволяє здійснювати управління групою БпЛА (літаками) як на значних відстанях від пунктів управління, так і на малих висотах завдяки передачі команд і інформації через них, як проміжну інстанцію між пунктом управління та головним БпЛА (літаком) - лідером.

Використання БпЛА в якості інформаційно-розвідувальних елементів для забезпечення реалізації процесу пошуку і рятування екіпажів літаків що були збиті над територією ворога або підтримки дій груп спеціального призначення (диверсійно-розвідувальних груп), що діють у глибокому тилу противника значно допоможе

¹ Троцько М. Л., Носик А. М., Нарезній О. П., Яровий В. С. Перспективна тактична навігаційна система координатно-часового забезпечення локальних конфліктів. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2015. № 4. С. 121-125.

підвищити якість вирішення пошуково-рятувальних робіт та інформаційного і бойового забезпечення дій відповідних підрозділів в любых умовах обстановки в тилу противника.

Особливу увагу заслуговує використання БпЛА в якості елементів повітряної компоненти інтегрованої системи розвідки, зв'язку, навігації та ударних систем за відповідними рівнями управління при веденні сучасних та майбутніх війн.

На стратегічному рівні даної системи – управління збройними силами та їх компонентами, при виконанні ними стратегічних завдань, здійснюється отримання розвідувальної інформації від БпЛА (стратегічного рівня) і через супутники зв'язку або БпЛА ретранслятори (вузли зв'язку (ВЗ)) здійснюється її надходження до відповідного центру обробки розвідувальної інформації (ЦОПІ), де вона оброблюється і зберігається для ведення загальної динамічної бази даних об'єктів (цілей) і відтворення об'єктивної обстановки в зоні ведення бойових дій та за її межами. Дана інформація з центрів видається зацікавленим користувачам через телекомунікаційні вузли телекомунікаційної мережі в межах їх повноважень на відповідні ПУ зацікавленим посадовим особам стратегічного рівня управління (МУ) для здійснення планування застосування своїх сил і засобів. При виявленні БпЛА небезпечної або дуже важливої цілі (об'єкту) може здійснюватись її знищення іншим ударним (або розвідувально-ударним) БпЛА за вказівкою відповідної посадової особи і оператора з відповідного пункту управління. Крім цього на даному рівні здійснюється застосування БпЛА для здійснення навігаційного забезпечення, пошуку та рятування екіпажів, що були збиті над територією ворога та функціонування елементів системи протиракетної оборони в інтересах всієї держави.

На оперативному рівні - управління військами та засобами МУ здійснюється виконання завдань різними БпЛА як самостійно, так і складі груп БпЛА, в тому числі і при сумісних діях у складі авіаційних груп на одному з оперативних напрямків (секторів) ведення бойових дій. Управління БпЛА здійснюється з ПУ МУ і ПУ частин даного угруповання військ. БпЛА виконують завдання щодо: ураження наземних цілей (в тому числі малорозмірних рухомих цілей); радіоелектронного придушення радіолокаційних засобів та засобів зв'язку і автоматизованого управління мережевих

систем противника; ведення комплексної повітряної розвідки; визначення координат цілей та здійснення цілевказівок системам вогневого ураження на їх знищення; подолання системи протиповітряної оборони на відповідному напрямку дії МУ; забезпечення зв'язком та виконання функцій інформаційних вузлів повітряної компоненти. В якості інформаційних вузлів повітряної компоненти використовуються БпЛА, які виконують функції авіаційних комплексів радіолокаційного дозору та наведення (АК РЛДН). Дані БпЛА здійснюють управління як поодинокими БпЛА так і їх групами, а також здійснюють передачу розвідувальної інформації не тільки на ПУ МУ і ЦОРІ, але і на телекомунікаційні вузли для інших користувачів (інших МУ збройних сил, ПУ частин (підрозділів тактичного рівня, груп армійської розвідки).

Необхідно відмітити, що значну роль, в частині організації вузлів обробки розвідувальної інформації та здійснення управління поодинокими чи груповими БпЛА (роєм БПЛА) буде відігравати БпЛА, що виконують функції АК РЛДН.

Така роль БпЛА (АК РЛДН) у складі мережецентричних систем управління військового призначення обумовлена наступними причинами:

- можливістю моніторингу значних об'ємів простору та земної і водної поверхні;
- мобільності переміщення інформаційних та управлінських полів у просторі, в тому числі і на території противника;
- наявністю на борту великої кількості інформаційних датчиків різної фізичної природи, серед яких перш за все необхідно виділити всепогодну РЛС, оптико-електронну систему і станцію радіотехнічної розвідки та інше;
- наявністю широкосмугових, швидкодіючих засобів зв'язку і обміну даними;
- наявністю великої кількості спряжених з ним інформаційних (БпЛА, літаків розвідників) і ударних (винищувачі, штурмовики, розвідувально-ударних БпЛА, дронів камікадзе, наземних комплексів ППО і т.п.) елементів;
- універсальністю – можливістю здійснювати наведення авіації, БпЛА та інших вогневих засобів на повітряні та наземні (надводні) цілі;
- можливістю рішення не тільки інформаційних, але і управлінських завдань;
- наявністю надійного зв'язку з ПУ різного рівня і призначення.

Як слідує з наведеного в МЦСУ ЗС безпілотний авіаційний комплекс радіолокаційного дозору та наведення стане одним з важливих інформаційних вузлів з обробки розвідувальної інформації та здійснення управління поодинокими та груповими БПЛА.

На тактичному рівні управління військами та засобами здійснюється виконання завдань в більшості поодинокими БПЛА «полю бою» різного призначення в інтересах здійснення інформаційної підтримки дій відповідних частин і підрозділів тактичного рівня, а також розвідувальними і рядом спеціальних БПЛА. Як правило управління такими БПЛА здійснюється операторами з різних ПУ частин (підрозділів) та бойових груп. Отримана розвідувальна інформація передається на відповідний ПУ тактичного рівня, а від нього на ЦОПІ через телекомунікаційні вузли для внесення відповідних змін в бази даних з метою здійснення безперервного і повного контролю за розвитком обстановки в зоні ведення бойових дій та врахування її зміни при здійсненні планування застосування сил і засобів тактичного рівня та вищих рівнях управління.

Таким чином, БПЛА різних рівнів управління та функціонального призначення за своєю сукупністю приймають участь у формування та використанні інформаційного розвідувально-бойового простору, що є основою для функціонування ЄКІП і не тільки в зоні ведення бойових дій.

Відносно розвитку тактики дій формувань тактичного рівня (БТГ, РТГ, ОБГ) при їх застосуванні в сучасних операціях (МЦО) необхідно здійснювати їх розвиток за наступними напрямками¹, а саме:

- вдосконалення ОФС їх військ в напрямку збільшення їх багатофункціональності;
- розробки ефективних способів інтегрованого застосування усіх типів та видів ОВТ, що є в наявності у ФТР;
- максимального забезпечення мобільності та скритності дій ФТР;
- підвищення ролі маневру силами і бойовими засобами ФТР;
- підвищення моці вогневого удару ФТР і таке інше.

¹ Кучеренко Ю. Ф. Сучасні бойові дії та основні вимоги до формувань тактичного рівня, що приймають в них участь. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2015. №1 (18). С. 20-22.; Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М. Погляди щодо напрямів розвитку тактики дій формувань тактичного рівня при їх застосуванні в сучасних операціях (війнах). *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2015. №2 (19). С. 24-26.

Стосовно вдосконалення ОФС МУ військ (ФТР) необхідно здійснити перехід на формування такої модульної структури, різномірність якої дозволяла би за короткі терміни створювати багато цільові угруповання військ різного складу, основу яких склали високо мобільні, добре озброєні, різні за призначенням міжвидові та міжродові компоненти ЗС (підрозділи чи окремі групи СВ, ПС, ВМС), які зведені в відповідні бойові групи різного складу (БТГ, РТГ, ОБГ), для виконання певних завдань відповідно до умов обстановки, що створюється в зоні відповідальності МУ. Багатоцільове призначення ФТР визначається високою динамічністю зміни обстановки в ході ведення сучасного бою, а тому в ході операції можливе вирішення додаткових завдань. В поєднанні з їх модульністю побудови. це дозволяє в стислі терміни доукомплектувати відповідні ФТР відповідними компонентами (наприклад зі складу армійської авіації, аеромобільних підрозділів, артилерійських груп) для виконання нових завдань, в тому числі і специфічних.

Стосовно розробки ефективних способів інтегрованого застосування усіх типів та видів ОВТ, що є в наявності у формувань тактичного рівня, то необхідно здійснити інтеграцію різних інформаційних систем та систем управління військами і бойовими засобами в єдину бойову систему міжвидового угруповання (ЄБС МУ), яка забезпечить впровадження системи мережевого управління всіма компонентами і в першу чергу тактичної ланки управління, з метою ефективної протидії як засобам наземного нападу так і повітряного нападу (морського). Функціонування ЄБС МУ повинно здійснюватися на основі використання ЄКІП всіма користувачами починаючи від командирів та органів управління всіх рівнів закінчуючи рядовим складом у відповідності до їх повноважень.

Стосовно максимального забезпечення мобільності ФТР необхідно вийти на такий їх рівень що б мати можливість миттєво реагувати на зовнішні та внутрішні загрози. Формування тактичного рівня повинні мати високу ступінь бойової готовності, який би дозволив здійснювати їх перебазування в любую точку країни в термін, що не перевищував би однієї доби з можливістю їх негайного вводу в бій, в тому числі і ведення його самостійно без додаткової допомоги з всебічного забезпечення на протязі декількох діб. Всі бойові засоби та техніка, що є у складі ФТР міжвидового

угруповання повинні мати однакові універсальні характеристики щодо їх мобільності (швидкості пересування, запасу ходу, оперативності розгортання та згортання, а також розвід захищеності) які б відповідали умовам ведення сучасного бою.

Стосовно підвищення ролі маневру силами і бойовими засобами ФТР сучасному бою у зв'язку зі швидкою та різкою зміною обстановки необхідно розвивати способи дій підрозділів, як самостійно у відриві від основних сил, так і синхронізовано при їх застосуванні у складі невеликих бойових груп, здійснення стрімкого руху у глибокій території контролюваною противником або виводу їх з під удару противника, максимально використовуючи при цьому тактичну мобільність своїх підрозділів. Синхронізація застосування компонентів МУ (ФТР) може здійснюватися для концентрації зусиль у тих областях, де вдається викрити слабкі сторони противника як по одному об'єкту (цілі) так і по різних визначених слабких місцях за рахунок проведення раптових і рішучих ударів в різних напрямках, що потребує здійснення відходу від позиційних форм протиборства до дій заснованих на принципах асиметричності, ударно-вогневого маневру, інтеграційного управління військами та озброєнням, єдності зусиль в інформаційно-телекомунікаційному просторі.

Стосовно підвищення моці вогневого удару ФТР при виконанні ними бойових завдань, то необхідно оснащення їх перспективними потужними та високоточними вогневими засобами ураження, які б забезпечували ураження живої сили та техніки противника на всю глибину оперативної побудови його військ, при цьому вони повинні мати високу тактичну маневреність та короткі терміни щодо готовності до ведення вогню після нанесення удару по противнику.

Здійснення розвитку ЗС за розглянутими напрямками забезпечить їх ефективне застосування при веденні сучасних операцій та майбутніх мережецентричних війн.

ПОЛІФОНІЯ СУТНІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК СУЧАСНИХ ВІЙН ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙ КЛАСИЧНИХ ФОРМ НАСИЛЬСТВА

*О. Г. Данильян
Ю. Ю. Калиновський*

XXI сторіччя позначилось загостренням духовно-цивілізаційних, геополітичних та економічних протиріч, які знайшли своє продовження у низці війн й локальних конфліктів у різних куточках світу. Необхідно зазначити, що сучасні війни продемонстрували тенденцію до зміни класичної парадигми насильства як переважно безпосереднього застосування воєнної сили з метою підкорення територій, народів, ресурсів. Сучасні війни набули нових ознак та у науковій літературі отримали таку палітру назв: «гібридна війна», «інформаційна війна», «асиметрична війна», «конвенційна війна», «мережева війна», «проксі-війна», «сміслова війна», «меметична війна» тощо. У нашому дослідженні буде здійснена спроба проаналізувати сутнісні характеристики сучасних війни, спираючись у тому числі й на результати наукових розвідок авторів даної публікації, представлених на щорічній науковій конференції «Сучасна війна: гуманітарний аспект» та на інших публічних наукових заходах.

Для розуміння сутності сучасних війн зупинимось на загальній характеристиці окремих видів війн з вищеперахованих.

Так, з точки зору фахівців, сміслова війна (semantic war) – це складова частина сучасної гібридної війни, новий вид когнітивного протистояння, який впливає на пізнавальну сферу людини, ведеться віртуально; ворог спочатку «перемагає розум і тільки потім – території». Ключова відмінність смислової війни від інформаційної полягає в її меті: смислові операції спрямовані на ураження не системи знань і суджень, а цілої системи цінностей, картини світу об'єкта агресії¹.

Сміслова війна як агресивна форма впливу на певний об'єкт (або об'єкти) може розгортатись самостійно, бути складовою класичної війни (або будь-якої іншої форми війни) або передувати їй. Дана війна розгортається у інформаційному просторі з метою

¹ Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки / за заг. ред. В. О. Жадька; ред.-упор.: О. І. Харитоненко, Ю. С. Полтавець. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 143.

руйнування аксіологем суспільної та індивідуальної свідомості, створення сутнісних деформацій знаннево-світоглядних структур, які складають основу національного буття у всіх його вимірах: від духовного до політико-правового, соціально-економічного. Підступність смислової війни полягає у тому, що вона має запустити механізм саморуйнування певної спільноти, «розірвати» та сегментувати соціальну тканину функціонування суспільства як цілісної самодостатньої системи¹.

З точки зору Г. Почепцова, фізичні війни захоплюють фізичний простір, інформаційні – інформаційний. Стосовно смислових війн можна сказати, що вони захоплюють все: і віртуальний, і когнітивний простори, а також програмують у результаті й простір інформаційний навколо людини. Це пов'язано з феноменом вибіркового сприйняття, відповідно до якого людина бачить навкруги тільки те, що відповідає її картині світу. Модель світу прямо та опосередковано формує ті інформаційні потоки, якими користується людина. Інформаційні війни більш помітні, ніж смислові, тому в цьому випадку швидше починають бити на сполох. Смислові війни закриті ореолом естетичної привабливості, тому вони залишаються більш непоміченими².

Смислова війна як і будь-яка інша форма протистояння потребує використання певного інструментарію впливу на супротивника. Такий інструментарій у науковій літературі отримав назву «смислова зброя».

Смислова зброя здатна змінювати наявні цілі на потрібні або непотрібні, зменшувати або перебільшувати наявне значення речей та дій, легалізувати заборонене та табуйоване. Одним з практичних різновидів смислової зброї слід вважати технологію під назвою «вікно Овертону». Ця технологія дає можливість «розмивати смисли», змушувати їх не існувати у вигляді цінностей, а лише мерехтіти перед противником, змушувати втрачати зміст того, що відбувається навколо супротивника. Вихідною ланкою для застосування смислової зброї можна вважати тезаурус понять³.

¹ Данильян О., Калиновський Ю. Смислові війни у сучасному інформаційному просторі. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 17–18 трав. 2023 р. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; редкол.: М. М. Поплавський (голова), Костира І. О. (заст. голови) [та ін]. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2023. С. 261.

² Почепцов Г. Смислові та інформаційні війни: пошук відмінностей. *Детектор медіа*. 2013. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/4569/2013-03-17-smyslovi-ta-informatsiyni-viyny-poshuk-vidminnostey/> (дата звернення: 4.10.2023).

³ Пелін О.В., Давидова Ю.А. Смислова зброя в умовах інформаційних війн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 31. С. 126.

Дана технологія зміни суспільних уявлень про певні явища та процеси може застосовуватись і в мирний час, але в умовах війни вона перетворюється на небезпечне знаряддя деформації (руйнування) життєвоважливих для існування нації та держави цінностей, ідеалів тощо.

Згідно з «вікном Овертона», для кожної ідеї або проблеми в суспільстві існує так зване «вікно можливостей». У межах цього вікна ідеї можуть або не можуть широко обговорювати, відкрито підтримувати, пропагувати, намагатися закріпити законодавчо. Вікно рухають, змінюючи тим самим амплітуду можливостей, від стадії «немислиме», тобто абсолютно вороже суспільній моралі, повністю огидне, до стадії «актуальна політика», тобто вже обговорене широким загалом, прийняте масовою свідомістю і закріплене в законах. Це не промивання мізків як таке, це технології більш тонкі. Ефективними їх робить послідовне, системне застосування і непомітність для суспільства – жертви самого впливу. Описане Овертонове Вікно можливостей найлегше «рухається» у толерантному суспільстві, а також у тому суспільстві, у якого нема ідеалів, і, як наслідок, нема чіткого поділу на добро і зло¹.

Теорія й практика смислових війн передбачає застосування цілого комплексу маніпулятивних технологій, спираючись на «агентів впливу» здатних активно просувати у інформаційному просторі країни об'єкту нападу відповідні наративи, цінності, вигідні супротивнику смислові акцентуації.

Однією з таких технологій, що реалізується за допомогою мережі Інтернет є так званий тролінг. Загалом, троль – це спеціальна людина, яка пише і створює маніпулятивні повідомлення для соціальних мереж. Ця людина також може поширювати їх самостійно та вступати у дискусію з реальними користувачами соціальних мереж. Є декілька видів тролів: люди, які отримують замовлення створювати та поширювати звичайну маніпулятивну інформацію; тролі, яких наймають конкуренти для знищення чи спотворення іміджу бізнесмена чи політика; «воїни», які беруть участь в інформаційній війні між державами. Їхні обов'язки – це створення і розповсюдження фейків, замовленої інформації, маніпулювання свідомістю аудиторії. Це вже тролі досить високого рівня, які мають спеціальні акаунти. Отже, за

¹ Валюшко І. О. Основні виклики і загрози в епоху інформаційних війн. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23 (2). С. 146.

допомогою тролінгу суб'єкт агресії може здійснювати цілеспрямований вплив на інтернет-аудиторію – актуалізувати або навпаки робити другорядними певні теми, намагатися переформатовувати суспільну думку у необхідному контексті, здійснювати інформаційні провокації, агітувати користувачів діяти у певний спосіб або проявляти бездіяльність¹.

Вочевидь, смислова війна передбачає нав'язування з боку агресора певних дискурсивних практик, які мають, як правило, прихований, але в той же час агресивний характер відносно інформаційно-культурного простору країни на яку здійснено напад. Фактично в явній або прихованій формах формується дискурс війни на протигагу дискурсу миру, який продукує країна, що потерпає від агресії.

На думку Б. Парахонського та Г. Яворської, дискурс війни орієнтує на дії, спрямовані на руйнування небажаної реальності, усталеного чужого порядку з його правилами комунікації та кодами поведінки. Метою війн є знищення іншого – незрозумілого й неприйняттого, коли «чуже» визначено як загроза «своєму» існуванню або власній ідентичності. Сучасні соціальні технології спроможні загострити у суспільній свідомості відчуття небезпеки, пов'язане з існуванням «чужого» світу і мобілізувати населення на збройну боротьбу².

У смисловій війні перекручується розуміння «свого» та «чужого», відбувається підміна понять, здійснюється заангажована оцінка подій, історичних фактів та героїв тощо.

За спостереженнями О. Тараненко, саме так звані «чужі смисли» в сучасній російсько-українській смисловій війні мають найбільш агресивний характер. Вони, переважно, пов'язані з темами історії України та її фальсифікації: прирівнювання Русі з Росією, тема малоросійства, України як окраїни тощо, популяризація радянських смислів і фальсифікація процесу декомунізації, а також міфологізація символів Другої світової війни. Під чужими смислами в цьому сенсі ми маємо на увазі ті смислові комплекси, що використовуються українськими журналістами як усталені кліше чи образи, які несуть в собі смисли, протилежні бажаним, такі, що працюють на смисли

¹ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В.А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. С. 118-119.

² Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Породження війни з безсилля миру: смислова логіка війни. Національний інститут стратегічних досліджень. 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/porodzhennya-viyny-z-bezsylyya-myru-smyslova-lohika-viynu> (дата звернення: 4.10.2023).

супротивника, зміцнюючи та просуваючи їх¹.

Отже, смислова війна у порівнянні з інформаційною війною передбачає застосування більш витончених технологій впливу на суспільну свідомість. Одним із бажаних результатів дії цих технологій є переформатування світогляду активних громадян, інтелектуалів, які б з власної волі почали діяти на користь ворога не усвідомлюючи цього. Смислова війна є складовою міжцивілізаційного та міжкультурного протистояння, яке відбувається у інформаційно-культурному просторі.

Також одним з різновидів сучасних війн є так звані «мережеві війни». Після того, як у результаті екстенсивного розвитку інформаційних засобів вони стали доступні в будь-якому куточку світу, почалася епоха так званих «мережєвих» війн, що було якісним стрибком у використанні інформаційних інструментів для досягнення воєнно-політичних цілей. Мережеві війни іноді називають мережецентричними, різниця між ними полягає в тому, що термін «мережецентричний» стосується особливого типу бойових дій, а термін «мережевий» характеризує особливий тип війни як соціально-політичного явища. Термін «мережева війна» запропонували аналітики корпорації «RAND» Джон Арквіля і Девід Ронфелдт на основі застосування ідей і методів ведення війни в кібернетичному просторі для вирішення задач, які раніше вирішувалися за допомогою воєнної сили. Дослідникам «RAND» було потрібно розробити концепцію для зменшення інтенсивності воєнних дій. Застосування інструментарію мережєвих війн націлене на населення противника, насамперед на його дезорієнтацію та зміну світорозуміння – населення не змушують до підпорядкування, воно підпорядковується саме. Усі інструменти працюють на цю мету. Перевага надається інформаційним інструментам, зокрема інформаційно-психологічним. Винахідники нової війни виокремили два її типи. Перший тип (ненасильницький) – це боротьба за права людини з метою переходу від авторитаризму до демократії, відкритого суспільства, середовище якого найбільш придатне для зовнішнього впливу. Другий тип (насильницький) – боротьба кримінальних, терористичних, етнічних, націоналістичних формувань проти контролю з боку держави, тобто підрив державної

¹ Тараненко О. В. Українські медіа в умовах смислової війни: чужі смисли. *Збірник наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса*. 2017. С. 57. URL: <file:///C:/Users/Yura/Downloads/3682-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-7401-1-10-20170516.pdf> (дата звернення: 5.10.2023).

влади як такої. У мережевій війні держава-агресор залучає переважно внутрішні суб'єкти (партії, недержавні організації, кримінальні угруповання тощо), але не відкидає й зовнішні (держави-сателіти, міжнародні терористичні організації). Війну назвали мережевою, виходячи з того, що мережа є формою організації множини суб'єктів, основою на децентралізованому прихованому проникненні й подальшому впливі на державні та недержавні структури з метою мінімізації суверенітету суб'єкта-жертви. У мережевій війні ворожа мережа охоплює противника зсередини та з усіх боків. Виховання споживчих настроїв, піднесення споживання в ранг філософії життя створюють сприятливе підґрунтя для підвищення ефективності інформаційно-психологічних впливів. Використовуються навіть корупція, яка розкладає еліту держави, державну владу й суспільство, розбещення молоді тощо. Спектр інструментів, доступних у мережевій війні, розширюється майже необмежено. Не відкидаються дії, пов'язані із застосуванням воєнної сили й насильства, зокрема партизанські війни, диверсії, провокації, заколоти тощо¹.

Характеризуючи смислове розрізнення таких понять як «мережева війна» та «мережецентрична війна», підкреслимо, що остання слугує для перетворення військової структури в таку конфігурацію, яка зробить війська найбільш ефективними: вони будуть діяти швидше; складатися з більш розосереджених сил; знизять коефіцієнт смертності, водночас зменшуючи залежність від застосування зброї; матимуть можливість передбачити дії противника (в порівнянні з реактивними діями), а також інтегрувати нові технології в мережу для вироблення інформації і отримання переваги в швидкості у порівнянні з майбутніми опонентами. У дослідженні «Мережево-центровані війни: витоки та майбутнє» наголошується, що в умовах бурхливих технологічних зрушень, які призводять до трансформації суспільства, важливим є усвідомлення можливостей інформаційної переваги, а саме: у глобальному протиборстві виграють ті актори, які першими почнуть активно використовувати можливості інформаційних технологій та мережево-центровані операційні архітектури. Відповідно впровадження концепції мережево-центрованих війн дозволяє перейти до більш швидкого й ефективного способу ведення бойових дій, що характеризується новими поняттями швидкості командування і самосинхронізації. Тобто, мережево-

¹ Бочарніков В. П., Свешніков С. В. Погляди на характер сучасних воєнних конфліктів. *Наука і оборона*. 2017. № 1. С. 6.

центричні війни розуміються як військово-технічна революція зверху, тоді як мережна війна вважається соціально-політичними інноваціями знизу, що застосовуються для досягнення цілей певними групами, спрямованими на широку демократизацію суспільства, і разом з політичною боротьбою передбачають контроль за діяльністю владних структур з боку суспільства, а також залучення громадян до процесу прийняття рішень через проекти «електронної демократії»¹.

З точки зору вітчизняних фахівців, мережева війна, на відміну від мережецентричної, заповнює весь соціокультурний простір, пронизує соціально-політичні, соціально-економічні, культурні та ідеологічні процеси. Мережева війна здійснює тотальне руйнування базових характеристик певної нації в усіх типах геополітичних просторів і здійснюється, як правило, у прихованій формі. У зв'язку з цим загострюється проблема дослідження характерних особливостей і принципів мережевих війн і впливу їх на безпеку особистості, суспільства й держави. У сучасній вітчизняній науковій літературі виділяється низка характерних особливостей мережевих війн, до яких відносяться:

- інформаційна сфера (така ж сфера бойових дій, як повітряно-космічний, морський і наземний простір);
- асиметричний характер, тобто держава, що має невеликі збройні сили, може завдати серйозної шкоди державі, яка значно перевершує її за кількістю збройних сил;
- ведення мережевих війн безпосередньо або побічно впливає на події в реальному світі;
- мережеві війни суттєво впливають на когнітивні й емоційні процеси людей, на їх сприйнятливність і оцінку подій, на рішення, що приймаються;
- неясність і невизначеність правил застосування, відсутність повноцінних даних про можливості, швидкість та ефективність реакції радіоелектронних засобів і окремих елементів різних комп'ютерних систем;
- наявність труднощів у розпізнаванні навмисних і ненавмисних (випадкових) дій і процесів у кіберпросторі;
- необхідність одночасного використання сил і засобів операцій як для впливу на

¹ Макаренко Є.А. Інформаційне протиборство у сучасних міжнародних відносинах. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2017. № 17. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3316/2995 (дата звернення: 4.10.2023).

противника, так і для захисту своїх збройних сил і сил союзників;

– відстань до цілі впливу не має значення;

– противник може наносити атаки анонімно і приховано;

– метою мережевих війн є забезпечення ефективності бойових дій в умовах мережевого управління військами тощо;

– успіх мережевих війн ґрунтується на методології використання інтегрованих можливостей усіх сил інформаційних операцій, сил їх забезпечення або пов'язаних з їх застосуванням¹.

Окрім «мережевих війн», одним з найпопулярніших у науковій літературі концептів, що описує природу сучасних війн є так звана «гібридна війна». Як підкреслює І. Феськов, незважаючи на широке використання наукового терміну «гібридна війна», до цього часу немає однозначного визначення цього поняття. Найчастіше використовується синтетичне, інтегративне визначення, що включає як активні військові дії з використанням спеціального озброєння (метою яких є фізичне знищення ворога та його людської сили), так і комплекс певних дій агресора по відношенню до потерпілої сторони, спрямованих на дискредитацію останнього в очах світового співтовариства, власного народу, розкол політичної еліти та суспільства в цілому. Подібні дії можуть нанести значно сильнішого удару ніж військове вторгнення, оскільки їх метою є формування певних стереотипів та установок у масовій свідомості через маніпулятивний вплив².

Як зазначає вітчизняний науковець С. Сірий: «За останні півтора десятиліття у всіх локальних війнах і воєнних конфліктах вирішальним фактором було не воєнне знищення противника, а його політична ізоляція та щонайпотужніший дипломатичний тиск на вище його керівництво. Якщо в минулому у боротьбі за поділ світу головну роль відігравала воєнна складова потуги держав, то в умовах глобалізації простежується тенденція до розширення сфер впливу невоєнними засобами. Йдеться про стратегію «непрямих дій». Вона припускає досягнення перемоги без ведення (по можливості) збройної боротьби у звичайному розумінні і характеризується, передусім,

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Феномен мережевих війн: до проблеми філософського осмислення. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2021. . № 3 (50). С. 16-17.

² Феськов І. В. Основні методи ведення гібридної війни в сучасному інформаційному суспільстві. *Актуальні проблеми політики.* 2016. Вип. 58. С. 66.

комплексним використанням методів економічного та інформаційного тиску на противника у поєднанні з операціями спецслужб, військовими загрозами і демонстраціями військової могутності»¹.

Узагальнюючи різні точки зору, дослідники цього феномена трактують його сутність наступним чином:

1) гібридна війна – всеосяжна її актори одночасно використовують всі засоби, коли і військові, і невійськові форми впливу доповнюють один одного. Різноманітність задіяних засобів (ресурсів) створює в об'єкта атаки відчуття втрати контролю над ситуацією, коли необхідне одночасне планування і координація в реальному часі акцій, в яких задіяні спецслужби, фінансові органи, дипломатія, глобальні інформаційні джерела, неурядові організації, а також регулярні та наймані збройні формування;

2) гібридна війна – перманентна, розрахована на досягнення мети як у короткостроковій, так і довгостроковій перспективі, спрямована на підрив зсередини, з використанням слабких місць противника. Вона може проходити через фази загострення і «перемир'я». Варто усвідомити, що тисячі дрібних ударів мають на меті знесилити, «задушити», знекровити, одночасно ведучи переговори і пропонуючи альтернативи, схиляючи на свій бік, завойовуючи симпатії невдоволених і фрондерів усередині країни;

3) гібридна війна – це війна ідеологічна. Вона ведеться, перш за все, за людей, за погляди і переконання, а лише потім – за територію. Для її ведення необхідна мобілізація в багатьох галузях – від морпихів до хакерів, від банкірів до журналістів. А це неможливо без ідеологічної обробки населення. Необхідною умовою є формування картини світу, розділеного на «добрих» і «поганих». Оскільки будь-яка операція покликана впливати на людей, то пропагандистський складник чи не найголовніший. Особливого значення набуває залучення на свій бік ЗМІ: як їх керівництва, так і пересічних репортерів, для перетворення органів інформації на інформаційно-психологічну зброю².

На думку Д. Веденеєва та О. Семенюк, можна виокремити кілька стратегічних

¹ Сірий С. Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 145.

² Лисецький Ю.М., Старовойтенко О.О., Семенюк Ю.В., Павленко Д.Г. Гібридні війни. Компоненти та особливості. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2021. Том 32 (71). № 5. С. 68.

етапів алгоритму розгортання гібридної війни:

1) здійснення державою-агресором стратегічної розвідки із виявлення слабких і вразливих ланок у забезпеченні оборони, внутрішньої та зовнішньої безпеки потенційного об'єкта агресії;

2) формування комплексу гібридних загроз з урахуванням місцевої специфіки, створення позицій впливу в управлінській та інших соціально значущих сферах життєдіяльності держави;

3) реалізація послідовного руйнівного впливу на ключові сфери військового, адміністративно-політичного управління, економічний лад та інформаційно-ментальну сферу за допомогою інформаційної зброї, спеціальних операцій, активізації «п'ятої колони» тощо;

4) організація скоординованих дій внутрішньої деструктивної опозиції, радикально-екстремістських формувань для дестабілізації ситуації, створення гострої політичної кризи й технологічного стимулювання «мирних» масових протестних акцій для повалення існуючого ладу (правлячої адміністрації) або кардинальної зміни політичного курсу держави;

5) (як варіант) розгортання неоголошених військових дій та підривних операцій за допомогою місцевих заколотників, сепаратистів, етнорелігійних фанатиків, носіїв екстремістської ідеології при наданні їм фінансування, зброї, інформаційно-політичної підтримки, а також залучення найманців, інструкторів, організації дипломатичного тиску тощо;

б) висування у випадку поразки або поступливості жертви ультимативних вимог щодо повної капітуляції або часткового задоволення вимог, або (у разі фіаско гібридного наступу) – зміна тактики, переведення конфлікту у відкладений («заморожений») стан¹.

Аналізуючи природу та сутність сучасних війн й враховуючи їх відмінності, на наше переконання, можна виокремити базові характеристики даного феномена.

Зокрема, варто зазначити, що війна є вираженням не тільки економічних, політичних, геостратегічних, але й ментально-світоглядних та цивілізаційно-духовних

¹ Веденеев Д. В., Семенюк О. Г. Сутнісні риси та функціональні компоненти сучасної неконвенційної (гібридної) конфліктності. *Стратегічна панорама*. 2021. № 1-2. С. 35.

протиріччя, які знаходять свій прояв у трактуванні історичних й сучасних подій, розумінні напрямків розвитку окремих народів й людства, у напрацюванні можливих варіантів захисту національних інтересів та ін. Як відомо, війна – це не тільки зіткнення армій на полі бою, це й боротьба ціннісних систем, світоглядних настанов, фактично різних картин буття. Здійснюючи агресію, ворог намагається не тільки захопити певну територію, оволодіти ресурсами, а й духовно підкорити народ – об'єкт нападу. У зв'язку з цим успішний захист національних інтересів, державності, культурного надбання на пряму залежить від духовно-ціннісної стійкості українського народу, загальнонаціональної консолідації на всіх рівнях у цей складний період розбудови України¹.

Можна стверджувати, що світоглядне протистояння ворогуючих сторін є однією з причин та в той же час й сутнісною ознакою сучасних війн. Світоглядне протистояння проявляється у різних формах й атрибутивних характеристиках.

Досліджуючи феномен світоглядного протистояння, визначимо його базові риси у загальному розумінні. На думку М. Халіман, до атрибутів світоглядного протистояння можна віднести:

1) «Ексклюзивність». Під цією ознакою світоглядного протистояння розуміється монологічність конкуруючих дискурсів його суб'єктів, кожен з яких виявляється зосередженим переважно на зміцненні власних світоглядних уподобань, і водночас, на знеціненні, перекручуванні або цілковитому ігноруванні позиції іншої сторони протистояння. Звичайно, такий однобічний характер комунікації спотворює її та робить проблематичним (або взагалі неможливим) встановлення діалогічних відносин, без яких врегулювання світоглядного протистояння стає, в свою чергу, дедалі все більш складним.

2) «Редукціонізм». Цей атрибут апелює не стільки до певного статичного стану речей при світоглядному протистоянні, скільки до певної його тенденції, до якої тяжіє будь-яке подібне відношення у своїй внутрішній динаміці. Мається на увазі тенденція до редукування будь-яких складних, неоднозначних характеристик до однозначних. При цьому характеристики позитивні зазвичай асоціюються із власною

¹ Данильян О., Калиновський Ю. Війна як форма світоглядного протистояння. VI Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 8 липня 2022 року. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2022. С. 37-38.

сторonoю, у той час як негативні характеристики, навпаки, приписуються іншій стороні світоглядного протистояння. Зокрема, важливим випадком такого деструктивного редукування виявляється відмова (далеко не завжди свідомо) від розрізнення між відносинами протиріччя (контрадикторності) та протилежності (контрарності): перше зводиться до другого, а будь-які «півтони» і опосередковуючі поняття ігноруються, ніби їх взагалі не існує. Все це природно і неминуче призводить до посилення напруги між суб'єктами світоглядного протистояння, при тому, що можливість «зворотного руху» стає дедалі все більш проблематичною – внаслідок цієї ж самої фатальної тенденції до невиправданого спрощення дійсності та редукування її до набору жорстких дихотомій.

3) «Ригідність». Цей атрибут характеризує властивість світоглядного протистояння, що полягає у порушенні (частковому або, у крайніх випадках, повному) здатності його суб'єктів змінювати власні світоглядні орієнтації відповідно до вимог дійсності та резонів здорового глузду. Такий стан справ багато в чому обумовлюється вищезазначеною монологічністю дискурсів, що продукуються суб'єктами світоглядного протистояння, їхньою закритістю перед світом, а також вже згаданою тенденцією до редукування складної соціальної дійсності (комплексної за самою своєю природою) до занадто спрощених та ідеологізованих її копій, створених зі стереотипних наборів жорстко фіксованих дихотомій.

4) «Радикалізм». Цей останній з виявлених нами атрибутів світоглядного протистояння також може бути розглянутий як самостійний елемент його інваріантної структури, яка не залежить принципово від історико-культурного і політичного контексту. Звичайно, конкретні обставини можуть мати – і мають – певний вплив на кожен з атрибутів, але цей вплив завжди залишається частковим і стосується лише кількісної міри його проявлення, не відмінюючи наявності того чи іншого атрибуту світоглядного протистояння, яке завжди може розглядатися у його незмінній базовій структур¹.

У цілому поділяючи думки вищезазначеного дослідника, спробуємо їх розвинути й доповнити у контексті сьогодення. В умовах війни вищенаведені риси світоглядного протистояння максимально радикалізуються, проявляють себе найбільш рельєфно і

¹ Халіман М. А. Світоглядне протистояння: атрибути та форми. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 98. С. 263-264.

трансформуються з латентних форм існування у більш відкриті. Також вони можуть набувати інших смислових відтінків у порівнянні з мирною фазою світоглядного протистояння і у зв'язку з конкретно-історичними обставинами їх реалізації. Розглянемо окремі риси цього феномена у контексті війни, що точиться в Україні.

Визначаючи прояви «ексклюзивності» як риси світоглядного протистояння, варто зауважити, що Україна однозначно й чітко заявила про свої національні інтереси, значно посилила міжнародну активність щодо їх захисту, що сприяло зміцненню суб'єктності нашої держави на міжнародній арені. У свою чергу Росія наочно продемонструвала свої імперські амбіції, а вплив її пропагандистських компаній та маніпулятивних технологій у світі щодо популяризації ідей «руського миру» почав стрімко знижуватись.

Характеризуючи «редукціонізм» у світоглядному протистоянні під час війни, зазначимо, що він є необхідною складовою донесення чітких й зрозумілих ідей до всіх верств населення країни задля консолідації нації. В умовах жорсткого протистояння з загарбниками, необхідності повсякчасного захисту Батьківщини складні, затеоритизовані пояснення подій та явищ лише ускладнюють процес комунікації між владою й громадянами.

«Ригідність» у світоглядному протистоянні під час війни може інтерпретуватись у двох значеннях: як світоглядна стійкість держави та суспільної свідомості щодо негативних зовнішніх впливів на національні цінності й пріоритети, а також як нездатність сторін (або окремої сторони) до компромісу заради досягнення миру. Відповідно для України, яка стала об'єктом зухвалого нападу, компроміси задля забезпечення захисту національного суверенітету є вкрай болісними, а у окремих варіантах неприйнятними.

Відповідно «радикалізм» світоглядних позицій суб'єктів протистояння під час війни є природнім явищем, оскільки кожна з сторін конфлікту намагається максимально ефективно відстоювати своє бачення ситуації, донести свій варіант інтерпретації причин, перебігу та наслідків війни до міжнародної спільноти. Також «радикалізм» у світоглядному протистоянні є засобом внутрішньої консолідації громадян для боротьби з загарбниками. У стані самого загарбника «радикалізм» висловлювань й оцінок є однією з технологій виправдання своїх дій, мобілізації

населення для їх продовження.

На нашу думку, світоглядне протистояння активно проявляється не тільки під час класичної війни, а й в умовах інформаційних, гібридних, мережевих війн та не силових сценаріїв локальних конфліктів. Світоглядне протистояння у вищенаведених війнах набуває особливої інтенсивності, оскільки маніпулятивні технології, інформаційна зброя та ін. спрямовані саме на нав'язування (або відстоювання) відповідних цінностей, ідеалів, принципів суб'єктів протиборства.

З точки зору В. Бебика, протистояння України та Росії потрібно розглядати в контексті:

- цивілізаційного, ідейно-політичного протистояння тоталітарних форм організації суспільства (в даному випадку у формі «російської квазі-імперії») і демократичних форм організації суспільства;
- особливостей формування глобального інформаційного суспільства та української національної моделі інформаційного суспільства, особливостей становлення і функціонування глобального інформаційного простору та українського національного інформаційного простору¹.

Отже, війна є крайньою, антигуманною формою світоглядного, цивілізаційного, культурно-ціннісного, соціально-економічного, духовно-ментального, інформаційного протистояння різних світів й форм організації людського буття.

На переконання науковців, конфлікт цивілізаційно-ціннісних систем у ХХІ сторіччі лише посилюється. У свій час С. Хантінгтон стверджував, якщо ХХ ст. – це століття ідеології, яке характеризувалося боротьбою між ідеологемами комунізму, фашизму та ліберальної демократії, то тепер ми вступаємо в епоху, де культура та культурні фактори відіграватимуть найважливішу роль у формуванні світової політики².

Україна, здійснивши європейський духовно-ціннісний та геополітичний вибір, стикнулася з необхідністю його захисту, який потребує різноспрямованих стратегій забезпечення національного суверенітету.

¹ Бебик В. М. Теоретичні та праксеологічні засади гібридних війн. *Гібридна війна: сутність, виклики та загрози*: зб. матер. Круглого столу (Київ, 8 липня 2021 р.). [Електронне видання]. Київ: НА СБУ, 2021. С. 10-11.

² Хантінгтон С. Новий світовий порядок у ХХІ столітті: тенденції та європейський вимір. Виступ Семюела Хантінгтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень 18 жовтня 1999 року. URL: http://www.uis.kiev.ua/strategy/hunt_world.html (дата звернення: 04.10.2023).

Продовжуючи вищезначену логіку автори ґрунтовного дослідження «Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл» констатують, що у контексті імперського дискурсу росіянам видається цілком виправданим порушувати міжнародні угоди та вести війни, наводити брехливі пояснення та погоджуватись із корупцією влади, зневажати моральні принципи та ставити релігію на службу владі. Саме проти подібних настанов виступив український народ і його держава, існування якої принципово руйнує всю філософію імперії. У дискурсах щодо національної державності та імперської конструюються дві реальності, між собою несумісні, що означає наявність глибинного онтологічного конфлікту, а на поверхні – виливається у жорстке протистояння, загострення якого означає справжню війну на знищення. В основі онтологічного конфлікту лежить своєрідна війна світів, різних за своїм устроєм, організацією, принципами існування реальності¹.

Підсумовуючи вищенаведені роздуми зауважимо, що війна як форма світоглядного протистояння за своєю сутністю є боротьбою цінностей, принципів, ідеалів функціонування різних світів, протилежних картин буття, варіантів майбутнього як для окремих народів, так і для людства загалом.

Світоглядне протистояння й відповідно новітні війни у сучасному світі мають яскраво виражений характер гібридності, коли для досягнення стратегічної мети суб'єкти протиборства використовують всі наявні методи, починаючи від економічних й політичних, закінчуючи інформаційними та воєнними. Проаналізуємо гібридність сучасних форм насильства на прикладі геополітичного протистояння у цілому та російсько-української війни зокрема.

На думку науковців, ХХІ сторіччя характеризується посиленням глобального гібридного протиборства між низкою впливових гравців на «великій шахівниці», які почали реалізовувати свій лідерський потенціал та прагнути впливати на нові регіони світу, створювати союзи з країнами-сателітами. Основна боротьба розгорнулася між такими геополітичними суб'єктами як США, ЄС, Китай та Росія. У подальшому оформилась тенденція протистояння на міжнародній арені між демократичними та авторитарними режимами, які використовують для досягнення геостратегічної

¹ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. С. 299.

переваги над конкурентами комплекс політичних, економічних, інформаційних, військових, духовно-культурних та інші методів, що є ознакою гібридності. Російсько-українська війна у цьому контексті розглядається низкою дослідників як продовження глобального гібридного протистояння задля створення нового світового порядку¹.

Аналізуючи перебіг російсько-української війни, яка почалась у 2014 році й має ознаки гібридності, фахівці стверджують, що контроль над Україною для В. Путіна розглядався як завдання мінімум. Завдання максимум – це контроль над Європою, і його також можна поділити на мінімальне та максимальне. Максимальне – це розвалити Європейський Союз, а мінімальне – перетворити його на недієздатну організацію у такий спосіб: створити передумови для виникнення в країнах ЄС соціально-економічних проблем, у тому числі заворушень і протестів; підтримувати європейські ультраправі та ультраліві партії та політичні рухи, що спричинять трансформацію свідомості базового електорату від підтримки ключових європейських цивілізаційних цінностей до «усвідомлення» суперечностей всередині європейських країн; провокувати та підтримувати суперечності між країнами ЄС, передусім між країнами Західної та Центральної Європи, країнами Східної Європи та Балтії, а в ідеалі – між Європейським Союзом та США. Останніми роками Росія витратила величезні кошти для створення проросійських організацій у Європі, підкупу політиків і ЗМІ, які б впливали на настрої населення в ЄС².

В той же час на офіційному рівні у Концепції зовнішньої політики Російської Федерації від 2016 року мова йде про те, що російська політика в Євро-Атлантичному регіоні у довгостроковій перспективі орієнтована на формування спільного простору миру, безпеки і стабільності, заснованому на принципах неподільності безпеки, рівноправної співпраці та взаємній довірі. У тому ж документі Росія відкрито визнає Захід супротивником у боротьбі «за домінування ключових принципів організації майбутньої міжнародної системи». Інше поле протистояння із Заходом Кремль визначає в ціннісному вимірі. На офіційному рівні Москва визнає наявність ціннісних відмінностей між світоглядними орієнтирами Заходу та Росії, навіть наголошує на

¹ Калиновський Ю., Чалапко В. Глобальне гібридне протиборство та російсько-українська війна. VII Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 30 травня 2023 року. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2023. С. 29-30.

² Кучик О., Гогоша О. Геополітичні виміри військово-політичних інтересів РФ у російсько-українському конфлікті. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2016. Вип. 39. С. 49.

існуванні «суперництва ціннісних орієнтирів» у сучасному світі¹.

Вочевидь, Росія застосовувала й застосовує гібридні методи боротьби з демократичним світом, використовуючи методи економічного тиску, військового втручання, шпигунсько-розвідувальні та інформаційно-психологічні операції, політико-дипломатичний вплив й різні види відвертого шантажу – від газового до ядерного.

Російсько-українська війна суттєво змінила геополітичний ландшафт. Зокрема, вона призвела до консолідації держав-членів Північноатлантичного альянсу, зміцнення воєнного потенціалу, активізації оборонної діяльності та розширення НАТО, зокрема за рахунок приєднання до нього традиційно нейтральних Фінляндії та Швеції, які через російську загрозу 18 травня 2022 р. подали офіційні заявки на вступ до Альянсу. Російсько-українська війна також вплинула на часткове послаблення протистояння двох наддержав – США й Китаю. 18 березня 2022 р. відбулися переговори між головою КНР Сі Цзіньпіном і американським президентом Дж. Байденом, під час яких обговорювалась також ситуація в Україні, щодо якої китайський лідер заявив, що «конфлікт в Україні не відповідає нічийим інтересам». Війна також вплинула на певне ускладнення взаємовідносин РФ із партнерами по БРІКС та ОДКБ, які змушені реагувати на російську агресію проти України, враховуючи обурення нею світового співтовариства. Наприклад, Індія дотримується в цьому питанні позиції «позитивного нейтралітету», не підтримує дії РФ в Україні, не сприймає так звані референдуми проведені на окупованих територіях, і виступає за мирне врегулювання «військового конфлікту». Казахстан, своєю чергою, не визнає самопроголошені республіки «ДНР/ЛНР». Азербайджан теж шукає формат відносин з Україною та Росією, щоб не увійти в російсько-українську війну, водночас надаючи Україні гуманітарну допомогу, а азербайджанські медіа часто виступають з проукраїнських позицій. Інших сусідів та союзників РФ також лякає її агресія проти України².

Незважаючи на зовнішнє послаблення протиборства між Китаєм та США, цей вектор гібридної глобальної боротьби несе у собі приховані небезпеки і у будь-який

¹ Режим Путіна: перезавантаження-2018 / М. М. Розумний (заг. ред.), Я. В. Бережний, І. В. Валюшко, Р. В. Власенко, Д. М. Горелов, В. С. Караваєв, А. В. Лепіхов, І. А. Павленко, В. О. Семененко, О. В. Снігир. Київ: НІСД, 2018. 133-134 с.

² Віднянський С. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014-2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. № 31. С. 14-15.

момент може активізуватись з новою силою. Китай вичікує слушного моменту, щоб почати діяти більш інтенсивно. Як зазначає В. Константинов, на тлі російсько-української війни повним ходом розгортається інша – холодна війна США та КНР. Близький Схід став першою заявкою на перетворення її на справді глобальний конфлікт. Як відомо під кінець минулого року офіційний Пекін вийшов із фактичної самоізоляції, знову ставши одним із найпомітніших гравців у світовій політиці. Для нас у фокусі уваги опинилися китайський «мирний план» та китайсько-російські переговори на вищому рівні. Але наймасштабніші зрушення в політиці Пекіна останніх місяців відбулися на Близькому Сході. Власне, нинішній китайський камбек розпочався в цьому важливому регіоні: у грудні Сі Цзіньпін вирушив до Ер-Ріяда з першим закордонним візитом постковідного періоду. Після насиченої поїздки китайського лідера на Аравійський півострів були візит іранського президента Ібрагіма Раїсі до Пекіна і, нарешті, підписання за посередництва КНР саудівсько-іранської угоди. Всі зазначені події вклялися в неповних три місяці, що свідчить не тільки про ретельну підготовку цих кроків, а й про наявність у Китаю стратегічного плану¹.

Можна констатувати, що перебіг гібридного протиборства між Китаєм та США буде детермінувати до певної міри ситуацію й в Україні: ступінь акцентуації на проблемах нашої держави, об'єми фінансово-економічної та воєнної допомоги з боку США тощо.

Загалом, в наш час активно формується нова глобальна соціальна реальність, яка діалектично поєднується з локальною мережевою соціальною реальністю. Світ на глобальному й локальному рівнях стикається з ускладненням соціокультурної динаміки суспільства, небаченими раніше біфуркаціями, новими різновидами агресії та силового протиборства. В умовах глобалізації конкретні культури, зазнаючи змін, починають не тільки активно протидіяти, але й рефлексувати, прагнучи підтримувати свою ідентичність, нерідко залучаючи для цього різноманітні сучасні засоби й способи ведення війни. Нові соціокультурні реалії несуть екзистенційну невизначеність і ризику. Сучасній людині доводиться жити без стійких орієнтирів, довготривалих чинників порядку, загально визнаних авторитетів. Одним з результатів мережевих

¹ Константинов В. Між США і Китаєм розгортається холодна війна: де зараз головний фронт. *Дзеркало тижня*. 1 квітня 2023. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/mizh-ssha-i-kitajem-rozhortajetsja-kholodna-vijna-de-zaraz-holovnij-front.html> (дата звернення: 4.10.2023).

гібридних впливів є зростання рівня переконаності в тому, що нові соціокультурні реалії перестають бути однозначно «хорошими» або «ворожими»; вони є амбівалентними, оскільки несуть у собі не тільки очевидні блага, але й здебільшого приховані небезпеки. У таких умовах соціальна нестабільність починає сприйматись суспільною думкою та окремими громадянами як закономірне явище. Водночас, у ситуації хаосу суспільство, держава та людина закономірно шукають модель порядку, яка б забезпечила їм прогнозоване й стабільне існування¹.

Отже, російсько-українська війна стала каталізатором низки тенденцій у глобальному гібридному протиборстві: по-перше, посилення консолідації близьких за інтересами та політичними режимами країн – демократичних (США, Канада, країни ЄС, Україна тощо) та авторитарних (Росія, Китай, Іран, Північна Корея та ін.); по-друге, сформувався пул країн, які намагаються підтримувати справжній або удаваний нейтралітет щодо російсько-української війни (Швейцарія, Індія, азійські країни тощо). Безсумнівно, російсько-українська війна вже змінила світ та своїми наслідками буде змінювати його й на далі. На нашу думку, глобальне гібридне протиборство буде лише посилюватись, оскільки «старий» світовий порядок має ознаки системної кризи, а «новий» міжнародний порядок лише формується.

Окрім гібридності, іманентною рисою сучасних війн є інформаційне протиборство, яке існувало у всі часи між ворогуючими суб'єктами, але в епоху розвинутих інформаційно-комунікаційних технологій вийшло на якісно-новий рівень.

Вочевидь, в наш час інформаційне протиборство є невід'ємною складовою будь-якого міждержавного, регіонального або глобального протистояння. Особливо рельєфно інформаційне протиборство проявляє себе під час війни: класичної, гібридної, мережевої, торгівельної та ін. У інформаційному протиборстві окрім суто технологічних, комунікаційно-інформаційних, світоглядно-психологічних аспектів знаходить свій прояв боротьба соціокультурних картин буття, які відстоюють ворогуючі суб'єкти (у національно-визвольній війні як правило на антагоністичній безальтернативній основі). Під час інформаційного протиборства, шляхом нав'язування супротивнику відповідної картини світу здійснюються спроби змінити

¹ Інформаційно-комунікаційна безпека: сучасні тренди: моногр. / Бровко О. О. [та ін.]; за заг. ред.: Курбана О. В., Лісневської А. Л. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2022. С. 94-95.

(спотворити або навпаки раціоналізувати, «дефейкезувати») соціокультурну реальність у конкуруючій соціальній системі. Фактично інформація або псевдоінформація стають зброєю за допомогою якої трансформується не тільки сутність подій та явищ, а й робляться системні кроки з боку агресора для зміни цінностей, ідеалів, традицій, суспільних настроїв у соціальній системі супротивника. Натомість країна (або група країн), яка захищається намагається відстоювати власну національно-культурну ідентичність, своє суверенне право на соціокультурну унікальність¹.

Дослідник В. Ліпкан пропонує розширене розуміння інформаційного протиборства як суперництва соціальних систем (країн, блоків країн) в інформаційній сфері з приводу впливу на ті або інші сфери соціальних відносин і встановлення контролю над джерелами стратегічних ресурсів, в результаті якого одна група учасників суперництва отримує переваги, необхідні їм для подальшого розвитку, з одночасною втратою таких іншими. Даний фахівець зазначає, що інформаційне протиборство – це, власне, стратегія поведінки сторони нападу і сторони захисту, яка реалізується в конкретних формах – війни, агресії, експансії².

У свою чергу, глобальне інформаційне протиборство як боротьба світоглядних та ціннісно-цивілізаційних позицій відображається у певних наративах, які знаходять прояв і на регіональному й на національному рівнях. З точки зору вітчизняних науковців, розуміння наративу може здійснюватись на трьох взаємопов'язаних рівнях:

- міжнародна система наративу, яка описує якою є структура світу, її елементи і як вона працює;
- національні розповіді, які презентують історію держави, її цінності та цілі;
- наратив проблеми, в якому викладено, чому потрібна саме така політика і як вона буде успішно впроваджуватись³.

Зокрема, для обґрунтування широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року Росія послідовно поширювала у інформаційному просторі наративи спрямовані проти української державності, європейського вибору нашої країни, самого існування

¹ Данильян О., Калиновський Ю. Соціокультурний контекст інформаційного протиборства. Науковий семінар Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Інформаційно-психологічне протиборство в умовах російсько-української війни»: статті та тези доповідей, 23 грудня 2022 року. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2022. С. 14-15.

² Ліпкан В. А. Сучасний зміст інформаційних операцій проти України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Випуск 102 (Частина I). С. 37.

³ Стратегічні комунікації в міжнародних відносинах: монографія. Київ: Вадекс, 2019. С. 47 с.

української національно-культурної ідентичності тощо. До таких «бойових наративів» можна віднести такі: Україна недодержава; росіяни й українці – це один народ; Україна під впливом Заходу обрала неправильний цивілізаційний вектор розвитку; росіяни, українці та білоруси становлять єдиний національно-культурний організм тощо. Для обґрунтування вищенаведених наративів РФ використовувала всі наявні інформаційно-аналітичні ресурси, застосовувала технології перекручування історичних подій, «знецінення» національних героїв України, штучно загострювала дискусії щодо ролі російської мови у суспільному житті нашої держави, задіювала інститут церкви для антиукраїнської пропаганди та ін.¹

З точки зору, авторів аналітичної розробки «Деструктивні впливи та негативні наративи: інструменти виявлення та протидії», усі наративи є критично важливими, якщо ми хочемо вести ефективне інформаційне протиборство або належним чином захищатись від ворожої дезінформації. *Перший рівень* наративів – геополітичний (системний), що пояснює яким є світовий порядок. Це історії про те, як функціонує світ, які закони ним керують, які великі концепції «добра» та «зла» в ньому є. Це наративи, умовно кажучи, планетарного масштабу, гранд наративи. Це наративи релігій, наративи ідеологій. Боротьба комунізму та капіталізму – це саме такі наративи. Холодна війна – це великий наратив про суперництво систем. Ці наративи змінюються не так часто і вони справляють вплив майже на всіх. П'ятдесят років тривала Холодна війна – два табори суперничали між собою. Майже всі держави світу були залучені до цього суперництва і осмислювали його саме ґрунтуючись на певних базових уявленнях про його причини, перебіг та мету. Потім це суперництво змінилось «Світовою війною з тероризмом» – фактично десять років держави ділились на тих, які підтримують цю боротьбу, і тих, які опинились на іншій стороні. Зараз поступово цей наратив змінюється новим наративом, що може бути умовно сформульований як «Захист демократії». *Другий рівень* – національний наратив (наратив ідентичності). Це оповідання про держави – їх історію, прагнення, бажання, дії. Про те, як вони бачать себе і як їх бачать інші. Умовно це саме відповідь на питання «хто ми» і «чого хочемо». Національний наратив річ своєрідна, але потрібна. Багато в чому це візійна концепція

¹ Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Роль цивілізаційно-ціннісних наративів у глобальному інформаційному протиборстві. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*: зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. Харків: Право, 2023. № 3 (58). С. 31.

нації – її орієнтир в майбутнє. І, нарешті, *третій рівень* – наративи з питань політики. Це тактичний інструмент пояснення поточної державної політики: чому приймаються певні рішення, як вони сприятимуть розвитку, хто є учасником цих рішень, якою є проблема, як мають сприйматись ті чи інші події тощо¹.

У інформаційному протиборстві сторона нападу як правило намагається здобути перевагу щодо отримання, ретрансляції, а головне ціннісно-сислової інтерпретації інформаційних повідомлень (потоків) щодо певних подій і на цій основі представити свої дії у позитивному ракурсі та нав'язати суспільній думці країни об'єкту нападу необхідні смислові конотації. Фактично мова йде про інформаційну перевагу, а як наслідок про можливе соціокультурне домінування однієї зі сторін протистояння.

З точки зору фахівців, інформаційна перевага визначається як здатність збирати, обробляти та розподіляти безперервний потік інформації про ситуацію, перешкоджаючи супротивнику робити те ж саме, а також як здатність визначати і підтримувати такий темп проведення операції, який перевершує темп супротивника, постійно домінуючи і залишаючись непередбачуваним, і діяти, випереджаючи супротивника у реагуванні².

Інформаційне протиборство як соціокультурний феномен здійснюється за допомогою символів, знаків, конкуруючих оціночних суджень тощо. У цьому контексті вчені розмірковують не тільки про соціокультурні особливості гібридних та інформаційних війн, а й так званих меметичних війн.

Як стверджує Г. Почепцов, меми – це елементарні ментальні структури, за допомогою яких можна створювати або заперечувати ідеї. А меметична війна – це значне поширення різних послань, що використовуються як елемент інформаційного протиборства між державами або медійний інструмент недержавних акторів. Меми – маркери культурної інформації, які передаються та відтворюються у всіх групах населення та/або спільноті, зокрема в Інтернеті з метою підтримання та продовження розмови (у чатах, коментарях)³.

¹ Дубов Д. В., Баровська А. В., Каздобіна Ю. К. Деструктивні впливи та негативні наративи: інструменти виявлення та протидії. Київ: УФБС, 2020. С. 51-52. URL: https://ufss.com.ua/wp-content/uploads/2020/03/UFSS_MediaLiteracy.pdf (дата звернення: 6.10.2023)

² Запорожець О. Ю. Інформаційне протиборство у зовнішній політиці США. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Випуск 107 (Частина I). С. 158.

³ Почепцов Г. Г. Меметична війна, або у пошуках «арифметики» розуму. 2017. 24 грудня. URL: [Ms.detector.media](https://ms.detector.media)

Меми активно використовуються у інформаційному протиборстві з одного боку як реакція на поточні події, а з другого боку – для опису, актуалізації, обґрунтування у масовій свідомості історичних подій та діяльності державних, політичних й громадських діячів.

Так, меметичні практики реалізації історичної політики загалом характерні для будь-яких держав, а надто для тих, для яких актуальним є або доведення права на власну державність (країни пострадянського простору), форму цієї державності (колишні країни соціалістичного табору) або які прагнуть відновити свій колишній (наприклад, імперський) статус (сучасна рф)¹.

Таким чином, у інформаційному протиборстві, особливо під час війни, активно проявляється знакове або культурно-символічне протистояння між ворогуючими суб'єктами.

І. Вітюк констатує, що в умовах екзистенційної загрози самому своєму існуванню український народ дав дуже ефективну відповідь в інформаційній сфері у площині продукування саркастичних, гумористичних мемів про боротьбу з ворогом. Зауважимо, що формування сучасної української міфопоетики мемів припадає на останнє десятиліття і вже стало важливим феноменом сучасної цифрової культури. В українських мемах періоду російсько-української війни відображається неповторний гумор українського народу і культурні коди нації. Загрозливе постає смішним, тиран – жалюгідним, маніпуляції суспільною свідомістю розкриваються як свідчення обмеженості і убогості жителів країни окупанта. Після введення санкцій проти Росії, одним з найбільш популярних мемів став: «Росіяни, це у вас не фінансові проблеми. Це «фінансова» операція! Просто весь світ бажає вам допомогти!»².

Вочевидь, інформаційне протиборство є лише формою більш глибокого протистояння цивілізаційного, соціокультурного, ментального характеру, що існує між сторонами конфлікту.

На думку А. Коник, війна порушила дуальність ідентичності, стала

<https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/20271/2017-12-24-memetycheskaya-voyna-yly-v-poyskakh-aryfmetyky-razuma/>
(дата звернення: 6.10.2023).

¹ Гула Р. В., Передерій І. Г., Сажко В. В. Соціокультурний вимір інформаційних війн ХХІ століття з погляду місця й ролі в них бібліотек. *Вісник ХДАК*. 2021. Випуск 60. С. 10-11.

² Вітюк І. К. Міфопоетичний символізм російсько-української війни у медіапросторі: містично-міфологічні наративи. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2022. Вип. 1 (91). С. 119.

ідентифікатором в координатах «свій – чужий – інший». «Свої» – ті, що мобілізувались і згуртувались у спільній боротьбі проти ворога, «чужі» – ті, що на світоглядному рівні солідаризуються з ворогом, частина фізично перейшла на бік агресора і воює проти України зі зброєю в руках, «інші» – ті, що неспроможні зробити вибір і стати собою, пасивно спостерігають за тим, що відбувається в країні. У кожній групі на підставі власних ціннісних і світоглядних орієнтирів формується окреме розуміння ситуації, а відтак і пам'яті про війну, яка стає «контрапам'яттю» (М. Фуко) по відношенні одна до одної¹.

Цілком очевидно, що інформаційне протиборство під час війни посилює «конфлікт ідентичностей», актуалізує проблему визначеності людини у соціокультурному, національному, політичному вимірах.

На переконання М. Розумного: «В ситуації війни культурна ідентичність не змінюється, але змінюються пріоритети. Культурна ідентичність, як і будь-яка ідентичність, є багатовимірною. Національна ідентичність є лише однією з цих складових, але в ситуації війни саме національна ідентичність в політичному контексті стає ключовою, стає визначальною в поділі на «своїх» і «чужих», тому що ситуація війни – це завжди дуже жорстке протистояння «своїх» і «чужих». На порядку денному для української культури є пошук об'єднуючих чинників і пошук культурних змістів, які нададуть цій політичній і військовій солідарності, яка пробудилась в українському суспільстві, життєвого змісту і більш тривалої сутності для спільноти, для нації»².

У контексті нашого наукового дослідження, інформаційне протиборство у соціокультурному вимірі є протистоянням ідей, цінностей, світоглядних орієнтирів буття, перспектив майбутнього розвитку країн та народів, які намагаються нав'язати або захистити сторони конфлікту. Інформаційне протиборство під час війни набуває чітко вираженого знаково-символічного характеру зі значним рівнем емоційно-психологічної напруги. Інформаційне протиборство об'єктивно сприяє активізації консолідаційних процесів у суспільстві та зміцнює або прискорює індивідуальну національно-культурну ідентифікацію.

¹ Коник А. Російсько-український конфлікт у дзеркалі ЗМІ: війна в пам'яті та війни пам'ятей. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2019. Випуск 45. С. 49.

² XV Єкуменічний соціальний тиждень «Мандрівна ідентичність: осмислення сенсів та цінностей» (Тема: «Культурна ідентичність у час війни»). Львів. 2022. 4 жовтня. URL: <https://ugcc.ua/data/pro-kulturnu-identychnist-u-chas-viyny-dyskutuvaly-pid-chas-ekumenichnogo-sotsialnogo-tyzhnya-1144/> (дата звернення: 7.10.2023).

Логічним доповненням та складовою інформаційного протиборства є інформаційне насильство, яке у сучасних війнах стало одним з основних засобів досягнення переваги над супротивником. Зазначимо, що інформаційне насильство у тих або інших формах існувало й у війнах минулого, але під час війн ХХІ сторіччя почало здійснюватись системно, комплексно та з використанням новітніх технологій, що значно посилює їх руйнівну дію на суспільну й індивідуальну свідомість. Зупинимось більш детально на характеристиці інформаційного насильства як важливої риси сучасних війн та збройних конфліктів.

Вочевидь, розвиток інформаційного суспільства створив низку нових можливостей для саморозвитку людини, суспільного прогресу, утвердженню нових засобів взаємодії для всіх суб'єктів глобального й національного комунікативного середовища. Разом з тим, нові інформаційні технології використовуються у сучасних війнах (гібридних, інформаційних та ін.), стають інструментарієм для діяльності терористичних та злочинних угруповань, застосовуються для деструктивного впливу на суспільну та індивідуальну свідомість тощо. В умовах посилення глобальної соціальної нестабільності особливої актуальності набуває проблема інформаційного насильства, яке проявляється у різних формах та на різних рівнях соціального буття¹.

З точки зору вітчизняних фахівців, з'ясовуючи зміст інформаційного насильства, слід акцентувати увагу на таких аспектах. По-перше, все більш актуальним стає не захист інформації, а захист від інформації. Із появою всесвітньої мережі Інтернет будь-який охочий може заявити про себе на весь світ, причому фактично безкоштовно, на відміну від використання традиційних ЗМІ. Цензура в мережі як така практично безглузда, оскільки навіть при закритті сайта завжди залишається можливість викласти цю ж інформацію на будь-якому іншому сервері, причому все це анонімно або практично анонімно. Інтернет – відкрите поле для інформаційного насильства. У людини, яка починає сприймати світ через Інтернет, виникає нова картина світу. У цій ситуації змінюється навіть традиційне уявлення про знакові системи. Величезний потік інформації перекладає її з дискретного рівня на континуальний, можлива навіть

¹ Данильян О., Калиновський Ю. Інформаційне насильство у комунікативному просторі: соціокультурний вимір. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 6–7 квіт. 2022 р. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; редкол.: М. М. Поплавський (голова), Костира І. О. (заст. голови) [та ін]. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2022. С. 164.

інформація без жодного змісту. По-друге, втрачається можливість верифікувати цю інформацію, визначити, де правда, а де брехня. Відбуваються зміни в мові як основі комунікації, а це, у свою чергу, породжує глобальні трансформації в суспільстві¹.

Використовуючи різноспрямовані та різноякісні інформаційні потоки, супротивники під час війни намагаються переформатувати систему цінностей, орієнтири суспільної свідомості ворога на свою користь, що у разі успіху у подальшому полегшує їх зусилля щодо реалізації агресивних планів.

Необхідно підкреслити, що у контексті нашого наукового дослідження ми розглядаємо інформаційне насильство, у першу чергу, у соціокультурному вимірі. У цьому сенсі, інформаційне насильство проявляється у вигляді нав'язування об'єкту впливу певних цінностей, смислових та історичних контекстів, оціночних суджень щодо певної інформації, норм поведінки й систем оцінювання явищ. Інформаційне насильство в широкому сенсі, яке припускає існування інформації в будь-яких соціальних системах – це не силовий впорядкований вплив на об'єкти, який має антисоціальний або антиособовий характер. Інформаційне насильство у вузькому сенсі – не силовий вплив (дія) на ментальну сферу, що суперечить закономірному перебігові подій².

У сучасному світі захиститись від всіх проявів інформаційного насильства практично не можливо, оскільки воно постійно видозмінюється, набуваючи нових форм й засобів реалізації. В той же час, людина та суспільство мають бути обізнані щодо основних методів протидії інформаційному насильству, поступово напрацьовувати своєрідний «інформаційний імунітет». Особливо актуальним дане завдання стає під час війни, коли рівень інформаційного насильства збільшується у геометричній прогресії та має більш руйнівні наслідки.

Основними формами інформаційного насильства є: інформаційний пресинг, перекручена інформація, недостатня інформація, нелегітимна інформація. Основними механізмами реалізації інформаційного насильства є інформаційний тиск, спотворення інформації, приховування інформації, незаконне отримання інформації. Вони пов'язані між собою, взаємодоповнюють і взаємопередбачають один одного. Взяття влади над

¹ Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю., Соболева С. М. Інформаційне насильство: змістовний аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. № 1. С. 139.

² Сашук Г. М. Інформаційне насильство в сучасному суспільстві. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 329.

об'єктом відбувається за допомогою дискурсивного акту, який фактом свого виконання створює відповідний стан соціального об'єкта¹.

Під час війни, у соціокультурному вимірі, форми інформаційного насильства спрямовані на ментальні, духовно-ціннісні та світоглядні константи буття певного об'єкта (або об'єктів) з метою спотворення ним сприйняття дійсності, деформації його світогляду.

Загалом, феномен інформаційного насильства отримав у науковій та публіцистичній літературі різноманітні понятійні визначення та назви. Дослідники намагаються розкрити та проаналізувати сутнісні аспекти й нові форми прояву насильства у інформаційно-комунікативному просторі. Зокрема, К. Тараненко підкреслює, що спостерігається підвищений інтерес науковців до феномену комунікації як форми соціальної взаємодії, в якій виявляються основні види мовленнєвої діяльності. Переорієнтація лінгвістичних досліджень до розуміння мови як діяльності, мовлення й комунікації зумовила появу нових термінологічних понять, що перебувають у тісному зв'язку з близькими до лінгвістики науками. Поняття «мовленнєва агресія», «мовна агресія», «вербальна агресія», «комунікативна агресія», «словесна агресія», «комунікативний садизм», «вербальний садизм», «мовленнєве насилля», «мова ворожнечі» тощо широко вживаються як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі².

З нашої точки зору, наведена палітра понять, що характеризують та описують інформаційне насильство, цілком співзвучна з проявами цього феномену під час війни.

Інформаційне насильство у сучасних соціальних практиках корелюється з символічним насильством, дискурсивним насильством, мовним насильством, духовним насильством. Сучасне комунікативне середовище характеризується посиленою агресивністю щодо духовного світу людини й суспільства – з одного боку надаючи важливу інформацію для їх існування, воно також є полем деструктивних впливів на ціннісні основи буття. Зазначимо, що саме національні цінності та норми буттєвості певного народу стають об'єктом інформаційно-дискурсивного нападу в умовах сучасних війн.

¹ Сашук Г. М. Політична культура інформаційного суспільства. Київ: ТОВ Вадекс, 2001. С. 176-177.

² Тараненко К. В. Комунікативний садизм як особливий тип вербальної агресії. *Молодий вчений*. 2018. № 2 (54). С. 213.

На переконання науковців Д. Бойко, А. Литовченко, О. Нехаєнко «дискурсивне насильство» слід розуміти в широкому сенсі, як артикуляцію знаків і значень, орієнтовану на (відтворення) дискурсивної влади. У цьому контексті дискурсивне насильство є окремим випадком символічного насильства, тобто нав'язування значень, символів або символічних систем та їх легітимації, спрямованих на встановлення й відтворення гегемонії¹.

Отже, логічний ряд інформаційне насильство, дискурсивне насильство, символічне насильство, мовно-культурне насильство розкриває послідовність й взаємозв'язок деструктивного впливу суб'єкта на об'єкт у комунікативному середовищі.

Реалізуючи дані форми насильства за допомогою засобів масової комунікації, той або інший суб'єкт намагається нав'язати певному об'єкту відповідний спосіб сприйняття дійсності, вигідну йому систему символів та вербальних конструкцій, що у підсумку має створити необхідний стиль соціальної поведінки об'єкта. Інформаційне насильство – це не тільки акт деструктивного впливу на людську свідомість, але й механізм спотворення духовного життя суспільства як цілісної культурно-історичної спільноти. Напередодні та під час війни, суб'єкт нападу як правило намагається реалізувати саме такий сценарій у інформаційно-комунікаційному просторі об'єкту нападу.

З точки зору П. Бурдьє й Ж.-К. Пассерона, основною відмінною рисою дискурсивного та символічного насильства на тлі інших способів та форм прямого та непрямого впливу (пропаганди, примусу, інших видів насильства) є їх нерелексивний, «природний», «сам собою зрозумілий» для індивіда характер². Технології дискурсивного та символічного насильства як прояв інформаційного насильства можуть спиратись на вже існуючі у суспільстві соціокультурні норми та цінності, форми сприйняття дійсності певною спільнотою. Латентний й цілеспрямований характер вищезначених різновидів насильства у сукупності забезпечує високу їх

¹ Нехаєнко О., Бойко Д., Литовченко А. Дискурсивное насилие как инструмент социологической легитимации идеологического порядка разделенного общества. *Социологические студии*. 2018. № 2(13). С. 42.

² Данильян О., Калиновський Ю. Інформаційне насильство у комунікативному просторі: соціокультурний вимір. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 6–7 квіт. 2022 р. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; редкол.: М. М. Поплавський (голова), Костира І. О. (заст. голови) [та ін]. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2022. С. 167.

проникність у соціальне життя, з можливою подальшою трансформацією у суспільному сприйнятті ворожих символів та цінностей як цілком природніх. Тобто в результаті інформаційного насильства відбувається (або можливе) переформатування суспільної свідомості щодо сприйняття тих або інших подій та явищ.

В умовах війни, інформаційне насильство може мати як стратегічний, так і тактичний характер. У стратегічному плані метою інформаційного насильства є суттєві зміни (або деформації) соціокультурного простору певної країни для подальшого її підкорення, у цьому сенсі інформаційне насильство є складовою сучасних форм війни. У тактичному розумінні інформаційне насильство є засобом реалізації більш вузьких інтересів суб'єктів впливу (або володарювання): перемога на виборах, створення суспільної думки для прийняття необхідного політичного рішення, посилення впливу у певному регіоні, здійснення тиску на окремі соціальні верстви тощо.

Найбільш радикальним проявом інформаційного насильства є інформаційний тероризм, який трактується як форма негативного впливу на особистість, суспільство і державу усіма видами інформації. Його мета – ослаблення і розхитування конституційного ладу. Він ведеться різноманітними силами і засобами – від агентури іноземних спецслужб до вітчизняних і закордонних ЗМІ¹.

Отже, інформаційне насильство під час війни стає особливо небезпечним, оскільки спрямовано не тільки на дестабілізацію систем обробки й ретрансляції інформації, а й на інформаційний суверенітет держави, соціокультурні процеси, духовно-ціннісну сферу суспільного й індивідуального буття.

У сучасних війнах для здійснення інформаційного насильства застосовуються різні групи методів, які спрямовані на маніпулювання суспільною свідомістю. Суспільні настрої, переконання, норми стають об'єктом першочергового нападу під час локальних та глобальних протистоянь у наші дні. Як правило, інформаційні атаки агресора спрямовані на нав'язування громадянам країни (об'єкту нападу) власної картини сприйняття дійсності – здійснюються системні кроки для переоцінки цінностей на користь супротивника, на вкорінення антицінностей тощо. Відповідно такий вплив на суспільну думку країни, проти якої здійснюється воєнна або

¹ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. С. 166-167.

інформаційна агресія, робиться з метою провокування певних психологічних та поведінкових реакцій громадян й військово-політичного керівництва держави, загального послаблення її обороноздатності, як підготовча фаза до подальших силових дій та ін. Для вирішення вищезначених завдань суб'єкти інформаційної агресії активно застосовують технології маніпулювання суспільною свідомістю, які мають як правило латентний характер¹.

Отже, у сучасних війнах об'єктом агресії стає, у першу чергу, суспільна свідомість та духовно-інформаційна сфера держави, що є однією з ключових рис новітніх силових протистоянь.

У свою чергу, технології маніпулювання суспільною свідомістю є інструментарієм, який дозволяє реалізовувати завдання інформаційної, гібридної та класичної війни. До найбільш поширених напрямків маніпулювання суспільною думкою та суспільними настроями можна віднести такі:

- створення атмосфери бездуховності, негативного ставлення до культури та історичної спадщини в суспільстві конкурента чи ворога;
- маніпулювання громадською думкою і політичною орієнтацією населення держави з метою створення політичного напруження та стану, близького до хаосу;
- дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями та рухами з метою розпалення конфліктів, стимулювання недовіри, підозри, загострення ворожнечі, боротьба за владу;
- провокування соціальних, політичних, національно-етнічних і релігійних зіткнень;
- провокування, застосування репресивних дій з боку влади щодо опозиції;
- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади та управління, інспірація помилкових управлінських рішень;
- уведення населення в оману щодо роботи державних органів влади, підрив їх авторитету, дискредитація їх дій;
- ініціювання страйків, масових заворушень, інших акцій протесту та непокори;
- підрив міжнародного авторитету держави, її співпраці з іншими державами;

¹ Калиновський Ю. Ю. Суспільна свідомість як об'єкт маніпулятивних впливів в умовах інформаційної війни. Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 25-26 травня 2021 року. Харків: Факт, 2021. С. 136.

- створення чи посилення опозиційних угруповань чи рухів;
- дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу;
- зміна системи цінностей, які визначають спосіб життя і світогляд людей;
- применшення та нівелювання визнаних світових досягнень у науці, техніці та інших галузях, перебільшення значення помилок, недоліків, наслідків хибних дій та некваліфікованих урядових рішень;
- формування передумов до економічної, духовної чи військової поразки, втрати волі до боротьби та перемоги;
- представлення свого способу життя як поведінки та світогляду майбутнього, які мають наслідувати інші народи;
- підрив морального духу населення і, як наслідок, зниження обороноздатності та бойового потенціалу;
- здійснення іншого деструктивного ідеологічного впливу¹.

Маніпулювання суспільною свідомістю в умовах пришвидшеного розвитку інформаційного суспільства, появи нових інформаційно-комунікаційних технологій набуло нової якості. Відповідно суб'єкти сучасних війн вдало скористалися цими здобутками науково-технічного прогресу для реалізації агресивних стратегій щодо деструктивного впливу на суспільну свідомість як країн об'єктів нападу, так і щодо створення відповідних суспільних настроїв у власних державах.

Розмірковуючи про сутнісні характеристики маніпулятивних впливів, фахівці наголошують на тому, що за своєю природою маніпуляція є прихованим насильством, яке не можливе без «згоди» об'єкту маніпуляції, його емоційної та інтелектуальної «готовності» сприймати дезінформацію. Відповідно, маніпулятивні атаки супротивника під час сучасної війни стають проблематичними якщо громадська думка та індивідуальна свідомість мають певний когнітивний бар'єр, необхідний знаннево-психологічний захист щодо негативних зовнішніх впливів.

У цьому контексті автори монографії «Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право» зазначають, що маніпулювання свідомістю людини – це складова інформаційних війн та частина технології влади, спрямованої на програмування думок і уявлень людей, їх настроїв і навіть психічного стану з метою забезпечення такої їх

¹ Задорожна М. І. Державне управління в умовах гібридної війни: маніпуляція суспільною свідомістю. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2017. Вип. 2 (18). С. 4-5.

поведінки, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпуляції. Жертвою маніпуляції людина може стати лише в тому випадку, якщо вона виступає як її співавтор, співучасник. Тільки якщо людина під впливом одержаних сигналів або відомостей перебудовує свої переконання, думки, настрої, цілі і починає діяти за новою програмою – маніпуляція відбулася. Маніпуляція – це не насильство, а спокуса. Одна з головних ознак того, що в якийсь момент здійснюється програма маніпуляції свідомістю, полягає у тому, що люди раптом перестають слухати розумні доводи – вони неначе бажають бути обдуреними¹.

У цілому погоджуючись з авторами вищенаведеного дослідження, варто підкреслити, що під час сучасних війн використовується різноманітний арсенал маніпулятивних технологій розрахований на різні вікові, демографічні, етнонаціональні, релігійні та інші групи населення з метою досягнення результату. Маніпулятивні технології як правило застосовуються у комплексі з економічними, воєнними, політичними засобами саме тому їхня дія на суспільну свідомість підсилюється, а спротив ним стає все складнішим. Це пов'язано з тим, що у сучасних війнах маніпулятор може створювати реальну (або вигадану) проблему для населення країни (об'єкту нападу), а потім запропонувати шляхи її вирішення у вигідний для нього спосіб, що й буде покладено в основу маніпулятивного впливу.

Виникає питання: «Як ідентифікувати маніпулятивний вплив?» На думку експертів, ознаками прихованої маніпуляції серед інших є емоційність, сенсаційність і терміновість, повторення, дроблення цілісної фактологічної картини, вилучення з контексту, «тоталітаризм» джерела повідомлень («достовірне джерело»), змішування інформації та дезінформації, прикриття авторитетом, активізація стереотипів та ін. До методів маніпуляції масовою свідомістю відносять такі:

- використання навіювання;
- перенесення приватного факту в сферу загального, в систему;
- використання чуток, домислів, тлумачень у незрозумілій політичній або соціальній ситуації;
- метод «страховиськ»;
- замовчування одних фактів і актуалізація інших;
- метод фрагментації;

¹ Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право: монографія / В.М. Брижко[та ін.]; за ред. д.е.н., проф., члена-кореспондента АПрН України М. Швеця. Київ: НДЦПІ АПрН України, 2007. С. 44.

- «метод Геббельса» (багаторазові повтори);
- метод чергування у смисловому «конвеєрі» «правда, правда, правда, неправда, правда»;
- створення неправдивих подій, містифікація¹.

Маніпулятивні технології стали потужною зброєю, яка маючи прихований характер може призводити до руйнівних наслідків для народів та країн. Цілком очевидно, що інформаційна війна – це своєрідна форма «третьої світової» війни, яка розгортається у XXI сторіччі на новому технологічному рівні. Як стверджує В. Зеленін, глобальний простір перебуває зараз на межі формування: ідеологічні концепти, державні іміджі, культурні цінності, світові релігії – усе постає єдиним постмодерним дискурсом з жорсткою конкуренцією².

Світ перейшов до нової стадії свого розвитку, де старий порядок міждержавних взаємовідносин руйнується, а формування нової архітекτονіки існування країн передбачає боротьбу за інформаційні ресурси з метою перманентних впливів на суспільні відносини та соціокультурний простір держав-конкурентів. Саме тому маніпулятивні впливи різного спрямування стали буденністю нашого життя. У сучасних війнах технології впливу на суспільну свідомість є потужною зброєю, яка здатна забезпечити перемогу у силовому протистоянні, підірвати військову та соціально-економічну могутність держави. Логіка більшості форм сучасних війн полягає у встановленні контролю над соціокультурним та інформаційним простором держави проти якої здійснюється агресія, що у подальшому забезпечує успішність силових, загарбницьких дій.

Аналітики констатують, що сучасний світ стрімко поринає в хаос війн та конфліктів, деструктивних процесів, які неможливо передбачити. Розроблені в США і НАТО прогнози розвитку міжнародних процесів на майбутні кілька десятиліть містять передбачення щодо зростання глобальної нестабільності. Одним з її чинників стане зростання ролі недержавних суб'єктів у разі розширення їх доступу до військових та інформаційних технологій, зброї масового ураження («дифузія глобальної потужності»), а також поширення у світі комбінацій за участю державних і

¹ Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні. *Галицький економічний вісник*. 2014. № 4. С. 184.

² Зеленін В.В. По той бік правди: нейролінгвістичне програмування як зброя інформаційно-пропагандистської війни. Вінниця: ТОВ Віндрук. 2014. С. 43.

недержавних учасників¹.

Таким чином, сучасна війна є складним феноменом, який набув різноманітних форм прояву у глобальних та локальних силових конкурентних процесах сьогодення. Виокремлюючи загальні риси сучасних війн, які проаналізовані у нашому дослідженні, варто віднести до них такі: світоглядне протистояння ворогуючих сторін на ідеологічній, культурній, цивілізаційно-духовній, релігійній та іншій основі; гібридність як комплексне використання низки методів політичного, економічного, інформаційного, духовного, воєнного характеру суб'єктами протиборства, що спрямовані на здобуття переваг у війні; інформаційне протиборство, яке супроводжується системним та різноспрямованим інформаційним насильством проти ворогуючої сторони (у окремих випадках і проти власного народу з метою створення необхідної картини світу); широке використання засобів маніпулювання суспільною свідомістю заради панування у соціокультурному та духовно-інформаційному просторах супротивника.

Загалом, можна стверджувати, що сучасні війни поєднали у собі класичні та некласичні форми насильства. При цьому спостерігається збільшення питомої ваги гібридного (некласичного) насильства з переважанням інформаційної та духовно-ціннісної складових. Стратегія сучасних війн, як правило, передбачає першочергове «захоплення» суб'єктом нападу домінуючих позицій у інформаційно-комунікаційному та ціннісному просторах об'єкту нападу, що є важливою передумовою подальшого успішного розгортання військової операції.

¹ Веденєєв Д. В., Семенюк О. Г. Сутнісні риси та функціональні компоненти сучасної неконвенційної (гібридної) конфліктності. *Стратегічна панорама*. 2021. № 1-2. С. 32.

СУЧАСНА ВІЙНА: НАСИЛЬНИЦЬКА СУТНІСТЬ І ЗМІСТ У НОВІТНІХ ІНФОРМАЦІЙНО-МЕРЕЖЕВИХ ФОРМАХ

*О.Г. Данильян
О.П. Дзьобань*

Існування людства супроводжується безперервною низкою війн, осмислення яких стимулює подальший розвиток філософської та військово-теоретичної думки, що забезпечує вченим широкі можливості для вивчення неординарних процесів та явищ, прямо чи опосередковано пов'язаних з воєнними конфліктами. Дослідження війни набуває складного, багатоаспектного характеру, оскільки ускладнюється її природа.

Утвердження у світі суспільства загального ризику, розвиток глобального медіа-й кіберпростору, перманентність локальних конфліктів, міжнародний тероризм, що розширюється, свідчать про кардинальне перетворення і трансформацію воєнних загроз. Сучасні війни під впливом економічних, політичних, інформаційних та інших чинників зазнають суттєвих трансформацій. Це призводить до того, що військові керівники та політичні лідери різного рангу все частіше відчувають труднощі з адекватним сприйняттям безперервного військового протиборства.

Для сучасного суспільства характерна зміна статусу війни. Повномасштабна війна, розв'язана Росією проти України, красномовно свідчить, що відкриті бойові зіткнення зазвичай ідуть пліч-о-пліч із прихованим протиборством. Звичайними є інформаційні, економічні, політичні, мережецентричні та інші протистояння, що супроводжують дії армій на полі бою¹. У цій ситуації особливий інтерес представляє філософський аналіз образу війни, її сутності та змісту, прояв особливостей яких детерміновано інформаційним етапом розвитку соціально організованої матерії.

Цифрові технології вивільнили виробництво та розповсюдження від мейнстріму, розширивши можливості кожної людини та давши змогу висловити через цифровий контент часто нетиповий, іноді навіть досить оригінальний, набір ідей, думок та досвіду. Прямо чи опосередковано, але така ситуація змінює й уявлення про природу та

¹ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М.Ю., 2021. 558 с.; Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Сучасна війна: трансформація сенсу в епоху інформаційних технологій. *Інформація і право*. 2022. № 4 (43). С. 9-22; Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Феномен мережеских війн: до проблеми філософського осмислення. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія: збірник наукових праць*. 2021. № 3 (50). С. 11-27.

досвід сучасної війни. Сьогодні спостерігається певне прискорення, «збільшення обертів» війни у ЗМІ¹, зокрема через «вихід за рамки» багатьох традиційних основних способів репрезентації подій і досвіду. Спостерігається певна амбівалентність: одночасна індивідуалізація і масовізація сприйняття й рефлексії війни.

Знайомлячись із змістом найбільших світових стародавніх пам'яток літератури, релігії та культури можна переконатися у тому, що вони розповідають насамперед про конфлікти, протистояння, боротьбу, війни як найбільш значні події в історії людства. Складається враження, що за всіх часів люди тільки тим і займалися, що постійно воювали один з одним, а в період між війнами готувалися до нових зіткнень.

Протягом тисячоліть збройні конфлікти та війни виникали і велися з метою ненаситного, жадібного збагачення та встановлення необмеженої влади для невеликої кількості панівних еліт. Подібні претензії еліт існували в усі часи у всіх суспільно-економічних формаціях, але найбільшою мірою вони стали проявлятися у новітній історії.

Боротьба держав в інформаційному просторі ведеться декілька тисячоліть за зони політичного і економічного впливу, джерела сировини, ринки збуту і території. Вона постійно ведеться і сьогодні на міжнародній арені та всередині кожної держави, в першу чергу за владу, власність та політичний вплив, за можливість маніпулювати настроями та поведінкою великих мас людей. У різні епохи інформаційні процеси відображали актуальні на той час технології. Це позначалося на особливостях проведення відповідних інформаційних протистоянь. Головні відмінності інформаційних процесів різних епох визначалися за такими параметрами, як-от: технології виробництва інформації, засоби накопичення та зберігання, носії інформації (матеріальні або нематеріальні) та виробники інформації.

Отже, уся історія людства – це історія війн і збройних конфліктів, яка сьогодні, в умовах інформаційного суспільства, є надто близькою до апокаліпсису². У зв'язку з цим уявляється цілком доцільним навести висловлювання видатного сучасного вченого,

¹ Hoskins A., Shchelin P. The War Ftttd: Digital War in Plain Sight. *American Behavioral Scientist*. 2022. Vol. 67 (3). P. 449-463.

² Веденеев Д. В., Семенюк О. Г. Формування концептуальних та функціональних передумов гібридної конфліктності як загрози національній безпеці України: ретроспективний аналіз : монографія. Київ : ДП «ІНФОТЕХ», 2020. 274 с.; Паливода В. О. Від Сунь Цзи до таємних війн сучасності: генеза арсеналу гібридних воєн. *Стратегічна панорама*. 2021. № 1-2. С. 120-123.

лінгвіста, філософа, громадського діяча Ноама Хомського, який, відповідаючи на запитання кореспондента «Євроньюс» у програмі «Глобальний діалог» про загальну картину сучасного світу – чи вселяє вона оптимізм чи песимізм, – дає образну, жахливу, апокаліптичну відповідь: «На глобальному рівні ми мчимося до прірви і сповнені рішучості у неї впасти, що різко знижує наші перспективи на гідне виживання»¹.

У сучасному розумінні війна – це «конфлікт між політичними утвореннями (державами, етносами, політичними угрупованнями тощо) що відбувається у формі збройного протиборства, воєнних (бойових) дій між їх збройними силами; регулюється законами та звичаями – сукупністю принципів і норм міжнародного права, які встановлюють обов'язки воюючих сторін (забезпечення захисту цивільного населення, регулювання ставлення до військовополонених, заборона на використання особливо нелюдських видів зброї)»².

Розвиток людства у ХХІ ст. характеризується появою як позитивних тенденцій, так і негативними явищами, що пов'язані з нераціональним використанням природних ресурсів, політичним та економічним протистоянням у світі, застосуванням новітніх методів ведення війн, розробкою нової зброї, виробленням неklasичних форм насильства.

На початку ХХІ ст. фактори несилових форм ведення боротьби, які відігравали раніше другорядну роль, вийшли на перший план у спектрі технологій, що застосовуються у сучасних збройних та незбройних конфліктах, управління якими перемістилось з поля бою у глибинний інформаційний простір. У цьому просторі сформувалися численні соціальні мережі, котрі не знаходяться під контролем держав. Це дозволило проводити тотальний моніторинг суспільних настроїв, здійснювати на них вплив і маніпулювати ними у реальному часі. Характерною рисою цього є те, що на відміну від попередніх методів впливу під зовнішній керований контроль беруться мотивації учасників суспільних процесів, а керівників держав і міжнародних організацій змушують робити поспішні та недалекоглядні кроки. Бойові операції, що супроводжуються наступами численних армій та окупацією території противника, хоча

¹ Хомский Н. Мир мчится к пропасти. URL: <https://ru.euronews.com/2015/04/17/chomsky-says-us-is-world-s-biggest-terrorist> (дата звернення: 14.08.2023).

² Требін М. Війна. *Соціологія права: енциклопедичний словник* / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 146-148.

і залишаються формами збройної боротьби, однак втрачають свою актуальність. У сучасних умовах вирішення задач може досягатися в іншому не силовому форматі, що характерно для сучасної політики великих держав, однак метою мережевих війн є досягнення абсолютного контролю над усіма учасниками історичного процесу у світовому масштабі.

Сила концепції інформаційно-мережевого впливу, як справедливо стверджують А. Шумка і П. Черник полягає в інтеграції зусиль з чотирьох напрямів: фізичного, інформаційного, інтелектуального та соціального. Це досягається формуванням механізмів управління поведінки великих мас людей, які забезпечують перемогу супротивнику несиловим шляхом – не за рахунок знищення збройних сил супротивника, а за рахунок впливу на його морально-психологічний стан¹.

Зіштовхуючись з безліччю викликів і загроз складного, динамічного середовища безпеки XXI ст.², суспільства й держави змушені адаптуватися, ініціюючи процес трансформації своїх ключових сфер, частиною якої стають революційні зміни у політичному й воєнному мисленні на організаційному й доктринальному рівнях, що відображається, зокрема, у рефлексії мережевих (мережецентричних) війн.

Сучасне суспільство поступово стає все більш інформаційним, не тільки через те, що воно насичується інформацією та інформаційними технологіями, а й тому, що його соціальний і економічний розвиток залежать від володіння адекватною інформацією та від уміння правильно користуватися нею. Головну роль у такому суспільстві відіграє інформація, причому точна, доступна і своєчасна. На цій підставі інформація перетворюється в третій вид ресурсів, поряд з речовиною і енергією. Усе це веде до того, що в усьому світі відбувається поступова інформатизація суспільства. Поява мікроелектроніки, котра відкрила можливості для масової комунікації, у поєднанні з інформаційними технологіями породили мережеві інформаційні структури, а разом з ними і концепцію інформаційно-мережевих війн.

¹ Шумка А. В., Черник П. П. Інформаційно-мережева війна – нова форма міждержавного протиборства початку XXI ст. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 245.

² Information security in modern society / A. P. Getman (ed.), O. G. Danilyan, O. P. Dzeban, Y. Y. Kalynovskyi, E. A. Kalnytskyi. LAP Lambert Academic Publishing, 2023. 195 p.; Danilyan O., Dzeban O., Kalynovskyi Y. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*. 2022. Vol. XIV. Iss. 3. P. 141-161; Contextos Humanistas. Expresiones para el Siglo XXI. Cerdeña: Fondazione Giovannino Pinna, 2022. 90 p.; Information society and information security / A. Getman (ed.), O. Danilyan, O. Dzeban, Y. Kalynovskyi. LAP Lambert Academic Publishing, 2021. 125 p.

У сучасних умовах тотального впровадження ІТ-технологій перевагу одержує не той, хто в стані застосовувати інформаційні й мережні технології, що стає буденністю, а той, хто зробить це найбільш ефективним чином, буде більш рухливим й адаптивним. У нових умовах критичним стає фактор часу і здатність скорочувати цикли часу у всіх процесах управління військовою організацією й державою¹.

Сучасні темпи розвитку інформаційних технологій перевершили всі очікування і спростували навіть найсміливіші прогнози. Можливості апаратури зростають зараз набагато швидше, аніж очіувалося в численних прогнозах десятирічної давності. У результаті відповідна інфраструктура, яка будувалася на основі вчорашніх прогнозів, сьогодні виявляється неспроможною перед обличчям інформаційного вибуху².

У військовій справі пріоритети інформаційного розвитку пов'язані з військово-технічною революцією, яка відбулася в 80-90-х роках ХХ ст., і спрямовані насамперед на розробку ефективних засобів управління та зв'язку, інтелектуалізованих систем озброєння (високоточна зброя) тощо. Військові соціотехнічні комплекси набувають яскраво вираженої «людинорозмірної» природи. Поряд із цим відбувається диференціація картини можливих війн у бік неklasичних типів її ведення, у яких значну роль завойовує концепція інформаційної війни. Виходячи з цього, інформаційна війна трансформується в інструмент політичного тиску, що має децентрований, мережевий характер; вона постає як цілеспрямований комплекс потайних, «м'яких» і деструктивних технологій впливу на масову суспільну свідомість, основне ядро яких складає соціогуманітарний компонент.

Новацією війн інформаційної епохи є не лише стирання кордону між війною та мирними формами протиборства, але й перенесення центру ваги протиборства в інформаційну площину. Неочікуваний успіх поєднання технологій руйнування основ державності з інформаційними технологіями у соціальних мережах неодноразово показав на практиці можливості та ефективність такого поєднання.

¹ Дзьобань О. П., Соснін О. В. Мережево-комунікативний простір управління. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць*. 2015. Випуск 63. С. 174-186; Лаврінчук О. В., Валерко В. В., Цветков Є. В. Аналіз основних напрямків впровадження принципів мережецентричних війн у збройних силах провідних країн світу. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2012. № 2. С. 87-93.

² Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М.Ю., 2021. 558 с.

Актуалізується новий вид зброї – інформаційна зброя – потенціал якої отримує глобальне визнання і чіткішу класифікацію. Під інформаційною зброєю зазвичай розуміють різні методи маніпулятивного впливу на супротивника. Причому, дедалі частіше стверджується, що війна як суспільне явище у сучасному соціокультурному просторі змінює свій статус і інформаційні війни стають дедалі природнішими. Як зброя застосовується інформація, націлена на зміну масової свідомості та маніпулювання як населенням країни супротивника, так і населенням своєї країни, причому, сфера її застосування постійно розширюється, з'являються нові види інформаційної «зброї», набагато ефективніші методи її використання.

Останнім часом в авторитетних наукових публікаціях щодо інформаційної зброї вживають термін «зброя масових руйнувань» (weapon of mass disruption) на противагу традиційному «зброя масового знищення» (weapon of mass destruction). Відповідно, як зазначає О. Сенченко, інформаційна зброя отримує ранг найвищого пріоритету¹.

Оскільки поняття «інформаційна війна» сьогодні використовується досить широко і не завжди адекватно об'єктивній дійсності, є сенс зупинитися на філософському розумінні цього поняття більш детально.

Інформаційна війна – це нова форма ведення війни, широкомасштабне протистояння в інформаційній сфері шляхом явного чи прихованого інформаційного впливу на супротивника з метою нав'язування йому необхідного для сторони, яка впливає, рішення².

Інформаційні війни в епоху глобалізації є знеособленими та опосередкованими: сучасний хакер навіть не замислюється, як виглядають його супротивники, чиї сайти він зламує. Відомий вітчизняний дослідник Г. Почепцов у контексті цього зазначає, що інформаційна війна є найінтелектуальнішим варіантом військового протистояння, оскільки і суб'єктом, і об'єктом впливу тут є людський розум. І сила, і слабкість, і переможений і переможець тут визначаються когнітивними здібностями людей.

Орієнтовані на військову проблематику сучасні вітчизняні дослідники під інформаційною війною в основному розуміють сукупність заходів, що вживаються з

¹ Сенченко О. Інформаційно-мережеві війни – стратегічні війни другого покоління. *Вісник Книжкової палати*. 2016. № 10. С. 36.

² Lepskiy M., Masiuk O., Skvoretz V., Kudinov I. Decision-making attractors in the conditions of war (the modern Russian-Ukrainian war example). *Amazonia Investiga*. 2023. Vol. 12 (61). P. 193-201.

метою досягнення інформаційної переваги над супротивником шляхом впливу на його інформаційні системи, процеси, комп'ютерні мережі, суспільну й індивідуальну свідомість та підсвідомість населення і особового складу збройних сил при одночасному захисті свого інформаційного середовища¹. Так, інформаційна війна включає дві суттєві складові: вплив на інформаційні системи та вплив на суспільну та індивідуальну свідомість. В обох випадках застосовуються конкретні інформаційні технології для досягнення поставленої мети.

Інформаційні технології використовуються для організованої та впорядкованої дискредитації супротивника в очах усієї світової спільноти, нагнітання паніки серед населення держави-супротивника тощо. Технологія створення образу «Чужого» як джерела небезпеки та агресивності є найефективнішою схемою інформаційного протистояння. Дана методика підвищує імовірність успішного маніпулювання людиною та формування у її свідомості необхідних образів «Іншого» та «Ворога».

Основою цієї методики є маніпуляція. Є всі підстави стверджувати, що у сучасному суспільстві маніпулятивні технології проникли у всі сфери суспільного життя, набуваючи системного характеру та впливаючи на суспільну та індивідуальну свідомість².

Засоби передачі, форма і зміст інформації, що надходить, володіють величезним потенціалом прямого й прихованого (маніпулятивного) впливу на психіку людей, впливають на індивідуальну й суспільну психологію. Як підкреслює В. Брижко, «процеси інформаційної глобалізації, поряд з позитивними надбаннями, призвели до виникнення новітніх викликів і загроз безпеці людини, суспільства і держави, зокрема, до створення інформаційної зброї, поширення інформаційних операцій і воєн, загострення інформаційно-психологічного маніпулювання свідомістю людини,

¹ Курбан О. Бойові нарративи в системі сучасних геополітичних інформаційних війн (досвід російсько-української гібридної інформаційної війни 2014–2021 рр.). *Синопсис: текст, контекст, медіа*. 2021. № 27(3). С. 149-158; Саєнко О. Г., Шаціло П. В. Інституціональне управління організаційною компонентою об'єкта військової сфери в умовах інформаційної війни. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2022. № 74. С. 106-114; Юзова І. Ю. Аналіз організації та ведення інформаційно-психологічних операцій при веденні гібридної війни. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. № 2. С. 40-44.

² Дзьобань О. П. Маніпулятивний характер інформаційного середовища сучасного суспільства. *Інформація і право*. 2014. № 3 (12). С. 3-12; Дзьобань О. П., Брижко В. М. Дезінформація як фактор маніпулювання свідомістю. *Інформація і право*. 2023. № 2 (45). С. 50-63.

інформаційних впливів, які руйнують соціокультурні цінності»¹ [16, с. 18]. У сучасному суспільстві маніпуляція масами за допомогою засобів масової інформації виявляються найбільш дієвими з точки зору сугестивних впливів на аудиторію. Пов'язано це як мінімум з кількома факторами, основними з яких виступають практично всеохопність території впливу, а також історична схильність до віри засобам масової інформації, як спадок радянського минулого, а до осіб народжених пізніше – філогенетичним шляхом².

В інформаційному протиборстві активно використовується та людська особливість, що при оцінюванні представників будь-якої іншої нації (народу, соціальної групи) люди зазвичай бувають більш критичними, аніж при оцінюванні власної нації (народу, соціальної групи). Зауважимо, що «Свої», як правило, сприймаються тільки з позитивними емоціями, а всі «Чужі» схожі між собою і відгуки про них бувають дуже позитивними або дуже негативними. Природно, що образ «Чужого» як динамічний феномен, у процесі розвитку соціуму послідовно трансформується.

Образ «чужого» – основа формування образу ворога. У різних історичних ситуаціях і навіть у різних культурах та суспільствах в образі ворога можна виділити деякі спільні риси: ворог – це «варвар», він несе загрозу, він жорстокий, готовий на будь-які злочини, він – гвалтівник, кат, він несе смерть, він далекоглядний, завбачливий і прагне своєї мети. Абсолютний ворог практично безособовий: це абстракція; він уособлює зло як таке. Ось саме такий образ у суспільній свідомості і необхідно створити (і створюється), це одна з основних цілей інформаційного протиборства, і саме для цього використовуються різні інформаційні технології та засоби маніпулювання.

Інформаційні війни стали реальністю, цього заперечувати не можна. Звичайно, можна зазначити, що подібні технології використовувалися завжди. Можна навести безліч прикладів з історії, які свідчать про використання засобів масової інформації, агітаційних листівок та інших засобів з метою введення в оману або формування

¹ Брижко В. М. Філософія права: юридична онтологія у сфері інформаційного права. *Інформація і право*. 2012. № 3 (6). С. 18.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Сучасна війна: трансформація сенсу в епоху інформаційних технологій. *Інформація і право*. 2022. № 4 (43). С. 9-22.

необхідної думки. І навіть у війнах Стародавнього світу та Середньовіччя застосовувалися такі методи, як розпускання чуток, впровадження тих, хто поширюватиме необхідну інформацію тощо. Інформація завжди використовувалася як засіб впливу на супротивника. Ще Сунь-Цзи наголошував на важливості інформації, зазначаючи що найкраща війна – це розбити задуми супротивника. Але в сучасному суспільстві інформація набуває зовсім іншого статусу, формується єдиний інформаційний простір, який функціонує за закономірностями, що знову складаються. Нічого нового у пропагандистській діяльності, крім нових засобів доставки повідомлень, світ не знає. Недарма термін «пропаганда» досі залишається затребуваним у зарубіжній літературі, наприклад, у дослідженнях британських істориків, присвячених аналізу джерел інформаційного впливу під час Першої та Другої світових війн, термін «пропаганда» використовується як основний¹.

Інформаційний простір сприймається як особлива царина людської діяльності, що безпосередньо пов'язана з організацією, споживанням і перетворенням інформації. Сучасні дослідники зазначають, що історію людської цивілізації можна осмислити в поняттях способів збирання, виробництва, аналізу, використання інформації та управління інформаційними процесами у суспільстві. Історія людства – це послідовна зміна певних стадій, кожна з яких пов'язані з формуванням особливого інформаційного простору, що включає, передусім, сукупність інформаційних ресурсів суспільства.

В епоху комп'ютеризації та інформатизації під впливом глобалізації виникають транснаціональні компанії, які незримо присутні у різних точках земної кулі (удосконалення інформаційно-комунікативних технологій, розвиток інтернету, покращення роботи ЗМІ, які перебралися у віртуальну сферу).

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, які дозволяють ефективно досягати бажаного результату під час роботи з вербальним матеріалом, та глобалізація зумовлюють формування у сучасних умовах нового інформаційного режиму. Його відмінність – це системність: наявність глобальної інформаційної системи, що склалася в результаті стрімкого розвитку інформаційних технологій. Швидкий стрибок у розвитку даної сфери кардинально змінив формат інформаційного середовища: зникли

¹ A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War / edited by Troy R. E. Paddock. Westport, Connecticut, London, 2004. 210 p.

різницю між каналами трансляції інформації та формами її презентації, змінилася швидкість проходження різних повідомлень, розширилися можливості охоплення великої аудиторії єдиним контекстом, зріс ступінь інтелектуалізації всієї інформаційної інфраструктури. Інформаційні технології виходять сьогодні на авансцену, оскільки розвивається інформаційна цивілізація, продуктивні сили якої створюють інформацію та знання. У зв'язку з цим слід зазначити, що завдяки різноманітним сучасним технологіям з'являється можливість абсолютно непомітно для людини вводити в мозок будь-яку інформацію, яка визначає потреби, бажання, смаки, погляди, самопочуття, змінює її волю та індивідуальність. Ми стоїмо на порозі створення різноманітних засобів впливу в акустичному, світловому, інфрачервоному та ультрафіолетовому діапазонах, радіодіапазоні, а також інших засобів та методів.

Зі зростанням рівня інформатизації соціальних процесів збільшується складність різних систем, підвищується потік інформації, що регулюється офіційними правилами. Інформація як основний чинник соціальної динаміки впливає на рівень ризикогенності соціокультурної ситуації.

Як зазначалося нами раніше, «у масштабах усього людства інформатизація стала інструментом глобалізації міжцивілізаційного конфлікту, дозволивши більш розвиненим та успішним в економічному плані країнам нав'язувати усьому світу свою систему цінностей. На рівнях індивідуальної та суспільної свідомості виявляється потужний інформаційно-психологічний вплив, що веде до політичної, економічної та культурної експансії розвинутих країн. Можливість такого впливу відкриває широкі перспективи для маніпулювання суспільною думкою, у зв'язку з чим «впливає» досить неприємний аспект інформатизації: під її впливом сучасне суспільство втрачає свою стійкість. Всезростаюча роль інформації дозволяє малим соціальним групам чинити тиск на всіх інших. Відкритість, доступність та постійна поповнюваність інформаційних мереж виводить на порядок денний питання необхідності обмеження інформації, що є соціально або економічно небезпечною. Не менш важливим є забезпечення безпеки персональних та інших видів даних, а також дотримання авторських прав»¹.

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформатизація як атрибут інформаційного суспільства: від ретроспекції до сучасної

Отже, тотальна інформатизація різних сторін діяльності та життя не тільки відкриває принципово нові горизонти особистісного розвитку та прискорює виробничі процеси, а й породжує ризики, нові небезпеки, негативні чинники. До таких небезпек належить передусім незахищеність з боку інформаційних впливів, які можуть стрімко перерости в інформаційну і навіть відкриту міждержавну війну у формі збройних бойових дій.

Аналізуючи етапи розвитку інформаційного протиборства, вітчизняні дослідники виділяють інформаційне протиборство першого та другого поколінь: інформаційне протиборство першого покоління зазвичай розглядається поряд із традиційними засобами протиборства, воно більше спрямоване на дезорганізацію діяльності систем управління; інформаційне протиборство другого покоління – це новий тип стратегічного протиборства, викликаний до життя інформаційною революцією.

Досвід широкомасштабної війни Росії проти України свідчить, що РФ готувалася до такої війни вже давно, а спроби РФ реалізувати на практиці всі напрямки здійснення інформаційної війни, визначені ще 20 років тому російськими теоретиками В. Лисичкіним та Л. Шелепіним: «Специфіка нової інформаційної війни полягає у її комбінованому характері. Перший важливий напрямок, як і раніше – вплив на свідомість людини, в результаті якої вона робила б необхідні дії. Другий напрямок – використання зброї точного ураження, заснованої на інформаційних, комп'ютерних технологіях»¹.

Зростання темпів упровадження інформаційних технологій і можливостей їх використання, призводять до того, що інформаційна війна поширюється на всі сфери життєдіяльності соціуму, а концепт «інформація» має настільки широку конотацію, що його не можна пов'язати з певною конкретною людською діяльністю.

Особливість сучасного суспільства полягає не стільки у кількості інформації, скільки в її мобільності, здатності до швидкого обігу та швидкого збільшення, до постійного збільшення внутрішнього розмаїття. Інформаційними війнами називають різні протистояння: ідеологічні війни, релігійні розбіжності, дезінформаційні атаки. У

рефлексії. *Інформація і право*. 2022. № 1 (40). С. 18.

¹ Лисичкин В. А., Шелепин Л. А. Третья мировая (информационно-психологическая) война. Москва: Эксмо, Алгоритм, 2003. С. 380.

сучасній науці ще сформувалося єдиного розуміння того, що таке інформаційна війна, але здебільшого її розглядають як комунікативну технологію впливу на масову свідомість.

Енциклопедія сучасної України пропонує таке розуміння інформаційної війни: «інформаційна війна – вплив на населення іншої країни у мирний або військовий час через розповсюдження певної інформації та захист громадян власної країни від такого впливу. Основними об'єктами протистояння у ході інформаційної війни є інформаційний простір, інформаційні ресурси та інформаційно-технічні системи управління, зв'язку, навігації, комп'ютерні мережі, радіоелектронні засоби тощо. Головне завдання: підрив морально-психологічного стану, зміна поведінки й емоційного настрою, дезорієнтація та дезінформація, послаблення певних традицій і переконань, залякування власного народу образом ворога, а супротивника – своєю могутністю, забезпечення ринків збуту (як складова конкурентної боротьби)»¹.

Спроб визначити інформаційну війну сьогодні дуже багато і у кожній з них є раціональне зерно. Узагальнюючи наявні точки зору, можна резюмувати наступне. Інформаційна війна – це термін, що має два значення. По-перше, це вплив на цивільне населення і (або) військовослужбовців іншої держави шляхом поширення певної інформації. Термін «інформаційно-психологічна війна» був запозичений зі словника військових кіл США. Переклад цього терміна («information and psychological warfare») з англійської мови може звучати і як «інформаційне протиборство», і як «інформаційна, психологічна війна», залежно від контексту конкретного офіційного документа або наукової публікації. У цьому сенсі також використовується термін психологічна війна – психологічний вплив на цивільне населення і (або) військовослужбовців іншої держави з метою досягнення політичних або суто військових цілей.

По-друге, інформаційна війна – це цілеспрямовані дії, розпочаті для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем супротивника при одночасному захисті власної інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем.

¹ Інформаційна війна. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12460 (дата звернення: 06.08.2023).

В інформаційній війні не задіюються психотропні препарати, прямий шантаж і залякування (це характерно для тероризму), підкуп, фізичний вплив тощо. Хоча зазначені дії можуть застосовуватися паралельно з інформаційною війною, вони не є обов'язковим її елементом.

Об'єктом інформаційної війни є як масова свідомість, так і індивідуальна. Індивідуального впливу «удостоюються» особи, від рішення яких залежить прийняття рішень з тих питань, що цікавлять протиборчу сторону (президент, прем'єр-міністр, глава МЗС, диппредставники, голови військових формувань тощо)¹.

Методи інформаційної війни впливають на масову свідомість аналогічно тому, як методи психотерапії впливають на свідомість індивідуальну. Інформаційний вплив може здійснюється як на тлі інформаційного шуму, так і в умовах інформаційного вакууму. Нав'язування чужих цілей – це те, що робить інформаційну війну війною і відрізняє її від звичайної реклами. Засобами ведення інформаційної війни є будь-які засоби передачі інформації – від ЗМІ до пошти і пліток.

Інформаційний вплив містить викривлення фактів або нав'язування емоційних сприйнять. Як правило, методами інформаційної війни є викид дезінформації, або подання інформації у вигідному для себе ключі. У результаті може змінюватися оцінка населенням супротивника, починають формуватися (і навіть домінувати) поразкові настрої і в перспективі – перехід на бік провідного інформаційного впливу.

З появою засобів масової інформації і загальним підвищенням рівня грамотності ведення інформаційної війни стало більш ефективним.

Сьогодні стрімкий розвиток та тотальне застосування інформаційних технологій зробили інформацію запорукою, джерелом та механізмом трансформацій у всіх сферах життєдіяльності соціуму. Проблема влади дедалі частіше визначається як проблема володіння інформацією: «хто володіє інформацією – той править світом, хто її втрачає – втрачає владу». Інакше кажучи, хто володіє нею, управляє її організацією, кількістю, розподілом її потоків, той фактично управляє самим суспільством за допомогою маніпулювання його свідомості.

¹ Lepskyi M., Masiuk O., Skvoretz V., Kudinov I. Decision-making attractors in the conditions of war (the modern Russian-Ukrainian war example). *Amazonia Investiga*ю. 2023. Vol. 12 (61). P. 193-201.

У процесі розвитку засобів інформації та комунікації, що змінюють та дозують інформацію, розвивається і можливість такого роду інформатизаційного управління соціуму, в якому влада базується і здійснюється через управління інформаційними потоками. Виходить, що значний ресурс сучасних інформаційних засобів найчастіше застосовується не тільки для накопичення необхідної соціуму інформації, але і для латентного устрою влади, для управління масами за допомогою впливу на їхню свідомість, а саме – на його сканування та діагностику. Інформаційна зброя, не будучи, по суті своїй засобом фізичного насильства над особистістю, здатна «запускати» потужні речовинно-енергетичні процеси та керувати ними в ім'я досягнення кінцевої мети війни, а інформація є засобом насильства. Саме тому ми називаємо інформаційні війни саме війнами – насильство, здійснюване у межах, має на меті примушення супротивника до виконання своєї волі. Як неодноразово зазначалося нами раніше, розвиток інформаційних комп'ютерних технологій переводить насильство у віртуальний простір¹.

Незалежно від місця, масштабу та мети інформаційні війни мають спільну точку дотику, а саме – культурну основу, яка у своєму розвитку дає можливість здійснення подібних війн. Основне поле битви та об'єкт ураження – це свідомість людини, а мета – прагнення захопити її, змінити, перенаповнити, і, якщо треба – дезорієнтувати та деморалізувати для можливого маніпулювання.

Інформаційні війни становлять особливу форму протистояння, мета якого – контролювання інформаційних потоків та їх особлива організація для управління індивідами й соціальними групами.

Інформаційні технології надають можливість моделювання конфліктів. Завдяки глобалізації та високому рівню розвитку Інтернету та інших інформаційних систем інформаційна війна може вестись у будь-якій точці інформаційного простору. Інформаційне протиборство – це боротьба існуючих у різних формах та видах інтелектуальних ресурсів протиборчих сторін.

¹ Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.; Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Віртуальна реальність і кіберпростір як атрибути сучасного суспільства. *Інформація і право*. 2020. № 4 (35). С. 9-21; Дзьобань О. П., Прудникова О. В. Сучасна війна: трансформація до мережевих форм. *Інформація і право*. 2022. № 3 (42). С. 21-30.

Перманентно здійснюваний інформаційний тиск, руйнує зв'язки, що об'єднують людей в єдине ціле. Культурні досягнення будь-якого народу зараз можна розкритикувати, чого й намагається досягти російська пропаганда у процесі війни в Україні. Традиційний спосіб життя та герої, шановані українською нацією, зазнають засудження та суворої здебільшого безпідставної критики з позиції верховенства російських псевдоцінностей, «скріпів», на підставі яких Росія намагається знищити національну ідентичність українців.

Варто особливо підкреслити, що знищення української національно-культурної ідентичності зрештою може призвести до кінця ідеологічного протистояння. Наступний крок – зміна форми та способу управління, підміна державних інтересів та базових цілей державного розвитку. Перемога в інформаційній війні може бути досягнута за умови, коли певні верстви суспільства, національна еліта допомагає завойовнику. Саме на це був основний розрахунок керівництва РФ перед початком широкомасштабної війни в Україні, саме для цього виділялися колосальні фінансові й адміністративні ресурси.

Як і в будь-якій іншій війні, в інформаційній виділяють наступальні та оборонні операції. Основна відмінність між ними полягає в тому, що оборонні операції являють собою взаємопов'язані процеси щодо захисту інформаційного середовища, розкриття ознак нападу, відновлення боєздатності та організації дій у відповідь на агресію. Наступальні ж операції (експансія) здійснюються з метою забезпечення власної переваги на всіх фазах військової спецоперації через вплив на інформаційні процеси супротивника. Тут використовуються технічні (максимальний захист власної інформації щодо плану, характеру і шляхів здійснення операції; радіоелектронна боротьба, атаки комп'ютерних мереж), психологічні (засоби введення в оману противника про хід операції; схиляння населення й перетворення поведінки особового складу ворога на вигідну для себе) та публічні (інформування (без дезінформації!) громадськості про свої цілі й дружні війська; налагодження зв'язків з командуванням

на території противника з метою створення сприятливих умов для проведення операції) засоби¹.

Як правило, наступальні та оборонні операції доповнюють одна одну. В інформаційній війні використовують так звану інформаційну зброю, об'єктами впливу якої є антропогенні (люди, соціальні групи, їхню свідомість) та техногенні (програмне забезпечення, телекомунікаційні засоби, основні канали зв'язку) об'єкти.

Можна виділити наступні види наступальних інформаційних операцій: інформаційно-сміслова (дезорієнтує людину); інформаційно-емоційна (послаблює її здоровий глузд); інформаційно-моральна (розхитує попередні моральні уявлення про добро і зло); інформаційно-історична (знищує історичну пам'ять, руйнує зв'язок із минулим).

Інформаційні операції спрямовані здебільшого те що, щоб емоції переважали і з дискусій були практично видалені раціональні елементи. У поєднанні з «приклеюванням ярликів» усі ці дії сприятимуть формуванню міфів, необхідних певним соціальним колам, спотворенню адекватного образу того, що відбувається.

Для таких операцій використовуються спеціальні технології як інструментарій інформаційного простору, тобто це все нові та нові способи породження, передачі та зберігання смислів. З розвитком суспільства інформаційні технології розвиваються та вдосконалюються, і сьогодні сфера інформаційних технологій є найважливішою, витратною, прибутковою, інтелектуальною. Інформаційні технології покликані задати свій спосіб оперування смислами». Крім того, у багатьох технологіях власне інформація відступає на другий план, головнішою складовою стає спосіб її подачі. І це пов'язано з тим, що спосіб подачі може реально змінювати саме зміст. Наголошуючи на неоднозначності та важливості інформаційних технологій у сучасному світі, варто зазначити, що інформаційні технології спричинені розвиваєткою інформаційної цивілізації, продуктивні сили якої створюють інформацію та знання. Відповідно інформаційні ж технології становлять і найбільшу небезпеку як нової атакувальної

¹ Горбулін В. П., Додонов О. Г., Ланде Д. В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2009. 164 с.; Левченко О. В. Система заходів протидії інформаційним операціям. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2016. Випуск 3 (48). С. 57-60; Панченко В. М. Інформаційні операції в системі стратегічних комунікацій. *Стратегічні комунікації*. 2016. № 4. С. 72-79.

зброї, відтак, захист від наявних і нових інформаційних технологій є одним з найбільш актуальних завдань.

У ХХІ столітті відбувається певна трансформація інформації. Практично вся інформація тепер підпорядкована якійсь конкретній задачі чи сукупності завдань, певним конкретним – зазвичай політичним – цілям. Інформаційні кластери групуються у «цілеспрямовані згустки інформаційної агресії», які забезпечують виконання певних політичних (військових) соціальних, ідеологічних та інших завдань. Інформаційна війна таким чином трансформується у війну програм, які слід розглядати не стільки у вузькоспеціальному сенсі (у сенсі власне програмування), скільки у сенсі загальнокультурному.

Результатом запровадження інформаційних технологій у соціальну реальність є створення соціальних міфів. У цьому контексті слід зазначити, що міфи, будучи, з одного боку, результатом функціонування соціального, визначають, з іншого боку, саму соціальність, надаючи їй сенсу і забезпечуючи її основу. Соціальний міф можна розуміти як стійку систему, яка, функціонуючи у суспільстві, забезпечує значущість явищ, фактів, подій. Сучасність – це час поширення міфологем у глобальному масштабі, час загальної панміфологізації соціальної реальності, час загального маніпулювання громадською думкою.

Маніпулятивні технології як інструмент інформаційної війни стають основними, при цьому розширюється різноманітність використовуваних методів їх реалізації. У переважній більшості випадків маніпулятивні технології використовують особливість людської психіки, яка полягає в тому, що людина краще засвоює ту інформацію, яка є примітивною та ірраціональною, поверхово, але яскраво передає сенс поняття, символу чи ситуації. Людина ХХІ століття фактично живе у сконструйованому світі. Інформаційні технології як раз і є засобом зміни соціальної реальності¹. Факти, події, соціальні явища, пропущені крізь «сито» засобів масової комунікації, змінюють свій первісний зміст, а люди вже й не прагнуть його знайти, повністю довіряючи тій інтерпретації, яка їм була донесена.

¹ Дзьобань О. П. Цифрова людина як філософська проблема. *Інформація і право*. 2021. № 2 (37). С. 9-21; Danilyan O., Dzoban O., Kalynovskyi Y. Digital man as a product of the information society. *Cogito. Multidisciplinary research journal*. 2023. Vol. XV. № 1. P. 142-158.

Широкі можливості охоплення величезної аудиторії надає Інтернет. Ці можливості були влучно помічені свого часу Зб. Бжезинським, який зазначав, що інтернет дозволяє створити неофіційну світову систему, яка в своїй основі сприятиме більш упорядкованому та всеохоплюючому співробітництву в глобальних масштабах. Але не лише співпраця є функцією Інтернету. Крім комунікації та налагодження зв'язків Інтернет набуває функції потужного інструменту інформаційної війни, внаслідок загального контролю над соціумом і особистістю. Нові інформаційні технології – інтернет-технології – дозволяють швидко та ефективно впливати на масову свідомість, здійснювати над нею контроль та формувати її основні елементи, причому у глобальних масштабах. Інтернет-технології, що постійно розвиваються і вдосконалюються, нівелюють кордони між державами у віртуальному просторі і надають неймовірні можливості для ураження супротивника без застосування «класичних» (збройних) засобів насильства. Завдяки інтернет-технологіям війна переміщується у віртуальну сферу протиборство у якій – це частина інформаційної війни.

У сучасному науковому дискурсі активно використовуються такі терміни, як віртуальна війна, кібервійна, мережева війна. Відмінність між цими термінами є досить умовною, але є суттєва ознака, що визначає їхню подібність – це маніпулювання масовою свідомістю. Як правило, основна методика виконання цього завдання – закриття або ускладнення доступу супротивника до об'єктивної та достовірної інформації. Природа маніпулювання полягає у навмисній підміні в суспільній свідомості сенсу або змісту явища якимось квазіподібним змістом, коли при збереженні вдаваної схожості зовнішніх ознак явище набуває іншого сенсу. Так маніпулювання за допомогою інформаційних технологій передбачає нівелювання зв'язку між формою та змістом.

Інформаційна війна може спричинити зміну траєкторії розвитку цілих держав. Наслідки використання інформаційної зброї розглядаються як порівнювані з ефектом застосування зброї масового ураження. В інформаційній війні можуть використовуватися такі диверсійні дії, як дискредитація міжнародних економічних проєктів, наполегливе лобі щодо деяких ініціатив та програм розвитку, компрометуюча

інформація, яка використовується для усунення найбільш перспективних постатей у керівництві, створення напруженої обстановки у суспільстві тощо. Подібні методики, як правило, засновані на знанні психології людей і народів, їх культури, національного характеру/менталітету і представляють особливі методики перепрограмування культурного коду. Основні чинники соціального перепрограмування, що активно використовуються в інформаційних технологіях у сучасному суспільстві – це докорінна зміна системи освіти, впровадження чужих цінностей, формування іншого стилю мислення. Адже відомо, що трансформування системи знань та мотивацій докорінно трансформує картину світу та ставлення людини до реальності. Насичення необхідними образами та переструктуризація свідомості виявляються особливим видом технологій: змінюючи одну матрицю на іншу, можна змінити розуміння та сприйняття соціокультурного способу життя¹.

Інформаційна війна має свій історичний вимір. Зміна історичного минулого, перетворення аксіологічних пріоритетів та акцентів, зміна історичної пам'яті – ось основні завдання інформаційного протистояння сучасності та саме на ці аспекти націлені як форми інформаційної війни, які здійснюються Російською Федерацією, так і наративи особисто президента Путіна щодо України, її історії й майбутнього.

Особливим видом маніпулювання виступає медіаманіпулювання, тобто маніпулювання людьми за допомогою та через засоби масової інформації, яке повною мірою можна визнати найважливішим у суспільстві. Суттєве застереження полягає в тому, що, якщо в психологічному маніпулюванні у індивіда ще зберігається шанс йому протистояти, то в медіаманіпулюванні у суспільства такого шансу немає. Масштаби медіаманіпулювання величезні, воно дає владу над окремими соціальними групами та над суспільством загалом².

Сьогодні інформаційні технології завдяки медіаманіпулюванню, на перший погляд, об'єднують людей, але фактично зовсім їх поділяють, розкладаючи соціум на соціальні атоми, надаючи йому вигляду гомогенізованого натовпу індивідів, яких ніщо не пов'язує, тому що задіяні складні конструкції розшарування. Людина постає як

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Сучасна війна: трансформація сенсу в епоху інформаційних технологій. *Інформація і право*. 2022. № 4 (43). С. 9-22.

² Брижко В. М., Дзьобань О. П. Дезінформація як фактор маніпулювання свідомістю. *Інформація і право*. 2023. № 2 (45). С. 50-63.

морально-психологічний люмпен з анестезованою інформаційними технологіями свідомістю. У даному випадку є сенс вести мову не про цілісну людську спільноту, а лише про появу зомбованого й підконтрольного меганатовпу, яскравим прикладом якого є суспільство сучасної Російської Федерації. Війна завжди, а особливо зараз, набуває комунікативного виміру. Людина та техніка стають єдиним цілим і образи реальності ініціюють саму реальність – зміст програє формі. За влучним висловом М. Маклюена будь-яка нова технологія, таким чином, приглушує взаємодію почуттів та свідомості і саме в тій галузі нового, в якій відбувається ототожнення глядача та об'єкта.

Сучасність формує особливий світ образів, що нагадує величезний калейдоскоп. М. Маклюен порівнював це з контуром речей що малюються скануючим променем, який невпинно формується. Цей калейдоскоп транслює ідеї та цінності, розмножує образи стандартів, які згодом будуть нав'язуватись. Постійно змінюючись, образи здійснюють суттєвий вплив на розуміння людиною світу: відбувається конструювання світу не згідно з власним світобаченням, а згідно з тими типовими схемами, які людина отримує в результаті сприйняття образів, що функціонують у суспільстві. Мас-медіа «виробляють» світ у свідомості людей за принципом: «я це бачу – значить це є». Більше того, екранні події виглядають набагато переконливішими за реальні. У результаті свідомість заповнюється віртуальними медіа-образами і грань між реальною подією й подією показною практично стає невиразною.

Завдання маніпулювання значно полегшується завдяки впливу на свідомість людей за допомогою вже сформованої картини світу, з іншого боку, воно стикається з відсутністю зв'язку між процесами сприйняття та розуміння. Інформаційні технології, Інтернет, представляють ефективний спосіб комунікації та скорочення соціальної «відстані», однак вони є і способом нівелювання здібностей людини, розвитку податливості до маніпулювання.

Сучасні війни, «безкровні» за своєю суттю, мають результат такий самий, як і класичні війни: сильніший противник намагається нав'язати свою волю слабшій стороні, сподіваючись, що та, у свою чергу, приймає його культуру. Яскравим прикладом є інформаційні маніпуляції російських медіа, які використовують

можливості інформаційних технологій з метою швидкого поширення цінностей, що видаються за універсальні та загальнолюдські. До широкомасштабного вторгнення Росії в Україну їхнє поширення забезпечувалося шляхом розповсюдження книг (бойовиків, детективів), кінофільмів, серіалів. Після вторгнення основний тягар маніпулювання ліг на пропрезидентські російські ЗМІ та блогерів. По суті – це спроба поглиблення інформаційної війни, переформатування моральних правил, духовних цінностей і самого способу життя, які є традиційними складовими для життєдіяльності українського народу з покоління в покоління.

Крім усього описаного вище, інформаційний тиск на суспільну свідомість виводить на передній план проблему так званої «хибної ідентифікації». Під впливом соціальних міфів, інформаційних технологій індивід ототожнює себе із соціальними групами всупереч своїй соціокультурній приналежності. Індивід у реальному соціальному бутті перебуває у своїй групі, а його свідомість поміщена у систему інших поглядів, інтересів, уявлень, цінностей та зразків поведінки. Такі маніпуляції свідомістю, які на думку російських теоретиків інформаційної війни, мають допомогти «змусити маси діяти у потрібному напрямі навіть проти своїх власних інтересів, а в стані супротивника розколоти людей, змусити їх стати один проти одного»¹, широко застосовуються Росією в Україні. Як свідчить практика війни Росії проти України, цьому аспекту російською стороною приділяється величезна увага за допомогою утримання колаборантів, залякування працівників сфери освіти, примусової паспортизації тощо. Інформаційний вплив спрямовується на суттєве деформування психіки людини, на «розірваність» свідомості, змішування понять, формування певної віртуальної логіки, що органічно включає в себе абсурд.

Інформаційні війни відповідають вимогам сучасної соціокультурної ситуації. Свідомість, мислення, когнітивні структури та зв'язки зазнають деструктивного впливу з боку інформаційної зброї. Саме свідомість людини є ціллю інформаційних атак у світі. За допомогою інформаційної зброї руйнується колективна історична пам'ять, культурна система аксіологічних координат. Вона здатна фрагментувати картину світу, переформатовувати ієрархію смислів та цінностей, змінювати емоційну сферу життя.

¹ Лисичкин В. А., Шелепин Л. А. Третья мировая (информационно-психологическая) война. Москва: Эксмо, Алгоритм, 2003. С. 28.

У цьому контексті досить часто спостерігається мінімум інформації при максимально масштабному інформаційному потоці, при цьому інформація, що заповнює інформаційні потоки, дуже різноманітна, дезорганізована (політичні новини межують з новинами шоу-бізнесу та кіноіндустрії, новини економіки – з інформацією про закулісне життя так званих «зірок» тощо), і людині просто вкрай важко знайти хоч якийсь сенс у цій абсурдній мішанині презентацій. Руйнування традицій, цінностей, норм, ідеалів та уявлень створює умови для трансформації свідомості та створення ризоморфного за своєю сутністю утворення, тобто децентрованої сукупності елементів, що не має підстав. Складові такої різими рівноправні, не пов'язані ані логічно, ані аксіологічно, ані причинно-наслідково.

Новим і суттєво вищим з точки зору складності й організації видом інформаційних війн є мережеві війни. Використання Інтернету в інтересах війни може як спричиняти позитивні, нешкідливі наслідки, так і руйнувати та завдавати тяжких збитків комп'ютерним технологіям, системам та людям, країнам. Використання хакерських технологій та прийомів підривного характеру задля завдання тяжкої (іноді навіть матеріальної) шкоди несе той негативний відбиток мережної війни, з яким намагається боротися кожна країна окремо та світова спільнота в цілому. Мережеві війни поступово витісняють традиційні війни, адже подальший розвиток комунікаційних технологій, мережеских практик та технічного прогресу загалом лише сприяє переходу від затратної та чисельної за жертвами війни до мережної війни, яка є набагато вигіднішою та легшою¹.

Мережеві практики здійснення насильства визначаються функціональним значенням, а не місцем, у якому знаходяться суб'єкти. Місця (території) тепер визначаються похідними від функціональних вузлів інформаційної мережі. Іншими словами, рішення приймаються в мережі, але здійснюються локально й територіально. Подія «на місці» стає похідним від події в мережевому вузлі. Ця особливість лежить в основі сутності практик здійснення агресії, зокрема, гібридних війн. Наприклад,

¹ Куц М. Ю. Мережні війни: сутність та основні характеристики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2015. № 2. С. 283.

сьогодні агресор може вести інформаційні війни на будь-яких територіях, перебуваючи у зручному для нього місці і в будь-який час, зберігаючи свою анонімність¹.

Зазначимо, що термін «гібридна війна» був запропонований в кінці ХХ ст. в США для визначення конфлікту, в якому поєднуються стандартні повномасштабні військові дії, локальні дії нерегулярних збройних формувань та інформаційні кампанії. Широку популярність термін доручив з початком збройного конфлікту в Україні, саме так світова експертна спільнота характеризує дії Росії проти України. Необхідно відзначити, що сучасні методи ведення гібридної війни передбачають насамперед активне і всебічне використання засобів інформаційно-психологічного впливу на супротивника, дедалі активніше застосовуються кібератаки як засіб досягнення загальних цілей агресора. Стратегічною метою агресора залишається масштабна дестабілізація держави та країни загалом, що зазвичай проявляється у здійсненні різного роду підривних акцій. Саме це є однією з суттєвих передумов ефективного проведення всього комплексу заходів гібридної війни².

Як справедливо зазначає В. Чалапко, «... гібридна війна як сучасна форма насильства спрямована в першу чергу не на захват територій, а на оволодіння суспільною свідомістю країни – об'єкта нападу та на домінування в його інформаційно-культурному полі. Перемога на «інформаційно-культурному фронті» забезпечує в подальшому економічні та політичні дивіденди для ініціатора гібридної війни. Військові засоби у гібридних війнах мають другорядний характер і застосовуються секторально»³.

Сучасна соціальна система, динамізм і специфіка якої обумовлені інтенсивним розвитком інформаційних технологій і мережових комунікацій, кардинальним чином змінила характер розв'язання конфліктів та ведення війни, спостерігається стирання меж між власне воєнною і мирною формами протиборства держав. Тому, у сучасному інформаційному суспільстві формуються нові стратегічні категорії у будівництві й

¹ Danilyan O., Dzoban A. Existence-network dimension of information security in modern society. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2021. Том 1 (1). С. 13.

² Дрогомирецький Б. Сучасна гібридно-інформаційна війна: історіографічний вимір. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 48 (1). С. 15.

³ Чалапко В. В. Гібридна війна як сучасна форма насильства. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. № 1. С. 141.

застосуванні збройних сил, такі як: «інформаційна війна», «мережева війна», «мережецентрична війна», «інформаційні операції» тощо.

Поняття мережевої війни – це новий якісний рівень розуміння цілей і завдань сучасної війни, збройних конфліктів. У сутнісному плані мережева війна зводиться до особливої форми ведення конфліктів, коли їх учасники застосовують мережеві форми організації, доктрини, стратегії та технології, інколи навіть нестандартні, максимально пристосовані до умов сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства. Так, наприклад, О. Курбан акцентує увагу на тому, що сучасні інформаційні протистояння (міжнародні, корпоративні, політичні), що мають місце у соціальних онлайн-мережах, вимагають використання всіх можливих комунікаційних засобів та інструментів, що є в наявності. При цьому, як зазначає О. Курбан, найбільшого успіху досягають інтегровані комунікації, які поєднують різноманітні, іноді неоднорідні та різнопрофільні підходи та засоби. Доволі часто максимальний ефект досягається шляхом використовуючи нестандартних варіантів. Так свого часу значного поштовху в розвитку політичного PR надало використання інструментів, характерних для комерційної реклами та маркетингу¹.

Оскільки на даний час поняття «мережева війна» у вітчизняній науковій лексиці ще залишається певною соціально-політичною, соціально-економічною та культурною новацією, неологізмом, то виникає необхідність його концептуалізації².

Візьмемо за основу точку зору Дж. Арквілли і Д. Ронфельдт, згідно з якою мережні війни – це новий вид війни на соціальному рівні, відмінний від традиційних форм воєнних дій, у якому учасники використовують мережні форми організації, стратегії, технології, що відповідають можливостям та вимогам інформаційної епохи³. Різка відмінність мережних війн від традиційних полягає не лише в тому, що вона не уражає фізично людей, але й у тому, що головні учасники не намагаються вибудувати

¹ Курбан О. В. Практика застосування маркетингових інструментів у сучасній мережевій інформаційній війні. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. № 2. С. 89.

² Дзьобань О. П. Концептуалізація поняття «мережева війна» у проблемному полі вітчизняного безпекознавства. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави: Збірник тез наукових доповідей XII Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Київ, 26 березня 2021 р.). Київ, 2021. С. 36. URL: <http://academy.ssu.gov.ua/upload/file/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F%2026.03.2021.pdf> (дата звернення 05.06.2023).

³ Arquilla J., Ronfeldt D. *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*. URL: <http://www.rand.org/publications/MR/MR1382> (Last accessed: 10.08.2023).

формальні, автономні, ієрархічні організації, а ведуть та координують свої дії у «мережні» способи, без чітко визначеного центрального керівництва. Суб'єкти мережної війни переважно недержавні та позадержавні, вони за своїми масштабами можуть бути субнаціональними і наднаціональними¹. Таким чином, це робить мережну війну більш привабливою та більш легкою у здійсненні.

Середовищем ведення мережевої війни є інформаційне суспільство, а ключовим фактором є контроль над інформаційним полем, в якому Інтернет виступає лише одним з інструментів протистояння. Така мережа утворюється з великої кількості самоналагоджувальних вузлів, а їх діяльність опосередковується заздалегідь сформованою світоглядною парадигмою. Мережеві війни точаться завжди і проти всіх у багатовимірному просторі (соціокультурній, когнітивній, інформаційній і фізичній сферах)².

Метою мережевої війни є не перемога над супротивником у прямому зіткненні – це лише невеликий фрагмент протистояння, – а встановлення й підтримка контролю над іншими силами, у тому числі й над союзниками³. Цей контроль реалізують у різні способи, але здебільшого за допомогою різноманітних мереж.

У концепції мережеских війн основним поняттям є термін «мережа» – новий інформаційний простір, у якому і розгортаються основні стратегічні операції (війни) як розвідувального, так і воєнного характеру, а також відбувається їхнє медійне, дипломатичне, економічне, технічне та інше забезпечення⁴.

Поняття «мережа» є основним у працях М. Кастельса, який відзначає, що сама соціальність пред'являє нам свій мережевий характер через поширення інтернет-технологій та практик їх використання людьми. На його думку, мережа являє собою безліч взаємопов'язаних вузлів – точок, у яких петлі взаємно перетинаються. В інформаційну епоху переважають інформаційні мережі, які посилюються інформаційними технологіями. Мережа є універсальним способом структурування

¹ Там само.

² Савчук О. А. Соціально-психологічні впливи в соціальних мережах як засоби інформаційної війни: питання класифікації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 3 (3). С. 290-291.

³ Сенченко О. Структури мереж, головні актори і співучасники мережеских війн. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 3. С. 18.

⁴ Дзьобань О. П. Мережева війна. *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / координатор проєкту та заг. ред. проф. К. І. Беляков. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 79.

соціального простору. Суть мережі полягає у здатності вибудовування гнучкої й одночасної взаємодії безлічі вузлів. Вузлами мережі є актори: індивіди, окремі спільноти. Для утворення мережі необхідним є перерозподіл ресурсів між акторами, у результаті якого формується «мережевий простір», у якому обмін ресурсами відображає особливості в економічному, політичному й символічному житті суспільства.

У роботі «Галактика Інтернет» М. Кастельс зазначає, що всі громадські рухи і політичний процес використовували і будуть використовувати Мережу в усе зростаючій мірі з перетворенням Інтернету у головний інструмент діяльності, інформування, вербування, організації, домінування й контрдомінування. Кіберпростір стає конфліктною територією.

Слід зазначити, що ідею мережевої структури стосовно технічних систем вперше виклав американський інженер П. Бейрен, який виділив три можливі структури управління системою: централізовану, децентралізовану й розподілену. Він показав, що якщо не буде чітко вираженої центральної керуючої частини, то будь-який вузол мережі може бути безболісно видалений із системи і цілісність системи від цього не постраждає¹. Саме цей підхід і особливість мережевої організації ляже в основу мережецентричних і мережевих війн сучасності.

У сучасному суспільстві Інтернет є одним із структурних його елементів, оскільки визначає специфіку діяльності економіки, ринку праці, внутрішньої й зовнішньої політики тощо, не кажучи вже про колосальний вплив на культуру. Як відзначають автори колективної монографії «У таборі Афіни. Підготовка до конфлікту в інформаційну епоху»², інформаційна революція, яка носить такий же організаційний характер, як і технологічна революція, трансформує природу конфліктів по усьому спектру: від відкритої війни до тероризму, злочинності і навіть радикального громадського руху. Ера масованих польових армій проходить, тому що нові інформаційні та комунікаційні системи збільшують летальність дуже невеликих підрозділів, які можуть викликати смертоносний і точний ракетний вогонь практично у

¹ Baran P. On Distributed Communications Networks. URL: <http://web.stanford.edu/class/cs244/papers/DistributedCommunicationsNetworks.pdf> (Last accessed: 10.07.2023).

² In Athena's Camp. Preparing for Conflict in the Information Age. URL: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR880.html (Last accessed: 11.08.2023).

будь-якому місці і у будь-який час. У соціальних конфліктах Інтернет та інші засоби масової інформації значно розширюють можливості окремих осіб і невеликих груп впливати на поведінку держав. Будь то військові або соціальні конфлікти, усі головні герої скоро будуть розробляти нові доктрини, стратегії і тактики для нападу на своїх супротивників – з допомогою зброї або слів, залежно від обставин. Підготовка до конфлікту у такому світі потребує переходу до нових форм організації, особливо до універсальної, надійної, багатоканальної мережі. Цей зсув виявиться важким для держав і професійних збройних сил, які залишаються бастіонами ієрархії і змушені чинити опір інституційній реорганізації. Вони зроблять зрушення, коли зрозуміють, що інформація і знання стають ключовими елементами влади. Це має на увазі, серед іншого, що Марс, старий бог війни грубої сили, повинен поступитися місцем Афіні, добре озброєній богині мудрості. Визнання Афіни покровителькою цього інформаційного століття являє собою перший крок не тільки до підготовки до майбутніх конфліктів, але й до їх запобігання.

У будь-якій соціосистемі, можна виділити базові компоненти: інформаційний, політичний і економічний. Важливість інформаційного компонента по відношенню до політичного й економічного обумовлена базовістю «ядерної» інформації по відношенню до структури, на якій вона збудована. Якщо поміняти «базу», то відповідно доведеться змінювати і структурну надбудову. Трансформація інформаційного компонента детермінує перебудову політичного і економічного компонентів¹.

Таке бачення соціально-економічних і соціально-політичних трансформацій в умовах динаміки інформаційних потоків є основою для формування теорій мережецентричних, мережевих та інформаційних війн. Сучасна теорія мережецентричних війн являє собою модель військової стратегії в умовах постмодерну.

Теорія мережецентричних війн визначає, по-перше, нові джерела військової могутності, пов'язані з інформацією; по-друге, як нові джерела співвідносяться одне з одним і з традиційними складовими військової могутності; по-третє, яким чином нові джерела використовуються спільно з іншими складовими військової могутності для

¹ Там само.

отримання бажаного результату; по-четверте, як нові джерела військової могутності пов'язані з політичними цілями.

У рамках теорії мережецентричних війн військова могутність країни, суспільна думка, дипломатія, соціальні процеси, розвідка й контррозвідка тощо є елементами єдиної мережі, між якими здійснюється постійний інформаційний обмін. У зв'язку з цим, зміст військової реформи в рамках теорії мережецентричних війн полягає у створенні потужної й всеосяжної глобальної мережі, яка здатна концептуально замінити собою колишні моделі й концепції військової стратегії, інтегрувати їх у єдину систему. У таких умовах війна стає мережесим явищем, а військові дії – різновидом мережесим процесів. Тут для прикладу зазначимо, що переломним етапом, який привів до розуміння організації мережецентричної війни, став початок 1991 року. У відповідь на окупацію Кувейту Саддамом Хусейном війська коаліції, згідно з мандатом ООН від 17 січня 1991 року почали масовану атаку на промислову й військову інфраструктуру Іраку. Операція «Буря в пустелі» тривала один місяць і десять днів, і з них тільки чотири дні проводилися дії із застосуванням сухопутних військ. Ця війна запам'яталася як одна з найкоротших в історії людства.

Визначення «мережецентричної війни» вперше розкривається у статті А. Сібровскі і Дж. Гарстка «Мережецентрична війна: її походження і майбутнє»¹, в якій зазначається, що всі мережецентричні революції детерміновані фундаментальними змінами в американському суспільстві, які «домінували через коеволюцію економіки, ІТ та процесів у бізнесі й організаціях, будучи взаємопов'язаними трьома темами: зсувом фокусу від платформ до мережі; зрушенням від погляду на акторів як незалежних, до бачення їх як частини екосистеми, що безперервно адаптується; важливістю стратегічних виборів на користь адаптації або навіть виживання у такій змінливій екосистемі. Крім того, на думку розробників концепції, «мережецентричний» спосіб ведення бойових дій дозволяє також перейти від війни на виснаження до більш швидкоплинної й більш ефективної форми ведення збройної боротьби, для якої

¹ Cebrowski, Arthur K. and John J. Garstka. Network-Centric Warfare: Its Origin and Future. URL: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/1998/january/network-centric-warfare-its-origin-and-future> (Last accessed: 10.08.2023).

характерні швидкість управління і принцип самосинхронізації, тобто здатність військової структури самоорганізовуватися знизу, не чекаючи вказівок зверху.

Майже за 30 років з моменту зародження цієї концепції накопичилася ціла низка кардинальних технологічних змін. Мережевий простір став звичним для людини. Ще років двадцять тому вважалося, що світ захоплять складні алгоритми, які будуть хитро переробляти відносно прості дані. Але виявилось, що центр ваги зусиль проектувальників зміщується до роботи зі складними даними. Світ знов підійшов до чергової точки біфуркації – вибору подальшого шляху розвитку і «мережецентричний» спосіб ведення війни вимагає створення нових адекватних цьому засобів і способів, наприклад, дата-центричних систем, оптимізованих для ведення бойових дій в єдиному інформаційному просторі відповідно до концепції дата-центричних операцій (data-centric operation, DCO)¹.

Таким чином, мережецентрична війна являє собою військову концепцію, що пройшла тривалий шлях від інтелектуальних розробок і мозкових штурмів через експерименти й симуляції до практичних дій, обумовлених розвитком інформаційних технологій, і суттєво вплинула на військову стратегію багатьох країн.

Мережева війна здійснює тотальне руйнування базових характеристик певної нації у всіх типах геополітичних просторів і здійснюється, як правило, у прихованій формі. У зв'язку з цим, загострюється проблема дослідження характерних особливостей і принципів мережеских війн і їх впливу на безпеку особистості, суспільства й держави.

У сучасній вітчизняній науковій літературі виділяється низка характерних особливостей мережеских війн, до яких відносяться²:

- інформаційна сфера (така ж сфера бойових дій, як повітряно-космічний, морський і наземний простір);

¹ Скорик А. Б., Ярош С. П. Еволюційний розвиток концепції мережево-центричних війн, системно-концептуальні основи теорії дата-центричних операцій. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. № 4. С. 26-34.

² Курбан О. В. Інтернет-технології та онлайніві соціальні мережі у сучасній гібридній війні. *Наукові записки Української академії друкарства*. 2017. № 1. С. 264-273; Сенченко О. Мережевий інструментарій нових війн. *Вісник книжкової палати*. 2017. № 1. С. 37-41; Скорик А. Б., Ярош С. П. Еволюційний розвиток концепції мережево-центричних війн, системно-концептуальні основи теорії дата-центричних операцій. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. № 4. С. 26-34; Шумка А. В., Черник П. П. Інформаційно-мережева війна – нова форма міждержавного протидержавного початку ХХІ ст. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 243-255; Дзьобань О. П., Прудникова О. В. Сучасна війна: трансформація до мережеских форм. *Інформація і право*. 2022. № 3. С. 21-30.

- асиметричний характер, тобто держава, що має невеликі збройні сили, може завдати серйозної шкоди державі, яка значно перевершує її за кількістю збройних сил;
- ведення мережевих війн безпосередньо або побічно впливає на події в реальному світі;
- мережеві війни суттєво впливають на когнітивні й емоційні процеси людей, на їх сприйнятливність і оцінку подій, на рішення, що приймаються;
- неясність і невизначеність правил застосування, відсутність повноцінних даних про можливості, швидкість та ефективність реакції радіоелектронних засобів і окремих елементів різних комп'ютерних систем;
- наявність труднощів у розпізнаванні навмисних і ненавмисних (випадкових) дій і процесів у кіберпросторі;
- необхідність одночасного використання сил і засобів операцій як для впливу на противника, так і для захисту своїх збройних сил і сил союзників;
- відстань до цілі впливу не має значення;
- противник може наносити атаки анонімно і приховано;
- метою мережевих війн є забезпечення ефективності бойових дій в умовах мережевого управління військами тощо;
- успіх мережевих війн ґрунтується на методології використання інтегрованих можливостей усіх сил інформаційних операцій, сил їх забезпечення або пов'язаних з їх застосуванням.

Серед аналітиків мережевих війн найбільший внесок у розвиток теорії внесли Дж. Арквілла і Д. Ронфельдт, під редакцією яких у 1997 році вийшло згадане вище дослідження «В афінському таборі: готуючись до конфліктів в інформаційне століття»¹ і опублікована узагальнююча праця на цю ж тему: «Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочину і збройної боротьби»². Головною характеристикою нової війни в них вважається те, що раніше сприймалося як звичайні партизанські війни й заколоти, а тепер плавно переходить у форму соціальної мережевої війни і стає глобальною війною.

¹ In Athena's Camp. Preparing for Conflict in the Information Age. URL: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR880.html (Last accessed: 11.08.2023).

² Arquilla J., Ronfeldt D. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy. URL: <http://www.rand.org/publications/MR/MR1382> (дата звернення: 11.08.2023).

Дж. Аркілла ввів у науковий обіг термін «роїння», що проявляється у численних «мікродіях» і «сутичках»: різного роду публічні й масові заходи, сюжети у ЗМІ, вміло нав'язані діалоги й переговори, збройні зіткнення тощо. Немає більше лінії фронту, а є багатовимірний простір війни у політиці, культурі та економіці, науці й технологіях, на вулицях міст і у «світовій павутині». У цій війні в хід йдуть і вбивства, і терористичні акти, і цілком демократичні дебати, статті у пресі й політичні перевороти. І тільки іноді справа доходить до прямих авіаударів.

Д. Ронфельдт і Д. Аркілла стверджують, що у новому постмодерністському суспільстві влада переходить від вертикально-бюрократичної системи часів індустріального модерну ХХ ст. до нових чинних структур: транснаціональних корпорацій; соціально-політичних рухів; кримінальних і терористичних угруповань, наркокартелів тощо. Цілі «роїння», про які пишуть аналітики, досягаються завдяки правильному проектуванню, використанню форм комунікацій і інформаційних технологій, громадських організацій, соціально-політичних рухів, спецслужб, злочинних угруповань, мас-медіа, інтернет-сайтів, бойових терористичних груп, фінансових структур і т.д. Усе це призводить до створення нових метагрупових мереж, усередині яких розподіл обов'язків полегшений і навіть спрощений зведенням бюрократичної вертикалі до мінімуму, тому мережева війна – це війна мережі проти вертикалі.

У книзі «Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочину і збройної боротьби» Ронфельдт і Аркілла роблять наступний висновок: основою мережеских війн сьогодні стає третій соціальний сектор самоврядних, приватних, неурядових організацій, який бурхливо розростається. Ці організації пов'язані в єдину мережу, що «роїться». В ідеальній формі актори мережевої війни являють собою мережі невеликих різнотипних об'єднань, що нагадують осередки. Вони розосереджені, але взаємопов'язані. Мережа повинна бути аморфною й ацефалічною – без серця і голови, хоча не всі вузли мережі повинні «бути еквівалентними». Мережа може мати форму кола, зірки або, що ще краще, мати усезв'язаний структурний дизайн за допомогою гібридизації та багаторівневості¹.

¹ Там само.

Теорія мережеских війн будується на положенні про те, що структура мереж має чотири рівні: організаційний, доктринальний, технологічний і соціальний.

Організаційний рівень – відповідає на питання: яким є (має бути) розмір актора або їх комбінації, організованої в мережу. Це стартова точка для оцінювання того, яка дійова особа призначена для ведення мережескої війни.

Доктринальний рівень розкриває специфіку процесу об'єднання членів у мережу (доктрини, ідеології, інтереси та інші причини або мотивації для того, щоб вони використовували таку форму). Важливим етапом аналізу мережі є з'ясування того, що утримує мережу від розпаду і дозволяє її членам діяти стратегічно й тактично без центрального командування або лідера.

Технологічний рівень розкриває специфіку технології, що підтримує мережу, здібності, щільність інформаційних і комунікаційних потоків.

Соціальний рівень відповідає рівню взаємозв'язку між членами мережі. Це класичний рівень аналізу соціальної мережі, де потужні персональні зв'язки, часто на основі спорідненості, етнічної та релігійної приналежності, дружби і спільного досвіду допомагають гарантувати більш високий рівень міжособистісної довіри, аніж в інших формах організацій, наприклад, ієрархічних. Тому, мережескими війнами можуть бути етнічні, націоналістичні й сепаратистські рухи, кримінальні угруповання, терористи й революціонери, практикуючі насильство, хакери, воєнізовані групи соціальних активістів.

Мережескі війни, як і багато інших явищ, що радикально змінюють наше життя, еволюціонують стосовно форм і методів їх ведення, поширення у світі, мають регіональну специфіку. Необхідно зрозуміти, як мережеска інтервенція позначається на суспільному житті, структурі соціуму, специфіці відносин усередині нього, функціонуванні основних інститутів тощо. Мережеска війна ведеться не державами і не блоками, а глобальними інституціоналізованими структурами. Різні мережескі структури (мас-медіа, транснаціональні корпорації, релігійні організації, політичні еліти, спецслужби) інтегруються у загальну, гнучку й різноманітну мережу¹.

¹ Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережескі практики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2 (33). С. 42-54; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Мережеско-комунікативний простір управління. *Гуманітарний вісник Запорізької*

Мережевий принцип дає можливість позбавляти суверенітету й політичної незалежності цілих держав і народів. Їх перетворюють на жорстоко контрольовані механізми і роблять частиною плану «прямого планетарного контролю, світового панування нового типу, в якому управлінню підлягають не окремі суб'єкти, а їх зміст, їх мотивації, дії і наміри. Це – проект глобальної маніпуляції й тотального контролю у світовому масштабі.

Однією із специфічних властивостей мережевої війни як у технологічному, так і в соціальному аспектах, є те, що мережева війна набагато складніша у здійсненні, аніж традиційна «гаряча», і незмірно ефективніша. Це впливає з мети мережевої війни – міцне закріплення всієї сукупності ресурсів суспільства супротивника за геополітичним агресором, причому «передача» цих ресурсів агресору здійснюється жертвою значною мірою добровільно, оскільки сприймається не як агресія, а як додатковий імпульс до висхідного розвитку.

Основною ідеєю мережевих війн є інформаційний вплив на людину і суспільство з метою управління та регулювання суспільних процесів у глобальному масштабі. Тому, будь-яка мережева війна призводить до руйнування базових цінностей народу й держави, національної, конфесійної та культурної ідентичності, також, інформаційний та ідеологічний вакуум обмежує стратегічний вибір країни у глобалізованому світі й робить її частиною системи планетарного контролю¹. У зв'язку з цим, фронт мережевої війни розташовується у ментальному просторі, де метою супротивника є руйнування традиційних базових цінностей даної нації й імплантація власних. Ще військовий теоретик Китаю Чтуге Лян, який жив у III ст. до н.е. писав, що у військових діях головне завдання – атака на уми, атака ж на укріплення є завданням другорядним.

Мережеві війни тісно пов'язані з інформаційними або інформаційно-психологічними війнами, оскільки в інформаційному суспільстві інформаційно-психологічна війна є невід'ємною складовою соціально-політичних відносин і є тим фактором, який може помітно змінити спрямованість геополітичних процесів. Крім

державної інженерної академії: збірник наукових праць. 2015. Випуск 63. С. 174-186; Ковалевич Б. В. Соціальні мережі як новий інструмент ведення інформаційних війн у сучасному світі. *Грані*. 2014. № 4. С. 118-121.

¹ Information society and information security / A. Getman (ed.), O. Danilyan, O. Dzeban, Y. Kalynovskyi. LAP Lambert Academic Publishing, 2021. 125 p.; Стегній О. Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2023. № 1. С. 24-41.

того, інформаційно-психологічна війна змінює сам інформаційний простір, який визначає геополітичну конкуренцію, призводить до економічного, політичного, культурного відчуження частини території держави і перерозподілу інших видів стратегічно важливих ресурсів.

Інформаційно-психологічна війна є більш широким поняттям, аніж мережецентрична й мережева війни, тому що в «арсеналі її зброї» знаходяться всі можливі засоби ЗМІ. В основі як мережевих, так інформаційно-психологічних війн лежать інформаційні або інформаційно-психологічні операції. В основному, в літературі, присвяченій дослідженню інформаційних війн¹, під інформаційною операцією розуміється комплекс узгоджених і взаємопов'язаних заходів з маніпулювання інформаційними потоками, з метою досягнення й утримання переваги через впливи на інформаційні процеси у системах супротивника.

Головним елементом змісту мережевої й інформаційно-психологічної війни є психологічна операція, яка містить скоординовані і взаємозалежні за цілями, завданнями, місцем і часом, об'єктам і процедурам різні способи і прийоми психологічного впливу. Психологічні операції можуть являти собою політичні, військові, економічні, дипломатичні та інформаційно-психологічні заходи, спрямовані на конкретні групи людей (на супротивника) з метою впровадження в їхнє середовище чужих ідеологічних і соціальних установок, формування помилкових стереотипів поведінки, трансформації у потрібному напрямку їх настроїв, почуттів, волі.

Об'єктом інформаційно-психологічної війни є як масова, так і індивідуальна свідомість, складовими впливу на які є: дезінформування, лобіювання, маніпулювання, пропаганда, управління кризами, шантаж. Тому, у процесі психологічної операції, як правило, використовується інформаційно-пропагандистська акція, яка спрямована на дестабілізацію суспільного життя, розкладання зсередини, що готують ґрунт для успішного здійснення політичних, економічних і військових дій. Крім того, широко застосовується приховування критично важливих відомостей про стан справ у різних

¹ Жаровська І., Ортинська Н. Інформаційна війна як сучасне глобалізаційне явище. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2020. Т. 7. № 2. С. 56-61; Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р.В. Гула, О.П. Дзьобань, І.Г. Перерерій, О.О. Павліченко, Г.О. Філь. Київ: Каравела, 2020. 288 с.; Таркін В. П. Інформаційні війни: теоретичний аспект. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2020. Вип. 87. С. 285-294; Юзова І. Ю. Аналіз організації та ведення інформаційно-психологічних операцій при веденні гібридної війни. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. № 2. С. 40-44.

сферах; розчинення цінної інформації в «інформаційному смітті»; підміна понять або спотворення змісту; відволікання уваги на події в інших царинах; оперування «порожніми» поняттями; «вкидання» негативної інформації; посилення на малозначущі фактори; введення заборони ЗМІ на згадку певної інформації; відверта брехня з метою створення певної реакції населення і зарубіжної громадськості на дану інформацію; використання «інформаційних бомб» і «інформаційних мін» як зброї інформаційної війни. У зв'язку з цим, основним завданням подібних операцій є вплив на суспільну думку і настрої, ціннісні орієнтації, погляди, соціально-психологічний клімат.

В. Алещенко розглядає інформаційно-психологічний вплив як «вплив на свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, який викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку»¹. Цілями інформаційно-психологічного впливу є: заподіяння шкоди (ускладнення роботи, виведення з ладу тощо) інформаційно-технічному компоненту держави та її збройних сил (озброєнню та бойовій техніці); дезінформація, дезорганізація та деморалізація державного й військового керівництва, військ і населення противника. Кінцевою його метою є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям психологічного впливу².

Таким чином, негативність інформаційно-психологічного впливу в умовах мережових війн має низку відмінних рис, до яких відносяться³:

- відсутність необхідності фізичного вторгнення на територію держави-супротивника;
- раптовість інформаційної атаки і прихованість у підготовці інформаційних операцій;
- військова бездіяльність держави, яка є жертвою мережевої війни;

¹ Алещенко В. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2018. Вип. 1. С. 6.

² Там само: С. 7.

³ Алещенко В. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2018. Вип. 1. С. 6-10; Певцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Особливості формування сценарію проведення інформаційно-психологічного впливу в ході реалізації стратегічних комунікацій. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2019. № 3. С. 40-46; Присяжнюк М. М., Парасунько М. М. Соціальні мережі як ефективний інструмент інформаційно-психологічного впливу іноземними спецслужбами. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2017. № 2 (1). С. 74-78.

- широкий спектр можливостей для нанесення жертві інформаційно-психологічної агресії істотного збитку без військових дій і змін дипломатичних відносин між державами;
- складнощі або неможливість виявлення джерела інформаційно-психологічної агресії і визначення ступеня небезпек і загроз національній безпеці, справжніх масштабів і цілей військової операції.

У таких умовах існують проблеми при виборі системи заходів захисту від інформаційно-психологічної атаки, у зв'язку з чим, складно не лише класифікувати інформаційно-психологічний вплив в умовах мережеских війн, але й виробити стійкі стратегії, спрямовані на запобігання мережеских ризиків і загроз.

Таким чином, у процесі мережескої та інформаційно-психологічної війни важливо посягти у людей страх і невпевненість перед майбутнім. Як правило, використовувана дезінформація призводить до зміни моделей людської поведінки, наведення страху на максимальну кількість людей за допомогою максимального інформування. ЗМІ доносять до читачів жах того, що відбувається, який повинен викликати не протидію, а розпач, когнітивний дисонанс, зневіру.

Відомий український дослідник Г. Почепцов зазначає, що інформаційні війни часто не розрізняються між собою, але вони чітко поділяються на два різних «крила»: технічні й гуманітарні. У свою чергу, гуманітарні інформаційні війни можна розділити на два інших типи: інформаційні війни і смислові війни.

На думку Г. Почепцова, якщо просто інформаційні війни мають справу з подачею нових фактів, то смислові війни працюють з реінтерпретацією наявних фактів. Смислові війни спрямовані на руйнування картини світу об'єкта, що в результаті призводить до таких типів рішень, які б він не прийняв при старій картині світу. Їх інструментарієм можуть бути не лише прямі, але й фонові впливи, не лише інформаційні операції, але й операції впливу. Головною ж відмінністю стає їх довгостроковий характер, тому сьогодні такі дії можуть відбуватися поза увагою об'єкта впливу. «Усі війни покликані змінити поведінку супротивника/опонента, але для цього в них є різний інструментарій. Кожен тип війни спрямований на власний тип простору. Звичайна війна – на простір фізичний, інформаційна – на інформаційний,

сміслова – на простір когнітивний»¹. Загострюючи увагу на особливій небезпечності наслідків смислової війни, Г. Почепцов зазначає, що «інформаційна війна не змінює переконань людини, але це робить війна смислова. В першому випадку ми змінюємо інформацію, в другому – знання. А знання є більш довготривалим продуктом, ніж інформація. Факти можуть змінюватися, а правила, за якими ми їх розуміємо залишаються тими самими»².

Аналогічну понятійну позицію займають і О. Пелін та Ю. Давидова, які зазначають, що суттєвим недоліком інформаційної зброї є поверховість та тимчасовість її впливу на супротивника. Вона не змінює переконань людини, але це робить війна смислова. Якщо інформаційна зброя виводить з ладу лише інформаційні структури або противника зі стану рівноваги, то смислова зброя (semantic weapons) спрямована на трансформацію семантичного простору³. Іноді це виглядає як семантичні маніпуляції (semantic manipulation), прикладами яких можуть слугувати війна у Перській затоці та семантична маніпуляція словом «тероризм»⁴. Проте смислова зброя пов'язана не стільки зі смисловими маніпуляціями, скільки з супутніми значеннями (connotations), що мають семантичну природу. Перемога у гібридній війні – перемога не військова, а смислова, вважають у цьому контексті Б. Парахонський та Г. Яворська⁵.

У статті «Перша смислова війна у світі (Україна, Крим, Росія)» Г. Почепцов зазначає, що «смислова війна у нормі є використанням чужих смислів. Експансія ж Росії трималася на старих, а не нових для аудиторії сенсах, на активації й утриманні радянських ментальних конструкцій. Російсько-українська смислова війна реалізувалася у постійній реінтерпретації того, що відбувається, коли з двох альтернативних джерел для описання обирається те, яке більше відповідає запланованим цілям війни. Наприклад, посилення негативної характеристики супротивника: «бойовики», «карателі», «каральна операція» тощо.

¹ Почепцов Г. Г. Смислові та інформаційні війни. *Інформаційне суспільство*. 2013. Вип. 18. С. 24.

² Там само: С. 25.

³ Пелін О., Давидова Ю. Смислова зброя в умовах інформаційних війн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 31. С. 126.

⁴ Semantic Manipulation. URL: http://wikis.evergreen.edu/civcintelligence/index.php/Semantic_Manipulation (Last accessed: 05.08.2023).

⁵ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів. *Стратегічна панорама*. 2017. № 1. С. 15.

Отже, смислові війни є особливо катастрофічними для особистості, суспільства й держави, оскільки, як зазначають М. Требін та О. Панфілов, «фізичні війни захоплюють фізичний простір, інформаційні – інформаційний. Смислові війни захоплюють усе: і віртуальний, і когнітивний простори, а також програмують у результаті й простір інформаційний навколо людини»¹.

Психологічний вплив на супротивника з використанням сучасних інформаційних технологій та технологій соціальної інженерії являє собою певну методологію зміни картини світу протилежної сторони у заданому напрямку, що базується на комунікативних процесах. Прикладами інформаційних смислових війн є повстання народних мас у країнах Близького Сходу. Найбільш «барвисто» засобами масової інформації піднесена Лівійська «революція». По всьому Близькому Сходу пронеслися революційні рухи, спровоковані соціальними мережами Facebook і Twitter. Тому, вищою формою мережевої війни є «консцієнтальна» війна, яка є комплексною формою впливу на народ і державу в цілому, яка ведеться за допомогою зброї ураження свідомості: усього арсеналу найсучасніших інформаційних і психологічних методів впливу на окрему особистість і маси населення.

Таким чином, мережева війна – це ефективний засіб впливу, за яким слідують реальні геополітичні зміни. Фронт мережевої війни розташовується у ментальному просторі, де метою супротивника є руйнування традиційних базових цінностей даної нації і імплантація власних.

Процеси розвитку інформаційної війни та її технологічного інструментарію пов'язані зі зміною типу наукової раціональності в ході історичного розвитку людини та суспільства. Зміни у розвитку уявлень про інформаційну війну можна у вигляді наступного ланцюжка етапів:

- а) сприйняття інформаційної війни як безсистемного, стихійного впливу на супротивника шляхом обману (докласичний етап);
- б) лінійно-механістичне сприйняття (класичний етап);
- в) системна форма ідеологічного впливу на супротивника (некласичний етап);

¹ Требін М. П., Панфілов О. Ю. Постмодернізм як методологія сучасних смислових війн. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2020. № 1. С. 61.

г) децентрований, мережевий характер сприйняття за допомогою формування (появи) соціогуманітарних технологій та їх використання (постнекласичний етап).

Аналіз концепції «мережецентричної війни» дозволяє зробити висновок, що це не новий специфічний спосіб або форма ведення війни, а лише спосіб інтеграції технічних засобів розвідки, автоматизації управління і вогневого ураження за допомогою інформаційно-телекомунікаційних мереж зв'язку та передачі даних з метою підвищення ефективності ведення бойових дій шляхом узгодження та координації дій наявних сил і засобів на основі єдиного інформаційного простору і прискорення, внаслідок цього, темпів операцій й ефективності ураження супротивника. Причому, як справедливо зазначає М. Куц, інформація для такої війни може бути як метою, так і зброєю¹.

Ще раз наголосимо, що мережецентрична війна має принципові відмінності від мережевої війни, оскільки, у широкому сенсі мережева війна – це війна мережі проти ієрархії, що ведеться мережевими структурами проти ієрархічних структур з використанням мережевої стратегії і мережеских методів. Мережева війна йде на більш тонких рівнях, з використанням інформаційних технологій, дипломатичних мереж, неурядових організацій, з підключенням журналістів, ЗМІ, блогерів і всього іншого арсеналу інформаційного суспільства, що лежить в парадигмі постмодерну. У зв'язку з цим, мережеву війну можна визначити як соціально-політичну, соціально-економічну та культурну інновацію на основі інформаційно-комунікативних технологій, що застосовується інститутами управління, певними групами для досягнення цілей управління й контролю. Мережеві агресивні дії в умовах мережеских війн провокують людину на прийняття ризикованих дій, що в свою чергу створює більш нестабільну соціокультурну ситуацію, що, в результаті, сприяє досягненню цілей мережеских війн².

Базуючись на розглянутій вище структурі мереж, зазначимо, що мережева війна має два аспекти: технологічний і соціальний. Мережева війна у технологічному

¹ Куц М. Ю. Мережні війни: сутність та основні характеристики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 2. С. 283.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Феномен мережеских війн: до проблеми філософського осмислення. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія: збірник наукових праць. 2021. № 3 (50). С. 11-27; Данильян О., Дзьобань О. Мережескі війни як форма інформаційної експансії. *Актуальні проблеми сучасних міжнародних відносин*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (м. Дніпро, 05-06 листопада 2021 р.). Дніпро: ПрінтДім, 2021. С. 92-95.

аспекті – це війна, в якій використовуються комп'ютерні технології і нові можливості мережевої комунікації. Мережа тут використовується як механізм. У цьому аспекті слід виділити найбільш поширені у сучасних мережеских комунікаціях військові атаки – кібератаки. Суттєвими визнаються результативні кібератаки на державні установи, оборонні та високотехнологічні компанії, а також економічні кіберзлочини з фінансовим збитком. Наприклад, до таких кібератак можна віднести оприлюднення компанією Google у 2010 р. факту проведення висококваліфікованої кібератаки, результатом якої став злом її мереж поряд з мережами ще 30 інших американських компаній. Метою атаки був збір технологій і забезпечення доступу до системи управління паролями.

Існує піраміда кіберзагроз: в основі знаходяться загрози, які використовуються в атаках на рядових користувачів з боку традиційних кіберзлочинців, що спонукається виключно міркуваннями власної фінансової вигоди. На середньому рівні – загрози, що використовуються в цільових атаках корпоративного кібершпіонажу, а також так звані поліцейські програми-шпигуни, що застосовуються державами для шпигунства за своїми громадянами й компаніями. Верхівка піраміди – кіберзагрози, створювані державами для проведення кібератак на інші держави, що є структурним елементом мережевої війни.

Загалом, інформаційно-мережеве протистояння охоплює такі сфери¹:

- географічну – встановлення контролю над територією планети чи країною противника за допомогою глобальних інформаційних і розвідувальних систем, заохочення сепаратистських рухів і терористичної активності в різних формах на території противника для його ослаблення, залучення противника в конфлікти малої інтенсивності, а також організація заворушень і «кольорових» революцій;
- економічну – нав'язування противнику кабальних кредитів, введення ембарго та економічних санкцій, а також залучення до членства в різних неефективних міжнародних економічних організаціях;

¹ Дзьобань О. П., Соснін О. В. Мережево-комунікативний простір управління. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць*. 2015. Випуск 63. С. 174-186; Ковалевич Б. В. Соціальні мережі як новий інструмент ведення інформаційних війн у сучасному світі. *Грані*. 2014. № 4. С. 118-121; Курбан О. В. Інтернет-технології та онлайн-соціальні мережі у сучасній гібридній війні. *Наукові записки Української академії друкарства*. 2017. № 1. С. 264-273; Сенченко О. Мережевий інструментарій нових війн. *Вісник книжкової палати*. 2017. № 1. С. 37-41.

- ідеологічну – використання брехні, спотворення інформації, підміни понять, внесення ментальних вірусів і міфологем у свідомість населення противника;
- мережеву – організація хакерських атак і внесення комп'ютерних вірусів різного роду в обчислювальні і комунікаційні системи та бази даних противника.

Отже, у даний час активно формується нова глобальна соціальна реальність, яка діалектично поєднується з локальною мережевою соціальною реальністю. Світ на глобальному й на локальному рівнях стикається з ускладненням соціокультурної динаміки суспільства, небаченими раніше біфуркаціями, новими різновидами агресії й силового протиборства. В умовах глобалізації конкретні культури, піддаючись змінам, починають не тільки активно протидіяти, але й рефлексувати, прагнучи підтримувати свою ідентичність, нерідко залучаючи для цього різноманітні сучасні засоби й способи ведення війни.

Сьогодні цілком зрозуміло, що контроль інформації й управління її потоками здійснює суттєвий вплив на суспільні процеси. У той же час, війна в традиційній формі за участю держав, що володіють ядерною та руйнівною високоточною зброєю, є надзвичайно небезпечна. Це може призвести до катастрофи, в результаті котрої будуть назавжди втрачені геополітичні ресурси всіх учасників конфлікту: територія, економіка, завдані збитки природним ресурсам та населенню. Тому завданням ідеологів інформаційно-мережевих війн є перенесення центру протиборства з матеріальної сфери в інформаційну. Для цього здійснюється прихована трансформація ментального поля населення тих країн, які є цілком у інформаційно-мережевій війні. Для цього, в першу чергу, здійснюється переорієнтація, а потім знищення традиційних духовних і культурних цінностей народу. При цьому, як влучно зазначають А. Шумка і П. Черник, «здійснюється свого роду анестезія, психологічне знеболення, виконуване для того, щоб інформаційно-мережеве вторгнення сприймалось суспільством-жертвою як добровільне бажання слідувати шляхом загальнолюдського прогресу. У масовій свідомості народу противник намагається представити це у вигляді природної, дружньої та цивілізованої форми трансформації свого архаїчного, відсталого в

розвитку суспільства з боку іншого, більш високорозвиненого суспільства, яке протягує йому руку допомоги»¹.

Нові соціокультурні реалії несуть екзистенційну невизначеність і ризики. Сучасній людині доводиться жити без стійких орієнтирів, довготривалих чинників порядку, загальноновизнаних авторитетів. Одним з результатів мережових гібридних впливів є зростання рівня переконаності, що нові соціокультурні реалії перестають бути однозначно «хорошими» або «ворожими»; вони є амбівалентними, оскільки несуть у собі не тільки очевидні блага, але й здебільшого приховані небезпеки.

Таким чином, мережева війна – це війна нового покоління, якісно новий рівень міждержавного протиборства та воєнного мистецтва, форма геополітичного насильства з залученням великої кількості суб'єктів у комплекс різноманітних мереж, передусім інформаційних.

Ефективність мережевої війни розкривається у процесі створення інформаційно-мережевого механізму, який забезпечує маніпулятивну й дестабілізуючу функції мережових війн, здатних тотально і в глобальних масштабах впливати на процеси демократизації, життєдіяльності людини і сучасного суспільства у цілому.

Глобальні соціокультурні трансформації у сучасному суспільстві «тотального ризику» детермінують зміни адаптаційних механізмів людини й суспільства, деформують систему їх безпеки. Одна з цілей впливу мережових війн на суспільство – це руйнування смислової єдності світу й людини, у зв'язку з чим руйнуються базові цінності народу й держави, національної, конфесійної та культурної ідентичності. Тому, мережева війна є фактором формування соціальних страхів і «екзистенційного вакууму», оскільки інформаційний простір активно впливає на суспільні відносини і сферу безпеки. В центрі війни, як і раніше, залишається людина, її воля, і мережецентрична війна є людиноцентричною, або такою, що в неї немає будь-якого центру взагалі.

¹ Шумка А. В., Черник П. П. Інформаційно-мережева війна – нова форма міждержавного протиборства початку XXI ст. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 246.

ТРЕНДИ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ У ВІЙНАХ ХХІ СТОЛІТТЯ

*М.П. Требін
Т.О. Чернишова*

Лиха, породжені війнами та збройними конфліктами, здавна не полишають людство. Змінюються часи, але незмінним компонентом людського буття залишається війна. Вона супроводжує соціальний розвиток: зростання стратифікованих групових структур, осілий спосіб життя, сільське господарство, промислове виробництво, соціальні ієрархії, поділ праці тощо.

Найміцніше поширення воєн пов'язане з появою перших стабільних, територіально орієнтованих форм політичного устрою – вождівств, міст-держав і, нарешті, давніх імперій, які міцно вкоренилися за останні 12 тис. років. Сучасні дослідники виділяють кілька періодів революційного зростання воєнних дій, починаючи з південної Месопотамії наприкінці IV – початку III тис., східного Середземномор'я та Китаю наприкінці I тис. до н.е., а також зростання кількості воєн в Європі між 1500-ми та 1945 рр.¹. У всіх трьох періодах можна спостерігати міцний взаємозв'язок між війною, розвитком держави та соціальними трансформаціями. Цей зв'язок зумовив безпрецедентні соціальні зміни у військовій (чисельність армії, виробництво зброї), суспільній (урбанізація, технологічні винаходи, перехід до масового виробництва в сільському господарстві й далі в промисловості) та політичній (значна політична централізація, розширення впливу інфраструктури) сферах. Безпосереднім результатом таких змін стала ескалація воєн, оскільки держави, що постійно розширюються, намагалися встановити регіональні гегемонії та/або запобігти перетворенню інших таких держав на нових політичних гегемонів². Безумовно, людство завжди сподівалося, що війни зникнуть як явище. П. Сорокін свого часу писав: «...сонм порожніх і невибагливих, поверхневих і незграбних теорій свідчив про зникнення війни з людської історії, про наближення часів, коли вівці обіймуться з вовками у світі «взаєморозуміння» і «співпраці в усьому світі», коли зброю буде

¹ Malešević S. The sociology of war and violence. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2010. x, 363 p.

² Levy J. S., Thompson W. R. The arc of war: origins, escalation, and transformation. Chicago : Univ. of Chicago Press, 2011. 282 p.

перероблено на електричні тостери, ключки для гольфу та радіоприймачі... Деякі навіть ... заявляли, що війна, без сумніву, зникає мірою того, як ми рухаємося від амеби до цивілізації гомосап'єнс»¹. У цьому контексті сучасний період не є фіналом історії воєн. Про це свідчать події в Україні, що розпочалися 2014 р. з анексії Криму та окупації частини Донбасу РФ та перетворилися на звичайну війну ХХІ ст. 24 лютого 2022 р. За словами канадсько-американського дослідника С.А. Пінкера, «...більшість із нас, включаючи Вас, любий читачу, створені для насильства»², тому феномен війни, тренди збройної боротьби залишаються в нашому бутті та потребують всебічного аналізу.

З моменту зародження людства війна і мир, конфлікт і насильство, армія та збройні сили завжди, явно чи латентно, були предметом наукових досліджень. Зусиллями багатьох мислителів починаючи з давніх часів (Сунь-Цзи, У-Цзи, Геракліт, Аппіан, Флавій Вегецій Ренат), Відродження (Н. Макіавеллі), Нового часу (К. фон Клаузевіц, А. Жоміні) і сучасності (Б. Александер, М. Дейві, М. Калдор, М. ван Кревельд, П. Кумар, Ч. Москос, І. Рамоне, А. Сінгх, В. Сліпченко, Е. Тоффлер, Ю. Чіфу, М. Яновіц та ін.) було виявлено, описано й обґрунтовано сутнісні ознаки війни, її закони, мінливі зміст і форми³. Активними дослідниками феномену війни, її законів, причин виникнення, мінливого змісту та різноманіття форм є також і українські вчені В. Горбулін, О. Данильян, І. Денисенко, О. Дзьобань, Р. Додонов, Н. Кравченко, В. Кротюк, Є. Магда В. Мандрагеля, Б. Парахонський, О. Панфілов, Г. Перепелиця, І. Рущенко, В. Смоляннюк, В. Телелим, М. Требін, Г. Яворська та ін.⁴). Але війна, як і

¹ Sorokin P. A. Social and Cultural Dynamics : in 4 vol. Vol. 3. New York : American Book Co., 1937. P. 360-361.

² Pinker S. The better angels of our nature: why violence has declined. New York : Viking, 2011. P. 483.

³ Battle ready for the 21st century / edited by Lieutenant General A.K. Singh & Brigadier Narender Kumar. New Delhi : Pentagon Press LLP, 2021. xii, 284 p.; Choreographies of 21st century wars / edited by Gay Morris and Jens Richard Giersdorf. New York, NY : Oxford University Press, 2016. ix, 369 p.; Freedman L. The future of war: a history. New York: Public Affairs, 2017. xxi, 376 p.; Gautam P. K. Operational lessons of the wars of 21st century. New Delhi : Institute for Defence Studies & Analyses, 2013. 95 p.; Kaldor M. New & old wars : organized violence in a global era. Third ed. Stanford, California : Stanford University Press, 2012. xii, 268 p.; Lyall J. Divided armies : inequality and battlefield performance in modern war. Princeton : Princeton University Press, 2020. xvii, 508 p.; Ramonet I. Wars of the 21st century : new threats, new fears / translated by Julie Flanagan. Melbourne ; New York : Ocean Press, 2004. 181 p.; Simons G., Chifu I. The changing face of warfare in the 21st century. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. x, 277 p.; Singh A. A spectrum of modern warfare / edited by A.K. Sharma. New Delhi : Pentagon Press, 2013. xiv, 260 p.; Toffler A., Toffler H. War and anti-war : survival at the dawn of the 21st century. Boston : Little, Brown, 1993. xiii, 302 p.; Van Creveld M. More on war. Oxford : Oxford University Press, 2017. x, 219 p. та ін.

⁴ Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс : монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.; Гібридна війна: in verbo et in praxi: [колект. монографія] / [О. Базалук та ін ; під заг. ред. проф. Р.О. Додонова]. Вінниця : Нілан, 2017. 411 с.; Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ : Брайт Букс, 2021. 243, [4] с.; Кравченко Н. Б. Гібридна війна Росії проти України (1991-2021 рр.): монографія. Київ : НУБіП України, 2022. 157 с.; Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 302, [1] с.; Мандрагеля В. А. Причини та характер

будь-яке інше суспільне явище, змінюється з часом, виникають нові тенденції збройної боротьби, які потребують фундаментального дослідження, оскільки ті стратегії, що використовувалися у війнах минулого, можуть виявитися недостатньо ефективними або непрацездатними в майбутньому.

Наша мета – розглянути тренди збройної боротьби у воєнних конфліктах і війнах найближчого майбутнього.

Німецький військовий теоретик та історик, генерал-майор пруської армії Карл фон Клаузевіц (1780–1831) у передмові до найвідомішої своєї книги «Про війну» писав: «Між двома народами, двома державами може виявитися така напруженість відносин, така сума ворожих елементів, що самий незначний політичний привід викличе напругу і зумовить справжній вибух, приведе до війни»¹ й акцентував увагу саме на насильницьких засобах. «Війна, – зазначав учений, – як політичний акт, а й справжнє знаряддя політики, продовження політичних відносин, проведення їх тільки іншими засобами, специфічними засобами ведення війни (зброєю) ... війна лише засіб, і ніколи не можна мислити засіб без мети»². Далі робить заключний висновок: «... війну ми повинні розуміти за всіх обставин, не як щось самостійне, а як знаряддя політики, тільки при такому уявленні про війну можна не впасти в протиріччя з усією військовою історією»³. Водночас К. фон Клаузевіц не вважав кровопролиття й застосування збройної сили обов'язковими ознаками війни та справедливо зазначав, що війна є зброєю політики; вона неодмінно має відбивати характер останньої. Він допускав, що доведеться, хоч-не-хоч, дійти до визнання таких воєн, які полягають тільки в погрозі супротивнику, і що ведення їх припускає використання тільки політичних та інших невоєнних засобів. У цьому К. фон Клаузевіц виявився солідарним з відомим китайським полководцем і військовим теоретиком Сунь-Цзи, який ще в VI–V ст.ст. до н. е. зазначав: «найкраща війна – розбити замисли супротивника; затим – розбити його

воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / Нац. акад. оборони України, Ін-т вищ. освіти АПН України. Київ, 2003. 570 с.; Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.; Панфілов О. Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект : монографія. Харків : Майдан, 2007. 360 с.; Перепелиця Г. М. Україна – Росія. Війна в умовах співіснування : монографія / Foreign Policy Research Institute. Київ : Стилюс, 2017. 879 с.; Рущенко І. П. Війна цивілізації. Анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 434 с.; Смолянук В. Ф. Військова могутність України. Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років). Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2000. 466 с.; Требин М. П. Войны ХХІ века. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. 608 с. та ін.

¹ Клаузевіц К. фон. Природа війни : [уривки з трактату «Про війну»] / уклад. Герасимов Р. М. Харків : Віват, 2018. С. 7.

² Клаузевіц К. фон. Природа війни. С. 14.

³ Там само. С. 15.

союзи; потім – розбити його війська»¹. Тобто феномен війни постійно трансформується разом зі змінами, що відбуваються у світі. І це треба враховувати під час осмислення трендів збройної боротьби в майбутньому.

Які ж основні тенденції збройної боротьби майбутнього ми можемо окреслити? З нашої точки зору, їх декілька і вони мають величезне значення для підготовки країни до відбиття можливої агресії в майбутньому й перемоги в нинішньому збройному протистоянні.

По-перше, ретроспективний погляд на еволюцію військового мистецтва свідчить, що траєкторія його розвитку являє собою освоєння простору, у якому здійснюється постійно розширювана збройна боротьба. Це розширення мало місце від стратегії генеральної битви в одній точці (епоха наполеонівських воєн) до лінійної стратегії (з другої половини XIX ст. до середини 1930-х рр.), а далі – до глибокої операції на континентальному театрі воєнних дій (Друга світова війна) та об'ємної (повітряно-космічної, повітряно-наземної і наземно-морської) операції початку XXI ст. Тобто на зміну традиційним воєнним діям, суворо розподіленим за фізичними сферами, прийшли об'ємні, що проводяться одночасно в усіх сферах протистояння, у значно розширеному просторово-часовому континуумі. Тут запроваджується принцип «багатосферності», який у перспективі отримає подальший розвиток.

Багатосферність в єдиному бойовому просторі реалізовуватиметься дистанційним зниженням потенціалу противника на будь-якому віддаленні від своєї території шляхом синхронного нанесення з різних напрямів глобальних ударів високоточною зброєю різного базування, а також функціональним програмно-апаратним впливом. Тому головні цілі для поразки обиратимуться не в тактичній, а в оперативно-стратегічній та стратегічній глибині. Проте бойові дії в безпосередньому зіткненні з противником, хоч і набудуть швидкоплинного характеру, проте збережуть своє значення. Тому сили загального призначення посядуть відповідне місце у війнах майбутнього.

Основний удар по супротивнику, нанесення йому істотного збитку в сучасних

¹ Сунь-цзи. Мистецтво війни / переклад Григорія Латника. Київ: Арій, 2014. С. 24-25.

війнах, очевидно, буде здійснюватися військово-повітряними силами¹. Про це свідчить, зокрема, досвід бойових дій у Перській затоці, Югославії, Північному Кавказі, Афганістані, Іраку, Сирії, Україні. Так, протягом 78-добової операції НАТО проти Югославії було задіяно 1150 літаків НАТО, які зробили 38 000 вильотів, з них 14 000 – бойових. У ході операції «Союзницька сила» на Югославію було скинуто близько 37 000 боєприпасів різного типу². Саме успіхи військово-повітряної кампанії визначили згоду уряду Слободана Мілошевича з умовами НАТО. Значення повітряного простору для досягнення стратегічних цілей підтверджує й російсько-українська війна.

Експерти (К. Вайнбергер, К. Грей, Дж. Екстрім, Д. Кортрайт, М. О'Хенлон, М. Раймашевські, К. Уолл, Р. Фейрхарст, П. Швейцер та ін.³) вважають, що ведення бойових дій сухопутними військами буде істотно ускладнюватися наявністю в потенційних супротивників перспективних засобів завдання ударів на велику глибину в усіх сферах (міжконтинентальні малопомітні бомбардувальники, літаки – носії ударних безпілотних летальних апаратів (БПЛА), кораблі-арсенали, наземні ракетні комплекси великої дальності, трансатмосферні засоби та бойові супутники, оснащені зброєю класу «космос – земля»). Це виразиться в безперервному «виснажливому» впливі на війська під час бойових дій і призведе до зниження їхньої ефективності. Разом з тим застосування нелінійної побудови бойових порядків, їх потайність і мобільність дозволять малим розосередженим підрозділам легко ухилятися від бою, унаслідок чого класичні наземні операції більше нагадуватимуть партизанську війну високої інтенсивності.

На думку західних військових аналітиків (С. Бланк, П. Берген, Р. Бетман, Дж. Бурда, Л. Грінтер, М. Макнейлі, Д. Ротенберг, Б. Шнайдер та ін.⁴), перспективним засобом у майбутньому можуть стати автоматизовані ракетні системи, що доставляються повітрям та розгортаються у віддалених районах та істотно доповнюють

¹ Global air power / edited by John Andreas Olsen. Washington, D.C. : Potomac Books, 2011. xix, 539 p.; Military strategy, joint operations, and airpower : an introduction / Ryan Burke, Michael Fowler, Kevin McCaskey, editors. Washington, DC : Georgetown University Press, 2018. xv, 325 p.; Kainikara S. Air power in the 21st century: enduring trends and uncertain futures. *Australian Defence Force Journal*. 2018. Issue No. 204. P. 15-21 та ін.

² Serbia marks another anniversary of NATO attacks. *B92*. March 24, 2015. URL: https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2015&mm=03&dd=24&nav_id=93575 (accessed date: 02.11.2023).

³ Gray C. H. Peace, war, and computers. New York : Routledge, 2005. xxi, 213 p.; O'Hanlon M. E. The future of land warfare. Washington, D. C. : Brookings Institution Press, 2015. 254 p. та ін.

⁴ Battlefield of the Future: 21st Century Warfare Issues / edited by Barry R. Schneider and Lawrence E. Grinter. Maxwell Air Force Base, Ala. : Air University Press, 1995. vii, 279 p.; McNeilly M. Sun Tzu and the art of modern warfare. New York : Oxford University Press, 2015. x, 311 p. та ін.

можливості багатофункціональних високоточних ударних комплексів далекої дії та надзвичайно ускладнюють для супротивника завдання заволодіння територією. Ракети збільшеної дальності, що використовуються в цих системах, будуть одержувати цілевказівки та команди з БПЛА або від наземних сил. Ці засоби можуть також надати унікальні можливості для передового розгортання (автономність стосовно баз постачання на театрі воєнних дій (ТВД), складність визначення супротивником їхнього місцезнаходження, відсутність обслуговуючого особового складу) і стати істотним доповненням до загальної вогневої сили військ у зонах бойових дій. Наземні сили майбутнього повинні володіти високою вогневою міццю, оперативною мобільністю та захищеністю. Однією з довгострокових перспективних розробок вважається так званий «екзоскелет» – індивідуальна броньована мобільна система, що містить могутній комплект спорядження (озброєння, сенсорні датчики, системи зв'язку, засоби ведення інформаційної війни) і дозволяє окремому солдату пересуватися на перетнутій місцевості зі швидкістю до 60 км/год. Передбачається, що особовий склад, оснащений такими «екзоскелетами», а також мініатюрними БПЛА та помічниками-роботами, успішно діятиме в складі підрозділів мобільної броньованої піхоти, яка десантується з повітря.

На думку військових аналітиків (Дж. Бентам, М. Бойс, Л. Вайлет, Р. Коннор, С. Саркісян, Дж. Толл, Ч. Херн, Ч. Янг¹), характер бойових дій на морі у ХХІ ст. значно зміниться. Використання систем наземного та космічного базування дозволить здійснювати контроль за великими морськими районами. Основним засобом завдання ударів по морських цілях стануть БПЛА наземного базування, морські дрони та ракети. Вважається, що такі засоби боротьби (розвідувально-ударні супутникові системи, БПЛА, морські дрони, мобільні ракетні системи наземного базування) дозволять навіть тим країнам, які американські дослідники відносять до «малих морських держав», контролювати морські простори на значній відстані від своїх берегів, що й підтверджує російсько-українська війна, коли Україна спромоглася витиснути Чорноморський флот

¹America's Armed Forces: A Handbook of Current and Future Capabilities / edited by Sam C. Sarkesian and Robert E. Connor, Jr. Westport, Conn. : Greenwood Press, 1996. x, 475 p.; Bentham J. Navies get their feet wet with UUVs. *IJSS*. 11 September 2023. URL: <https://www.ijss.org/online-analysis/military-balance/2023/09/navies-get-their-feet-wet-with-uuv/> (accessed date: 02.11.2023); Hearn C. G. *Marines: an illustrated history: the U. S. Marine Corps from 1775 to the twenty-first century* / Chester G. Hearn, with contributions by Dick Camp. Minneapolis, MN : Zenith Press, 2015. 224 p. та ін.

Росії в Новоросійськ і далі. Подібна система оборони, що значною мірою спирається на наземну інфраструктуру, матиме нижчий граничний рівень впровадження порівняно з авіаносними з'єднаннями, що дасть можливість деяким країнам «перестрибнути» через «епоху авіаносців» і стати впливовими конкурентами у боротьбі на морі.

Узгоджене застосування перспективних «розумних» мін, датчиків морського базування і малошумних підводних човнів може значно підвищити ефективність подібної оборонної системи, унаслідок чого бойові дії на морі перемістяться в основному в підводну сферу. Головним засобом забезпечення контролю в підводному просторі та боротьби із сильним супротивником, що володіє сучасною протикорабельною зброєю, залишаться, очевидно, багатоцільові підводні човни. Значення підводної війни може зрости багаторазово, якщо морське дно матиме особливу економічну цінність, що призведе до необхідності його позиційної оборони. Підводні кораблі-арсенали, озброєні крилатими та балістичними ракетами у звичайному спорядженні (очікується, що спочатку вони будуть виконуватися в надводному варіанті, а потім, мірою розвитку описаних вище протикорабельних засобів, стануть підводними платформами), можуть стати у майбутньому основними бойовими кораблями флоту. Корабель-арсенал може мати на борту від декількох сотень до тисячі ракет. Передові морські угруповання, що діють розосереджено, також включатимуть кораблі інших класів: підводні носії БПЛА; тральщики, що мають на озброєнні автономні підводні апарати – шукачі мін; підводні десантні кораблі; судна постачання та судна-склади. Встановлення повного панування на морі у боротьбі із супротивником, який має могутню оборонну систему, що поєднує елементи наземного, морського та космічного базування, вимагатиме ведення бойових дій у космосі й на суші для досягнення остаточної перемоги.

По-друге, до збільшення просторових показників збройної боротьби слід додати зростання значення інформаційного континууму. Елвін і Хайді Тоффлери у книзі «Війна та антивійна: як вижити на світанку ХХІ століття»¹ стверджують, що важливою складовою війн ХХІ ст. буде інформаційне протиборство. Це обумовлено тим, що на сучасному етапі розвитку цивілізації інформація відіграє ключову роль у

¹ Toffler A., Toffler H. War and anti-war : survival at the dawn of the 21st century. Boston : Little, Brown, 1993. xiii, 302 p.

функціонуванні суспільних і державних інститутів та житті кожної людини. Інформатизація спричиняє створення єдиного світового інформаційного простору, у межах якого здійснюються виробництво, нагромадження, обробка, збереження та обмін інформацією між суб'єктами цього простору – людьми, організаціями, державами. Цілком очевидно, що можливості швидкого обміну політичною, економічною, духовною, науково-технічною та іншою інформацією, застосування нових інформаційних технологій у всіх сферах суспільного життя та особливо у виробництві й управлінні є безсумнівним благом. Подібно до того, як швидке промислове зростання створило загрозу екології Землі, а успіхи ядерної фізики спричинили небезпеку ядерної війни, так і інформатизація може стати джерелом цілої низки проблем.

Основою інформатизації тієї чи іншої країни є її економічна база, ступінь засвоєння, виробництва та розвитку нових технологій, загальноосвітній рівень населення. Формується якісно нова сфера – інформаційна, що має істотні відмінності, які кардинально виділяють її із системи інших компонентів навколишнього середовища, – це невичерпність і наповненість інфоресурсів, можливість їх швидкого копіювання, переміщення у великих обсягах практично без втрат з високою швидкістю та на величезні відстані, компактність джерел і носіїв інформації, миттєва, але безкровна реакція (відгук) інфосфери на важко ідентифікований (стосовно джерел) вплив та ін.¹ Ця сфера буття стає дуже привабливою для впливу на інші суб'єкти світового співтовариства в ім'я забезпечення власних інтересів. Тому сьогодні досить багато говорять про інформаційне протиборство, інформаційну війну².

На основі аналізу концепцій інформаційної війни за видами збройних сил Об'єднаний комітет начальників штабів США ухвалив документ «Загальні погляди на

¹ Jaeger P.T., Burnett G. Information worlds : social context, technology, and information behavior in the age of the Internet. New York : Routledge, 2010. xii, 200 p.

² Bryczek-Wróbel P., Moszczyński M. The evolution of the concept of information warfare in the modern information society of the post-truth era. *Defence Science Review*. 2022. No. 13. P. 48-62; Information Warfare and the Future of Conflict. URL: https://threatcasting.asu.edu/sites/default/files/2020-07/threatcasting-2020-The%20Future%20of%20Information%20Warfare-WEB_0.pdf (accessed date: 02.11.2023); Жарков Я. Науковий погляд на інформаційне протиборство. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 4. С. 21-22; Інформаційна війна і національна безпека : [колект.] монографія / П. П. Ткачук [та ін.]. Львів : Акад. сухопут. військ, 2015. 264 с.; Калініченко Б.М. Інформаційна війна: чинники ескалації і засоби протидії. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2020. 350 с.; Почепцов Г.Г. Войны новых технологий. Харьков : Фолио, 2020. 601, [1] с.; Требин М.П. Информационная война. *Журналист*. 2000. №4-5. С. 14-19; Фещенко І. В. Інформаційна війна як органічна складова сучасного збройно-політичного конфлікту. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2021. Т. 13. № 1. С. 96-103 та ін.

період до 2010 року» (Joint Vision 2010), у якому розробив концепцію інформаційної війни. До елементів інформаційної війни американські фахівці віднесли: добування розвідувальної інформації, дезінформування, психологічні операції, фізичне руйнування інформаційних ресурсів супротивника (у тому числі з використанням електромагнітного впливу), напади (фізичні, електронні) на його інформаційну структуру, зараження комп'ютерними вірусами його обчислювальних мереж і систем, проникнення в інформаційні мережі тощо, а також відповідні заходи протидії для захисту власних інформаційних ресурсів.

Погляди на організацію та ведення інформаційного протиборства силами та засобами Збройних сил США відображено в польових статутах і директивах військового відомства (FM 90–2: Battlefield Deception; Joint Pub 3–53: Joint Doctrine for Military Deception; FM 33–1: Psychological Operations; Joint Pub 3–53: Doctrine for Psychological Operations та ін). У серпні 1996 р. командування бойової підготовки та розвитку сухопутних військ США видало польовий статут FM 100–6 «Інформаційні операції», у якому представлено доктринальні основи та сформульовано основні принципи використання інформації в умовах бойових дій. Стрижнем статуту FM 100–6 є так звана боротьба із системами управління (C2W – Command and Control Warfare)¹. Аналогічні заходи передбачені сьогодні більшістю країн світу.

Характер розвитку засобів збройної боротьби та організація ведення бойових дій у сучасних умовах свідчать про те, що армії багатьох країн світу сьогодні мають на озброєнні якісно нову зброю – інформаційну й готові до ведення зовсім нового виду війни – інформаційної війни. Так, за даними міністерства енергетики та Агентства національної безпеки США, у наш час понад 120 країн готові до проведення такого виду воєн (наступального або оборонного характеру)². Сьогодні визнано, що мережі передачі даних перетворилися на сучасне поле битви. Інформаційна зброя, стратегію і тактику застосування якої ще необхідно ретельно розробити, буде використовуватися з «електронними швидкостями» при обороні та нападі. Інформаційні технології дозволять забезпечити розв'язання геополітичних криз, не роблячи жодного пострілу.

¹ Struble D. What Is Command and Control Warfare? *Naval War College Review*. 1995. Vol. 48, No. 3. P. 89-98.

² Drone wars: transforming conflict, law, and policy / edited by Peter L. Bergen and Daniel Rothenberg. New York : Cambridge University Press, 2015. P. 117.

Політика забезпечення національної безпеки будь-якої держави та процедури її реалізації повинні бути спрямовані на захист національних можливостей щодо ведення інформаційних воєн і створення всіх необхідних умов для заборони протидіючим державам вести такі війни. Усе це свідчить про те, що саме насильство, трактоване як дія, спрямована на навмисне завдання збитку суб'єктам дії чи речам або знищення останніх, у сучасних умовах створює можливість не переходити до фази знищення, а зупинитися на фазі завдання збитку. Саме інформаційна зброя, яка за своєю сутністю не є засобом фізичного насильства над особистістю, здатна «запускати» могутні матеріально-енергетичні процеси та керувати ними в ім'я досягнення кінцевої мети війни. Сутність впливу інформації саме й полягає в її здатності «запускати» та контролювати матеріально-енергетичні процеси, параметри яких на багато порядків вищі за саму інформацію. Хоч інформація не є засобом фізичного знищення збройних сил, військово-економічного потенціалу супротивника, вона, проте, є засобом насильства, що може призвести до досягнення перемоги над ворогом, тобто досягнення мети війни.

Через свою специфічність інформаційне протиборство є невід'ємною складовою сучасних війн. Його особливістю є те, що воно ведеться постійно, перехід від латентної до відкритої фази інформаційного протиборства здійснюється дуже швидко у зв'язку з величезним арсеналом сил і засобів «подвійного призначення», що наявні в інфосфері тієї або іншої держави і які можуть ними використовуватися для досягнення поставлених цілей. Масштаби інформаційного протиборства настільки грандіозні, що підготовка до нього не може бути спонтанною. Вона повинна мати плановий, систематичний характер, заснований на глибокому знанні законів і закономірностей інформаційного протиборства, принципів його організації.

Мета інформаційного протиборства – забезпечення необхідного рівня власної національної безпеки в усіх сферах суспільного життя та максимальне зниження рівня захищеності національної безпеки конфронтуючої сторони¹. Досягти цього можна шляхом вирішення низки завдань, основними з яких є ураження об'єктів інформаційного середовища конфронтуючої сторони і захист власної інфосфери, через

¹ Van Vuuren, R. Information warfare as future South African national security threat. *Dissertation of Philosophy (PhD) in Futures Studies*. Stellenbosch: Stellenbosch University, 2016. P. 19-20.

яку може виявлятися безпосередній і опосередкований вплив на соціум. Вирішення цих завдань здійснюється за допомогою застосування інформаційної зброї.

Інформаційна зброя – це сукупність засобів, призначених для порушення (копіювання, перекручення або знищення) інформаційних ресурсів на стадії їх створення, обробки, поширення та збереження. Характерними рисами інформаційної зброї можна вважати: асиметрію (завдяки якій окремих елемент може виявитися сильнішим за всю систему); мімікрію (відповідно до якої інформаційна зброя повторює за формою типовий елемент певної системи, але має при цьому інший зміст); адаптацію (яка дозволяє змінювати середовище відповідно до вимог змісту, що вводиться). Американці першими оцінили величезну руйнівну силу інформаційної зброї в сучасних умовах. Відомий експерт у галузі ведення інформаційних воєн Ф. Коен підрахував, що 10 хакерів зі 100 тис. дол. можуть протягом декількох тижнів завдати серйозної шкоди американській інформаційній структурі аж до її паралізації. 20 хакерів із 1 млн. дол. протягом двох тижнів можуть поставити США на коліна. А 100 хакерів із 30 млн дол. досить для руйнування всієї інформаційної структури США, після чого знадобиться кілька років для проведення комплексу відбудовних робіт.

Можна виділити два основних об'єкти впливу інформаційної зброї. Перший – антропогенний (власне людина, її інтелект і масова свідомість соціуму). Реалії сучасного буття свідчать, що вплив безпосередньо на людину дозволяє успішно реалізовувати мету інформаційного протиборства. Як свідчать дослідження, що проводилися наприкінці ХХ ст., в умовах повсякденної діяльності військ психічне порушення спостерігається у 4–6% особового складу, під час виконання завдань навчально-бойової діяльності – від 15 до 20%, у ході бою – від 30 до 86% (залежно від інтенсивності, кількості поранених та вбитих)¹. Другий об'єкт впливу інформаційної зброї – техногенний (програмне та власне інформаційне забезпечення; програмно-апаратні та телекомунікаційні засоби, канали зв'язку, що забезпечують циркуляцію інформаційних потоків та інтеграцію систем управління тощо). Найбільш вразливими елементами інфраструктури є телекомунікаційні вузли, центри супутникового зв'язку та канали міжнародного інформаційного обміну.

¹ Inoue C., Shawler E., Jordan C.H., Moore M.J., Jackson C.A. Veteran and Military Mental Health Issues. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK572092/> (accessed date: 02.11.2023).

Засоби безпосереднього інформаційного впливу на людину, соціальні групи та соціум у цілому почали розроблятися в рамках концепції «психологічних воєн». Цей термін уперше ввів у науковий обіг у 1920 р. британський історик Дж. Фуллер, який аналізував період Першої світової війни. Саме в цей період почали розроблятися теоретичні основи впливу на психіку людини, масову свідомість і проходили апробацію практичні методики в ході проведення різних «психологічних операцій» (цей термін уперше зафіксований в американських планах війни з Японією, його вжив капітан, а згодом контр-адмірал Е. Захаріас¹).

Сьогодні в багатьох країнах ведуться розробки нових видів інформаційної зброї, яка б безпосередньо впливала на психіку людей, керувала їхньою поведінкою. Щоправда, за даними зарубіжних джерел, стійких і прогнозованих способів управління колективною поведінкою людей поки що не знайдено. Широкої популярності набув підписаний президентом США в 1953 р. план «Національної психологічної війни», у рамках якого Пентагон і ЦРУ мали реалізувати найсекретнішу програму «Мк-ультра» («надрозумовий контроль»). Про її масштаби можна судити хоча б із того, що до 1978 р. в її реалізацію було залучено 44 університети, 15 коледжів, близько 50 компаній, 10 лікарень тощо. Аналогічні програми були розгорнуті в СРСР, Франції, Японії та інших країнах. Досягнення в цій галузі такі, що можна говорити про певну ефективність «зомбування» (програмування поведінки, діяльності) окремих людей. Зомбування досягається цілим комплексом заходів і засобів, серед них можна назвати хімічні (нейролептики, ліки), обробка населення засобами масової інформації, психотронний вплив. Під психотронним впливом розуміють цілеспрямований вплив електромагнітних полів і хвиль електронних приладів на людину з метою зміни її реакцій на життєві ситуації, які виникають у процесі життєдіяльності. При цьому відбувається порушення морфологічної будови клітин і тканин організму. Комітет екології житла Російської Федерації заявляв, що і в Радянському Союзі була ціла програма, створена спецслужбами під керівництвом колишнього ЦК партії й названа операцією «Зомбі». Як вважають фахівці даного комітету, ця програма передбачала

¹ Див.: Zacharias E. M. Secret missions : the story of an intelligence officer. Annapolis, Md. : Naval Institute Press, 2003. xiv, 433 р.

зомбування або психотронну обробку великої кількості людей¹.

Значний інтерес у деяких країнах виявляється до вдосконалення технічних та інших засобів ведення інформаційних і психологічних операцій, таких, наприклад, як голографічне зображення в атмосфері, голосові синтезатори, що дозволяють складати провокаційні повідомлення, передавати їх голосами лідерів різних держав і поширювати через електронні ЗМІ. Закордонні фахівці вважають, що такі засоби фізичного та психологічного впливу на людину при 10% ефективності здатні викликати панічний стан навіть у добре організованому колективі. Сьогодні досить ефективно можуть використовуватися сучасні світові інформаційні мережі, зокрема Інтернет, де можна створювати власні сайти, на електронних сторінках яких відбивати своє бачення проблем, а також підкидати брехливу інформацію на чужі сторінки.

Поряд із новими видами інформаційної зброї можуть використовуватися й старі, що добре зарекомендували себе, – листівки, інформаційні повідомлення пересувними радіотрансляторами, різними ЗМІ. Наприклад, про використання спеціальних боєприпасів, що начиняються листівками-звертаннями, відомо ще з часів світових воєн. Уже в Першу світову війну на супротивника за місяць викидалося понад 5 млн листівок; цей досвід був продовжений і в ході Другої світової війни. Після її закінчення він аж ніяк не був «зданий в архів», а тільки вдосконалювався. За сім років війни у В'єтнамі армією США було скинуто по 1500 листівок на кожного жителя Північного та Південного В'єтнаму, що разом склало майже 50 млрд штук². У ході війни в Перській затоці тільки США скинули 29 млн листівок, фактично по 50–60 екземплярів на кожного іракського солдата, який перебував на той момент у зоні бойових дій. Вважають, що від 60–80 тис. солдатів здалися в полон саме через проведення таких інформаційних операцій.

З урахуванням характерних особливостей інформаційної зброї, комплексності застосування її різних видів наслідки її застосування для країн, що стали об'єктами нападу, досить важко пролонгувати, і, хоч на перший погляд не відчутні, вони можуть бути настільки руйнівними, що об'єкт нападу просто перестане існувати. Так,

¹ Див.: Мягченков А. Зомби. *Космич. век.* 2000. №2. С. 22–29.

² Spector R.H. Vietnam War, 1954–1975. *Britannica*. Sep. 30, 2023. URL: <https://www.britannica.com/event/Vietnam-War> (accessed date: 02.11.2023).

наприклад, у наш час з боку Росії стосовно України, що потенційно виступала всупереч російським гегемоністським пориванням, з початку 2000-х років проводиться так звана консцієнтальна операція. Це узгоджена за цілями, завданнями і часом система інформаційно-пропагандистських і психологічних заходів, проведених із застосуванням засобів масової інформації, культури, мистецтва тощо, зокрема психотропних і психотронних, як правило, протягом тривалого періоду часу за ретельно розробленим сценарієм¹. Основними об'єктами інформаційних і психологічних операцій є військово-політичне керівництво, окремі соціальні групи та верстви населення, національні меншини, засоби масової інформації, видатні представники наукової інтелігенції, культури, мистецтва, релігії, військова організація країни в цілому. Операція має за мету руйнування свідомості та менталітету народу України й перетворення його на населення, що не здатне та не бажає відбивати інформаційно-психологічні удари. Основна роль у цій операції надається психологічним методам впливу на підсвідомість особистості через інформаційні керовані системи (Інтернет, шоу-бізнес, театр, кіно, ЗМІ тощо). Тобто якщо спробувати уявити собі в найзагальнішому вигляді механізм впливу інформаційної зброї на людину, соціальну групу та соціум у цілому, то він може виглядати таким чином. Існує певний модус буття суб'єкта соціальної дійсності, що є єдністю усвідомленого і неусвідомленого, слова і справи, теорії і практики. І все різноманіття та особливості духовно-практичної діяльності саме цього суб'єкта можуть стати об'єктом латентної або відкритої (залежно від обставин) інформаційної атаки представниками протидіючої сторони. Завдяки впливу на свідомість і підсвідомість, деформації смислоутворюючих понять цього суб'єкта, артикуляції, а потім спробі реалізації на практиці нових цінностей, що згодом спробують витіснити старі, буде запущений ентропійний процес, який перетворить на ніщо саме цей суб'єкт (яскравий приклад цьому – доля колишнього СРСР).

Основними видами інформаційної зброї, що впливають на техногенну складову інфосфери, можна вважати: комп'ютерні «віруси» – спеціальні програми, що прикріплюються до програмного забезпечення комп'ютерів, знищують, спотворюють

¹ Требін М.П. Сучасний світ і його війни. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Політологія*. 2016. №2 (29). С. 14.

або дезорганізують їх функціонування, мають здатність передаватися по лініях зв'язку, мережах передачі даних, виводити з ладу системи управління тощо; «логічні бомби» – програмні заставні пристрої, які заздалегідь упроваджуються в інформаційно-управлінські центри військової або цивільної інфраструктури, щоб за сигналом або у встановлений час привести їх у дію. Їх відмінність від комп'ютерних «вірусів» полягає в тому, що існує різновид «бомб», які вводяться в мікропроцесори чи мікросхеми пам'яті на рівні кристалів, що не виявляються засобами програмної діагностики. У певний час або за зовнішнім сигналом ці «логічні бомби» передаються на твердий диск і починають руйнування програмного забезпечення комп'ютерів у мережах. Інший різновид «логічних бомб» – записана в мікросхемах програма, що зламає захист від несанкціонованого доступу. Вона дає можливість зчитувати інформаційні ресурси супротивника без їх видимого руйнування для отримання розвідувальної інформації. За допомогою такої програми можна цілеспрямовано змінювати інформацію, якою користується супротивник, з метою його дезінформації. Як пише американська преса, ЦРУ розробило й почало здійснювати програму, за якою всі мікросхеми, що можуть бути використані у військовій техніці інших країн і постачаються із США та інших західних країн, повинні зберігати у своїй пам'яті «логічні бомби». Система одержала назву *chipping*. Яскравим свідченням застосування такого виду інформаційної зброї став факт неможливості застосування Іраком проти багатонаціональних сил закуплених у Франції систем ППО. Їхнє програмне забезпечення містило «логічні бомби», які були активовані з початком бойових дій; засоби придушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікації інформації в каналах державного і військового управління; засоби нейтралізації тестових програм; різного роду помилки, що вводяться свідомо в програмне забезпечення об'єкта; засоби радіоелектронної боротьби, спрямовані на радіопротидію та радіоперехоплення.

У сучасних умовах у засобів радіоелектронної боротьби з'явився новий об'єкт – комп'ютерні мережі та самі комп'ютери. Завдання залишилося старим – перешкоджання та придушення інформації, що циркулює в мережах. Ситуація дещо ускладнюється використанням оптоволоконних кабелів, якими циркулюють не потоки електронів, а світлові імпульси. Як пише іноземна преса, уже створено могутні

генератори електромагнітного випромінювання, що мають перетворювачі електричних сигналів у світлові. Проходять випробування системи руйнування оптоволоконних кабелів за допомогою лазерів. Універсальність, потайність, багатоваріантність форм програмно-апаратної реалізації, радикальність впливу, достатній вибір часу та місця застосування, нарешті, економічність роблять інформаційну зброю надзвичайно небезпечною: вона легко маскується під засоби захисту, наприклад, інтелектуальної власності; вона дозволяє вести наступальні дії анонімно, без оголошення війни. Так виявляється новий характер війни інформаційної епохи.

Організація та ведення інформаційного протиборства базуються на відповідних законах, закономірностях і принципах. До основних законів інформаційного протиборства можна віднести: закон визначальної ролі його політичних цілей; закони залежності його ходу та результату від економічних, соціально-політичних, науково-технічних і військових можливостей протиборчих сторін. На основі знання законів і закономірностей, а також набуття досвіду в результаті практичної діяльності виробляються принципи ведення інформаційного протиборства, тобто загальні науково обґрунтовані положення, правила, рекомендації щодо його підготовки та ведення, а також керівництва його силами та засобами¹.

Створення керованої, «розумної» зброї призводить до того, що й збройна боротьба стає «керованою». Застосування найновітнішої зброї, у тому числі з космосу, дає можливість проведення «хірургічно» точних ударів в операції будь-якого масштабу. За таких умов ураження найважливіших об'єктів і цілей досягається гарантовано в лічені хвилини незалежно від їх віддаленості від державного кордону та місця розташування. Таким чином, можна стверджувати, що однією із закономірностей розвитку сучасної військової справи є реалізація на практиці прямої індуктивної схеми *«від керованої зброї до керованої збройної боротьби та до керованої війни»*. Керованість збройної боротьби досягається, окрім застосування «розумної» зброї, цілим комплексом заходів на її підготовчому й основному етапах, насамперед створенням вигідної та контрольованої обстановки, рефлексивним керуванням

¹ Требін М. П. Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. №2 (16). С. 188–198.

супротивником тощо. Війни в зоні Перської затоки та в колишній Югославії є провісниками майбутніх «керованих воєн».

Завдяки цьому чиннику відбувся перехід від одиничних та автономних одиниць зброї до автоматизованих комплексів і систем – розвідувально-вогневих (розвідувально-ударних), інформаційно-бойових тощо. Бойові системи зі штучним інтелектом стають головним знаряддям збройної боротьби. Саме цілеспрямоване використання інформації детермінує створення бойових систем озброєння далекої та глобальної дії, що слугує матеріальною передумовою проведення об'ємної багатосферної операції та розробки її теорії. Нові інформаційні системи й технології – Інтернет, мобільний телефонний зв'язок, глобальна навігація, волоконні та бездротові мережі передачі даних – дедалі збільшують потенційні можливості інформаційного впливу у війні. Сучасні армії значно залежать від інформації, тому їх цілком можливо привести в небоєдатний стан засобами радіоелектронного, інфрачервоного та інших засобів придушення. Не знищуючи живу силу, така зброя може повністю паралізувати роботу інформаційних засобів і мереж, тому захист власних інформаційних ресурсів слід розглядати як складову частину бойової готовності збройних сил.

По-третє, зростання значення космічного простору. Характеризуючи його фізичні властивості, слід зазначити наявність у його середовищі глибокого вакууму, жорсткого ультрафіолетового випромінювання, сонячного вітру, частинок високих енергій, космічної речовини у формі метеорного пилу та великих метеоритів. Найважливішими чинниками космічного простору, вплив яких необхідно враховувати під час організації будь-якої діяльності в його межах, є: магнітне поле Землі, Сонця, планет, наявність радіаційних поясів (часток високих енергій, захоплених і утримуваних магнітним полем) і, нарешті, гравітація та невагомість. Космічна діяльність держави – це свідчення високого рівня науково-технічного прогресу. У наш час космічною діяльністю займаються понад 130 держав, 20 з яких здійснюють запуск власних орбітальних засобів національними або орендованими носіями. Ринок військово-космічної промисловості в 2021 р. оцінювався приблизно в 740 млрд дол., а

до 2025 р. перетне позначку 1 трлн дол. США¹.

23 березня 1983 р. президент США Рональд Рейган оголосив про запуск програми Стратегічної оборонної ініціативи, яка згодом отримала назву «програми зіркових воєн». Вона привернула колосальну увагу світової спільноти, оскільки передбачала військове використання космосу². Незважаючи на те, що проєкт прожив відносно недовго і в 1991 р. був офіційно завершений, він залишив по собі незабутній слід і позначив цілком доступну для огляду реальність протистояння в космічному просторі в майбутньому. Сьогодні стрімкий розвиток технологій, нестабільна військово-політична ситуація, агресивна політика деяких країн знову повертають нас до ще не забутих обставин минулого, але вже в новій, більш небезпечній обстановці.

Як відомо, освоєння космічного простору набагато розширило сферу застосування збройних сил - як у контексті розвідки, позиціонування та своєчасного попередження про ракетний напад та виявлення ядерних вибухів, так і в питаннях розміщення зброї в космосі та проведення бойових дій за межами звичного для нас довкілля³. Космос сьогодні – це забезпечення високої бойової ефективності більшості засобів збройної боротьби, у тому числі й високоточної зброї. Досвід війни в Перській затоці свідчить про високу ефективність застосування космічних засобів у досягненні кінцевого результату. До початку повітряної наступальної операції космічна розвідка (ШСЗ «KH-11», «Lacrosse», «Ferret») забезпечила розкриття об'єктів Іраку, виявлення й визначення місця розташування засобів радіовипромінювання. Управління авіацією здійснювалося з використанням систем супутникового зв'язку FLTSATCOM (Fleet Satellite Communications System) і космічної навігаційної системи NAVSTAR, що забезпечило високу точність (до 10–15 м) визначення місця розташування літаків-носіїв. перехоплення іракських балістичних ракет «Ель-Хусейн» стало можливим за рахунок комплексного використання космічної системи раннього виявлення IMEWS, інформація з якої через супутники зв'язку практично в реальному часі доводилася до наземних командних пунктів і вогневих засобів (ЗРК «Patriot»). У ході іншої операції в

¹ Спецпроєкт «Звездные войны. Человечество готовится ко Второй космической войне (да, первая уже была)». *Liga.net*. 07.06.2021. URL: <https://www.liga.net/world/articles/zvezdnye-voyny-chelovechestvo-gotovitsya-ko-vtoroy-kosmicheskoy-voyne-da-pervaya-uje-byla> (дата обращения: 02.11.2023).

² Westwick P.J. "Space-Strike Weapons" and the Soviet Response to SDI. *Diplomatic History*. 2008. Vol. 32, No. 5. P. 955-979.

³ Bethé H.A., Garwin R.L., Gottfried K., Kendall H.W. Space-based Ballistic-Missile Defense. *Scientific American*. 1984. Vol. 251, No. 4. P. 39-49.

зоні Перської затоки («Лис пустелі») застосування космічних засобів розвідки сприяло знищенню 85% усіх атакованих об'єктів. Сьогодні цілком реально уявити таку ситуацію, коли лазери наземного базування атакують супутники зв'язку на низьких орбітах, ракети, запущені з бортів кораблів і літаків, знищують навігаційні супутники, а супутники-камікадзе нейтралізують найважливіші розвідувальні апарати. Майбутня стратегічна військово-космічна операція як проти окремих країн, так і блоків з високою ймовірністю може піти за схожим сценарієм. Її метою на початковому етапі, як мінімум, буде порушення систем державного та військового управління, знищення важливих об'єктів військово-промислового комплексу, зрив розгортання угруповань військ противника та ін. З огляду на ці ризики багато країн світу – особливо найрозвиненіші - приділяють все більше уваги космічному простору.

Перспективна програма США «Космічні ударні системи та засоби протиракетної оборони» передбачає розгортання в космосі та повітряному просторі звичайних (неядерних) бойових ударних систем, здатних вражати космічні апарати (КА) та міжконтинентальні балістичні ракети (МБР) противника¹. Передбачається, що довкола Землі буде створено мережу супутників, які відстежуватимуть усі ракетні пуски й матимуть можливість вражати стартуючі ракети лазерним променем з космосу або з борту літака. Якщо ракета з боєголовкою вийде в космос, вона буде вражатися кінетичною зброєю. Крім того, КА супротивника в ближньому космосі зможуть знищуватись перспективними протиракетними дальнього перехоплення так званих нестратегічних систем протиракетної оборони (ПРО) чи ПРО на ТВД.

Так, у серпні 2019 р. у США офіційно заснували Космічне командування, про створення якого Дональд Трамп уперше оголосив ще в березні 2018-го. Після підписання відповідного президентського указу, подальших бюрократичних процедур та призначення Сенатом керівництва в Сполучених Штатах з'явився шостий вид збройних сил. При цьому його командування перебуває під юрисдикцією ВПС, аналогічно до того, як морські піхотинці підкоряються флоту. Президент США назвав основною причиною створення космічних військ необхідність протистояти новим викликам безпеки країни, зокрема можливим атакам на американські супутники з боку

¹ Space-based Missile Defense. *Union of Concerned Scientists*. Aug. 30, 2018. URL: <https://www.ucsusa.org/resources/space-based-missile-defense-0> (accessed date: 02.11.2023).

китайців та росіян. Станом на 20 вересня 2019 р. новий вид збройних сил нараховував понад 38 тис. осіб у 134 офісах у різних країнах світу. До командування увійшли вісім космічних крил, 24-а Повітряна армія, а також низка центрів та управлінь¹. Його основні функції - організація, навчання та оснащення боєздатних космічних і кіберпросторових сил, нагляд за мережевими операціями ВПС, управління глобальною мережею супутників, запуск ракет для виведення апаратів на орбіту, надання військам можливості позиціонування, навігації, таймінгу, зв'язку, ракетного попередження тощо. Бюджет Космічного командування у 2023 р. складав 26 289 848 000 дол. США². Відповідно до військово-космічної стратегії головними завданнями Збройних сил США визначено: безперервний контроль космічної обстановки та контроль глобальної обстановки космічними засобами США; активне забезпечення вільного доступу США в космічний простір для ведення в ньому військової та іншої діяльності (у космосі, з космосу та через космос); захист та оборона космічних засобів та систем США від будь-якої дії з боку космічних та інших засобів противників; стратегічна протиракетна та інші види оборони США космічними оборонними засобами та перешкоджання військовому доступу у відкритий космос ймовірних супротивників та розгортання ними в космосі військових наступальних засобів, а також застосування таких засобів у космосі та з космосу проти США³.

Основними завданнями бойових космічних засобів під час ведення воєнних дій з космосу з метою завдання втрат супротивнику на континентальних, океанських і морських ТВД, а також у повітряному просторі, на думку американських фахівців, має бути ураження: наземних угруповань космічних сил і засобів (елементів позиційних районів частин запуску та управління, обробки інформації та інших об'єктів); стаціонарних і мобільних угруповань стратегічних ядерних сил (пускових установок, пунктів управління та інших об'єктів); мобільних угруповань надводних кораблів і підводних човнів; літаків стратегічної авіації на аеродромах і в повітряному просторі; важливих об'єктів стратегічного призначення; живої сили, озброєння та військової

¹Космическое противостояние современности. Ч. 1. *Defense Express*. 13 березня 2020. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/kosmicheskoe_protivostojanie_sovremennosti_ch1-336.html (дата звернення: 02.11.2023).

²H.R.2617 - Consolidated Appropriations Act, 2023. *Congress.gov*. URL: <https://www.congress.gov/117/plaws/publ328/PLAW-117publ328.pdf> (accessed date: 02.11.2023).

³Space Capstone Publication. Space Power. Doctrine for Space Forces. Headquarters United States Space Force. June 2020. xv, 64 p. URL: https://www.spaceforce.mil/Portals/1/Space%20Capstone%20Publication_10%20Aug%202020.pdf (accessed date: 02.11.2023).

техніки, а також виставлення активних перешкод радіоелектронним засобам, глобальний вплив на природне середовище території супротивника. Окрім того, військові аналітики (Дж. Барнетт, К. Грей, Б. Мазанек, Ф. Фінеллі, Дж. Шелдон та ін.¹) вважають, що за допомогою космічних засобів можуть бути вирішені такі завдання, як глобальний і локальний контроль з космосу за станом і динамікою дій угруповань військ (сил флоту) в будь-якому регіоні світу, інформаційний, координатно-метричний та інші види забезпечення їхніх дій; управління ними з єдиного центру, віддаленого на будь-яку відстань від регіону бойових, оперативних або стратегічних дій, при забезпеченні більшої самостійності прийняття рішень усіма ланками органів військового управління.

Для завдання ударів з космосу по наземних об'єктах, за прогнозами американського командування, будуть використовуватися: повітряно-космічні літаки, орбітальні платформи, високоенергетичні лазери космічного, повітряного та наземного базування, ядерна зброя третього покоління. У зарубіжній пресі зазначається, що технічна реалізація програм зі створення повітряно-космічних літаків і космічних платформ можлива не раніше 30-40 рр. XXI ст. (роботи зі створення таких літаків почалися в 1982 р.). Як зброю на них передбачається використовувати звичайні засоби ураження (бомби в інертному спорядженні, виготовлені з високоміцного матеріалу й такі, що мають теплозахисне покриття, касетні бойові частини або боєголовки). Не виключений варіант оснащення електромагнітною гарматою для боротьби з авіаційними засобами супротивника. Ефективне ураження наземних (морських) об'єктів можливе за допомогою звичайних засобів ураження – бомб. У цілому такі літаки можуть застосовуватися для завдання ударів по об'єктах наземного, морського, повітряного та космічного базування, ведення стратегічної розвідки та здійснення контролю космічного простору. На думку американських військових фахівців, орбітальні платформи можуть оснащуватися такими самими засобами ураження, як і повітряно-космічні літаки, однак вони навряд чи стануть основними засобами завдання ударів з космосу. Сьогодні у світі активно ведуться роботи щодо розробки лазерної

¹ Barnett J.R. Future War: An Assessment of Aerospace Campaigns in 2010. Alabama : Air University Press, 1996. 169 p.; Gray C.S. The Future of Strategy. Cambridge, UK ; Malden, MA : Polity, 2015. ix, 150 p.; Mazanec B.M. The evolution of cyber war: international norms for emerging-technology weapons. Lincoln : Potomac Books, an imprint of the University of Nebraska Press, 2015. xiv, 329 p. та ін.

зброї космічного базування. У 2017 р. військово-морський флот США здійснив успішні випробування Laser Weapons System (LaWS), першої лазерної зброї у світі, яка також може використовуватись у космосі. LaWS вражає ціль у 50 тисяч разів швидше за міжконтинентальні балістичні ракети. США створили багаторазовий космічний безпілотний літальний апарат Boeing X-37, який 12 листопада 2022 р. завершив 908-денний політ у космосі. Збройні сили США планують розгорнути до 2029 р. у ближньому космосі орбітальне супутникове угруповання з метою «захисту від ударів гіперзвукових ракет ймовірного противника». При цьому космічні апарати будуть розосереджені на середній навколоземній орбіті (тобто нижче геостаціонарної), що дозволить вести розвідку за пусками крилатих, балістичних та гіперзвукових ракет.

Особливу увагу приділяє космосу й головний конкурент США - Китай. На думку американських військових, Пекін прагне «перетворити КНР на космічну державу в усіх аспектах». Сьогодні Китай має свій аналог GPS – систему позиціонування Beidou, свою версію МКС – орбітальну станцію Tiangong. Роботи ведуться і над розгортанням майбутньої альтернативи Starlink - низькоорбітального супутникового сузір'я Guowang із понад 12 000 супутників на низькій навколоземній орбіті, а також ракет-носіїв Tianlong-3 зі зворотним першим щаблем¹. Список космічних досягнень і планів Китаю значний: посадка місячного зонда на темний бік супутника Землі в 2019 р., посадка марсохода в 2021-му, перший пілотований політ на Місяць до 2030 р. тощо. У 2015 р. керівництво КНР розробило військову стратегію, відповідно до якої Народно-визвольна армія Китаю (НВАК) має бути здатна проводити військові операції, у тому числі в космосі та кіберпросторі. У КНР невдовзі мають з'явитися космічні війська. Частиною військових реформ, оголошених у 2015 р., стало створення у КНР Сил стратегічного забезпечення (ССЗ), призначених для інтеграції кіберпростору, космосу та РЕБ під час проведення об'єднаних військових операцій. Китай має у своєму розпорядженні стійку мережу засобів для спостереження за космічним простором. Ці засоби здійснюють пошук, відстеження та зняття характеристик супутників на всіх земних орбітах, можуть здійснювати: дальнє виявлення МБР, контроль безпеки

¹ Космическая программа Китая. Часть 2: главный фаворит новой космической гонки. *Max Polyakov Space*. 23 августа 2023. URL: <https://maxpolyakov.com/ru/kosmicheskaya-programma-kitaya-ch-2/> (дата звернення: 02.11.2023).

космічних польотів, визначення аномальних характеристик супутників і контроль за станом космічного сміття. Пекін розглядає системи та засоби ведення РЕБ у космосі як основний засіб для придушення засобів противника або введення його в оману про свої справжні наміри. НВАК використовує постановку радіоперешкод та технології придушення сигналів систем зв'язку, РЛС та систем GPS-навігації під час проведення військових навчань. Китай продовжує розробляти системи – постановники перешкод проти захищених військових систем супутникового зв'язку. Крім цього, Пекін здійснює розробки лазерної зброї, розвиває протисупутникові ракети для завдання ударів по супутниках тощо.

Поки що залишається в трійці лідерів освоєння космічного простору Росія. Її орбітальне супутникове угруповання на 2022 р. складалося зі 106 апаратів. Вона має свою супутникову систему навігації – Глонасс. У 2015 р. у Збройних силах Росії з'явився новий вид - повітряно-космічні сили, куди як рід військ входять космічні війська. Космічні війська вирішують широкий спектр завдань, основними з яких є: спостереження за космічними об'єктами та виявлення загроз у космосі та з космосу, а за необхідності – парировання таких загроз; забезпечення вищих ланок управління достовірною інформацією про виявлення стартів балістичних ракет та попередження про ракетний напад; здійснення запусків КА на орбіти, управління супутниковими системами військового та подвійного (військового та цивільного) призначення в польоті та застосування окремих з них на користь забезпечення російських військ (сил) необхідною інформацією; підтримання у встановленому складі та готовності до застосування супутникових систем військового та подвійного призначення, засобів їх запуску та управління, а також низка інших завдань.

Сьогодні Росія інтенсивно розвиває проєкти в галузі космічних озброєнь. Наприклад, безпілотний комплекс «Авангард». Це ракета-носій, яка зі стратосфери може випускати гіперзвукові ракети по цілях на землі та воді, долаючи ПРО супротивника. Крім того, Москва, за різними даними, також нібито розробляє маневрені супутники-вбивці, призначені для знищення інших космічних об'єктів. Такий КА можна забезпечити лазером або навантажити вибухівкою, наблизившись до ворожого військового супутника, він може його знищити. Крім цього, у Росії

розробляється комплекс протиракетної та протикосмічної оборони ПРО А-235 («Нудоль»), лазери та системи РЕБ якого здатні порушити роботу супутникової електроніки.

Космічні програми провідних країн світу зумовлюють необхідність превентивного опрацювання теоретичних засад нових форм ведення воєнних дій у космосі, зокрема таких, як протисупутниковий бій, систематичні бойові дії зі знищення об'єктів інфраструктури держави, орбітальна супутникова битва, протикосмічна операція та ін. У ході цих операцій основні зусилля зосереджуватимуться на дезорганізації системи управління противника шляхом знищення наземної інфраструктури, що забезпечує дії космічних сил та засобів.

По-четверте, розширення спектру застосовуваних засобів збройної боротьби, серед яких істотно зростає значення зброї на нових фізичних принципах, а також високоточної, гіперзвукової, кіберзброї, інформаційно-керуючих систем, роботизованих комплексів військового призначення, безпілотних літальних та автономних морських апаратів, штучного інтелекту в системах підтримки прийняття рішень, управління військами (силами) та озброєнням, військової та спеціальної техніки.

У ході проведення воєнних операцій у війнах майбутнього ставка робитиметься на засоби збройної боротьби, що працюють на нових фізичних принципах (НФП)¹. Застосування зброї на НФП передбачає миттєву поразку противника на великій відстані за рахунок перенесення спрямованої енергії. Це може бути *лазерна зброя* – доставка до об'єкта ураження енергії електромагнітного випромінювання гамма, рентгенівського, ультрафіолетового, видимого чи інфрачервоного діапазонів довжини хвиль; *радіочастотна зброя* – доставка до об'єкта ураження енергії електромагнітного випромінювання радіочастотного діапазону довжини хвиль (надвисокочастотна зброя, інфразвукова зброя та ін.); *пучкова (прискорювальна) зброя* – доставка до об'єкта

¹ Горішіна О.В., Довгополий А.С., Кисель П.І., Луханін М.І., Нарожнов В.В., Овсяннікова Т.М., Швець А.В. Тенденції та перспективи розвитку зброї, заснованої на нетрадиційних принципах дії. *Військово-технічний збірник*. 2016. № 15. С. 69-75; Ковтуненко О.П., Богучарський В.В., Слюсар В.І., Федоров П.М. Зброя на нетрадиційних принципах дії (стан, тенденції, принцип дії та захист від неї) : [монографія]. Полтава : ПВІЗ, 2006. 247 с.; Терещенко А.М., Овчаренко І.В., Яльницький О.Д., Купрій В.М. Основні напрями розробок зброї на нових фізичних принципах. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2013. № 3(12). С. 177-181; Belous V. Weapons of Mass Destruction Based on New Physical and other Principles. *World Affairs: The Journal of International Issues*. 2007. Vol. 11, No. 2. P. 94-114 та ін.

ураження спрямованих пучків високоенергетичних заряджених або нейтральних частинок, прискорених майже до швидкості світла. Усі ці види зброї забезпечують практично миттєву доставку до цілі вражаючої енергії, причому дальність ураження може вимірюватися багатьма сотнями кілометрів¹. Реалізація такого принципу ураження об'єктів потенційним супротивником може докорінно змінити характер майбутньої війни. Застосування ним такої зброї дозволить вражати об'єкти без їх фізичного руйнування, обмежити застосування звичайних засобів збройної боротьби, а також скоротити час проведення операції до кількох хвилин. Не вбиваючи людей, така зброя може порушувати роботу телефонів, радіолокаторів, комп'ютерів, інших засобів зв'язку, наведення, навігації та управління. Передбачається також використовувати «інгібітори згоряння», що зупиняють двигуни машин, а також хімікати, що руйнують шини автомобілів і літаків, якщо їх розпорошувати на дорогах і аеродромах. Акцент робиться на те, щоб за допомогою подібних засобів паралізувати війська, не знищуючи їх.

Реалії російсько-української війни свідчать, що провідним засобом збройної боротьби як сучасності, так і майбутнього буде високоточна зброя (ВТЗ) . Перший досвід її застосування отриманий армією США в ході війни у В'єтнамі, де літаки F-4D керованими авіаційними бомбами (КАБ) зруйнували з першого вильоту два мости через річку Ялудзян. Удари по них завдавалися і раніше, на що було витрачено (на кожний міст) понад 4000 звичайних фугасних бомб і некерованих ракет, але мости продовжували функціонувати². Такі результати вразили й змусили воєнну промисловість усіх країн світу активно включитися у створення нових зразків ВТЗ.

Через 19 років саме абсолютна перевага багатонаціональних сил у ВТЗ, а саме наявність крилатих ракет морського базування «Tomahawk», зенітно-ракетних комплексів (ЗРК) «Patriot», космічних систем розвідки, цілевказівки та навігації, перевага в сучасних типах літаків (13:1), бойових вертольотах (16:1), новітніх танках (4,3:1), у війні в Перській затоці 1991 р. нейтралізувала перевагу іракської армії за кількістю дивізій (65 проти 16), гармат і мінометів (8300:4000) та іншого традиційного

¹ Del Monte L.A. War at the speed of light : directed-energy weapons and the future of Twenty-First Century warfare. Lincoln : Potomac Books, 2021. xi, 269 p.

² The Air Force in the Vietnam War. URL: <https://secure.afa.org/Mitchell/reports/1204vietnam.pdf> (accessed date: 02.11.2023).

(застарілого) озброєння та визначила «однобічний» характер бойових дій. В операції «Буря в пустелі» тільки британські ВПС використали понад 1000 КАБ. Стратегічні бомбардувальники США зробили 35 пусків керованих ракет по найважливіших об'єктах Іраку¹. Через сім років в операції «Лис пустелі» щодоби використовувалося понад 250 високоточних боєприпасів, з них 90 крилатих ракет (КР) повітряного базування та 325 ударних ракет «Tomahawk»². Відбулося також збільшення масштабів використання безпілотних літальних засобів у ході вогневого ураження супротивника. Якщо в операції «Буря в пустелі» співвідношення пусків КР і літако-вильотів становило 1:10 в одному ударі, то в операції «Лис пустелі» воно доходило до 1:1,3. Із 555 ударів по об'єктах іракської сторони в ході операції «Лис пустелі» 80% успішних уражень було здійснено із застосуванням ВТЗ. У ході операції проти Югославії у 1999 р. країни НАТО так само активно застосовували ВТЗ (приблизно 90% усіх авіаційних засобів ураження). За допомогою застосування ВТЗ була досягнута висока точність вибіркових ударів по неконтрастних цілях, наприклад, окремих будинках МВС, штабу ВПС та інших об'єктах, на тлі житлових масивів Белграда. Відповідно до розрахунків американських експертів, кількість літако-вильотів, необхідних для ураження маломірних об'єктів ВТЗ, скорочується в 4–5 разів порівняно із застосуванням некерованих засобів ураження³. Якщо в 1991 р. на знищення однієї цілі було потрібно 57 боєприпасів, то в 2003 р. - всього 1,5. Це було досягнуто виключно за рахунок використання ВТЗ⁴.

Як свідчить досвід сучасних воєнних конфліктів, застосування ВТЗ має дуже негативні наслідки й для особового складу супротивника порівняно з іншими засобами враження (див. табл. 1⁵).

¹ Operation Desert Storm: Evaluation of the Air Campaign (Letter Report, 06/12/97, GAO/NSIAD-97-134). URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/GAOREPORTS-NSIAD-97-134/html/GAOREPORTS-NSIAD-97-134.htm> (accessed date: 02.11.2023).

² Operation Desert Fox. *Air Force Historical Studies*. URL: <http://www.afhso.af.mil/topics/factsheets/factsheet.asp?id=18632> (accessed date: 02.11.2023).

³ Haun P. Air Power Versus a Fielded Force. *School of Advanced Airpower Studies. Air University. Maxwell Air Force Base, Alabama, June 2002*. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA420695.pdf> (accessed date: 02.11.2023).

⁴ Див.: Tirpak J.A. Precision: The Next Generation. URL: <https://www.airandspaceforces.com/PDF/MagazineArchive/Documents/2003/November%202003/1103precision.pdf> (accessed date: 02.11.2023).

⁵ Бадюк М.І., Литвинко С.О., Микита О.О., Губар А.М. Дослідження факторів, що впливають на рівень санітарних втрат особового складу військ в умовах збройних конфліктів. *Молодий вчений*. 2020. № 8 (84). С. 55.

Характеристика санітарних втрат від сучасних видів звичайної зброї за ступенем тяжкості, %

Види звичайної зброї	Санітарні втрати			
	легкі	середньої тяжкості	тяжкі	вкрай тяжкі
Вогнепальна зброя	30	30	15	25
Осколочно-фугасні боєприпаси	35	40	20	5
Касетні боєприпаси	15	30	45	10
Боєприпаси об'ємного вибуху	50	30	10	10
Високоточна зброя	15	15	20	50
Запалювальні суміші	15	55	20	10

З урахуванням досвіду воєнних конфліктів початку ХХІ ст. можна визначити такі переваги ВТЗ порівняно з іншими засобами ураження: її бойову ефективність при масованому застосуванні можна порівняти з ефективністю тактичної ядерної зброї малої потужності; селективність впливу ВТЗ на виділені для ураження цілі та відсутність радіаційного зараження місцевості дозволяють вести стрілянину на будь-якому віддаленні від переднього краю без ризику випадкового ураження своїх військ та об'єктів противника, що не підлягають удару; підвищується раптовість завдання вогневого удару, оскільки виключається необхідність пристрілювання, характерного для некерованої зброї; значно скорочується кількість сил та засобів, потрібних для вирішення бойового завдання, а отже, знижуються втрати в живій силі та техніці, спрощується матеріально-технічне забезпечення військ.

За останні 15–20 років жоден з видів сучасного озброєння не розвивався так швидко, як ВТЗ. Ефективність та здатність виконувати бойове завдання обмеженою кількістю сил і засобів у заданий час, стрімке зростання дальності ефективного застосування перетворили ВТЗ на унікальний засіб не лише тактики, а й стратегії, особливо це стосується завдань вогневого ураження, виконання яких традиційними засобами та способами неможливе. Сьогодні використання ВТЗ у вогневому ураженні супротивника зросло з 2-4% до 60-90%¹.

Аналіз локальних воєн та військових конфліктів останніх десятиліть свідчить, що

¹ Matsumura J., Steeb R., Herbert T., Eisenhard S., Gordon J., Lees M., Halverson G. The Army After Next. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/documented_briefings/2005/DB258.pdf (accessed date: 02.11.2023).

включення ВТЗ до комплексу озброєння провідних країн світу змінило образ війни та процеси підготовки до неї, а саме: ВТЗ перетворилося на головний засіб досягнення цілей війни; ведення воєнних дій із застосуванням ВТЗ не потребує створення великих військових угруповань, мобілізації резервів; застосування ВТЗ неможливе без використання складної системи забезпечення – сукупності функціонально пов'язаних засобів розвідки практично всіх видів, зв'язку та управління, доставки, контролю застосування, без високорозвиненої електронно-обчислювальної техніки; розробка ВТЗ неможлива без досягнення високого технічного та технологічного рівня розвитку не лише в оборонно-промисловій сфері, а й у базових галузях промисловості, високого рівня розвитку національної економіки загалом; створення та використання ВТЗ неможливі без відповідної навчальної та наукової бази, підготовлених кадрів, здатних розробити, створити та застосувати цю зброю.

Передбачається вдосконалення ВТЗ на базі новітніх технологій, включаючи використання глобальних систем позиціонування та нанотехнологій. Застосування нових технологій дозволить досягти ще більшої точності ураження цілей шляхом зменшення малогабаритних розмірів та збільшення швидкості польоту крилатої ракети. Час завдання ударів надсучасною ВТЗ у майбутньому суттєво зменшиться за рахунок збільшення швидкості гіперзвукових ракет. Збільшення просторового розмаху воєнних дій та точності поразки цілей, зміна пріоритетів та об'єктів впливу при активному використанні ВТЗ призведуть до зміни форм застосування та способів дій військ (сил). Їхній вплив зумовить появу нової форми збройної боротьби - високоточного бою. У зв'язку з цим ВТЗ застосовуватиметься в комплексі з іншими засобами збройної боротьби, створюючи, наприклад, контури «розвідувально-ударної поразки», «оборонно-ударного впливу» та ін. Основною рисою майбутніх війн стане комплексне застосування ВТЗ у всіх сферах збройної боротьби. Враховуючи дальність польоту ударних засобів ВТЗ і досвід її застосування, можна зробити прогноз, що в майбутніх збройних конфліктах удари ВТЗ по об'єктах супротивника здійснюватимуться в рамках одного або кількох ТВД за участю всіх видів збройних сил. При цьому тривалість і кількість ударів залежатиме від розташування військової сили та військово-політичних цілей майбутньої війни.

Досвід ведення бойових дій на урбанізованій території (у міських умовах) збройними силами багатьох країн, отриманий у локальних війнах і воєнних конфліктах кінця XX – початку XXI століття, активував розвиток нового виду озброєння – роботизованих комплексів військового призначення (РКВП). Основними завданнями, що покладаються на РКВП, є: вогнева підтримка наступаючого підрозділу, наведення ВТЗ, розвідка місцевості та контроль результатів ураження об'єктів противника, розвідка та спостереження, підвезення боєприпасів, паливно-мастильних матеріалів у зону бойових дій та ін. На думку американських фахівців, застосування РКВП суттєво підвищує оперативність вирішення розвідувально-інформаційних завдань, завдань вогневого ураження, радіоелектронної протидії та інших, що, у свою чергу, збільшує ефективність застосування угруповань військ (сил), що діють на ТВД. Багато зарубіжних країн, зокрема США та Китай, основні зусилля з розробки РКВП зосередили на створенні безпілотних підводних апаратів (БПА) як «безальтернативного» бойового та забезпечувального засобу в майбутніх війнах¹. При цьому розширення спектру завдань, які вирішують БПА, обумовлює їх поширення в якості невід'ємного компонента озброєння надводних кораблів, підводних човнів та спеціальних підрозділів ВМС. У США розробляється БПА великої водотоннажності LDUUV (Large Displacement Unmanned Underwater Vehicle) з автономністю ходу не менше 70 діб, здатний самостійно вирішувати навігаційні завдання, обходити різні перешкоди та ідентифікувати підводні та надводні цілі². Визначальна динаміка розвитку РКВП та їх масове виробництво дозволяють припустити, що характерною рисою майбутньої війни стане масове застосування автономних наземних, повітряних, морських та космічних РКВП.

Типи бойових роботів варіюватимуться від нанороботів до роботизованих апаратів, які зможуть здійснювати транспортування вантажів та груп військовослужбовців. Багато роботів будуть виконувати функції розвідки, спостереження та рекогносцирування, оснащуватися датчиками, які забезпечать майже безперервне покриття поля бою з метою збору, обробки та передачі інформації, а також

¹ Katz J. Navy plans to sink large undersea drone program. The Navy has invested at least \$200 million in developing the drone in recent years. *Breaking Defense*. April 19, 2022. URL: <https://breakingdefense.com/2022/04/navy-plans-to-sink-large-undersea-drone-program/> (accessed date: 02.11.2023).

² Large Displacement Unmanned Underwater Vehicle. *LBI*. URL: <https://lbiCorp.com/project/lduuv/> (accessed date: 02.11.2023).

формування дезінформаційного простору. Інші роботи виконуватимуть роль універсальних бойових машин, засобів доставки та евакуації, інтелектуальних боєприпасів, що діють, наприклад, у «зграях» – групах ракет із системою самонаведення або повзучих по землі, «розумних» мін, що стрибають. Застосування РКВП здійснюватиметься в усіх сферах збройної боротьби. Тривалість застосування РКВП не буде обмеженою в часі залежно від бойових завдань. Групове застосування РКВП здійснюватиметься у формі ударів, охорони об'єктів, блокування морських баз.

У майбутніх війнах характер бойових дій у повітрі кардинально зміниться внаслідок більш широкого застосування таких РКВП, як БПЛА та засоби зниження помітності¹. Саме ці тенденції відзначалися в опублікованому наприкінці 1996 р. дослідженні «Перспективи нового світу – повітряна і космічна міць ХХІ століття» науково-консультативного комітету ВПС США (обсяг дослідження становив 2000 сторінок). За різними оцінками, від 30 до 50 країн світу виробляють та використовують БПЛА. Найбільшим виробником залишаються США (понад 30% всього ринку безпілотної авіатехніки). Цей вид озброєння вже став складовою збройних конфліктів подібно до того, як це свого часу трапилося з іншими видами зброї (стрілецької, ядерної), він являє собою новий ступінь лінійної історичної тенденції нарощування дистанції між солдатом та його противником². Застосування БПЛА у Нагірно-Карабаському збройному конфлікті (2020) наочно показало їхню ефективність. Розвідувальні та ударні БПЛА, баражуючі боєприпаси збройних сил Азербайджану змогли завдати значної шкоди військовим об'єктам Вірменської Республіки. Російсько-українська війна також підтверджує, що БПЛА – це невід'ємний компонент перемоги на полі бою.

Сьогодні БПЛА вирішують такі військові завдання: авіарозвідка; управління вогнем та цілевказівки; завдання ударів по наземних і морських цілях; перехоплення повітряних цілей; постановка радіоперешкод; ретрансляція повідомлень та даних; доставка вантажів підрозділам тощо. Наразі розробниками БПЛА здійснюються

¹ Cortright D., Fairhurst R., Wall K. Drones and the future of armed conflict: ethical, legal, and strategic implications. Chicago : The University of Chicago Press, 2015. xi, 295 p.; Drone wars: transforming conflict, law, and policy / edited by Peter L. Bergen and Daniel Rothenberg. New York : Cambridge University Press, 2015. xv, 478 p.; Drones and global order : implications of remote warfare for international society / edited by Paul Lushenko, Srinjoy Bose, and William Maley. London ; New York : Routledge, 2022. xvi, 269 p. та ін.

² Galliot J. Military Robots: Mapping the Moral Landscape. Surrey, U.K.: Ashgate, 2015. P. 44.

завдання щодо їх удосконалення: підвищення дальності польоту, що може дозволити уникнути можливості зіткнення з противником і збільшити охоплювану площу розвідуваної місцевості; зниження інфрачервоного випромінювання для зменшення ймовірності виявлення засобами ППО противника; підвищення тривалості польоту для отримання інформації про пересування сил супротивника в реальному часі; удосконалення малогабаритних характеристик, які забезпечують розміщення більшої кількості апаратури, бойового навантаження. Одним із найперспективніших напрямків в авіабудуванні є перехід до концепції БПЛА з гібридною силовою установкою. Сьогодні у США, Китаї, Російській Федерації, Туреччині, Україні та інших державах ведуться роботи зі створення БПЛА, що мають швидкість польоту 1000 км/год з радіусом дії не менше 2000 км та масою бойового навантаження до 2 тонн. До складу їхнього озброєння планується включити перспективну керовану зброю, а також автономні хибні цілі та засоби радіоелектронної боротьби.

Широко розглядаються також питання взаємодії з пілотованою авіацією. Американці передбачають, що атаки БПЛА можна буде координувати з діями крилатих ракет «Tomahawk», а вдень використовувати їх у складі першої та другої ударних хвиль. Малопомітні ударні БПЛА, що мають велику тривалість польоту, можуть стати основним засобом ураження об'єктів у тактичній глибині. Очікується створення нової системи типу «ударний літак – носій БПЛА». Така система може являти собою малопомітний літак, що має міжконтинентальну дальність польоту та здатний здійснювати запуск, керування польотом, зворотний прийом, дозаправлення й поповнення озброєнням ескадрильї ударних і допоміжних БПЛА. Ударні літаки – носії БПЛА (фактично повітряні авіаносці) разом з малопомітними та традиційними літаками-заправниками можуть стати вирішальним засобом швидкого реагування й застосовуватися, наприклад, у збройних конфліктах на віддалених ТВД для попередження або зриву захоплення території силами супротивника. Ударні літаки-носії також можуть використовуватися для завоювання й утримання переваги в повітрі над спірною територією.

Завдяки широкому застосуванню БПЛА планується розширити бойові можливості підрозділів сухопутних військ та розвідувально-диверсійних підрозділів. У

майбутніх війнах БПЛА будуть застосовуватись і як окремі комплекси, і у вигляді формувань безпілотної авіації. Залежно від дальності польоту, бойового навантаження та завдань масштаб застосування БПЛА буде різним – від тактичного до стратегічного рівня. Тривалість польоту, як свідчать експериментальні польоти БПЛА США, може вимірюватися роками. Формами застосування безпілотної авіації можуть бути розвідувально-ударні дії, контроль повітряного простору та ін.

Однією з найважливіших технологій, що застосовується для підвищення потенціалу збройних сил, стає штучний інтелект (ШІ). У «Стратегії національної оборони» США, складовою частиною якої є «Стратегія штучного інтелекту», зазначається, що ШІ змінить суспільство та в підсумку характер війни¹. Відомо, що основною перевагою цифрової обчислювальної системи є висока швидкість і точність обробки великих масивів даних. Саме необхідність аналітичної обробки в короткі терміни структурованих та неструктурованих даних значних обсягів (так званих «великих даних») є однією з найважливіших причин розробки різних систем військового призначення, які мають ШІ. Інша причина полягає в необхідності автоматизації в озброєнні та військовій техніці окремих процесів (пошуку та виявлення цілі, наведення зброї, розкриття факту виявлення себе противником), для чого відповідні функціональні пристрої оснащуються спеціалізованими обчислювальними модулями, що реалізують окремі елементи ШІ. Використання технологій ШІ у нових системах управління озброєнням дозволить здійснити прорив під час ведення бойових дій. Такі системи дозволять прискорити прийняття рішень з урахуванням максимальної кількості чинників та значно скоротити цикл управління військами (силами), а також підвищити їхні бойові можливості². У даний час найбільших результатів американські фахівці досягли в галузі «глибокого машинного навчання». Це стало можливим завдяки швидкому прогресу в розвитку багаторівневих штучних нейронних мереж. Технології розпізнавання образів та машинне навчання, використовувані в сучасному ШІ, можуть забезпечити високий ступінь автоматизації прийняття управлінських рішень під час аналізу та обробки інформації від різних джерел.

¹ 2018 DoD Artificial Intelligence Strategy. URL: <https://media.defense.gov/2019/Feb/12/2002088964/-1/-1/1/DOD-AI-STRATEGY-FACT-SHEET.PDF> (accessed date 02.11.2023).

² DoD Data, Analytics, and AI Adoption Strategy. URL: https://media.defense.gov/2023/Nov/02/2003333300/-1/-1/1/DOD_DATA_ANALYTICS_AI_ADOPTION_STRATEGY.PDF (accessed date: 02.11.2023).

Використання ІІІ в системах управління необхідне для підвищення загальної ситуаційної обізнаності та розпізнавання небезпек. Шляхом збору та обробки всієї доступної інформації, отриманої від різних джерел, можливе формування інтегрованого джерела інформації, так званої «глобальної оперативної картини», на основі якої командирам різного рівня будуть пропонуватися найефективніші варіанти процесів. Сьогодні розробляються системи управління зі ІІІ, що дозволяють здійснювати централізоване планування та координацію проведення воєнних дій різного масштабу – від тактичних до стратегічних у повітряному, космічному, морському, наземному, кібер- та електромагнітному просторі. В англійській літературі такі дії отримали назву «багатосферне управління та контроль» (MDC – Multi-Domain Command and Control)¹. Подібна система оперативно-стратегічної ланки управління на основі симбіотичного (людино-машинного) інтелекту створюється на користь ВПС США компаніями «Локхід Мартін» (Lockheed Martin), «Харіс» (Harris) та «Алфавет» (Alphabet). У ході реальних воєнних дій крім традиційних завдань управління передбачається збереження системою власних функцій за втрати командування. Використовуючи комплект діючих командних центрів, система після виходу з ладу окремих елементів та рівнів ухвалення рішення повинна автоматично створювати нову конфігурацію вузлів управління для збереження керованості власних сил та засобів.

Стверджується, що системи, які мають ІІІ, будуть найкориснішими у вирішенні завдань розвідки². З 2017 р. у ЗС США проводяться роботи з інтеграції ІІІ в діючі системи розвідки та ідентифікації об'єктів у рамках проекту «Мавен» (Maven). На початку 2020 р. компанія «Рейтеон» (Raytheon) оголосила про розгортання системи розвідки, спостереження та цілевказання ISTAR (Intelligence Surveillance Target Acquisition and Reconnaissance) на літаках ВПС Великобританії. Ця система має ІІІ, що забезпечує виявлення наземних і морських об'єктів та спостереження за їх переміщенням, формування карти місцевості, оцінку оперативної ситуації шляхом контролю активності переміщення об'єктів. Іншими завданнями розвідки, що

¹ Zadalis T. Multi-Domain Command and Control: Maintaining Our Asymmetric Advantage. *Joint Air Power Competence Centre*. 2018. Journal Edition 26. P. 10–15. DOI 10.17226/25316

² Artificial Intelligence and National Security. *Congressional Research Service*. Report R45178. Updated August 26, 2020. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R45178/9> (accessed date: 02.11.2023).

покладаються на системи зі ШІ, є оцінка радіоелектронної обстановки, визначення типів виявлених радіосигналів та радіозасобів, що їх випромінюють, розпізнавання та переклад багатомовного мовлення, формування геолокаційних відомостей з розрізнених геоданих, оцінка призначення та характеристик різних об'єктів за результатами спостереження за ними, обробка двомірних зображень об'єктів для отримання тривимірних. Крім того, ШІ застосовується для комплексної обробки отриманих розвідувальних даних різних типів. Відомо про програму «MARS» (Machine-assisted Analytic Rapid-repository System), яка реалізується в інтересах розвідувальної спільноти США для обробки великих обсягів інформації, що зберігається в різних базах даних, з метою надання релевантних відомостей спеціалістам – аналітикам розвідувальної інформації¹.

РКВП з елементами ШІ будуть здатні автономно не тільки проводити розвідку, рекогносцировку та спостереження, а й завдавати високоточних ударів по об'єктах супротивника, дозаправлятися в повітрі та проводити дозаправку інших безпілотних та пілотованих літальних апаратів. Звісно ж, можливим є застосування перспективних РКВП в єдиному інформаційно-комунікаційному просторі на основі використання об'єднаної мережі передачі даних. Елементи ШІ формуватимуть інформацію та відповідні «знання» про обстановку, що дозволяє припустити нову характерну рису - застосування ШІ.

Вибудувати гіпотезу застосування ШІ у майбутніх війнах – дуже непросте завдання, оскільки дослідження в цій галузі ще тривають. Але вже сьогодні можна спрогнозувати, що частина бойових завдань буде перерозподілена на зразки зброї з елементами ШІ. Спочатку це будуть якісь завдання забезпечення, пов'язані з розвідкою як у традиційних сферах збройної боротьби, так і в кіберпросторі. Еволюційним шляхом завдання ускладнюватимуться й набуватимуть бойового характеру. Можна припустити, що розвивати напрямок застосування ШІ будуть спеціальні підрозділи чи установи цивільної спрямованості.

Можливим є використання в майбутніх війнах геофізичної зброї, «вражаюча дія

¹ Hitchens T. Getting to MARS: Defense Intelligence Agency AI-assisted database to begin ops in spring. *Breaking Defense*. November 01, 2023. URL: <https://breakingdefense.com/2023/11/getting-to-mars-defense-intelligence-agency-ai-assisted-database-to-begin-ops-in-spring/> (accessed date: 02.11.2023).

якої ґрунтується на використанні у військових цілях природних явищ та процесів, що викликаються штучним шляхом. Залежно від середовища, у якому відбуваються ці процеси, вона поділяється на атмосферну, літосферну, гідросферну, біосферну та озонну»¹.

Вражаючими факторами *атмосферної (погодної) зброї* є різноманітні атмосферні процеси й пов'язані з ними погодні та кліматичні умови, від яких може залежати життя як у окремих регіонах, так і по всій планеті. На сьогодні встановлено, що багато активних реагентів, наприклад, йодисте срібло, твердий діоксид вуглецю та інші речовини, будучи розсіяними в хмарах, здатні викликати зливи на великих площах. З другого боку, такі реагенти, як пропан, вуглекислота, йодистий свинець, забезпечують розсіювання туманів. Розпилення цих речовин може здійснюватися за допомогою наземних генераторів і бортових пристроїв, що встановлюються на літаках та ракетах.

Літосферна зброя заснована на використанні енергії літосфери, тобто зовнішньої сфери «твердої» Землі, що містить земну кору та верхній шар мантії. При цьому вражаюча дія проявляється у вигляді таких катастрофічних явищ, як землетрус, виверження вулканів, переміщення геологічних утворень. Джерелом енергії, що виділяється при цьому, є напруженість у тектонічно небезпечних зонах, яку можна створити за допомогою наземних або підземних вибухів.

Гідросферна зброя заснована на використанні у військових цілях енергії гідросфери, що являє собою сукупність океанів, морів, поверхневих та підземних вод. Використання енергії гідросфери у військових цілях можливе при впливі на гідроресурси та гідроспороди зарядів вибухової речовини, до речі, що й сталося 6 червня 2023 р. на Каховській ГЕС². Вражаючими чинниками гідросферної зброї будуть сильні хвилі та затоплення. Жахливими є й наслідки використання гідросферної зброї, наприклад, в результаті підриву Каховської ГЕС ми маємо екологічну катастрофу, трагедію світового масштабу. Зона впливу цієї трагедії охоплює щонайменше 5 тис. кв. км, які були затоплені чи осушені. Приблизно 880 тис. населення опинилися без централізованого водопостачання та водовідведення в багатьох населених пунктах

¹ Сенченко Н.И. Невидимая война: геофизическое оружие. Киев : Издательство Лира-К, 2019. С. 13.

² Schmitt E. U.S. Official Says Spy Satellites Detected Explosion Just Before Dam Collapse. *The New York Times*. June 9, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/06/09/world/europe/ukraine-dam-collapse-explosion.html> (accessed date: 02.11.2023).

Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей¹. Лише на оновлення рибного фонду потрібно 15-20 років². Економічні наслідки зараз складно підрахувати, але, скоріше за все, вони досягнуть десятків мільярдів доларів.

Біосферна (екологічна) зброя заснована на катастрофічній зміні біосфери. Сьогодні наявні хімічні та біологічні засоби, застосування яких на великих територіях може знищити рослинний покрив, поверхневий родючий шар ґрунту, запаси продовольства та ін. Штучно викликані ерозія ґрунту, загибель рослинності, руйнівна шкода флорі та фауні внаслідок застосування різноманітних хімічних засобів, запальної зброї може призвести до катастрофічної зміни біосфери і, як наслідок, масового знищення людей. Прикладом використання біосферної (екологічної) зброї можна вважати 15-річну війну в Індокитаї (1961-1975). Унаслідок застосування дефоліантів були майже повністю знищені мангрові ліси (500 тис. га), уражено 60 % (близько 1 млн га) джунглів і 30 % (понад 100 тис. га) рівнинних лісів. Урожайність каучукових плантацій зменшилась з 1960 р. на 75 %. Спустошено від 40 до 100 % посівів бананів, рису, солодкої картоплі, папаї, помідорів, 70 % кокосових плантацій, 60 % гевеї, 110 тис. га плантацій казуаріні. У районах ураження зі 150 видів птахів залишилося 18, майже повністю зникли земноводні й навіть комахи. Так, американські екологи оцінюють тимчасові межі для відновлення лісових масивів В'єтнаму не менше, аніж у 100-120 років³.

Озонна зброя ґрунтується на використанні енергії ультрафіолетового випромінювання (УФВ) Сонця. Екрануючий озонний шар простягається на висоті від 10 до 50 км з максимумом концентрації на висоті 20-25 км і різким зменшенням вгору і вниз. У нормальних умовах Землі досягає незначна частина УФВ. Основна її частина, проходячи через атмосферу, поглинається озоном, розсіюється молекулами повітря та частинками пилу. Озон – один із найсильніших окислювачів, убиває мікроорганізми,

¹ Новицький Д. Підрив Каховської ГЕС: чотири категорії наслідків та план подальших дій. *Економічна правда*. 14 червня 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/06/14/701156/> (дата звернення: 02.11.2023).

² Мичковская Н. Дефицит воды, новые переселенцы, гибель урожая: экономические последствия разрушения Каховской ГЭС. *КР.УА*. 19 июня 2023. URL: <https://kr.ua/economics/a671569-defitsit-vody-novye-pereselentsy-hibel-urozhaja-ekonomicheskie-posledstviya-razrusheniya-kakhovskoj-hes> (дата обращения: 02.11.2023).

³ Палилов Д.Е., Кривцова М.К., Подзорова М.А. Эколого-экономические последствия военных действий на примере Вьетнамской войны. *Международный научно-практический конгресс «Современные инструменты экономики. Модернизация. Новые альтернативы (г. Вена, Австрия 20 сентября 2013 г.)»*. Женева, Швейцария; Минск, Белоруссия; Одесса, Украина; Санкт-Петербург, Российская Федерация, 2013. С.132-135.

отруйний. Його руйнування прискорюється в присутності низки газоподібних домішок, особливо бром, хлору, фтору та їх сполук, які можуть бути доставлені в озонний шар за допомогою ракет, літаків та інших засобів. Часткове руйнування озонового шару над територією противника, штучне створення тимчасових «вікон» у захисному озонному шарі може призвести до ураження населення, тваринного та рослинного світу в запланованому районі земної кулі за рахунок впливу великих доз жорсткого УФВ та інших випромінювань космічного походження..

Тенденція розширення спектру застосовуваних засобів збройної боротьби у війнах майбутнього безпосередньо пов'язана з двома важливими аспектами: по-перше, з розробкою, створенням та опануванням власних високотехнологічних систем зброї; а по-друге – з пошуком та впровадженням ефективних методів протидії аналогічним новим системам потенційного противника. Розвиток засобів збройної боротьби зумовлює перехід від фізичного знищення (придушення) супротивника лише вогневими засобами до комплексного (функціонального) впливу на основі інтегрованих в єдину систему засобів ураження (у тому числі, високоточної зброї), розвідки, радіоелектронної боротьби, інформаційного протиборства та автоматизованого управління при розмиванні кордонів між стратегічним, оперативним та тактичним рівнями дій. Без сумніву, у збройній боротьбі майбутнього широко використовуватиметься не смертельна зброя, до якої належать системи озброєння, здатні позбавити боєздатності особовий склад та (або) вивести з ладу техніку, не завдаючи при цьому тривалої шкоди здоров'ю людей та уникаючи навмисного руйнування матеріальних об'єктів і обладнання.

По-н'яте, зміна логіко-часової побудови збройної боротьби: завоювання ініціативи та переваги в інформаційній сфері (в управлінні військами та зброєю); створення переваги в повітряно-космічній сфері; зміна на свою користь співвідношення сил на суші та морях; досягнення загальної кількісно-якісної переваги в силах та засобах; збільшення тривалості підготовчих та зменшення періоду активних дій; посилення дедуктивних та послаблення індуктивних зв'язків і відносин збройної боротьби; використання стратегічних і оперативних засобів для ураження тактичної ланки; організація та ведення збройної боротьби в реальному масштабі часу; перехід

від управління військами до управління збройною боротьбою.

Безумовно, міркування та прогнози, надані авторами, не можна вважати вичерпними. Опрацювання змін характеру та змісту збройної боротьби триває, особливо з урахуванням досвіду російсько-української війни. У будь-якому випадку після перемоги над агресором нам треба усвідомлювати, що мрії про вічний мир залишаться мріями, а реальність – це забезпечення незалежності держави різноманітними засобами, у тому числі й військовими, а тому треба постійно осмислювати досвід воєнних дій, тренди збройної боротьби, технологію досягнення цілей у збройній боротьбі. А технологія має бути сучасною, ще краще перспективною, такою, що випереджає час.

МІСЦЕ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

І.О. Поліщук

Війна Росії проти України актуалізувала проблему трансформації міжнародної світової системи. Ця війна заклала імпульс турбулентності у міжнародних відносинах, який не відомо чим закінчиться. Розглянемо поняття та різноманітні стани міжнародної світової системи. Міжнародна світова політична система є неформальною інституціалізацією співвідношення сил між державами у відповідному просторово-часовому контексті. Міжнародна система розвивається під впливом певного середовища, яке має різні стани: статичний, стабільний, трансформаційний і турбулентний.

Статичний стан міжнародного середовища визначається тим, що відносини між народами постають як запрограмований та повторюваний процес взаємодії між суспільствами, який охоплює відносини як на мікросоціальному рівні (між представниками чи групами представників різних суспільств), так і макросоціальному (між цивілізаціями та суспільствами, на інституційному рівні – між державами) в межах певного простору життєдіяльності, головним фактором якого є формування упорядкованого міжнародного становища. Останнім часом статичний стан міжнародного середовища спостерігається доволі рідко, адже інформаційно-технологічна революція значно прискорила соціально-політичні процеси, які розвиваються дуже стрімко, у важко передбачуваному контексті.

Стабільний стан міжнародного середовища визначається через мир (на противагу війні та конфлікту), статус-кво, порядок (впорядкованість процесів та взаємодій), тобто пов'язаний із системністю. Стабільність міжнародної системи дозволяє суб'єктам міжнародних відносин реалізовувати свої цілі та передбачає наявність механізмів досягнення системної рівноваги. Як правило, переважна більшість провідних гравців на міжнародній арені зацікавлені у досягненні стабільного стану міжнародного середовища, який дозволяє їм утримувати лідерські позиції у світі. Проте останні тенденції розвитку світової політичної системи свідчать про те, що чим далі, тим все важче забезпечувати її стабільний стан, адже постійно виникає низка

непрогнозованих факторів. Міжнародні відносини реалізуються в анархічному середовищі, де немає традиційних для внутрішньополітичних відносин інтегруючого та управлінського чинників – легітимної влади, що має повноваження на застосування примусу. Міжнародні системи характеризуються, з одного боку, нестійкістю об'єднувальних чинників (міжнародне право, міжнародні організації, розвиток засобів комунікації, взаємопроникнення у сфері економіки), а з іншого – вагомим впливом диференційних чинників (національний егоїзм, нерівномірність розподілу ресурсів, соціокультурні (цивілізаційні) та ідеологічні відмінності), які є постійною загрозою для стабільності міжнародних систем. Загрозою для стабільності міжнародних систем є значна автономія елементів, передовсім держав, які володіють суверенітетом. Проте ця автономія не абсолютна, вона постійно зменшується зі зростанням взаємозалежності всіх учасників міжнародних відносин. Ці ознаки міжнародних систем дають змогу визначити їх як децентралізовані, що функціонують на засадах самоорганізації.

Трансформаційний стан міжнародного середовища – це безперервний і динамічний процес якісних змін у співвідношенні сил між державами у певному просторі і часі. В основі цієї трансформації лежать цілком конкретні закономірності. По-перше, незалежно від кількості міжнародних акторів між ними завжди йшло, йде і, поки будуть існувати національні держави, йтиме протиборство в самих різних формах за реалізацію своїх національно-державних інтересів. У цій боротьбі виділяються і виходять на перші ролі ті, які мають більшу, ніж інші, сукупну потугу. При цьому в різні часи роль і значення кожної держави змінювалися.

По-друге, неминучою є поява конкурентів для існуючих супердержав, які претендують на першу роль у світі, на роль глобальної наддержави. Цей конкурент виростає з числа регіональних лідерів, які завжди були, є і будуть. Потрапляючи у сприятливу ситуацію, володіючи необхідними внутрішніми і зовнішніми ресурсами, у першу чергу сучасними конкурентними системами організації суспільного життя, регіональний лідер починає швидко прогресувати, складати конкуренцію спочатку собі подібним, а потім – і глобальному лідеру. Це виступає передумовою для перманентної трансформації міжнародного середовища. Трансформація сучасної міжнародної системи має тенденцію до багатополлярності, поліцентричності або ж безполлярності.

Якщо дестабілізуючі дії держав-елементів переважають, то система впадає у стан нестійкості, кризи (війни), які є передумовою формування нового типу балансу сил та іншої моделі міжнародної системи.

У глобалізованому світі зростає взаємозалежність, нерівномірність розвитку, виникає диференціація на бідні та багаті суспільства, хаотичність, непередбачуваність змін, які називаються *турбулентністю* міжнародної політики.

Турбулентний стан міжнародного середовища передбачає напруженість і системні зміни, коли структури й процеси, що зазвичай творять політику, є нестійкими й у них відбувається перебудова. Головною ознакою турбулентної політики є непевність, яка доповнюється складністю та динамізмом змін. У сукупності це призводить до того, що чинні правила вже більше не служать стримуванню дій і наслідків, а це ставить під сумнів традиційну концепцію балансу сил.

Традиційні механізми рівноваги, що засновувалися на силі та визначальному впливі кількох (або однієї) держав не можуть подолати турбулентності світової політики. Причина цього в джерелах змін, що призвели до турбулентності політики. Серед них Дж. Розенау вирізняє п'ять основних: 1) перехід до постіндустріального світопорядку, пов'язаний з розвитком техніки й технологій; 2) наслідки застосування технологій та взаємозалежності – забруднення атмосфери, тероризм, наркоторгівля, валютні кризи й СНІД, що мають транснаціональний характер; 3) менша самодостатність держав та їх здатність знаходити прийнятні рішення головних політичних проблем; 4) тенденції до децентралізації у міжнародній системі, більша ефективність та самостійність підсистем; 5) нове сприйняття світу та досвід людей, що є результатом впливу чотирьох вище зазначених чинників.

В останні десятиліття у науковому середовищі популярною стає ідея циклічності у світовій політиці. Англійський вчений А.Тойнбі виділяв 115-120-річний цикл «великих воєн», розділяючи його на: 1 - прелюдію війни; 2 - саму велику війну; 3 - перепочинок після неї, 4 - її епілог; 5 - загальний мир. Цей цикл охоплює життя чотирьох поколінь людей, які, призабувши досвід великої війни, повторюють знову цей досвід¹.

¹ Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії: скорочена версія томів VII-X; пер. В. Митрофанов, П. Тарашук. Київ: Основи. Т. 2. 1995. С. 157.

Дж. Голдстайн виділив 40-50-річні цикли «великих воєн» з XVII в. до першої половини XX ст. На відміну від А. Тойнбі він розбиває XVII – XX ст. на «ери» від завершення однієї «великої війни» до кінця наступної, об'єднуючи їх в одному висхідному русі (це означає, що від одного покоління до іншого передаються страждання попередньої «великої війни»)¹.

Довгі світові політичні цикли визначаються як послідовність підйому та занепаду великих держав. Підйом великої держави може бути названий етапом навчання, а занепад - етапом лідерства. Кожен з двох етапів автори поділяють на чотири фази. Перший етап (навчання) включає в себе: визначення основних світових проблем, що потребують вирішення, створення коаліцій союзників, прийняття рішень на світовому рівні, реалізація їх в життя.

Другий етап (занепад) складається з наступних фаз: світова війна, поразка великої держави, втрата світової легітимності, розпад. Відповідно до цього, в основі глобального лідерства лежать такі фактори, як мобільні військові сили, передова економіка, відкрите суспільство, реагування на світові проблеми за допомогою нововведень. Під нововведеннями розуміються нові продукти і методи виробництва, відкриття нових ринків і джерел сировини, створення передових форм організації бізнесу. Наочним є той факт, що усі названі позитиви стануть можливими після перемоги України.

Говорячи про роль України у сучасному геополітичному процесі, варто згадати теоретичний доробок українських вчених-політологів. Є необхідність приміряти їх ідейний арсенал на сучасні реалії. Ідея створення Чорноморсько-Балтійської спілки висувалася різними авторами, зокрема Ю.Бачинським, М.Міхновським, М.Грушевським, С.Рудницьким, Ю.Піلسудським та ін. Різні вчені пропонували своє бачення, свою інтерпретацію та свою версію Чорноморсько-Балтійського альянсу. Звичайно, всі вони мають право на життя і заслуговують на повагу, але найбільш актуально та реалістично сьогодні звучить концепція Чорноморсько-Балтійської спілки відомого українського політика та геополітика Юрія Липи. Хто би міг подумати, що ідеї Ю.Липи, висловлені понад 80 років тому, заграють такими новими барвами у 2023

¹ Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age By Joshua S. Goldstein. New Haven, CT: Yale University Press, 1988. P. 203.

році!

Юрій Липа сформулював комплексний проект геополітичної модернізації України, що ґрунтується на унікальній історії нашої держави та оригінальному розумінні геополітичної ситуації у світі першої половини ХХ століття. Синтезуючи певні експансіоністські традиції українського народу у військовій, торговельній та культурній сферах із тогочасними проблемами континентальної Європи, Юрій Липа написав працю «Чорноморська доктрина», яка незважаючи на вражаючі геополітичні трансформації ХХ - поч. ХХІ ст., залишається актуальною й натепер.

У цій роботі Ю.Липа підкреслював, що українські землі не є ніякою закутиною у торговельному і геополітичному плані. Територія України є однією з найзначніших на геополітичній мапі світу. Її значення з бігом часу тільки зростатиме. Чорноморський простір - це життєдайний простір для України. Україні належить перше місце серед чорноморських країн з огляду на її простір, багатства й енергію людності¹.

Виходячи з цього, Ю.Липа запропонував низку цікавих прикладних рекомендацій, до яких нам варто прислухатися сьогодні.

По-перше, з метою захисту північних земель чорноморського простору від натиску фіноуральських народів, Україні життєво необхідним є укладення міцного союзу з Білоруссю.

По-друге, враховуючи наявність природного бар'єру між Чорним та Середземним морями – систему проток Босфор-Дарданелли, слід підтримувати партнерські відносини з Туреччиною.

По-третє, як фінальна ідея у геополітичних поглядах Юрія Липи, сформульована приблизно так: народи, що населяють узбережжя Балтійського і Чорного морів, мають наочну історичну спільність, що відчиняє шлях до створення Балто-Чорноморської федерації у складі України, Польщі, Литви та Білорусі.

Півострів Таврида (з татарської званий Крим) – це ключ до панування над водами Чорного моря. Крим – морські путі, Крим – путі через Каспій, Кавказ і Малу Азію до Месопотамії, Арабії, Ірану.

Відродити тим часом занепалу в Царгороді традицію апостола Андрія зможе

¹ Липа Ю. Всеукраїнська Трилогія: у 2 т.- Т.1: Призначення України. Київ: МАУП, 2007.С. 284.

тільки християнська великодержавність над Чорним морем – Україна.¹

Отже, підсумовуючи концептуальний нарбок Юрія Липи та роблячи проекцію у сучасність, варто наголосити на наступному.

Україна за своїм потенціалом та геополітичним положенням є вельми важливим гравцем у Європі та загалом на Євразійському континенті.

Україна представляє з себе ключову країну у Чорноморському басейні. Наші національні геополітичні інтереси як країни-лідера у цьому геополітичному полі не можуть бути реалізованими без повернення повного та безумовного контролю над Тавридою (Кримським півостровом). Тому відновлення державного суверенітету над цією та іншими територіями у межах загально визнаних кордонів 1991 року є обов'язковою умовою розвитку України як самостійної держави.

На півночі геостратегічне значення для нас має Білорусь. Поки ця країна знаходиться під протекторатом РФ, геополітична стабільність України загалом виглядає проблемною. Ця нестабільність посилюється через постійну екзистенційну загрозу з боку РФ, зокрема фашистського режиму Путіна. Тому сприяння знищенню цього режиму є проблемою політичного виживання України.

Утворення безпекової федерації у складі України, Польщі, балтійських країн, у перспективі Білорусі, можливо Великобританії та Туреччини має актуальне значення для нас у контексті екзистенційного протистояння РФ.

Переконливим прикладом стратегічного партнерства можуть слугувати відносини США із Західною Європою, де більшість західноєвропейців поки що не хочуть виводу американських військових із регіону. У часи що більшої невизначеності й мінливості Західна Європа не має адекватної альтернативи американській присутності і лідерству. Опосередковано це підтверджено ситуацією в Косово, де саме США взяли на себе відповідальність за демонстрацію і підтвердження сили НАТО. Ситуація в Україні ще більше сприяла тому, що Європа у сфері безпеки ще більше розраховує на США. Європейські союзники США поки що не виступають конкурентами, здатними запропонувати ефективну альтернативу.

Стратегічне партнерство є довготривалим явищем (хоча деякі країни надають

¹ Липа Ю. Всеукраїнська Трилогія: у 2 т.- Т.2: Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії. Київ: МАУП, 2007. С. 137.

перевагу його короткочасності) і потребує визначення дій на перспективу, зокрема:

визначення його місця у структурі зовнішніх зв'язків обох країн з урахуванням національних, стратегічних і поточних інтересів, які можуть бути реалізовані через наявні зв'язки;

виявлення можливостей послаблення або подолання впливу на них негативних чинників і посилення тих чинників, що стимулюють розширення цих зв'язків;

визначення контурів раціональної структури співробітництва за його видами і напрямками з виокремленням поточних і довгострокових пріоритетів.

Водночас необхідно враховувати базові принципи співробітництва, їх практичну реалізацію. Важливими є такі чинники, як довіра, неутручання у внутрішні справи, рівноправне взаємовигідне партнерство, повага до обраного варіанта розвитку, визнання необхідності поліцентричного світового устрою (останнє вимагають деякі країни, в тому числі Китай); стратегічні напрями реформування суспільних, у тому числі економічних і соціальних відносин, їх результати, рівень можливостей і доцільність використання досвіду кожної з країн; трансформаційні процеси, що відбуваються в світі, їх неоднозначний вплив на геополітичне і гео економічне положення двох країн; конкурентна ситуація, що формується у країнах, і можливості її поліпшення завдяки двостороннім зв'язкам; зовнішньополітична і зовнішньоекономічна орієнтація державного керівництва, основної частини кадрів, представників еліт і ділових кіл тощо.

Таким чином, перед декларуванням стратегічного партнерства необхідно проаналізувати й порівняти реальний зміст суспільної трансформації як країни-партнера, так і своїх можливостей; виявити точки і лінії взаємного наближення й можливого збігу, розходження і суперечностей, на які необхідно зважати в політичних та економічних взаємозв'язках. Важливо також враховувати, що для розв'язання найсуттєвіших проблем країни і успішного просування визначеним шляхом перетворень будь-якій країні необхідний стратегічний партнер на довгострокову історичну перспективу. Такий вид партнерства, який має ознаку ще й особливого, свідчить про наближення національних ціннісних складових розвитку країн-партнерів.

До бажаних умов для сприятливого стратегічного партнерства можна віднести:

спільний кордон, збіг засадничих рис розвитку, доповнюваність економік обох країн, перспектива розв'язання ресурсних (стратегічних) проблем країни, розширення ринку збуту товарів тощо. Звісно, між такими партнерами всі міждержавні проблеми мають бути вирішені, а економічні інтереси – збігатися. До зазначеного додамо, що в політичному плані в інтересах Української держави є розвиток стратегічного партнерства з країнами, які здебільшого спираються на цінності ліберальної демократії, що проростає з надр європейської культури і на яку орієнтується практика більшості західних країн.

Оцінюючи повномасштабну агресію Російської Федерації проти України під виглядом «спеціальної військової операції», слід зазначити, що вона виступає показовим маркером масштабних трансформацій у світовому порядку. Як відомо, агресія (від лат. *aggressio* - напад) – поняття сучасного міжнародного права, яке охоплює будь-яке незаконне з погляду Статуту ООН застосування збройної сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності іншої держави чи народу (нації). Війна у центрі Європи у XXI столітті ще донедавна виглядала малоімовірною перспективою з огляду на гуманітарні досягнення сучасної людської цивілізації та політичний світогляд демократичного ареалу країн. Але на практиці виявилось, що недемократичні країни з комплексом фантомних пережитків імперіалізму самі для себе визначають правила поведінки та у варварський спосіб намагаються досягати свої геополітичні цілі. У цьому контексті Росія представляє з себе анахронічний феномен панування людоненависницького напівтоталітарного, клептократичного режиму В.Путіна, який ґрунтується на вигадуванні зовнішніх ворогів та агресії проти них з метою відволікання уваги медіа зомбованого населення від суцільного розкрадання національних ресурсів з боку правлячої кліки. Країна, яка є постійним членом Ради безпеки ООН, демонструє тотальне ігнорування норм міжнародного права та відверто робить ставку на військову силу та ядерний шантаж усього світу. Використовуючи продаж газу та нафти – простих корисних копалин, як головне джерело поповнення державного бюджету, Росія висуває примітивні ультиматуми найбільш розвинутих демократичним країнам.

Головна поточна небезпека для сучасного світу полягає у тому, що деякі

тиранічні лідери, насамперед В.Путін, вважають для себе цілком припустимим ігнорувати усі правила міжнародної поведінки, які склалися після II світової війни та безкарно атакувати слабші за ресурсною базою країни з метою відновлення у тому чи іншому вигляді імперських проєктів. Історія участі українців у створенні та розбудові російської, а потім радянської імперії зіграла з нами злий жарт. Саме без України, без родючих чорноземних ґрунтів Російська імперія, а потім і Радянський Союз не змогли б побудувати свою могутність. Значний внесок у підвищення обороноздатності СРСР внесли Південномаш, завод Антонова, Миколаївський суднобудівний завод, інші підприємства. Тому і сьогодні Росії важливо нав'язати українцям свої імперські міфи, щоб перетворити їх на «сіру масу», інертних малоросів, які сліпо будуть виконувати волю Кремля. Позаяк російська імперсько-шовіністична загроза створює перманентну небезпеку усьому світовому порядку, який опиняється у безперервній загрозі чергової світової війни.

Відкрита агресія Росії та безчинства її армії на нашій території унеможливила проросійську орієнтацію України та зробила європейський вибір безальтернативним геополітичним пріоритетом. Геополітичне розташування України в Європі є більшою мірою перспективним та вигідним для самої української держави. Природні багатства, чисельність населення, розміри території, науковий та інтелектуальний потенціали, змушують сприймати Україну як вагому європейську державу. Крім того, саме її розташування винятково вигідне, оскільки робить країну ключовим субрегіоном, що з'єднує своїми транспортними артеріями Захід і Схід, Північ і Південь континенту. Чорноморські порти створюють сприятливі умови для безпосередніх зв'язків із країнами інших континентів.

Україна, як і будь-яка інша держава не може існувати в світі сама по собі, спираючись лише на власне розуміння своїх інтересів. Країна має усвідомити себе в геополітичному контексті й у контексті розвитку світової цивілізації. Таке самоусвідомлення має зважено враховувати і весь спектр сприйняття її цивілізованим світом взагалі та її дій на міжнародній арені. Визначення геополітичних інтересів нашої держави потребує ретельного вивчення складної системи інтересів різних країн, глибокого аналізу розкладу сил – економічних, політичних, військових, духовних – у

певному конкретному регіоні; особливо це стосується близького оточення України.

Стратегічним національно-державним інтересам України відповідає в першу чергу повноправне членство в ЄС. Країни Центральної та Східної Європи, нагадаємо ще раз, йшли до ЄС через два послідовні етапи – асоційоване членство в ЄС і переговори про умови вступу в ЄС. Це зайняло щонайменш 12-14 років – у залежності від специфіки конкретної держави. Зараз керівні органи ЄС намагаються примусити Україну пройти такий же тривалий шлях інтеграції до європейської спільноти.

Для України, яка тривалий час перебувала за відомою «залізною завісою» і у спотвореному вигляді сприймала загальноцивілізаційні процеси, необхідним є вироблення спеціальних механізмів засвоєння європейського досвіду. Цей досвід не може бути сприйнятим одномоментно не лише з погляду технологічної неможливості цього, а й з погляду необхідності врахування складних механізмів людської психіки. Отже, потрібен певний адаптаційний період, за який крок за кроком український народ засвоюватиме надбання Європи.

На даний час велику роль у розвитку інтеграції в Україні відіграє її співпраця з такими міжнародними організаціями як Європейський Союз, Митний союз, країни СНД, СОТ, ООН, а також такими фінансовими інституціями як МВФ та Світовий Банк. Щодо ЄС, то в останні роки відбулися позитивні зміни в співпраці даного об'єднання з Україною. ЄС виступає найбільшим надавачем двосторонньої підтримки Україні. Сфера співробітництва між ЄС та Україною дуже різноманітна: наука і технологія, вища освіта, промисловість, сільське господарство, енергетика, транспорт, телекомунікації тощо.

Європейський Союз надає гранти, економічну, технічну та фінансову допомогу у формі позик для підтримки платіжного балансу, а також виступає найбільшим інвестором в Україні. Заходи, що здійснюються у сфері інституційної реформи і розвитку, зосереджуються на адаптації інституційної структури, яка сприяє розвитку суспільства на базі демократичних принципів та ринкової економіки

Схема зовнішньополітичних пріоритетів України є досить простою, логічно вибудованою у відповідності до національних інтересів нашої держави, прагнень українського народу та існуючих реалій у міжнародних та регіональних відносинах. На

нинішньому етапі українські національні інтереси вимагають спрямування наших зусиль на:

- 1) реалізацію внутрішніх реформ, метою яких є забезпечення демократичного розвитку держави та суспільства, верховенства права та ринкової економіки;
- 2) економічний розвиток та досягнення високого рівня життя громадян;
- 3) забезпечення стабільності та безпеки в державі і регіоні.

Зазначені цілі визначають пріоритети зовнішньої політики України, якими є:

- інтеграція до європейських та євроатлантичних інституцій;
- розбудова співробітництва з державами-сусідами та стратегічними партнерами;
- активна регіональна політика, спрямована на забезпечення демократії, стабільності та економічного процвітання у Східній Європі;
- розширення частки України у світовому ВВП.

Таким чином, долаючи величезні труднощі, викликані агресією РФ, Україна продовжує процес розширення своєї дипломатичної присутності у світі, поступово стаючи впливовою європейською та світовою державою, дедалі більше перетворюючись на реального та активного суб'єкта міжнародних відносин, який має свої національні інтереси.

Неоімперська доктрина «русского мира», яка оголошує усі території поза Росії, де є російськомовне населення, «великою Росією» – сферою життєвих інтересів РФ, є ідеологічним обґрунтуванням експансіоністської політики мілітарно-авторитарного режиму Володимира Путіна. Агресія на Донбасі є фрагментом зовнішньої політики РФ часів Путіна, продовженням подібних кампаній у Придністров'ї, Абхазії та ін. У країнах пострадянського простору обирається певний проблемний регіон з великою частиною російськомовного населення і там влаштовується чергова «Народна республіка» – прямий сателіт РФ. Через ці «народні республіки» здійснюється вплив на ту чи іншу пострадянську країну з метою утримати її у полі Росії. Загалом РФ пішла шляхом «гібридної війни», тобто повноцінної війни – «гібридної» по формі та «асиметричної» за змістом. Її відмінність характеризується як веденням агресивних військових дій під прикриттям незаконних (неформальних) збройних формувань, так і одночасним використанням широкого спектра економічних, політичних, енергетичних,

торговельних, інформаційно-пропагандистських заходів. Деякі провідні вчені Заходу цілком виправдано називають таку війну «війною нової генерації» або «війною нового покоління».

Ще на початку розвалу Радянського Союзу, Російська Федерація, в порушення діючих норм і правил міжнародного права, зухвало продовжила практику його «гібридної політики» по відношенню до міжнародних організацій та країн-сателітів, зокрема пострадянських республік.

Правова база цієї політики була започаткована у грудні 2015 року, коли Державна дума Російської Федерації скасувала примат міжнародного права (основних принципів міжнародного права, які є імперативними нормами) у національному законодавстві своєї країни. Від того часу Росія «легітимно» для себе може не дотримуватися (у відповідності до міжнародних договорів та угод), підписаних і ратифікованих нею зобов'язань, а також імplementованих у своє внутрішнє (національне) законодавство норм та стандартів, «...які будуть суперечити її національним інтересам». Наведена норма повністю підтверджується низкою геополітичних кроків уряду РФ протягом «гібридної війни» Росії проти України останніми 7 роками, з 2014 до 2021 року.

За таких умов політико-комунікативний аспект гібридної війни набуває вирішального значення. Політика, як будь-яка сфера людської діяльності, споконвічно містить в собі комунікаційний початок, який проявляється в конкретно-історичних формах взаємодії, «спілкуванні» різних суб'єктів політики - індивідів, соціальних груп і виражає їхні інтереси з приводу встановлення, функціонування та зміни політичної влади в суспільстві.

Уперше політичну систему як інформаційно-комунікативну систему представив американський політолог К.Дойч. На його думку, «процес правління є процесом влади, підставою якого виступу комунікація». К.Дойч запропонував розглядати політичну систему як мережу комунікацій та інформаційних потоків. Модель політичної системи К.Дойча складається з чотирьох блоків, кожен з яких пов'язаний з різними фазами проходження інформаційно-комунікативних потоків: 1) отримання і відбір інформації, 2) обробка та оцінка інформації, 3) прийняття рішень; 4) здійснення рішень з

урахуванням зворотного зв'язку¹. Політична система приймає інформацію через так звані рецептори (зовнішньополітичні – інформаційні служби та ін., внутрішньополітичні - центри вивчення громадської думки), де відбуваються селекція, систематизація та первинний аналіз отриманих даних.

На наступній фазі нова інформація обробляється в рамках блоку «пам'яті і цінностей», де порівнюється з уже наявною інформацією та оцінюється з позицій цінностей, норм і стереотипів. Після цього уряд («центр ухвалення рішень»), вже маючи остаточне уявлення про те, наскільки нова політична ситуація, що склалася під впливом інформації, відповідає інтересам і цілям суспільного розвитку, приймає рішення з регулювання поточного стану системи. Нарешті, «ефектори» (органи виконавчої влади та ін.) на останній фазі реалізують рішення, результати яких у вигляді нової інформації по каналам «зворотного зв'язку» надходять до «рецепторів». Таким чином, політична система вступає в новий цикл функціонування. Це дає підстави розглядати політичну владу та її здійснення як комунікаційний процес, що передбачає інформаційну взаємодію «керівників» і «керованих», точніше, інформаційний обмін, зворотний зв'язок між ними. Політика здійснюється насамперед в інформаційному просторі. Відома теза «хто володіє інформацією, той володіє світом» сьогодні набуває найважливішого значення – інформація стає не тільки технологічною основою комунікації, а й субстратом суспільних відносин, у тому числі і в політиці.

Відзначаючи новітні тенденції у розвитку політичної комунікації, слід звернути увагу на наступні тренди. По-перше, у XXI столітті намітилося формування прямої залежності ступеня розвитку громадянського суспільства від щільності та відкритості соціальної комунікації: її щільність породжує можливість колективної дії, і чим щільніше інформаційне спілкування між його учасниками, тим їх дії ефективніше, тим ефективніше громадське управління політичними процесами. По-друге, політичній комунікації стала належати специфічна роль у забезпеченні поширення, передачі політичної інформації як між елементами політичної системи, так і між політичною системою і навколишнім середовищем. Комунікативну функцію здійснюють партії, групи інтересів, засоби масової інформації. Нерозвиненість політичної комунікації є

¹ Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д.Максименка, В. Л. Злиwkова, С. Б. Кузікової. Суми: Вид-во СумДПУімені А.С. Макаренка, 2015. С. 143.

однією з причин низького ступеня адаптації політичної системи, веде до втрати підтримки і нестабільності.

По-третє, в Україні, навіть порівняно з попереднім десятиліттям, відбулися радикальні зміни у сфері політичної комунікації. Це знайшло вияв не тільки у змісті та інтенсивності комунікації, а й у її засобах. Найважливішу роль у системі політичних комунікацій почали відігравати інноваційні медіа-технології. Останні істотно змінюють спосіб життя людей, характер організації трудових процесів і процедур, а також взаємодії різних сфер суспільства. З'являються нові критерії оцінки рівня розвитку суспільства: кількість доступних джерел інформації для кожної людини, темпи інтернетизації, кількість фахівців у галузі комп'ютеризації й Інтернету.

По-четверте, історична тенденція розвитку масової комунікації полягає у постійному збільшенні каналів поширення інформації. При чому поява кожного нового засобу масової інформації не веде до зникнення попередніх засобів комунікації. Нові ЗМІ займають свою нішу та змінюють характер і структуру інформаційно-комунікаційного простору. Політична комунікація в умовах становлення інформаційно-мережевого суспільства виступає комунікацією між образами, трансльованими за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Політична комунікація набуває властивості віртуальності, симуляції, міфологізації й медіатизації.

У ситуації, коли незалежна Україна зазнала агресії з боку держави, що взяла на себе зобов'язання гарантувати її державний суверенітет та територіальну цілісність в рамках Будапештського меморандуму 1994 року пропонуємо наступні рекомендації щодо захисту національних інтересів України. Необхідно перейти до про-активної позиції у інформаційній політиці держави, зокрема і у питаннях протидії інформаційній агресії. За умов гібридної війни український уряд має першочергову увагу приділити розвитку наступних напрямів політичної комунікації, що дозволить ефективно протистояти агресії з боку авторитарно-популістського режиму російського президента В.Путіна:

- розробка асиметричних та непередбачуваних дій, які ставлять ворога у незручне становище (на кшталт дій українських волонтерів);

- запровадження військової цензури на інформацію військового характеру (наприклад, дислокація, укріплення військ, втрати тощо); визначити, хто буде виконувати функцію цензури;
- зв'язки з громадськістю (активізація патріотичного « третього сектору» в зоні конфлікту та її інформаційний супровід в українських ЗМІ з трансляцією на окуповані ОРДЛО);
- публічна дипломатія та військові заходи в підтримку публічної дипломатії (широке висвітлення миротворчих ініціатив офіційного Києва);
- зв'язки зі ЗМІ (формування та підтримка пула лояльних до Президента та уряду України ЗМІ);
- деолігархізація українського інформаційного простору;
- інформаційні заходи міжнародного військового співробітництва (всбічне висвітлення найбільш масштабних проектів співробітництва з розвинутими країнами світу у галузі співпраці у військовій сфері в інформаційному полі України та країн, що надають допомогу);
- цивільно-військове співробітництво (активне висвітлення волонтерського руху та руху спротиву агресії на окупованих територіях);
- дії в кіберпросторі, включаючи соціальні мережі (відсіч інформаційним атакам агресора та формування й пропагування нових україноцентричних міфів, відтворення основ національної історичної пам'яті як підйоми національної ідентичності);
- залучення ключових лідерів до проведення інформаційних заходів (висвітлення миротворчих ініціатив Президента України, Прем'єр-Міністра України та всіх українських державних діячів, причетних до розв'язання комплексу проблем, пов'язаних з агресією РФ проти України);
- внутрішня комунікація (систематична робота з особовим складом ВСУ з роз'яснення поточної державної політики України з приводу);
- інформаційні операції та кампанії (розробка та запуск в національному інформаційному просторі з трансляцією на окуповані райони ОРДЛО спеціальних кампаній- антитез інформаційних атак агресора);

- розвиток спеціалізованої військової журналістики;
- перепрофілізація та відкриття нових «мозкових центрів» (think-tanks) з питань протидії гібридній агресії РФ;
- започаткування концептуальних війн: протиставлення у концепції інформаційної війни «народним республікам» українських національних наративів;
- оновлення законодавчої бази у сфері інформаційної політики.

Чітке визначення геополітичних інтересів тої чи іншої держави дозволяє здійснити стратегічне планування її геополітичної діяльності та спрогнозувати основні практики геополітичної поведінки національної політичної еліти.

Геополітичні інтереси держави – це базові політичні усвідомлення та прагнення державних владних інституцій певної нації із забезпечення територіальної цілісності держави, політичного суверенітету, національної безпеки, збереження самобутності національної культури, доступу до всього обсягу національних ресурсів тощо. Геополітичні інтереси держав, як правило, прагматичні та дещо егоїстичні. У боротьбі за виживання, за безпеку нації цілей досягають удосконаленням засобів захисту своєї безпеки. Безпека держави виступає домінуючим геополітичним інтересом, одним з елементів національного інтересу держави, що забезпечує йому, поряд з іншими елементами, оптимальне існування.

У рамках багаторівневої динамічної системи геополітичних інтересів можуть бути виділено два рівні. Перший – група *фундаментальних, довгострокових інтересів*, які практично не змінюються або змінюються надзвичайно повільно. Інша група – *інтереси ситуативного характеру*. Їх предметом є цілі, які формуються в результаті досягнутої згоди або компромісу у вирішенні протистояння, протиборства. У реальній політиці місце цих двох груп інтересів визначається конкретними умовами й залежить від співвідношення сил, наявності можливостей для проведення власних фундаментальних інтересів. Будучи елементами цілісної структури геополітичних інтересів, усі перераховані системи можуть бути класифіковані як внутрішні.

Натепер спостерігається трансформація геополітичних процесів та інтересів, пов'язана з перетворенням геополітичної картини сучасного світу. На сучасному етапі Україна знаходиться на драматичному, доленосному відрізку своєї історії. Військова

агресія Російської Федерації проти України від 2014 та 2022 рр. актуалізувала необхідність визначення геополітичного позиціонування Української держави. Потрібно чітко визначити, яке місце наша держава займає в новій архітектурі міжнародних відносин у контексті забезпечення власної національної безпеки. Унікальність сучасної ситуації полягає у тому, що зараз у політичній сфері значно активніше починає застосовуватися геополітична аргументація. По суті геополітика стає своєрідною новою ідеологією, якою обґрунтовується не тільки зовнішньополітичний, але й внутрішньополітичний курс тої чи іншої держави. Принципова зміна сучасного світоустрою й загальної геополітичної ситуації після припинення ідеологічного протистояння двох соціальних моделей, які уособлювали Радянський Союз та США, відбувається на тлі істотного посилення загрози безпеки й проявів міжнародного тероризму.

Модерний політичний процес ґрунтується на геополітичних інтересах, які сьогодні стають важливими факторами, що детермінують характер міждержавних відносин. Взаємодія між країнами натепер викликана необхідністю вирішення проблем територіального та ресурсного розвитку. Слід наголосити, що розроблення ефективної геополітичної стратегії можливе лише за об'ємного, всебічного бачення світу, постійного вивчення сучасних тенденцій, відмови від імпульсивних та непродуманих рішень. Зиск для Української держави та для нашого народу має визначати наші геополітичні інтереси.

Патріотизм, прагматизм та професіоналізм мають стати ключовими принципами при виробленні геополітичної стратегії України. Необхідно дотримуватися формули не просто «геополітичні інтереси», а «національні геополітичні інтереси» України, адже це підкреслює взаємозв'язок зовнішньої політики з внутрішньою політикою та їх головну мету – всебічне забезпечення прогресивного самобутнього розвитку Українського народу. Це передбачає збереження та захист системи традиційних національних цінностей, заперечення яких ставить під питання саме існування нашого народу. Серед першочергових національних геополітичних інтересів України на сучасному етапі слід назвати: відбиття військової агресії Російської Федерації, відновлення миру, запобігання війн, гарантування зовнішнього та внутрішнього

суверенітету, державної й територіальної цілісності, створення сучасної ефективної системи оборони й національної безпеки, налагодження постійних взаємокорисних зв'язків з ключовими міжнародними стратегічними партнерами: США, Великобританією, Канадою, Польщею, Німеччиною та ін. Єдино можливе ефективне геополітичне позиціонування України на сучасному етапі – східний форпост західної демократичної цивілізації, який протистоїть авторитарній загрозі зі Сходу для усієї об'єднаної Європи.

Національна безпека – це система із забезпечення захисту найважливіших інтересів народу, нації, держави, національних цінностей, етносу, який дає назву державі та виступає її демографічною основою.

Незадовго до початку повномасштабної війни, яку розпочала Російська Федерація проти України 24 лютого 2022 р., у нашій державі було завершено підготовку галузевих безпекових стратегій у межах нового циклу стратегічного планування, започаткованого з прийняттям у 2020 р. нової редакції Стратегії національної безпеки України. У документах було визначено широкий спектр загроз національній безпеці в різних сферах.

Найбільша група загроз національній безпеці України походила від *агресивної зовнішньої і воєнної політики РФ*. До таких загроз у галузевих безпекових стратегіях віднесено посягання на суверенітет і територіальну цілісність України, блокування руху нашої держави до набуття повноправного членства у ЄС та НАТО, можливість подальшої ескалації збройної агресії РФ проти України та повномасштабного застосування військової сили проти України, провокування збройного конфлікту на державному кордоні України, ведення розвідувально-підривної діяльності спеціальних служб РФ проти України, здійснення інформаційних спецоперацій, використання незаконних збройних формувань, поширення тероризму, який РФ фінансує та підтримує, атаки в кіберпросторі, блокування постачання необхідних ресурсів та обладнання для потреб економіки України тощо.

На момент набуття чинності галузевими безпековими стратегіями Україна протягом понад восьми років зазнавала гібридної агресії з боку РФ. Така агресія виходила поза межі однієї держави, а її вияви й результати нині загальновідомі,

зокрема: на рівні України – окупація в 2014 р. Автономної Республіки Крим і частини Луганської і Донецької областей, неодноразові спроби втручання у внутрішні справи України; на регіональному рівні – застосування енергетичної зброї (наприклад, у спосіб створення штучного дефіциту природного газу в Європі та підвищення його ринкової вартості), створення міграційної кризи на кордоні Білорусі (країни, що фактично є окупованою РФ) та держав ЄС; на міжнародному рівні – реалізація стратегії створення напруженості на Заході, поширення російської пропаганди й дезінформації тощо. Було зрозуміло, що керівництво РФ не планувало переглядати агресивну зовнішню і воєнну політику щодо України. Водночас сценарій повномасштабного вторгнення РФ в Україну вже на початку 2022 р. та ведення агресором терористичної війни проти населення більшістю експертів не розглядався як найбільш ймовірний.

Причини розгортання РФ війни проти незалежної України мають вочевидь не лише політичний, а й ідеологічний та історичний контексти. З. Бжезінський зазначав, що «...незалежність України кинула виклик самій суті претензії Росії на те, що вона є богонатхненною прапороносицею спільної всеслов'янської ідентичності», а також «...Росія не може існувати в Європі без України, яка теж належить до Європи, тоді як Україна може бути в Європі без Росії».

Посягання РФ на суверенітет і територіальну цілісність сусідніх держав, передусім Грузії, Молдови та України, спостерігалися вже не один рік. Проте реакція з боку демократичних держав і міжнародних організацій, які відповідають за мир та безпеку, на відверті порушення РФ норм міжнародного права й маніпулювання демократичними цінностями до цього часу була вкрай слабкою. Політика умиротворення агресора та символічні санкції не стали на заваді агресивним планам Кремля, що згодом призвело до розширення формату гібридної агресії РФ і повномасштабного вторгнення в Україну.

Загалом, *руйнування створеної після Другої світової війни системи міжнародної безпеки й послаблення впливу міжнародних організацій, що мають забезпечувати дотримання норм міжнародного права, доцільно визначити джерелом окремої групи загроз національній безпеці України. Зазначені глобальні процеси знизили ефективність наявних інструментів кризового врегулювання, знецінили безпекові*

гарантії, надані різним державам, провокували нові міждержавні конфлікти і поширення міжнародної злочинності за відсутності системи ефективних стримувань і покарань.

Джерело загроз національній безпеці, пов'язане з неефективністю системи міжнародної безпеки, виявилось особливо небезпечним саме для України, оскільки чинні механізми захисту миру та безпекові гарантії, у т. ч. за Будапештським меморандумом, не завадили РФ роками здійснювати гібридну агресію проти України, а 24 лютого 2022 р. розпочати повномасштабну війну.

Серед інших джерел ризиків і загроз для національної безпеки України можна визначити такі: *зміна клімату, розвиток науки і технологій, просування іншими державами інтересів, які суперечать національним інтересам України* тощо. Зазначені джерела ризиків і загроз є типовими для більшості держав, усунути їх повністю неможливо. Отже, під час формування державної політики у сфері забезпечення національної безпеки держави мають знаходити інструменти, які дозволятимуть адаптуватися до постійної дії таких загроз. Такий підхід передбачає посилення національної стійкості.

Ймовірно після війни в Україні у світі сформується низка нових воєнних, політичних альянсів, які будуть меншими за розмірами, але більш гнучкими і зможуть запропонувати своїм членам ефективніші гарантії безпеки. Необхідність пошуку рішення щодо завершення війни в Україні та надання нашій державі надійних зовнішніх безпекових гарантій може стати стимулом для переформатування застарілої та неефективної системи міжнародної безпеки та її інститутів. Водночас через громіздку структуру провідних міжнародних організацій, передусім ООН, консенсусну систему ухвалення рішень і складність управління реформування таких інституцій вочевидь буде непростим і тривалим процесом. Прогнозовані зміни глобального безпекового середовища доцільно розглядати як ризики, що містять як нові можливості для розвитку, так і потенціальні загрози в разі виникнення суперечок щодо способів реформування системи міжнародної безпеки.

З огляду на викладене, можна припустити, що пріоритетними напрямками державної політики у сфері забезпечення національної безпеки України у післявоєнний

період будуть такі:

- реалізація у життя конституційного положення на завершення інтеграції в ЄС та НАТО;
- реформа за західними взірцями сектору безпеки і оборони;
- пошук зовнішніх безпекових гарантій поза межами НАТО, розвиток двосторонніх відносин зі стратегічними партнерами, насамперед США, Великою Британією, Польщею та ін.;
- відновлення економічного і людського розвитку України;
- розбудова національної системи стійкості;
- радикальне підвищення ефективності державного управління через завершення адміністративної реформи;
- завершення усього комплексу реформ, спрямованих на модернізацію Української держави.

Таким чином, стратегічні орієнтири держави у сфері забезпечення національної безпеки полягають у тім, що Україна має сформувати достатні власні спроможності як базис для забезпечення своєї безпеки і стійкості. Як незалежна держава Україна має залишити за собою право обирати участь у різних системах та альянсах колективної безпеки і оборони як спосіб гарантування державного суверенітету й територіальної цілісності.

РАШИЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ СУЧАСНОГО КРЕМЛЯ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

М. П. Требін

Події 24 лютого 2022 р. дозволили усвідомити справжню сутність російського режиму, його іманентну близькість з фашизмом, націонал-соціалізмом. Світ побачив справжнє обличчя Кремля, а саме рашизм у дії. На переконання Президента України Володимира Зеленського, поняття «рашизм», яке широко вживається в мовному обігові не лише України, але й Європи, увійде у світову історію. «Слово нове, а вчинки такі самі, як були 80 років тому в Європі, бо за всі ці 80 років на нашому континенті таких варварств просто не було. Тому рашизм – це поняття, яке буде в історичних книгах, буде в умовних «вікіпедіях», залишиться на уроках. І за партами маленькі дітлахи в усьому світі вставатимуть і відповідатимуть вчителям, коли цей рашизм розпочався, на якій землі, хто переміг у боротьбі за свободу проти саме цього страшного поняття», – заявив В. Зеленський у ході великої прес-конференції в київському метро 23 квітня 2022 р.¹ Про рашизм як поняття, що оформилося, кілька разів заявляв і секретар РНБО Олексій Данилов. Ще під час всеукраїнського телемарафону ввечері 11 березня 2022 р. він закликав журналістів використовувати поняття «рашизм», «бо це нове явище у світовій історії, яке зробив пан Путін зі своєю країною». «Сучасні рашисти мало чим відрізняються від фашистів. Більше того, вони їх перевершили, – переконаний Данилов. – Я поясню чому: бо раніше не було такої можливості знищувати міста такою кількістю авіаційних бомб, такого спорядження, не було такої сили. Зараз зовсім інші потужності й вони користуються ними як нелюди». Нагадуючи про трагедію Маріуполя, Харкова та інших міст України, О. Данилов зазначав, що сучасний рашизм у разі перевищує фашизм, який ми бачили в середині минулого сторіччя². Верховна Рада України ввела поняття «рашизм» до законодавства, ухваливши 2 травня 2023 р. постанову «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології

¹ «Будет на уроках». Слово «рашизм» войдет в историю - Зеленский о зверствах оккупантов. *НВ*. 23.04.2022. URL: <https://nv.ua/world/geopolitics/voyna-v-ukraine-zelenskiy-zayavil-chto-slovo-rashizm-popadet-v-knigi-po-istorii-50236391.html> (дата обращения: 23.10.2023).

² Рашисты – современные фашисты, а Путин мало чем отличается от Гитлера, – Данилов. 24 канал. 11.03.2022. URL: https://24tv.ua/ru/putin-malo-chemotlichaetsja-ot-gitlera-danilov_n1902142 (дата звернення: 23.10.2023).

рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких»¹.

Сьогодні поняття «рашизм» (контамінація слів «Russia» («раша») та «фашизм») активно входить у науковий дискурс. Професор Єльського університету Тімоті Снайдер пояснює: «Рашизм» звучить як «фашизм», але з «р» замість «ф» на початку, що, грубо кажучи, означає «російський фашизм». Тому учений пропонує писати його латиницею як ruscism, щоб зберегти для англомовного світу візуальну прив'язку до слів Russia та fascism². Американська публіцистка, історикиня, авторка книг «Гулаг» та «Червоний голод: сталінська війна проти України» Енн Епплбаум у розмові з *BBC News Україна* зазначила: «Мені не подобається термін «фашизм» у російському контексті лише з однієї причини: бо він нагадує більшості людей у світі про Голокост і масове вбивство євреїв. Це відвертає увагу. Слово «рашизм» тут доречніше, бо воно вказує, що маємо справу з особливою російською версією ідеології винищення - і відтак цей термін конкретніший і корисніший»³. На жаль, західні дослідники занадто пізно звернули увагу на рашизм як різновид сучасного фашизму, тому ми на цей час практично не маємо фундаментальних досліджень даного феномену світовою науковою спільнотою. Хоча після збройної агресії Росії проти нашої країни вже на червень 2022 р. з'явилися публікації про рашизм 25-ма мовами⁴. Українські вчені почали досліджувати це явище після вторгнення російських військ до Грузії в серпні 2008 р., тоді й з'явилося в науковому дискурсі поняття «рашизм». Феномен «рашизму» в сучасному світі досліджують такі українські вчені, як О. Антонова, О. Безрукова, А. Вітченко, С. Вовканич, В. Горбатенко, Т. Гуменюк, С. Дацюк, Б. Дем'яненко, Ю. Дем'янчук, Б. Драмарецький, В. Макарчук, О. Німець, М. Требін, Є. Хан, Л. Якубова та ін.⁵. Проте значна кількість аспектів дослідження цього явища вимагають

¹ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких”» від 2 травня 2023 р. № 3078-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-IX#Text> (дата вернення: 23.10.2023).

² Snyder T. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word. *New York Times Magazine*. April 22, 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html> (accessed date: 23.10.2023).

³ Епплбаум: західна допомога Україні не ослабне. *BBC News Україна*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=jk9_TVR-Gk (дата звернення: 23.10.2023).

⁴ Горбатенко В.П. Рашизм. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Рашизм> (дата звернення: 23.10.2023).

⁵ Антонова О. Р. Небезпека явища «рашизму» за ознаками впливу на суспільно-культурне життя: державно-правова природа. *Науковий вісник Львівської академії. Серія : Економіка, менеджмент та право*. 2022. Вип. 7. С. 107-115; Безрукова О. А. Рашизм як ідеологія: спроба соціологічної інтерпретації. *Габітус*. 2023. Вип. 46. С. 54-60; Вітченко А. О. Дієвий гуманізм захисників України як протиположність рашизму. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2022. Вип. 1. С. 78-90; Вовканич С. Й. Попередити світ про небезпеку рашизму. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія :*

свого трактування, особливо в контексті використання рашизму сучасним Кремлем як ідеології в російсько-української війні.

Одна з перших спроб дослідити явище «рашизму» належить українському політологу Остапу Кривдику, який писав, що «рашизм – це ідеологія й практика правлячого режиму Російської Федерації, яка базується на ідеї зверхності «російських співвітчизників», їхньої «особливої цивілізаційної місії», антидемократизмі й неокolonіалізмі радянсько-імперського типу, використанні православ'я як моральної доктрини, та на геоекономічних інструментах, у першу чергу, енергоносіях»¹. Більш активно до спроби визначення сутності рашизму українські вчені звернулися після анексії Криму та російської агресії на Донбасі. Академік Національної академії правових наук України Олександр Костенко у березні 2014 р. охарактеризував це явище як різновид соціопатії: «Рашизм - це ідеологія, що базується на ілюзіях і обґрунтовує, у свою чергу, припустимість будь-якого свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства». У зовнішній політиці рашизм виявляється, зокрема, у порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світові своєї версії історичної правди виключно на користь Росії, у зловживанні правом вето в Раді Безпеки ООН тощо. У внутрішній політиці проявом рашизму є порушення прав людини на свободу думки, переслідування учасників «руху незгодних», використання ЗМІ для дезінформації свого народу тощо»². Український дипломат Володимир Огризко підкреслює, що рашизм – це «уособлення расистської, ксенофобської, шовіністичної, популістської ідеології, що, попри свій очевидний антидемократизм, підтримується більшістю російського населення і реалізується в агресивній та

Гуманітарні науки. 2014. Вип. 12. С. 254-273; Гуменюк Т.К., Драмарецький Б.Б. Більшовизм та рашизм: імперські традиції соціокультурної та ідеологічної концепції сучасної Росії. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2023. Вип. 1. С. 89-99.; Дацюк С. Що таке рашизм? *Українська правда*. 08.04.2022. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fc6e87bb92/> (дата звернення: 23.10.2023); Дем'яненко Б. «Рашизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 35-40; Дем'янчук Ю. Український погляд на «рашизм» в історичному ракурсі. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11-12. С. 115-124; Макаруч В. С. Рашизм як найдеградованіша стадія фашизму. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 21-30; Німець О. Л. Обережно, рашизм! Косів : Писаний Камінь, 2018. 61 с.; Требін М.П. Рашизм: спроба проникнення у сутність. *Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього : зб. матеріалів XXIV Всеукр. наук. конф. викладачів, молодих науковців і студентів (м. Харків, 25 листоп. 2022 р.) / М-во освіти і науки України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2022. С. 25-31; Хан Є. Рашизм як політична ідеологія та соціальна практика в сучасній Російській Федерації. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 51. С. 83-89; Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні / НАН України. Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с. та ін.*

¹ Кривдик О. Рашизм. *Українська правда*. 18.05.2010. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2010/05/18/5050708/> (дата звернення: 23.10.2023).

² Чому ми стали ворогами. Чи зможуть українці «мовою аргументів» достукатися до росіян? *День*. 18.03.2014. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/kultura/chomu-mi-stali-vorogami> (дата звернення: 23.10.2023).

злочинній зовнішньополітичній діяльності Росії»¹. Професор кафедри політології Університету Григорія Сковороди в Переяславі Борис Дем'яненко підкреслює, що «рашизм» «як людиноненависницька ідеологія виступає еклектичною сумішшю імперського неокolonіалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму»². Сергій Морфінов пропонує таке тлумачення цього феномену: «Рашизм» – це дивна постмодерністська суміш, куди увійшли шовіністський «великоросійський» світогляд давно померлої Російської імперії, ностальгія за Радянським Союзом, реваншистські настрої пострадянських силовиків, псевдоісторичні екскурси Путіна, а також православ'я з одночасним вшануванням Миколи II і Сталіна, і на додачу – цитати з фільму «Брат-2», нанесені на шеврони російських військових»³. Кандидат історичних наук Євген Хан крізь призму політології обґрунтовує, що «рашизм» – «це різновид політичного режиму, а також радикальна авторитарна політична ідеологія, характерними ознаками якої є сильний культ особи, мілітаризм, тоталітаризм, призначений для об'єднання земель через проведення гібридних війн або повної руйнації. Це ідея «русского міра», що полягає у знищенні інших цивілізацій з високорозвинутою культурою, їх підкоренні та асиміляції. «Рашизм» є різновидом «фашизму», оскільки має характерні складові саме такої ідеології, що виникає в державах з тоталітарною формою устрою та імперськими амбіціями»⁴. З філософських позицій підійшов до визначення поняття Сергій Дацюк. Для нього «рашизм – це імперський фашизм, який має неекзистенційну субонтологію – світозлобу, світоагресію, культ сили над цілим світом, ядерну загрозу знищення світу. ... Рашизм – це антилюдство»⁵. Дослідник звертає увагу на те, що рашизм базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшого братнього народу», великодержавного шовінізму, зверхності й нетерпимості до елементів культури інших народів; в ідейно-політичному плані - на російському імперіалізмі та радянському тоталітаризмі; в духовному – на фундаменталістському православ'ї; в економіко-політичному – на шантажі умовами поставок та рівня цін на енергоносії (газ

¹ Огризко: Дещо про «рашизм». *Укрінформ*. 30.08.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3560964-ogrizko-deso-pro-rasizm.html> (дата звернення: 23.10.2023).

² Дем'яненко Б. «Рашизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. С. 39.

³ Морфінов С. «Рашизм»: історія «російського фашизму» від теорій Дугіна до ідеології «Брата-2». *BBC News Україна*. 01.10.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63072100> (дата звернення: 23.10.2023).

⁴ Хан Є. Рашизм як політична ідеологія та соціальна практика в сучасній Російській Федерації. С. 88.

⁵ Дацюк С. Що таке рашизм?

та нафта); у правовому - на запереченні сили права та браваді правовими порушеннями; у цивілізаційному - на відтворенні поведінкових патернів, успадкованих від Золотої Орди.

Поняття «рашизму» поступово кодифікується й у словниках, зокрема кандидатка історичних наук Марина Козирева в енциклопедичному словнику-довіднику «Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)» пропонує таке визначення цього явища: «Рашизм – російська державницька квазі-ідеологія, яка є еkleктичною сумішшю імперського неокolonіалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму. Ґрунтується переважно на культурі національного лідера, ідеї «особливої цивілізаційної місії», несприйнятті західних ліберально-демократичних цінностей та інститутів, яким протиставляє євразійську цивілізацію»¹. В енциклопедичному словнику-довіднику «Сучасна політична лексика» кандидатка політичних наук Ірина Харечко запропонувала визначення «рашиста», що дуже нагадує роздуми Остапа Кривдика².

Як бачимо, на сьогодні відсутня термінологічна визначеність поняття «рашизм», що цілком зрозуміло, оскільки це перші спроби осмислення такого складного й жахливого явища. На наш погляд, рашизм можна визначити як ідеологію та практику російського фашизму, суттю якого є антилюдяність. Він базується на антилібералізмі, імперіалізмі, експансіонізмі, мілітаризмі, реваншизмі, геноциді, тероризмі, пануванні сили над правом, ксенофобії, етатизмі та ідеях євразійства, вождізма, богообраності, мобілізації нації й держави проти ворогів тощо³.

Спробуємо обґрунтувати ці основні риси рашизму. Взагалі проблема визначення ознак рашизму як різновиду фашизму залишається дуже спірним і складним питанням. У 1995 р. один з визначних європейських інтелектуалів Умберто Еко запропонував визначення Ур-фашизму, або Вічного Фашизму. Його суть проста: попри безліч відмінностей тоталітарні системи з різними назвами мають дещо спільне. Цю спільність Еко демонструє на прикладі чотирьох рядків: abc – bcd – cde – def. Хоча

¹ Козирева М. Рашизм. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* / [І.Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. С. 456.

² Див.: Харечко І. Рашист. *Сучасна політична лексика : енциклопед. словник-довідник* / [І.Я. Вдовичин, Л.Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів : «Новий Світ-2000», 2015. С. 339.

³ Требін М.П. Рашизм. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-879036> (дата звернення: 23.10.2023).

групи один і чотири не мають спільного символу, проте у групі три вони такими будуть (с, d, e), що робить їх сполучниками між групами. Саме вони і творять «сімейну схожість». «Отож фашизм став терміном на всі такі випадки, бо з будь-якого фашистського режиму можна виелементувати один або більше компонентів, але сам режим залишиться впізнавано фашистським, – підкреслював У. Еко. – Вилучіть із фашизму імперіалізм, і ви маєте Франка й Салазара. Вилучіть колоніалізм – і маєте балканський фашизм усташів. Додайте до італійського фашизму радикальний антикапіталізм (який, до речі, ніколи не захоплював Муссоліні), – і маєте Езру Павнда. Додайте культ кельтської міфології і містику Святого Грааля (зовсім чужу офіційному фашизмові) – дістанете одного з найшанованіших фашистських гуру Юліуса Еволу»¹. Характерними рисами фашизму, за У. Еко, є: 1) культ традиції; 2) заперечення модернізму; 3) культ акції заради самої акції; 4) визнання незгоди зрадою; 5) страх перед відмінностями; 6) апеляція до фрустрованого середнього класу; 7) захопленість ідеєю змови, по можливості міжнародної; 8) постійне зміщення риторичного фокусу в характеристиці ворога (як надто сильного й надто слабкого водночас); 9) зображення пацифізму як торгування з ворогом; 10) популістський елітизм, елітизм мас; 11) виховання й навчання кожного так, щоб він став героєм; 12) мачизм (який проявляється в зневажанні жінок, нетерпимості й осудові нестандартних сексуальних практик, від цнотливості до гомосексуалізму); 13) селективний популізм; 14) нова мова. Як підкреслює У. Еко, «ці елементи не можна організувати в систему. Багато з них суперечать одне одному і є типовими й для інших форм деспотизму чи фанатизму. Та достатньо присутності одного з цих елементів у суспільній системі, щоб навколо нього почав згущуватися фашизм»². І більшість цих рис присутня в рашизмі.

Американський політолог Лоуренс Брітт, проаналізувавши режими А. Гітлера (Німеччина), Б. Муссоліні (Італія), Ф. Франко (Іспанія), А. Салазара (Португалія), Г. Пападопулоса (Греція), А. Піночета (Чилі), Х. М. Сухарто (Індонезія), дійшов висновку, що всі фашистські режими мають також 14 загальних ознак³. До речі, всі ці ознаки притаманні рашистському режиму:

¹ Умберто Еко. Ур-фашизм. *Historians*. December 31, 2012. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/525-umberto-eko-ur-fashizm> (дата звернення: 23.10.2023).

² Там само.

³ Britt L.W. Fascism Anyone? *Free Inquiry*. 2003. Vol. 23, No. 2. URL: <https://secularhumanism.org/2003/03/fascism-anyone/> (accessed date: 23.10.2023).

1) нав'язлива пропаганда націоналізму (активне публічне використання патріотичних девізів, гасел, національної символіки тощо);

2) нехтування правами людини (обмеження конституційних прав людини з метою забезпечення національної безпеки; переслідування інакодумців, тривале позбавлення волі затриманих тощо);

3) згуртування проти призначених загальних ворогів (консолідування в патріотичному русі проти спільної небезпеки або противника: конкретної держави, расових, релігійних чи національних меншин, лібералів, комуністів, соціалістів, терористів тощо);

4) домінування силових структур (непропорційне збільшення бюджетного фінансування збройних сил країни; превалювання представників силових структур в управлінні країною; нав'язування пропагандою привабливого образу військових і військової служби);

5) розгул сексизму (домінування чоловіків у фашистських урядах; жорстка закріпленість традиційних гендерних ролей і гомофобія; негативне ставлення до розлучень, абортів);

6) контроль над ЗМІ та поширення цензури в медіа, особливо у воєнний час;

7) одержимість національною безпекою (виправдання дій уряду «національними інтересами», неприпустимість сумнівів у легітимності влади; використання страху як мотиваційного інструменту уряду для тиску на маси);

8) зрощування релігії з державою (використання урядами релігії як інструменту управління громадською думкою, навіть коли головні принципи релігії діаметрально протилежні діям чи політиці уряду);

9) підтримка олігархії (створення взаємовигідних ділових відносин між владною елітою та промисловою й діловою аристократією, яка у фашистських державах часто є єдиною силою, що приводить лідерів до влади);

10) утиск профспілок (повна відсутність або серйозні обмеження в можливостях профспілок, які становлять єдину реальну загрозу для фашистських урядів);

11) презирство до інтелектуалів і мистецтва (утиски інтелектуалів і пов'язаної з ними свободи думки та слова, яка вважається такою, що суперечить ідеям національної безпеки та патріотизму; ретельний контроль університетів; нападки на дисидентів;

підкорення літератури та мистецтва національним інтересам);

12) одержимість злочинами та покараннями (майже необмежені повноваження поліції; ігнорування поліцейських зловживань в ім'я патріотизму; створення національної поліції з необмеженою владою);

13) тотальне кумівство і корупція (привласнення або навіть розкрадання державних ресурсів і казни урядовими лідерами фашистських режимів; призначення членів свого клану на урядові посади та використання влади для захисту від відповідальності);

14) фальсифікація виборів (наклепницька кампанія проти опозиційних сил, побиття (або навіть вбивства) кандидатів від опозиції та їх прибічників; використання законодавства для маніпулювання чисельністю виборців, межами округів, ЗМІ; використання судової системи для маніпулювання результатами виборів)¹.

Український політтехнолог Сергій Гайдай виокремлює вісім ознак фашизму: 1) культ вождя; 2) етатизм; 3) заборона, переслідування та терор інакодумців, боротьба з незгодними, оголошення їх зрадниками та ворогами; 4) агресивний націоналізм; 5) агресивний імперіалізм; 6) культ сили та насильства, героїв та воєнщини; 7) реваншизм; 8) державне управління та втручання в економіку та корпоративізм при визнанні приватної власності².

Українські дослідники Владлен Мараєв та Юлія Білик запропонували своє бачення загальних ознак рашизму. Для них насамперед це: пропаганда та переписування історії; культ особистості; символіка; геноцид інших народів; ігнорування міжнародного права; однопартійна система; тісний союз держави і церкви; закріплення традиційних гендерних ролей; тотальний контроль над ЗМІ; необмежений вплив апарату примусу (поліція, спецслужби); крахи бліцкригів³. Основними ознаками рашизму для Т. Снайдера є: культ вождя та культ померлих, корпоративістська держава, міфи про минуле, цензура, популярність теорій змови, централізована пропаганда, ведення війни на руйнування. Т. Снайдер нагадує про інші відмінні особливості рашизму на міжнародній арені: сприяє просуванню ультраправих сил

¹ Britt L.W. Fascism Anyone?

² Гайдай С. Восемь признаков фашизма. *НВ*. 10.06.2022. URL: <https://nv.ua/opinion/vosem-priznakov-fashizma-v-rossii-putin-poslednie-novosti-50248938.html> (дата обращения: 23.10.2023).

³ Мараєв В., Білик Ю. Рашизм, або чому росіяни – нові нацисти. *Вокс Україна*. 23.03.2022. URL: <https://voxukraine.org/rashyizm-abo-chomu-rosiyany-novi-natsysty/> (дата звернення: 23.10.2023).

усюди; Путін – кумир прихильників переваги білої раси в усьому світі; під час воєн, включаючи війну з Україною, провідні російські фашисти отримують доступ до медіа; члени російської еліти, насамперед Путін, дедалі більше покладаються на фашистські концепти; саме «виправдання» Путіним війни в Україні як якогось акту «очищаючого насильства», яке поверне Росії її суть, є християнською формою фашизму¹.

Верховна Рада України в якості ознак і наслідків рашизму пропонує вважати: «системні порушення прав та основоположних свобод людини; культ сили та мілітаризм; культ особи, що перебуває на верхівці вертикалі влади, та сакралізація інститутів держави; самозвеличення росії та росіян за рахунок насильницького пригнічення та/або заперечення існування інших народів; застосування з метою реалізації експансіоністської державної політики практики поширення серед інших народів російської мови та культури, російської православної церкви, медіа, політичних та громадських інституцій, пропагування ідей «русского мира»; систематичне порушення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, зокрема поваги до суверенітету інших держав, їхньої територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів, недотримання принципу незастосування сили чи погрози силою; створення, фінансування та збройна підтримка незаконних збройних формувань та сепаратистських рухів на територіях інших суверенних держав, створення та підтримка терористичних організацій; використання заборонених методів ведення війни та системне вчинення воєнних злочинів та злочинів проти людяності; систематичні організація та здійснення масових вбивств, страт, катувань, депортацій, створення штучних умов для виникнення голоду, інших видів масового фізичного терору, геноциду, переслідування з етнічних, національних, релігійних, політичних та інших мотивів; регулярне застосування до інших держав практики економічного та енергетичного шантажу; регулярні погрози щодо застосування ядерної зброї проти інших держав та створення техногенних катастроф»².

Ми розглядаємо рашизм саме як ідеологію сучасного Кремля в російсько-українській війні, тому що він є, як підкреслює професорка Вінницького національного

¹ Snyder T. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word.

² Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких”» від 2 травня 2023 р. № 3078-IX.

технічного університету Світлана Денисюк, системою «переконань та ідей, поглядів на суспільство та його політичне життя, що відображає ідеали, світогляд, інтереси, умонастрої людей, класів, соціальних верств, політичних партій, громадських рухів, охоплює цінності, нормативні й цільові схильності та способи їх досягнення»¹. Або, за класичним визначенням ідеології професора Мартіна Селігера, це «набір ідей, за допомогою яких люди стверджують, пояснюють чи виправдовують цілі та засоби організованих соціальних дій, особливо політичних, незалежно від того, чи націлені такі дії на збереження, удосконалення, викорінення чи перебудову існуючого соціального порядку»². Яким же є набір ідей рашизму?

По-перше, це *антилібералізм*. Лібералізм у сучасному світі є характеристикою політичного режиму, що забезпечує гарантовані державою громадянські свободи: багатопартійність, свободу слова, змагальний політичний процес, справедливість, розвиток інфраструктур громадянського суспільства тощо. Німецько-американський філософ Еріх Фромм писав: «Будучи умовою цілісного розвитку людського організму, свобода є фундаментальною біологічною потребою людини... Серед усіх загроз життєвим інтересам людини загроза її свободі має надзвичайне значення як в індивідуальному, так і соціальному плані»³. Сучасний путінський режим знищив свободу як явище в російському суспільстві. І це не дивно, тому що сучасна російська так звана «правляча еліта», як справедливо підкреслює російський історик Олександр Скобов, «значною мірою кримінальна за своїм походженням та способом соціального сходження, спочатку була заряджена зневагою та ненавистю до базових цінностей ліберальної цивілізації. Таких як свобода, рівність, верховенство права, гуманізм. Багато її представників дерлися нагору через рекет, рейдерство, викрадення людей, замовні вбивства конкурентів. І вони винесли зі свого життєвого досвіду глибоке переконання в тому, що саме так і має бути влаштований світ. Завжди і скрізь»⁴. Тому замість багатопартійності ми бачимо, що «керівною та спрямовуючою силою» російського суспільства, ядром його політичної системи, державних та громадських

¹ Денисюк С. Ідеологія. *Політологія: енциклопедичний словник* / [В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин, Н.М. Хома]; за ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 126.

² Seliger M. *Ideology and politics*. London: Allen & Unwin, 1976. P. 14.

³ Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности* : [Перевод] / [Вступ. ст. П.С. Гуревича; Примеч. Т.В. Панфиловой]. Москва: Республика, 1994. С. 181-182.

⁴ Скобов А. *Фронт за линией фронта. Часть I*. Санкт-Петербург: Артбург, 2022. С. 35.

організацій є партія «Єдина Росія». У сьогоднішній Держдумі 324 депутата з 450 – представники цієї партії, інші політичні сили лише допомагають їй «розбудувати країну». Про свободу слова в Російській Федерації взагалі не йдеться: усі демократичні ЗМІ ліквідовані, а не задоволені ситуацією в країні опиняються за ґратами. Самі росіяни вважають своє суспільство влаштованим несправедливо (так думають 69,8% опитаних), але на питання «в правильному чи неправильному напрямку рухається країна» 68% молоді та старшого покоління відповідають сьогодні, що «в правильному»¹. Ось таке громадянське суспільство побудоване в Росії.

По-друге, *імперскість* як основа буття російського соціуму. Ідея про «Москву – Третій Рим»² ніколи не зникла з російських просторів. Бажання розширювати свої природні кордони за рахунок інших народів, принесення їм ідеї «нового щасливого майбутнього» з російською матрицею бачення світу, поневолення інших заради «великої» мети «*русского мира*» - усе це вдало вкладається в концепцію рашизму та стає його важливою складовою.

По-третє, *експансіонізм*. Першочерговим завданням рашизму на сучасному етапі є плани з інтеграції передусім України, Білорусі, Молдови, інших православних регіонів та країв в простір єдиного «російського світу». Це своєрідна ідея Lebensraum Карла Хаусхофера на рашистський манер. Як вважає доцент кафедри української літератури та теорії літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Олег Баган, сучасний рашистський експансіонізм базується на ментальності російського народу, якій притаманні зверхність, психологічний нахил до вседозволеності й грабіжництва, патологічна терплячість, жорстокість та різноманітні форми соціального ексгібіціонізму перед владою³. До речі, чим вона суттєво відрізняється від ментальності українців, серед базових рис якої слід назвати демократизм, конституціоналізм, екзистенціальний індивідуалізм, егалітаризм⁴. Наочно це представив уродженець Чугуєва Ілля Рєпін у своїх картинах «Бурлаки на Волзі» та «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

¹ В России две трети молодежи считают устройство жизни страны несправедливым. *Накануне.Ru*. 26.08.2022. URL: <https://www.nakanune.ru/news/2022/08/26/22673487/> (дата обращения: 23.10.2023).

² Zernov N. Moscow, the third Rome. New York, AMS Press, 1971. 94 p.

³ Баган О. Російський імперіалізм: джерела і цілі. *Український погляд*. 08.04.2020. URL: <http://ukrpohliad.org/analytics/rosijskyj-imperializm-dzherela-i-tsili.html> (дата звернення: 23.10.2023).

⁴ Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / [О.О. Безрук, В.С. Бліхар, Л.М. Герасіна та ін.] ; за ред. М.П. Требіна. Харків : Право, 2019. С. 318.

З експансіонізмом тісно пов'язана наступна риса рашизму – *мілітаризм*. У «Політичній енциклопедії» доктор політичних наук, професор Григорій Перепелиця підкреслює, що «мілітаризм як державна ідеологія спрямований на виправдання політики нарощування військової могутності держави та застосування військ»¹. Ідеолог і практик «руського миру» В. Сурков дуже чітко це підкреслив у статті «Тривала держава Путіна»: «Висока внутрішня напруга, пов'язана з утриманням величезних неоднорідних просторів, і постійне перебування в центрі геополітичної боротьби робить військово-поліцейські функції найважливішими та вирішальними. Їх традиційно не приховують, а навпаки, демонструють, оскільки Росією майже ніколи не правили купці... Не було кому драпірувати правду ілюзіями, сором'язливо відсуваючи на другий план і приховуючи глибше іманентну властивість будь-якої держави - бути зняряддям захисту та нападу»².

Як зазначають доктори історичних наук, професори Руслан Гула та Ірина Передерій, за допомогою мілітаризації свідомості громадян путінська держава вирішує кілька взаємозалежних і взаємопов'язаних завдань³. По-перше, це дозволяє представити народу своєрідний ерзац національної ідеї на основі лубочних уявлень «слави російської зброї». Уся національна ідея нині полягає в тому, що Росія історично приречена на самоті протистояти незліченному сонму ворогів. Пацифізм фактично трактується як синонім зради, а світоглядною основою є міф про Перемогу. Власне, це та вісь, на якій тримається вся міфологія «Русского мира» та путінського режиму загалом. Друге завдання це – легітимізація власного режиму В. Путіна. Кремлівським політехнологам вдається зробити важливу маніпулятивну заміну: громадян країни надзвичайно успішно переконують, що найголовнішим критерієм оцінки світового впливу держави є його військова міць. Це дозволяє зняти з порядку денного питання розбалансованості соціально-політичного устрою, проблему загальнонаціональних та європейських цінностей, громадянських прав, питання антагонізму між демократією й

¹ Перепелиця Г. Мілітаризм. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 453.

² Сурков В. Долгое государство Путина: О том, что здесь вообще происходит. *Независимая газета*. 11.02.2019. URL: https://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html (дата обращения: 23.10.2023).

³ Гула Р., Передерій І. Мілітаризм – базовий принцип ідеології рашизму в умовах російсько-української війни. *Міжнародна науково-практична конференція «Всеохоплююча оборона: досвід протидії збройній агресії РФ проти України»: зб. матеріалів міжн. наук-практ. конф. (Київ, 27 квітня 2023 р.)*. Київ: Національний університет оборони України, 2023. С. 236-237.

авторитаризмом. Третім важливим завданням є те, що армія досі сприймається як еталонний модельний державний інститут. Армійська муштра сприймається як форма необхідної для країни «дисципліни й порядку». У переважної більшості росіян на рівні підсвідомого сформувався міф про те, що для величезної країни армія є основою держави. Четверте завдання – це підготовка мобілізаційного резерву для проведення збройної агресії. Яскравим прикладом є наказ міністра оборони РФ № 132 від 15 березня 2022 р. «Про організацію залучення членів військово-патріотичного громадського руху «Юнармія» до проведення спеціальної операції на території України». Через брак живої сили для поповнення лав збройних сил військового керівництва розглядає можливість залучення до бойових дій неповнолітніх росіян. У наказі йдеться про підготовку Головним воєнно-політичним управлінням ЗС РФ звітності щодо потенційного людського резерву віком 17–18 років серед «найбільш переконаних, сильних духом особистостей, готових до виконання завдань за призначенням у будь-яких умовах обстановки» з метою їх перспективного залучення до бойових дій у складі окупаційної армії. Органи військового управління оперативно-стратегічного рівня повинні надати пропозиції стосовно проведення підготовки зазначеного контингенту в найкоротші терміни¹. Мілітаризація суспільної свідомості росіян сприяє формуванню наступної риси рашизму – реваншизму.

По-п'яте, *реваншизм*. 2005 р. президент Росії Володимир Путін заявив, що розпад СРСР став найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст. Травма російської еліти від поразки Росії у Третій світовій холодній війні на розриві між перемогою СРСР у Другій світовій війні спрацювала на творення реваншизму не гірше, ніж травма після Першої світової війни спрацювала на реваншизм націонал-соціалістичної Німеччини часів Другої світової війни. Крах Німецької імперії, втрата частини заселених німцями і німецькомовним населенням територій, тяжкі економічні кризи 1918–1923 та 1929–1933 років – ось що привело Гітлера до влади. Гітлер обіцяв «відновити справедливість», відродити втрачену імперську велич Німеччини, повернути відібрані сусідами землі. Він «призначив» винними за поразку в Першій світовій війні євреїв і комуністів (каналізував агресію німецького суспільства проти них) та підтримував у

¹ У Кремлі готуються залучити до війни проти України «гітлер'югенд». *Вечірній Київ*. 20 березня 2022. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/63324/> (дата звернення: 23.10.2023).

суспільній свідомості уявлення про «державу у ворожому оточенні» (Німеччину, оточену хижими капіталістичними колоніальними імперіями – Великою Британією та Францією, – а також «єврейсько-більшовицьким» Радянським Союзом, території якого мають стати «життєвим простором» для німців). Мета політики Путіна збігається з метою Гітлера – відродити «втрачену велич» своєї держави, повернути території, заселені росіянами, російськомовними або лояльними до Росії людьми. Отже, на те, щоб відновити статус великої держави «СРСР 2.0», у якої немає кордонів, була спрямована останніми роками пропаганда путінської Росії, яка віщала росіянам про богообраність та історичну місію в боротьбі з загниваючим Заходом.

По-шосте, *геноцид*. У статті II Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948 р.) «під геноцидом розуміються такі дії, які здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; с) навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове фізичне знищення її; d) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню серед такої групи; е) насильницька передача дітей із однієї людської групи до іншої»¹. Масові вбивства, систематичні порушення прав людини, насильницькі депортації та навмисне руйнування цивільної інфраструктури, вчинені російськими військовими, означають, що Москва винна у скоєнні всіх п'яти актів геноциду в Україні. Така поведінка рашистів є цілком зрозумілою, адже ще 6 травня 2014 р. в інтерв'ю агентству Anna News професор Московського державного університету імені М.В. Ломоносова та один з ідеологів рашизму Олександр Дугін закликав вбивати українців: «Убивати, убивати, убивати. Більше розмов ніяких не повинно бути. Як професор я так вважаю». Тут необхідно згадати загальні риси російської ментальності, однією з яких є жорстокість. На цю рису росіян звернув увагу ще на початку ХХ ст. Максим Горький: «Я думаю, що російському народу виключно – так само виключно, як англійцю почуття гумору – властиве почуття особливої жорстокості, холонокровної і ніби такої, що відчуває межі людського терпіння до болю, як би вивчає чіпкість, стійкість життя. У російській

¹ Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. Принята резолюцией 260 (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml (дата обращения: 23.10.2023).

жорстокості відчувається диявольська витонченість, у ній є щось тонке, вишукане»¹. Російський філософ Лев Гумільов зауважував, що «будь-який мордвин, зирянин, мирянин, татарин, прийнявши хрещення, ставав росіянином», тобто жорстокість – це не риса етнічних росіян, це риса громадян Росії. Тому не дивно, що Папа Римський Франциск, говорячи про війну в Україні, назвав чеченців і бурятів «найжорстокішою частиною російських військ в Україні», зазначивши, що «якщо є люди-мученики, то мають бути й ті, хто їх мучить»².

По-сьоме, *тероризм*. Сучасні словники визначають тероризм як «соціальне явище, яке засноване на використанні або загрозі використання насилля у вигляді терористичного акту з метою наростання атмосфери страху та безвиході у суспільстві в ім'я досягнення цілей суб'єктів терористичної діяльності... Сутність тероризму – насилля з метою залякування»³. Усі дії російського війська на території України свідчать про те, що Росія, особливо в період холодів, активно використовує ракетні атаки на знищення критичної інфраструктури України, постійно погрожує тактичною ядерною зброєю, знищує житлові будинки, лікарні, школи тощо, тобто створює нелюдські умови життя для наших громадян без світла, тепла та води. Мета – змусити Україну піти на мирні переговори на умовах РФ. А для досягнення цієї мети усі засоби згодяться, у тому числі терористичні.

По-восьме, *панування сили над правом*. Всі вищезначені риси рашизму базуються саме на цій ознаці. Неповага й порушення норм Статуту ООН, міжнародних і двосторонніх договорів є типовою поведінкою РФ на міжнародній арені. Як стверджує перший заступник міністра інформаційної політики України Еміне Джапарова, Росія, анексувавши Крим у 2014 р., порушила 487 договорів, у тому числі 407 двосторонніх і 80 міжнародних договорів з Україною⁴. Після вторгнення 24 лютого 2022 р. на територію України Збройні сили РФ масово порушують основні норми міжнародного гуманітарного права, зокрема: статтю 51 Протоколу про захист жертв міжнародних збройних конфліктів, де зазначено, що цивільне населення користується

¹ Горькій М. О русскомъ крестьянствѣ. Берлін: Изд-во И. П. Ладыжникова, 1922. С. 17.

² Exclusive: Pope Francis discusses Ukraine, U.S. bishops and more. *America magazine*. 28.11.2022. URL: <https://www.americamagazine.org/faith/2022/11/28/pope-francis-interview-america-244225> (accessed date: 23.10.2023).

³ Соціологія права: енциклопедичний словник / Л. М. Герасіна, О.Ю. Панфілов, В.Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 891.

⁴ Росія порушила 487 договорів з Україною, анексувавши Крим – Мінінформполітики. *Radio Свобода*. 06 квітня 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29150225.html> (дата звернення: 23.10.2023).

загальним захистом від небезпек, які виникають у зв'язку з воєнними операціями; статтю 52 Протоколу про захист жертв міжнародних збройних конфліктів, де заборонено напад на невоєнні об'єкти; статтю 3 Конвенції про захист цивільного населення під час війни щодо гуманного поводження з особами, які не беруть участі в активних бойових діях; статтю 32 Конвенції про захист цивільного населення під час війни, де заборонено застосування будь-яких заходів, що можуть завдати фізичних страждань або призвести до знищення осіб.

Крім зазначених вище норм заборони нападу на цивільну інфраструктуру та населення, Росія вчиняє низку інших воєнних злочинів. Зокрема, захоплює й атакує об'єкти ядерної інфраструктури – Чорнобильську та Запорізьку атомні електростанції (24 лютого та 4 березня 2022 р.), що є прямим порушенням статті 56 Протоколу (I) до Женевських конвенцій 1949 р. про захист установок і споруд, що містять небезпечні сили¹. Наявні порушення третьої Женевської конвенції з дотримання прав військовополонених. Згідно з Женевськими конвенціями, медичним працівникам має бути забезпечена можливість виконувати їхні обов'язки, а пораненим і хворим – отримувати медичну допомогу. Від початку повномасштабного вторгнення російські війська цинічно завдають ударів по медичних закладах. Лише за перший рік російської агресії пошкоджень зазнали 1218 медичних закладів, 173 об'єкти зруйновані повністю. Світовий банк та Всесвітня організація охорони здоров'я оцінили збитки медичної системи України від російської агресії у 26 млрд доларів². Гаазькі та інші спеціалізовані конвенції обмежують методи та засоби ведення воєнних дій. Деякі види озброєння є особливо небезпечними, адже завдають надмірних фізичних ушкоджень або мають невідбіркову дію, тобто знищують усе живе на своєму шляху. Використання Росією касетних, термобаричних «вакуумних» бомб, протипіхотних мін в українських містах є порушенням Гаазьких конвенцій і звичаєвого міжнародного гуманітарного права. Застосування російськими військовими в Україні фосфорних боєприпасів і запалювальних авіабомб порушує Конвенцію про конкретні види звичайної зброї.

¹ Антонова О. Р. Небезпека явища «рашизму» за ознаками впливу на суспільно-культурне життя: державно-правова природа. С. 110-111.

² Корогодський Ю. Росіяни пошкодили в Україні 1218 медичних закладів, - Ляшко. *LB.ua*. 12 лютого 2023. URL: https://lb.ua/society/2023/02/12/545617_rosiyani_poshkodili_ukraini_1218.html (дата звернення: 23.10.2023).

Україна вперше поскаржилася на Росію до Міжнародного суду ООН 2017 р. Тоді наша влада заявила про порушення двох конвенцій: Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму (за підтримку збройних груп на Донбасі, зокрема через фінансування та постачання їм зброї) та Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (за переслідування українців і кримських татар в окупованому Криму). 2022 року Україна подала другий позов до Міжнародного суду ООН – щодо порушення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. 16 березня 2022 р. Міжнародний суд ООН у Гаазі наказав Росії негайно зупинити вторгнення й не вдаватися до подальших воєнних дій на території України¹. Росія проігнорувала це рішення.

По-дев'яте, *ксенофобія*. Рашисти завжди постулюють єдність російського суспільства, але, насправді, ксенофобія – це джерело ненависті народів Росії до інших, як за кордонами держави, так і всередині країни, спрямування роздратування росіян на «Іншого», яким може бути будь-хто, залежно від ситуації. Безумовно, «вселенське зло» для громадян Росії сьогодні – це англосакси та представники всього колективного Заходу, зараз ще «братній народ» - українці, хоча соціологічні дослідження свідчать про те, що ксенофобія – це плоть від плоті ідеології рашизму, його невід'ємна риса. Багаторічні дослідження ксенофобії, расизму та антисемітизму, що проводяться співробітниками російського Левада-Центру з 1989 р., свідчать про стійкість етнонаціональних та расових забобонів, характерних для більшості російського населення. За даними соціологічних опитувань, проведених у серпні 2005 року, 50 % росіян виступали за обмеження проживання на території Росії вихідців із Кавказу (у 2004-му - 46 %), китайців - 46% (відповідно - 39 %), в'єтнамців - 42 % (39 %), вихідців із колишніх середньоазіатських республік СРСР - 31 % (31 %), циган - 30 % (32 %), євреїв - 18 % (15 %), українців - 8 % (у 2004 р. — 8 %). Загалом 11% виступали за обмеження прав проживання усіх націй, окрім російської (у 2004 – 14%). 37% погодилися із судженням «у багатьох негараздах Росії винні люди «неросійських» національностей» (у 2004 р. кількість таких людей становила 42%). 12% заявили, що вони часто відчувають вороже ставлення до себе представників інших національностей, а 13% самі часто вороже налаштовані стосовно «чужих». 45% вважали, що національні меншини мають занадто багато влади в Росії, а 44% вбачали доцільним обмежити

¹ Ситніков М. Які закони та звичаї війни порушує Росія в Україні? *Ukrainer*. 3 травня 2022. URL: <https://ukrainer.net/porusheni-zakony/> (дата звернення: 23.10.2023).

вплив євреїв у політиці, бізнесі, освіті, шоу-бізнесі тощо¹. У липні 2018 р. цифри виглядали наступним чином: 43% опитаних сказали, що «не пускали б» циган в Росію, на другому і третьому місці – підтримка ізоляціоністських бар'єрів щодо «темношкірих» (33 %) і «вихідців із Середньої Азії» (30 %). Кожен четвертий росіянин «не пускав би» в країну «китайців» і чеченців (по 27 %), а кожен п'ятий - українців (22 %, тобто за 14 років ксенофобія відносно українців зросла майже в 3 рази.), щодо євреїв, їх «не пускали б» 15 % росіян². Ситуація відносно українців і далі погіршується: у серпні 2020 р. «не пускали би» в країну українців 41% респондентів, у грудні 2021 р. цей показник знизився до 32%, тобто за 17 років рівень ксенофобії збільшився в 4 рази, а в 2020 р. був більший ніж у 5 разів³. Але треба завжди пам'ятати слова німецького пастора Мартіна Німьоллера, що стосувалися пасивності німецьких інтелектуалів у часи, коли нацисти лише розпочинали проводити політичні та етнічні чистки різноманітних груп населення:

«Коли нацисти прийшли за комуністами, я залишався безмовним.

Я не був комуністом.

Коли вони садили соціал-демократів, я промовчав.

Я не був соціал-демократом.

Коли вони прийшли за членами профспілки, я не протестував.

Я не був членом профспілки.

Коли вони прийшли за євреями, я не обурився.

Я не був євреєм.

Коли вони прийшли за мною,

не залишилось нікого, хто б заступився за мене»⁴.

Ще раз підкреслимо, рашисти – це ті ж самі нацисти, але на російському ґрунті ХХІ століття, тому сьогодні – за українцями, завтра – за євреями, а післязавтра – ?... Згадаємо фільм Володимира Соловйова «Світопорядок 2018», де В. Путін заявив: «Це називається відповідь-зустрічний удар. Якщо це рішення знищити Росію, тоді ми маємо законне право відповісти... Так, для людства це буде глобальна катастрофа, для

¹Чарний С. Ксенофобія в Росії: Фантомні болі, або Пошук ворога. *ZN,UA*. 12 травня 2006. URL: https://zn.ua/ukr/international/ksenofobiya_v_rosiyi_fantomni_boli_abo_poshuk_voroga.html (дата звернення: 23.10.2023).

²Пипія К. Мониторинг ксенофобских настроений. *Левада-Центр*. 27.08.2018. URL: <https://www.levada.ru/2018/08/27/monitoring-ksenofobskih-nastroenij/> (дата звернення: 23.10.2023).

³ Ксенофобия и мигранты. *Левада-Центр*. 27.08.2018. URL: <https://www.levada.ru/2022/01/24/ksenofobiya-i-migranty/> (дата звернення: 23.10.2023).

⁴ First they came - By Pastor Martin Niemoller. *Holocaust Memorial Day Trust*. URL: <https://www.hmd.org.uk/resource/first-they-came-by-pastor-martin-niemoller/> (accessed date: 23.10.2023).

світу буде глобальна катастрофа. Але я як громадянин Росії і глава російської держави хочу поставити запитання: а навіщо нам такий світ, якщо там не буде Росії?»¹ 18 жовтня 2018 р. на Валдайському форумі Путін каже: «Агресор повинен знати, що відплата неминуча, що його буде знищено. Ми жертви агресії, ми як мученики потрапимо до раю. А вони просто здохнуть. Бо навіть покаяться не встигнуть!»² Тобто це означає таке: «Росія ядерною зброєю готова знищити весь світ, якщо цей світ не готовий визнати її світовим лідером, якщо цей світ інший ніж Росія».

Таким чином, рашизм як суспільно-політичне явище сучасності став ідеологічною основою сучасного Кремля в російсько-українській війні. Людство повинно усвідомити, що рашизм є антилюдяним за своєю природою, порушує всі принципи міжнародного права, руйнує світову систему безпеки, завдяки дезінформації і маніпулюванню свідомістю створює перекручений образ світу, де правда – це брехня, а біле є чорним.

¹ Мировпорядок 2018. Фильм Владимира Соловьева. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uC2bWSbZdQ4> (дата обращения: 23.10.2023).

² «США пилят сук на котором сидят». Что было сказано на заседании клуба «Валдай» с участием Путина. *Газета.ru*. 18.10.2018. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2018/10/18_a_12025723.shtml (дата обращения: 23.10.2023).

ТАКТИКА АКУСТИЧНОГО ТЕРОРУ (на матеріалах агресії проти України)

І. П. Рущенко
І. М. Дубровський

Війна російської федерації проти України має окрім інших ознак виразно терористичний характер. Елементи терористичної тактики, яка розрахована на залякування й пригнічення психіки цивільного населення, відзначалися з початку 2014 року. Саме на цьому базується позов України до міжнародного суду ООН, який було подано ще 2017 року (не дотримання РФ вимог міжнародних конвенцій; для обґрунтування позову було обрано два документи: Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 року та Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року). З початком повномасштабної агресії терористична складова стає чи не визначальною характеристикою дій країни-агресора. Ще 1 березня 2022 р. Володимир Зеленський заявив: *«Ракета в центральну площу Харкова – це відвертий, нічим не прикритий терор. Після такого Росія – це держава-терорист... Закликаємо всі держави світу негайно та дієво відреагувати на цю злочинну тактику агресора та проголосити, що Росія здійснює державний тероризм»*¹.

Війна за великим рахунком не зводиться до тероризму, і агресор має бути засуджений саме за злочин проти миру, бо заборона агресії є міжнародною імперативною нормою. Звинувачення в агресії не виключає розвитку дискурсу тероризму в умовах та обставинах повномасштабної війни. Саме цей аспект і є предметом нашого дослідження. Ми ставимо завдання розширити поняття терору та терористичної тактики стосовно дій агресора, використовуючи наші спостереження, теоретичний дискурс та дані оригінального соціологічного дослідження, здійсненого у вересні-жовтні 2023 року. Новацією є поняття акустичного терору, яке зародилося в

¹ Ракета по центральній площі Харкова – це тероризм, і Росія має відповісти за це в міжнародних судах – звернення Президента України. *Сайт Президента України*. 1.03.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/raketa-po-centralnij-ploshi-harkova-ce-terorizm-i-rosiya-may-73261> (дата звернення: 23.11.2023).

Харкові в межах різних обговорень, дискусій та івентів¹, і було обговорено на науковій кримінологічній конференції у 2022 році, де доповідачами були І. Рущенко та Н. Зубар².

Інтуїтивно термін «акустичний терор» не викликає заперечень у тих, хто місяцями поспіль перебуває на території України, є мешканцем великих міст, що систематично стають об'єктами ракетно-бомбових ударів та артилерійських обстрілів, отже, їх життя від 24 лютого 2022 року наповнене «звуками війни». Але з точки зору наукового дискурсу завдання виглядає доволі складним, це як вирішити математичне рівняння з кількома невідомими. Тим більше, ми переслідуюмо мету, аби з площини очевидного та емоційного ідея акустичного терору згодом увійшла у правову площину і була додатковим аргументом у процесі звинувачення агресора при розгляді у міжнародних судових інституціях.

Теоретико-методологічні та правові аспекти дослідження акустичного терору

Акустичний терор можна розглядати, по-перше, як видову відмінність більш широкого родового поняття «тактика терору сторони воєнного конфлікту», по-друге, як вид міжнародного злочину. Проте тут є низка методологічних проблем. Почнемо з того, що ми маємо вести дискурс у категоріях тероризму, але досі немає міжнародно визнаного поняття тероризму. Ось що пише директор Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» В. Ортинський: *«міжнародне співтовариство так і не спроміглося виробити загальноприйнятого визначення поняття «тероризм», хоча перші спроби сформулювати його і прийняти міжнародний договір щодо боротьби з тероризмом на міжнародному рівні зроблено ще в 30-ті роки ХХ століття в межах Ліги Націй»*³. Та стара конвенція була ратифікована тільки однією країною – Індією, хоча документ містив доволі правильне трактування тероризму як злочинної дії, спрямованої проти держави, ціль якої викликати жах у певних осіб або серед населення. Міжнародне

¹ Акустичний терор рф. *Сайт майдан*. URL: <https://maidan.org.ua/2022/07/akustychnyy-teror-rf>. (дата звернення: 23.11.2023).

² Рущенко І. П., Зубар Н. В. Акустичний терор проти цивільних в умовах повномасштабної війни: до постановки проблеми. *Кримінологічні дослідження : збірник наук. праць*. [гол. ред. В. Поклад, канд. філос. наук]; Луган. навч.-наук. інст. імені Е. О. Дідоренка Донецьк. держ. універ. внутр. справ. Івано-Франківськ-Кропивницький: РВВ ДонДУВС, 2023. Вип. 13: Міжнародні злочини російської федерації на території України. С. 178-197.

³ Ортинський В. Терористична загроза: сучасне сприйняття феномену. *Вісник національного університету «Львівська політехніка», серія «Юридичні науки»*. 2019. Випуск 6. № 22. С. 6. URL: <https://doi.org/10.23939/law2019.22.004> (дата звернення: 24.11.2023).

право стосовно тероризму в глобальному масштабі, можливо, не розвивається саме тому, що на генеральних асамблеях ООН більшість голосів належить країнам Півдня і Сходу, де ставлення до проблеми є специфічним. В. Ортинський зауважує, що Рада Безпеки ООН розглядає акти міжнародного тероризму як загрозу міжнародному миру і безпеці; проте ці акти, як правило, не зараховують у категорію «основних міжнародних злочинів», таких як геноцид, військові злочини, злочини проти людяності. Тому ці злочини не належать до юрисдикції жодного міжнародного суду чи трибуналу. Терористичні злочини (як вони визначені в універсальних документах про боротьбу з тероризмом) підпадають під дію національного кримінального законодавства з урахуванням відповідних міжнародних аспектів (наприклад, видача злочинців, співпраця у їх розшуку). Отже, зобов'язання притягувати до судової відповідальності осіб, причетних до тероризму, покладається виключно на національні системи кримінального правосуддя¹.

Європейці до загрози міжнародного тероризму ставляться, на наш погляд, більш відповідально. Європейська спільнота підготувала і відкрила до підписання низку конвенцій, серед яких:

- Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (27 січня 1977 року);
- Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (16 грудня 1997 року);
- Декларація про заходи з ліквідації міжнародного тероризму (09 грудня 1994 року);
- Міжнародна Конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму (09 грудня 1999 року);
- Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму (13 квітня 2005 року);
- Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму (16 травня 2005 року).

Хоча, дійсно, немає загально узгодженого визначення терміну «міжнародний тероризм», проте в універсальних міжнародно-правових документах про боротьбу з тероризмом передбачаються зобов'язання держав криміналізувати дані злочини

¹ Ортинський В. Терористична загроза: сучасне сприйняття феномену. *Вісник національного університету «Львівська політехніка», серія «Юридичні науки»*. 2019. Випуск 6. № 22. С. 7. URL: <https://doi.org/10.23939/law2019.22.004> (дата звернення: 24.11.2023).

відповідно до свого національного законодавства, здійснювати юрисдикцію щодо злочинців і створити умови або для притягання їх до відповідальності, або для здійснення їх видачі. Отже, фокус боротьби з тероризмом переноситься на національні законодавства, а міжнародні конвенції встановлюють рамки співробітництва країн у протидії терористам та невідворотності їх покарання. Відкриємо КК України і поглянемо на дефініцію терористичного акту, яку пропонує стаття 258 КК України. Диспозиція злочину виглядає так: *«застосування зброї, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоуправління, службовими особами цих органів...»*¹. Власне, під це визначення повністю підпадає предмет нашого дослідження. Стаття 258 зі значками 1, 2, 3, 4, 5 також можуть бути використана для розширення кваліфікації міжнародних актів терору в умовах війни, а саме – втягування у вчинення терористичного акту, публічні заклики до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту, фінансування тероризму.

Акустичний терор в нашому розумінні є розширенням характеристики терористичних дій під час війни, спрямованих на мирне населення. Розглянемо більш уважно матеріальну сторону злочину та кримінологічну характеристику відповідних діянь. Міжнародне воєнне право недвозначно забороняє вчинення будь-яких агресивних дій проти мирного населення. Ст. 25 IV Конвенції «Про закони і звичаї війни на суходолі» містить наступну норму: *«Забороняється будь-яким способом атакувати чи бомбардувати незахищені міста, селища, житлові будинки чи споруди»*². Міжнародне воєнне право завжди за духом і буквою захищає цивільних та їх інтереси. Це є аксіомою. Що таке ракетно-бомбові удари або артилерійські обстріли? Їх пряма функція – знищення живої сили і техніки противника, руйнація фортифікаційних споруд тощо. Але в чому полягає сенс ударів по цивільних об'єктах і

¹ Кримінальний кодекс України. Редакція від 05.10.2023. *Сайт ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.11.2023).

² IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. *Сайт Верховної Ради*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 25.11.2023).

забудовах? Тут можна виділити три складові: 1) фізичне руйнування не військових об'єктів, вбивства і покалічення мирних громадян безпосередньо від руйнівної сили вибухівки та ударної хвилі, 2) звукове насильство або акустичний терор у нашому розумінні, 3) «інформаційні хвилі», розповсюдження даних про вибухи через різні системи соціальних комунікацій від чуток до соціальних мереж. Таким чином, відтворюється класична функція терору – посіяти жах, залякати цивільне населення, зламати волю тих, хто знаходиться в тилу, і через мирне населення спробувати тиснути на уряд країни, аби він прийняв вимоги агресора.

Існує значний емпіричний матеріал, що доводить: агресор свідомо використовує тактику терору проти цивільного населення, обираючи різні цілі і форми терору. Ми типологізували основні напрями терористичних актів і зібрали їх у таблицю (див. табл. 1).

Табл. 1

Терористична тактика держави-агресора: основні напрями та прояви

	напря́м терористичного акту	прояв, наслідки
1	Удар по житловій інфраструктурі	Руйнація житлової забудови, вбивства і каліцтва цивільних
2	Удар по критичній інфраструктурі	Знищення основних благ цивілізації: електрики, централізованої подачі тепла, водовідведення, газопостачання
3	Удари по торгівельній та транспортній інфраструктурі, логістичним і діловим центрам	Спотворення та хаотизація звичного способу життя
4	Удар по довкіллю та об'єктах екологічної інфраструктури	Спричинення екологічного лиха, руйнація довкілля, поширення заразних хвороб, підри́в продовольчої бази тощо
5	Удар по об'єктах культурної інфраструктури та культурної спадщини, закладах освіти та науки	Намагання зруйнувати «код нації», спричинити культурну та духовну деградацію населення
6	Психологічний терор	Поширення через медіа ідей, меседжів, чуток, які мають силу психологічного тиску, функцію залякування населення (наприклад, ядерний шантаж).
7	Акустичний терор	Намагання зламати волю до спротиву й посіяти панічні настрої внаслідок гострої реакції на звукові сигнали

Акустичний терор є невід'ємною частиною пунктів 1-5, проте він може бути і спеціальною ціллю агресора, тобто тактикою деморалізації та залякування великих мас населення в надії, що цивільні будуть тиснути на свій уряд для зупинення війни на умовах противника. Поняття акустичного терору дозволяє нам на основі емпіричних даних, власних спостережень і свідчень українців розширити розуміння терористичної

тактики держави-агресора.

Злочин тероризму має питомі риси, які досліджують правознавці. Так, В. П. Ємельянов виділяє чотири чільні ознаки терору:

- 1) вчинення або погроза вчинення загально-небезпечних діянь (вибухів, підпалів, затоплень тощо), що породжує загальну небезпеку;
- 2) публічний характер виконання з претензією на широкий резонанс;
- 3) навмисне створення у суспільстві стану страху, напруженості, спрямоване на залякування населення або якоїсь його частини;
- 4) застосування насильства стосовно одних осіб (невинних жертв) або майна з метою спонукання до певної поведінки інших осіб¹.

Усі чотири ознаки дотичні до акустичного терору як злочину, що вчиняє агресор стосовно цивільного населення. Проте є і більш широкі характеристики терористичних злочинів, де фігурують, наприклад, 17 питомих ознак². Так чи інакше, а усі злочини терористичної спрямованості мають спільний знаменник. Проте певні відмінності існують. Спробуємо дати факультативну характеристику злочину акустичного терору. Перше, що кидається в око – екстраординарна масовість злочинного впливу. Коли у нічній тиші вибухає пів тони тротилу чи іншої більш потужної речовини, то звукові хвилі розходяться по радіусу на багато кілометрів від епіцентру. Отже, у великій міській агломерації сотні тисячі цивільних, можливо, мільйон мешканців, є об'єктом звукового ураження поспіль. Саме на це розраховує агресор. Включення сирен додає негативних емоцій; жахливі відчуття саме і є тим, до чого прагнуть терористи. Акустичний терор є різновидом звукового насильства, тобто ситуація, коли людині повз її волю нав'язується неприємний і дратівливий звуковий імпульс. Він сприймається органами слуху, транслюється нейронами, вражає як центральну нервову систему, так і периферійну. Характер звуку вибуху або прольоту військового літака (крилатої ракети) є загрозливим, за ним в реальності стоїть фізичний удар, певні руйнування, можливо, пожежа, образи яких виникають у свідомості навіть тих осіб, хто фізично віддалений від епіцентру і не може спостерігати вибухи візуально. Свідомість конструює реальність, і образи ракетно-

¹ Ємельянов В. П. Антитерористичне законодавство: поняття, система, шляхи вдосконалення: монографія. Харків: Право, 2016. С. 38-39.

² Ліпкан В. А., Никифорчук Д. Й., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом. Київ: Знання України, 2002. С. 43-49.

бомбових ударів є жахливими. У великих мас населення виникають відчуття розгубленості, безпомічності і, навіть, фаталістичної приреченості, бо цивільні не можуть тримати під контролем ситуацію, впливати на обстріли та їх наслідки. Російсько-українська війна демонструє ще кілька важливих просторово-часових обставин. По-перше, уся територія України, великої за європейськими стандартами країни, є доступною для ракетно-бомбових ударів. Нічого подібного ще не було на початку ХХ ст., коли закладалися основи законів та звичаїв війни на суходолі. По-друге, обстріли, потужні вибухи можуть бути систематичними і тривати роками. Військові арсенали і виробництво вибухових пристроїв такої країни як рф є достатніми, аби підтримувати терористичну війну тривалий час. Відповідно населення країни-жертви агресії може мати усі шанси на хронічний стрес й низку розладів здоров'я через накопичення психологічних мікротравм. Маємо емпіричний факт страждання мільйонів людей від наслідків акустичного терору, і на цьому потрібно будувати звинувачення на адресу агресора.

Хто є суб'єктом терористичної складової сучасної війни? Тут маємо ще одну методологічну проблему, бо поточне законодавство не було розраховане на ситуацію повномасштабної війни. Традиційно в якості злочинців, що вчиняють терористичні акти, українське законодавство розглядало фізичних осіб. Ст. 258 зі значком 3 «створення терористичної групи чи терористичної організації» має також відсилку до індивідуальної діяльності, тобто вона кваліфікує як злочин дії фізичних осіб, що створюють відповідні групи або сприяють їх діяльності. А як щодо держави? Вище ми вже наводили заклик В. Зеленського 1 березня 2022 року визнати росію країною-терористом. Це президент неодноразово робив і надалі, зокрема, після удару російськими ракетами по ТЦ «Амстор» у Кременчуку. Він, зокрема, пропонував Джозефу Байдену надати рф статус країни-спонсора тероризму. 3 травня 2022 року Верховна Рада України прийняла Звернення до Палати представників та Сенату Конгресу Сполучених Штатів Америки щодо визнання Російської Федерації державою - спонсором тероризму. Жодна країна світу, окрім США, немає у національному законодавстві норми щодо визнання за країною подібних статусів. В США така практика існує з 1989 р., статус країни-спонсора тероризму мали Сирія, Ірак, Лівія, Південний Ємен, Куба, Іран, КНДР.

Ідея надати РФ статус держави-спонсора тероризму є популярною і у самій Америці. 28 липня 2022 р. Сенат США ухвалив резолюцію, яка закликає Державний департамент (фінальне рішення має бути саме за ним) визнати Росію державою-спонсором тероризму через події в Україні, Чечні, Грузії та Сирії, які призвели «до загибелі незліченної кількості людей». А у вересні американські сенатори – демократ Річард Блюменталь та республіканець Ліндсей Грем представили законопроект про визнання росії країною-спонсором тероризму. Держсекретар США Ентоні Блінкен у відповідь на заклики долучити росію до держав-спонсорів тероризму заявив: адміністрація США разом із Конгресом шукає альтернативу такому статусу. Головна мотивація Блінкена: зарахування РФ до держав-спонсорів тероризму *«може мати непередбачувані наслідки, які не будуть не лише некорисними, а й шкідливими»*¹. Проблема в тому, що рішення Конгресу має бути затверджено президентом, а Дж. Байден з певних міркувань, які є слухними з його точки зору, цього допоки не робить.

Тоді за справу узявся український парламент, що є абсолютно логічним, бо не можна від американців вимагати того, аби вони були більшими українцями, ніж самі українці. Ми маємо брати ініціативу на себе, а потім пропонувати долучитися до зробленого іншим країнам. Отже, в квітні 2022 р. Верховна Рада приймає закон №7214, де росія фігурує як країна-терорист, що вчиняє геноцид Українського народу, масові вбивства, міжнародні злочини в Україні»². Заклики України до міжнародного співтовариства не були марними. 13 жовтня 2022 р. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію про визнання росії терористичним режимом. То була перша міжнародна інституція, яка відреагувала на заклик президента В. Зеленського та ВР України офіційно назвати дії росії в Україні тероризмом. Проте ми бачимо, що немає спільного термінологічного знаменника, а це означає різні юридичні наслідки. В обігу є наступні терміни: «держава-спонсор тероризму», «терористичний режим» і, нарешті, «держава-терорист». У серпні 2022 р. Сейм Латвії ухвалив резолюцію щодо визнання РФ країною-спонсором тероризму і водночас закликав Євросоюз обмежити

¹ Росія – держава-терорист. Чому Україна просить світ надати РФ такий статус і що він змінить. *Суспільні новини*. 17.10.2022. URL: <https://suspilne.media/295828-rosia-derzava-terrorist-comu-ukraina-prosit-svit-nadati-rf-takij-status-i-so-vin-zminit/> (дата звернення: 25.11.2023).

² Верховна Рада прийняла Закон про заборону пропаганди російського неонацистського тоталітарного режиму, акту агресії проти України з боку Російської Федерації як держави-терориста, символіки, яка використовується збройними та іншими воєнними формуваннями Російської Федерації у війні проти України. *Сайт ВР України*. 14 квітня 2022 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/221769.html> (дата звернення: 25.11.2023).

видачу віз росіянам. У документі зазначено: «*сили рф цілеспрямовано атакують цивільних в Україні, використовуючи страждання та залякування як інструмент у спробі деморалізувати український народ і військових, паралізувати дієздатність держави, щоб окупувати Україну*»¹. 23 листопада 2022 р. Європейський парламент ухвалив резолюцію, де рф визнано країною-спонсором тероризму. «*Європарламент... рішуче засуджує воєнні злочини та акти терору проти цивільного населення, що здійснені російською федерацією та її поплічниками з метою досягнення руйнівних політичних цілей в Україні та на території інших країн, та визнає росію як державу, що спонсорує тероризм, та як державу, що використовує терористичні засоби*», – йдеться у документі². Напередодні ще одна європейська інституція ухвалила своє рішення. Парламентська асамблея країн НАТО визнала Росію державою-терористом і закликала створити спеціальний міжнародний трибунал щодо російської агресії³.

У доктрині міжнародного права існує науковий напрям, який визнає кримінальний характер відповідальності держав за міжнародні злочини. Основоположником вказаного напрямку вважається румунський юрист-міжнародник Веспасіан В. Пеллу, який виклав концепцію кримінальної відповідальності держав у своїй праці ще 1925 року. Існують сучасні українські дослідники, які вважають за потрібне існування інституту кримінальної відповідальності держави⁴. Це є цікавою і перспективною областю розвитку юриспруденції, проте як такого інституту кримінальної відповідальності держави ще не існує.

Ми не маємо чекати, коли у міжнародному праві остаточно утвердиться норма щодо країни-терориста. Будемо керуватися національним законодавством, тим більше, що саме такою є світова практика. Сучасна рф є країною-терористом саме тому, що веде війну проти України з широким використанням терористичних практик. Проте колізія лишається, бо до кримінальної відповідальності мають бути притягнуті саме

¹ Сейм Латвії визнав росію країною-спонсором тероризму. *УКРІНФОРМ*. 11.08.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3548112> (дата звернення: 26.11.2023).

² Європарламент визнав росію державою-спонсором тероризму. *УКРІНФОРМ*. 23.11.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3620258-evroparlament-viznav-rosiu-derzavousponsorom-terorizmu.html> (дата звернення: 26.11.2023).

³ Парламентська асамблея НАТО «визнала РФ державою-терористом» – голова української делегації. *BBC News Україна*. 21.11.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63701603> (дата звернення: 26.11.2023).

⁴ Антипенко В. Ф., Важна К. А. Інститут кримінальної відповідальності держави як ефективний міжнародно-правовий механізм боротьби зі злочином агресії. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 3. С. 123-129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2012_3_26 (дата звернення: 26.11.2023).

фізичні, а не юридичні особи. Що таке держава? В стислому визначенні – чиновники плюс армія. Ми можемо розглядати збройні сили РФ як злочинну терористичну організацію, отже, вступ до цієї організації, сприяння її діяльності, фінансування підпадають під кваліфікацію статей КК України. Виконавці злочинних наказів є також злочинці. Окремо потрібно виділити військово-політичне керівництво країни як злочинне терористичне угруповання, яке керує терористичною війною. Отже, піраміда тих, хто стоїть за терористичними актами, виглядає наступним чином: 1) низовий рівень – розрахунки пускових ракетних установок, льотний склад ескадрилей або екіпажи підводних човнів, тобто ті, хто натискає образно кажучи на кнопки пусків ракет чи скидів бомб, які ініціюють терористичні акти; 2) командири, які віддавали бойові накази та розпорядження, усвідомлюючи, що буде вчинено терористичний злочин проти цивільного населення; 3) вищі чини, «ідеологи» терористичної війни, які формують цілевказання, вносять до списків об'єктів бомбування цивільні й культурні об'єкти; 4) військово-політичне керівництво, яке санкціонувало війну і несе усю відповідальність за її наслідки. Ці суб'єкти і можуть розглядатися як корпус тих, на кому лежить вина за злочини терору під час війни.

Україна сьогодні є лідером з ініціювання новацій міжнародного кримінального права. Україна стала першою державою у світі, яка судиться за Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму. У виступі агента України Антона Кориневича на слуханнях в Міжнародному суді ООН 6 червня 2023 року пролунали наступні слова: *«Під керівництвом Президента Зеленського та з відвагою Збройних Сил України, Росія не може перемогти нас на полі бою. Тому вона атакує цивільну інфраструктуру, щоб спробувати заморозити нас задля покори. Сьогодні дії Росії – це дії держави-терориста, агресора»*¹. Таким чином, ініціатива належить Україні і ми, зокрема, маємо на меті поглибити тезу про терористичні злочини росії.

Фізичні, психофізіологічні та медичні аспекти акустичного терору

Варто поглибити розуміння фізичної складової акустичного терору і під цим кутом подивитися на гуманітарні наслідки. Систематичні «приходи» вибухових пристроїв різного профілю по цивільному простору дозволяють уявити соціальну

¹ Виступ Агента України Антона Кориневича на слуханнях в Міжнародному суді ООН. *Сайт МЗС України*. 06. 06. 2023. URL: <https://mfa.gov.ua/news/vistup-agenta-ukrayini-antona-korinevicha-pid-chas-sluhannya-v-mizhnarodnomu-sudi-oon> (дата звернення: 27.11.2023).

піраміду, де кожна страта позначена певними негативними наслідками обстрілів. Вершина – особи, яких вбито, поранено, фізично травмовано; друга категорія – люди, які зазнали найбільш інтенсивних звукових впливів, що означає гостру травму, контузію, тривалий психофізіологічний розлад; третя категорія – ті, хто відчув на собі удар повітряної хвилі від вибуху, потужне звукове випромінювання, хоча і не зазнали контузії; четверта група (найбільш масова) – великі прошарки цивільних, що систематично сприймають «звуки війни» через слухові рецептори, певним чином реагують на ці звуки, накопичують мікротравми і живуть під постійним пресом терористичної війни. Агресор прекрасно розуміє усі наслідки звукового терору, бо тривалий час в світі розробляється звукова зброя і рф бере участь у цьому процесі.

Після Другої світової війни фокусом уваги військових експертів стала мінімізація матеріальних та людських втрат. Тема війни не втратила актуальності як така, але тепер вивчалися шляхи не фізичного знищення противника, а методи його дезорганізації, позбавлення здатності вести бойові дії, засоби руйнування волі до опору. Це отримало назву «несмертельна зброя», комплекс якої складають засоби впливу на людей і техніку, що призводять до недієздатності супротивника протягом певного часу. З часом виникли терміни «гуманна зброя» та «умовно гуманна зброя», яка мала спиратися на пошук новітніх технологій, що мають мінімізувати людські втрати. У обіг увійшли наступні поняття:

- осліплююча зброя, метою якої є виведення з ладу як електронної апаратури, так і безпосередньо органів зору;
- хімічна зброя – рецептури, що здатні порушувати молекулярну структуру металічних сплавів, компонентів боєзапасу;
- біологічна зброя, яка від початку концепції мала також спрямовуватись на молекулярні структури техніки та боєзапасу;
- електромагнітна зброя, або генератори електромагнітного випромінювання НВЧ-діапазону, що спрямовані на ураження передусім електричного обладнання;
- психологічна зброя, або сукупність засобів вибіркового впливу на психічну діяльність людей задля цілеспрямованого керування їхньою поведінкою. Цей вид зброї має комплексний характер і містить інформаційно-психологічну; лінгвістичну;

психотропну, а також психофізичну та сомато-психологічну компоненти. До цього списку з часом додавалися геофізична, кліматична, біосферна зброя тощо.

Потрібно підкреслити, що «умовна гуманність» аж ніяк не запобігає опосередкованим або відтермінованим людським втратам, розладам здоров'я, гострим і хронічним захворюванням. Ураження людей існує і це торкається, передусім, мирного населення, що ставить під сумнів саму концепцію «умовно гуманної» зброї, до якої відноситься також звукова (акустична чи сонарна) зброя. На перший погляд, останній вид зброї відноситься до категорії «гуманних» засобів масового ураження. Адже навіть гумові кулі можуть вбити людину, якщо потраплять у область обличчя чи горла, а сльозогінний газ, за наявності алергічної реакції, може призвести до летального випадку. А наскільки небезпечним є звукові хвилі? Накопичений досвід показує, що акустична зброя вражає людину як фізично, так й психологічно. Все залежить від фізичних характеристик сигналу і, очевидно, поставленої мети. Тут йдеться про генерування певних впливів на людину у звуковому та інфразвуковому діапазонах, що призводить до негативних, часто трагічних психофізичних або сомато-психологічних наслідків. Звуком можна впливати на психічний стан, породжувати страх, створювати відчуття незрозумілих перешкод, спричиняти панічні настрої в соціальному середовищі.

Акустична зброя знайшла своє використання для вирішення внутрішньополітичних проблем – розгону натовпів, охорони об'єктів, порятунку заручників і тому подібне. Використовували подібну зброю також з метою вирішення локальних проблем, що мають військовий характер, але ж не безпосередньо військовими діями (з точки зору прийнятої класифікації), а, наприклад, задля протидії терористичним атакам. Так, Ізраїль має звукову гармату Thunder, яка спочатку створювалася для відлякування птахів та інших шкідників від посівів зернових культур, а потім на її основі була виготовлена версія для потреб поліції, яку застосовують замість гумових боєприпасів та сльозогінних газів у процесі розгону натовпу під час демонстрацій.

Звукова зброя була використана для протидії організованим злочинцям. Так, у листопаді 2005 року акустична гармата допомогла екіпажу круїзного лайнера Seabourn Spirit відбити атаку морських піратів, що напали на американське судно поблизу

берегів Сомалі. Пірати обстріляли корабель з автоматів та гранатометів, після чого спробували взяти його на абордаж. Але моряки включили систему LRAD – Long Range Acoustic Device, звук якої спровокував у піратів паніку і вони втекли¹.

Подібну систему під назвою «Сирин» має також росія. Її варіація «Шепіт» поставлена на озброєння поліції та росгвардії задля «роботи з несанкціонованими натовпами». Нажаль, закритість інформаційного простору цієї країни не дає змогу аналізувати використання акустичної зброї проти учасників масових акцій або злочинців у російській федерації. Існує припущення учасників Революції Гідності, що проти демонстрантів у Києві та Харкові були застосовані акустичні системи. Відповідне обладнання за логікою того часу мала поставити РФ.

У будь-якому разі, акустична зброя вже є фактом. І прикладів, окрім наведених тут, достатньо, аби констатувати її ефективність, отже небезпечність. Практики застосування звукової зброї свідчать скоріше про певну відносну «умовність», аніж її «гуманність». За відсутності конвенціональної оцінки, яка передбачає правове визначення, наслідки використання акустичної зброї, як суто військової компоненти, на сьогодні важко визначити. Адже спектр ефектів сонарів дуже широкий – від виникнення психологічного дискомфорту і до летальних випадків. Важливо розуміти: ефект від акустичних впливів часто-густо буває відтермінованим, а це заважає коректним чином і доказово співставляти факт впливу зі станом людини у певному часовому континуумі.

Для оцінки наслідків звукових впливів важливими є граничні для здоров'я та функціонування людини фізичні характеристики. Розглянемо їх значення та наслідки фізичних факторів для людини.

Виходимо з того, що звук – це коливальний рух частинок пружного середовища. Цей рух поширюється у вигляді хвиль у газі, рідині чи твердому тілі. Ясна річ, що й у повітрі. Більшість явищ у природі супроводжуються характерними звуками (коливаннями), які сприймаються та розпізнаються вухом людини, і служать для орієнтування та спілкування.

Ступінь звукового тиску вимірюється у децибелах (дБ) – популярній одиниці

¹ Pirates attack cruise ship. *CBS news*. 05.11.2005. URL: <https://www.cbsnews.com/news/pirates-attack-cruise-ship/> (дата звернення: 27.11.2023).

вимірювання потужності звуку. Звук у 120 дБ вже викликає у людини болісні відчуття. Така сила звуку типова для літака чи старту ракети, вона може пошкодити слуховий апарат та викликати больовий шок (для порівняння, шелест листя має гучність в 10 дБ, шепіт людини – 20 дБ, вуличний шум – 70 дБ, а пожежна сирена – 80-90 дБ). Рівень в 130 дБ стає нестерпним і викликає хворобливі відчуття, що не асоціюються з нормою. А зазначені вище «LRAD2, «Сирин» та «Шепіт» випромінюють 150 – 170 дБ. Подібна потужність характеризує більшість існуючих на сьогодні військових або поліцейських акустичних приладів.

Окрім «децибелів», що людським вухом сприймається як гучність, є ще й періодичні процеси – коливання, частота яких вимірюється у герцах (Гц). 1 Гц – це одне коливання за секунду. Акустичні коливання за частотою поділяються на три діапазони: ультразвукові – понад 20 000 Гц; звукові (що сприймаються органом слуху людини) – від 20 до 20 000 Гц; інфразвукові – менші, ніж 20 Гц. У свою чергу, звуковий діапазон прийнято поділяти на низькочастотний – до 400 Гц, середньочастотний – 400-1000 Гц, високочастотний – понад 1000 Гц.

Таким чином, людина здатна сприймати звуки від 20 Гц до 20 кГц. Все, що вище – супер- або гіперзвук. Все, що нижче – інфразвук.

У будь-якому разі, супер- та інфра- звуки не є природними для людини і сприймаються як травматичний фактор у поєднанні з певною потужністю випромінювання. Так, високочастотні удари вище 20 кГц, не відчуються людиною, але впливають на психічні структури і нервову систему, що може розцінюватися, як «сприйняття тілом» поза розуміння ситуації. Під таким впливом порушується сприйняття реальності, людина відчуває втоми, нудоту, головний біль. Як наслідок, можуть виникати порушення роботи серця, мозку, центральної нервової системи. Передавачами хвиль можуть бути телефонні проводи, труби каналізації та опалення, телевізори, прибори протипожежної сигналізації, тобто звичні елементи міської інфраструктури.

Використання інфразвуку – дуже низьких з частотою нижче 20 Гц за умови сили звуку у 120 дБ викликає нудоту, дзвін у вухах, погіршення зору, відчуття невмотивованого страху. Звук ще більшої інтенсивності (до 130 дБ) порушує функціонування органів травлення, впливає на діяльність мозку і може провокувати

втрату зору, а іноді і параліч. Вплив інфразвуку інтенсивністю 130 дБ і вище може викликати зупинку серця. На цьому власне ґрунтується ідея інфразвукової зброї, що використовується як засіб, який вражає через низькі частоти, тобто нижчі за поріг сприйняття людським вухом з одночасним потужним сигналом.

Отже, граничні звукові впливи призводять до травми, узагальненою характеристикою якої є порушення цілісності або фізичного тіла, або психологічного стану (що з часом впливає й на фізичний стан).

Тут ми підходимо до питання впливу звуків в умовах війни. І, безпосередньо, обстрілів. Те, що відбувається сьогодні насправді є фактом критичних за показниками впливів на щоденне функціонування людини. Артилерійський чи ракетний обстріл не вкладається у концепцію «умовно гуманної зброї» за визначенням. Постійні обстріли не завжди мають очевидну військову мету, але постійно впливають на стан мирного населення. Нас цікавить акустичний аспект впливу, а він має ознаки тотальності. Поки що не маємо доказів використання власне акустичної зброї, але висуваємо гіпотезу, що прямі обстріли мають за мету окрім руйнувань та вбивств також тероризування мирного населення через опосередкований ефект від обстрілів – звуковий. Так, навіть у разі далекого вибуху авіабомби (звук може відчуватися на відстані до 20 км) випромінюються потужні інфразвукові коливання з частотою нижче 16 Гц. Тобто ефект, співставний з дією інфразвукової зброї. З точки зору агресора, очевидно, звукове насильство має створювати ситуацію напруженості, невизначеності, страху, провокувати функціональні розлади, тобто викликати негативні ефекти, які описуються дослідниками¹. Надалі, за планами агресора, це буде впливати на прийняття управлінських рішень.

Наведемо декілька описів впливу звуків, що пов'язані з війною, на самопочуття людей, що маємо з власних спостережень і діалогів з лікарями.

Жінка 81 рік. Має порушення слуху, але відчуває вібрації. Це призвело до порушення сну і спровокувало загострення хронічних вікових хвороб.

Чоловік 36 років. Має тривожний розлад на тлі постійного очікування обстрілу, який асоціює зі звуковою хвилею.

¹ Bad vibrations investigating sound as terror. *NPR music*. 14.07.2011. URL: <https://www.npr.org/sections/therecord/2011/06/14/137178421/> (дата звернення: 27.11.2023).

Жінка 42 роки разом з сином-підлітком від березня 2022 року перебували у Польщі. Взимку 2023 року повернулися до Харкова. Через звуки сирен у дитини почалися нервові розлади, які проявлялися у постійному побоюванні покинути приміщення. У підсумку ці двоє знову поїхали до Польщі.

Чоловік 74 років. У результаті впливу звукової хвилі від недалекого вибуху отримав обширний інфаркт.

Жінка 23 років. Відчуває після обстрілів короточасні дезорієнтації в часі. Пов'язує подібні стани також зі звуками сирен.

Жінка 62 роки. Після потужного вибуху (приблизно за 1,5 км) почала нестримно плакати, довго не могла заспокоїтися.

Подібних випадків багато, вони показують, що негативні впливи звуку мають різні прояви та наслідки, вони мають місце в різних вікових та гендерних групах. Важливими тут є наслідки, що потребують окремого опису в межах акустичної медицини.

Доказова база акустичного терору має ґрунтуватися на певних стандартах, наприклад, медичних протоколах, які досі не розроблені, але вони, на наше переконання, мають бути предметом нагального дискурсу. Відсутність медичних протоколів не дає можливість лікарям ставити діагнози, пов'язуючи стани пацієнтів із звуковою етіологією розладів. Якщо відсутні діагнози, то не може бути і відповідної статистики та вивчення динаміки захворювань. Це у наступному може утруднювати юридичний бік кваліфікації акустичного терору як міжнародного злочину та гальмувати пред'явлення відповідних звинувачень винним.

Попри відсутність на сьогодні визнаної системи оцінки впливів звуків війни на мирних громадян, вже маємо можливість створити певні абрисы ситуацій за симптоматикою. Отже:

- Контузії, коли після удару вибухової звукової хвилі відбувається розрив відростків нейронів, що з'єднують між собою різні відділки мозку. Через деякий час пошкоджені нервові клітини гинуть. У разі удару додатково може порушитися потік нейромедіаторів – молекул, за допомогою яких клітини мозку взаємодіють. Подібні ураження нервової системи не завжди одразу діагностуються. Спілкування з ураженими свідчить також про те, що людина не завжди усвідомлює контузію.

«Просто відчував/відчувала хвилю». Щонайменше, подібні ураження мають відтермінований негативний ефект, який ускладнює медичну кореляцію між станом та причиною.

- Порушення діяльності вегетативної нервової системи, що призводять до «збою» в роботі внутрішніх органів і систем організму. Хвилювання, страх, тривога супроводжуються прискоренням пульсу, підвищенням артеріального тиску, зміною температури тіла, напругою попереково-смугової мускулатури, що, на думку лікарів, призводить до астенії. Остання у свою чергу супроводжується артеріальною гіпотонією, дратівливою слабкістю, порушенням ритму дихання.
- Тривожні та нервові розлади – занепокоєння та страх наявності серйозної хвороби чи можливості отримати певне захворювання. Зазначимо, нервові розлади – велика група порушень, пов'язаних із порушенням адаптації психіки до зовнішніх і внутрішніх факторів. За статистикою приблизно 90 % населення хоча б раз у житті з ними зустрічаються. До нервових розладів відносять: депресії, неврози, неврастенію, тривожний і панічний розлад, вегето-судинну дистонію. Звукове насильство є суттєвим фактором, який провокує такі стани та захворювання.
- Ураження функції сну. Приблизна тривалість сну людини на місяць за нормальних умов – 217 годин. За підрахунками Forbes, місячне недосипання одного мешканця або мешканки лише Києва, якщо вони не спали протягом усієї тривоги і ще годину після неї, – 84 години. Тобто 39% від норми¹. Доволі часто ракетні обстріли України й нальоти безпілотників росія здійснює протягом нічних годин, коли люди вже кілька годин перебувають у глибокому сні. Розрив сну у такий час для організму – стресова ситуація, її повтори з часом провокують системні (хронічні) порушення сну; організм уражають сонливість та втома, дратівливість, зниження концентрації.
- Постійні обстріли (системність та невідворотність) є самостійним стрес-фактором, який обертається різноманітними негативними наслідками: від судинних та м'язових спазмів (головні болі, біль у спині та кінцівках, шлунку тощо) до порушення гормональних процесів та обміну речовин з подальшим розвитком

¹Травневий недосип. Через масовані обстріли росіян жителі Києва могли недосипати 39% від місячної норми. Розрахунки Forbes. *Журнал Forbes Ukraine*. 02.06.2023 URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/skilki-ne-splyat-kiyani-cherez-obstrili-rosiyan-02062023-13989> (дата звернення: 28.11.2023).

хвороб. Гострий стан може перерости у хронічне захворювання. Системні обстріли, нестача сну, хронічний стрес негативно впливає на серцево-судинну систему, підвищується ризик інсульту, інфаркту, серцевих нападів, порушується ендокринна система, провокується і підвищується ризик діабету 2-го типу та ожиріння.

- Очікування обстрілів можна окреслити як самостійний фактор етіології захворювань внаслідок акустичного терору, тим більше, він підсилюється звучанням сирен.

Особливістю акустичного терору є масив відкладених розладів або так звана вторинна травматизація. Стрес є природною реакцією здорового організму на загрози та різноманітні стресори. Під час терористичних атак виникає потужний комплекс відповідних факторів. Але, що відбувається, коли організм не має можливості компенсуватися або стресори не зникають?

По-перше, акустичне насильство викликає непропорційно інтенсивні та дезадаптивні за своєю природою думки та почуття; виникає пост стресовий травматичний синдром, стресовий розлад психогенного походження з «букетом» побіжних захворювань¹.

По-друге, ефект вторинної травматизації, який виникає в ситуації, коли ми не зіштовхуємося напряду з травматичними подіями, але бачимо та чуємо про страждання інших. Вторинна травматизація – це феномен проживання події, про яку є мозаїчна інформація і відсутні логічні ланки. Лімбічна система (структури головного мозку, що пов'язані між собою функціонально завдяки участі в організації емоційно-мотиваційної поведінки) «домальовує» ілюзорні новоутворення, що сприймаються свідомістю як справжні. Внутрішнє промальовування події набагато яскравіше і страшніше, ніж процес проживання самої події. Адже подія закінчилася, а в ілюзіях її образ може розвиватися, додаючи нові подробиці, що руйнують психіку. Так, люди, які регулярно слухають або читають розповіді травмованих людей, можуть самі отримати психологічну травму. Основний симптом вторинної травми – це емоційне виснаження, почуття спустошення та втоми, що впливає на психічний стан.

По-третє, ймовірним є розвиток комплексу хвороб на основі психосоматичних

¹ Andreasen N. J. C. Post-traumatic stress disorder. *In Comprehensive textbook of psychiatry* (4th edn.). Vol. 3. (H. Rfikan and B. J. Sadok). Williams and Wilkins, Baltimore, 1985. P. 23-26.

розладів. Аналіз ситуації свідчить про збільшення так званих коморбідних розладів або загострення декількох хронічних захворювань, що пов'язані між собою єдиним патогенетичним механізмом. У сучасній медичній літературі категорія коморбідності визначається як наявність у людини не менш ніж двох розладів, кожний із яких може вважатися самостійним і діагностуватися незалежно один від одного. Загострення коморбідних станів також може бути реакцією на тривалі акустичні впливи.

По-четверте, усе це призводить до виникнення нових, але поки що не актуалізованих медичною статистикою проблем. Наприклад, інсайдерська інформація засвідчує: протягом 2022-2023 року спостерігається збільшення звернень до лікарень підлітків 12-14 років з симптомами цукрового діабету, розвиток якого може бути пов'язаний зі стресом.

Проблема, що нами досліджується, як і більшість соціальних проблем, є комплексною. Автори не є а ні юристами, а ні медиками, але комусь має належати ініціативи поставити на порядок денний питання щодо акустичного терору та окреслити його зв'язки з кримінальним правом та медичними проблемами. Тепер перейдемо власне до соціологічної складової дослідження.

Акустичний терор у фокусі громадської думки

З метою більш ґрунтовної аргументації наших теоретичних тез було проведено інтернет-опитування «Звуки війни» у вересні – жовтні 2023 року. Свої відповіді на питання анкети дали 489 респондентів. Використовувалися закриті питання, проте останнє питання є відкритим, кожний респондент мав можливість висловитися з приводу тем, означених в анкеті. Всього було зроблено 112 вільних дописів, найбільш цікаві з яких наводяться нижче в описі дослідження.

За віком розподіл респондентів наступний:

до 30 років – 15,7%;

30 – 39 років – 19,6%;

40 – 49 років – 31,3%;

50 – 59 років – 21,3%;

60 і більше – 12,1%.

За гендером: жінки – 84,5%; чоловіки – 15,5%.

76,3% – жителі великих обласних міст, головним чином це Харків, Київ, Одеса.

Доля респондентів під час війни наступна:

- знаходяться у рідному місті і нікуди не виїжджали – 49,9%;
- спочатку евакуювалися, а потім повернулися – 25,4%;
- вимушені переселенці (ВПО) – 17,8%;
- тимчасово знаходяться за кордоном – 7,0%.

Вибірку можна охарактеризувати як хаотичну з елементами снігового кому, а саме дослідження відносимо до категорії розвідувального типу. Ми не намагаємося розповсюджувати отриману соціальну статистику на усе населення України і будемо посилатися на колективну думку наших респондентів, які мають особистий досвід перебування в населених пунктах, що зазнавали і зазнають ударів з боку агресора.

Саме слух, а не інші органи почуттів, дали українцям сигнал про початок великої війни. 63,4% респондентів засвідчили, що почули «звуки війни» під ранок 24 лютого у першу годину війни. Вибухи, звуки сирен збудили більшість наших респондентів. Ще 23,1% – почули вибухи трохи пізніше в день початку війни, нарешті, 13,5% – у наступні дні та тижні.

Який вплив справляли нові для переважної більшості респондентів звуки, що репрезентували війну? 42,9% респондентів зізналися в тому, що звуки напружували і закрадався страх; 21,3% – втрачали рівновагу, трохи панікували і шукали сховищ; 9,2% – реагували особливо гостро, впадали у ступор, були панічні атаки і з ними відбувалося «щось особливо погане». І тільки приблизно кожний четвертий (26,6%) – зберігав спокій та мислив тверезо.

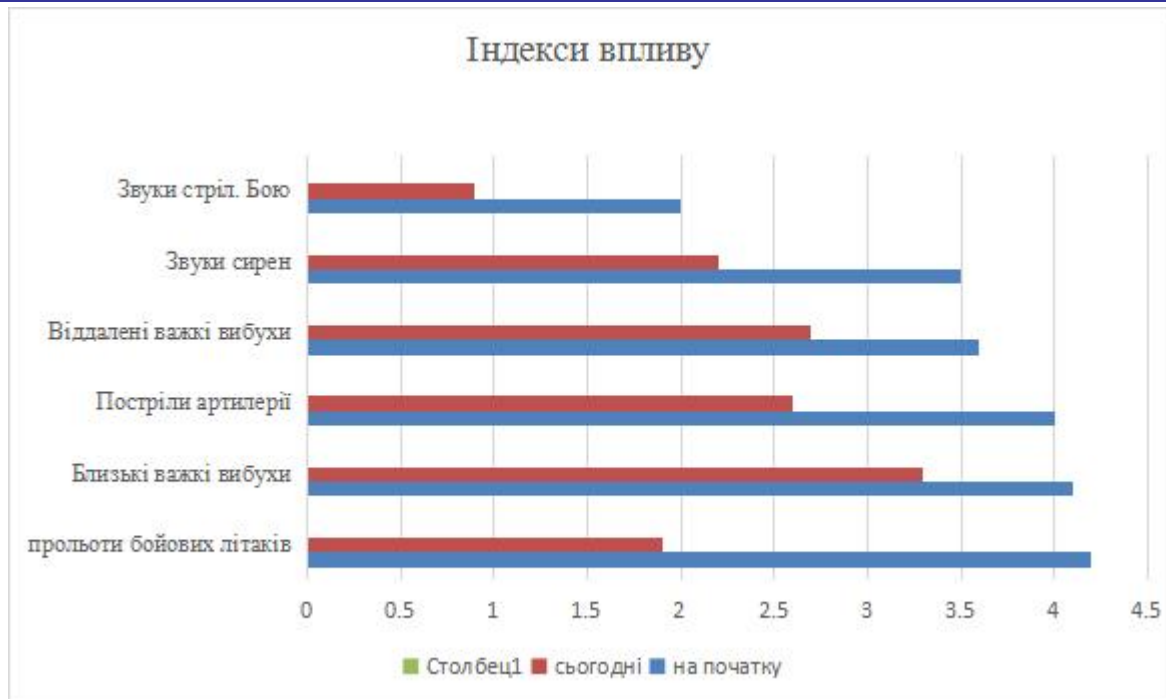
Ми диференціювали «звуки війни» і ставили окремі питання щодо психологічної реакції респондентів на ті або інші звукові збудники в перші тижні війни і щодо їх реакції на сьогодні. Дані опитування наведено у зведеній таблиці 2. Для інтеграції процентних часток застосовані індекси впливу, які розраховано з використанням наступних числових доповнень: «дуже сильно» – 8, «доволі сильно» – 4, «певним чином» – 2, «майже ніяк» – 1, «не стикався» – 0. Таким чином континуум індексу від 0 до 8 (максимальне значення індексу).

Як впливали різні «звуки війни» на початку війни і станом на час опитування

Звуки війни		Дуже сильно %	Доволі сильно %	Певним чином %	Майже ніяк %	Я з цим не стикався %	Індекс впливу
Близькі	на початку	32,5	26,8	18,4	2,5	19,8	4,1
важкі вибухи	сьогодні	21,7	27,0	21,7	5,3	24,3	3,3
Віддалені	на початку	18,8	33,7	33,3	6,4	7,8	3,6
важкі вибухи	сьогодні	9,8	24,8	36,9	17,2	11,3	2,7
Звуки	на початку	21,7	27,2	29,7	10,2	11,2	3,5
сирени	сьогодні	5,5	16,6	34,8	41,3	1,8	2,2
Прольоти	на початку	36,8	21,7	15,7	4,9	20,9	4,2
бойових літаків	сьогодні	9,0	13,9	25,8	16,0	35,2	1,9
Постріли	на початку	28,4	31,5	19,0	4,3	16,8	4,0
артилерії, ПВО	сьогодні	9,6	24,0	35,7	12,5	18,2	2,6
Звуки	на початку	14,5	16,2	13,5	4,5	51,3	2,0
стрілецького бою	сьогодні	3,1	9,2	11,7	8,4	67,6	0,9

Найбільш інтенсивний вплив на респондентів справляють прольоти бойових літаків на малій висоті і близькі важкі вибухи. Одночасно варто відмітити, що станом на сьогодні 35% опитаних не чують звуків авіації (на початку частка становила – 21%). Більша частина опитаних особисто не чула звуків стрілецького бою а ні на початку, а ні сьогодні. Це є наслідком стабілізації лінії фронту й віддалення від великих міст. Проте фактично всі респонденти так чи інакше чули і чують звуки сирен. Застосування сирен варто спеціального обговорення, бо це ті звуки, що додаються до загального «оркестру» стороною, яка захищається.

Підтвердилася гіпотеза щодо відносної адаптації цивільного населення до умов та обставин війни, у т.ч. «звуки війни» в масі сприймаються не так інтенсивно, як на початку війни. Це наглядно видно на мал. 1, де подано у графічній формі індекси впливу «звуків війни» різних видів на початку війни і на сьогодні. Проте це стосується загалу, а не окремих категорій респондентів, які, можливо, мають більш уразливу нервову систему.

Мал. 1. Індекси впливу «звуків війни» на початку повномасштабної агресії і на сьогодні.

Щодо сирен, то в опитувальнику був передбачений окремий блок питань. В таблиці 3 наводяться дані щодо дій респондентів на початку війни і станом на момент опитування, як реакція на звуки сирени.

Табл. 3

Дії респондентів під час сирен повітряної тривоги (у %)

	Шукали безпечне місце у власному помешканні	Спускалися до бомбосховищ і там перечікували	Намагалися не звертати уваги на сирени	Знаходилися майже постійно у бомбосховищах, метрополітені
на початку війни	52,6	21,7	21,7	4,0
на момент опитування	26,2	3,7	70,1	0,0

Зі змісту таблиці 3 бачимо суттєві зміни у поведінці українців, що відбулися за місяці війни. На початку війни близько 80% респондентів так чи інакше дбали про безпеку, шукали безпечного місця, коли чули виття сирени. Тепер українці, очевидно, стали більшими фаталістами. Жити увесь час в укриттях, шукати бомбосховище по 5-7 разів на добу стає дошкульним і неможливим. Отже, 70% – на момент опитування

обирають тактику ігнорування сирен. Проте, це не означає, що виття сирен не справляє психологічного тиску і не погіршує загальний психофізіологічний стан людей. Бомбосховища на сьогодні залишаються абстрактною можливістю врятувати своє життя для абсолютної більшості тих, хто знаходиться в тилу. Ситуація у прифронтових населених пунктах, звісно, інша.

Якщо абсолютна більшість цивільних ігнорує сигнали тривоги і лише 3,7% з числа опитаних спускаються до бомбосховищ, то чи не підігрує не бажаючи того українська влада терористам? Особливістю терористичного акту, як специфічного злочину, є його публічність і розрахунок на суспільний резонанс. Ворог прекрасно усвідомлює наслідки ракетно-бомбових ударів по населених пунктах, які обладнані засобами цивільної оборони, стосовно звукового насильства. Тактика рф у т.ч. включає імітацію повітряних атак, аби створювати додатковий психологічний тиск на цивільне населення. Це є, на наш погляд, однією з причин підняття в повітря МІГ-31 та імітації заходу для пуску ракет. Уряд України оголошує повітряну тривогу, що транслюється по всій території країни. Ми намагалися з'ясувати точки зору респондентів на доцільність сирен. Треба зазначити, що майже 85% опитаних з розумінням ставляться до сигналів цивільного захисту та дій уряду. Тільки близько 4% респондентів вважають, що це зайва річ. Проте є і розуміння того, що ворог розраховує на включення сирен, аби тримати українців у напрузі (18%). Респондентам було поставлене питання «Що б Ви запропонували органам влади з приводу сирен?». Розподіл відповідей наведено у таблиці 4.

Табл. 4

Розподіл відповідей на питання «Що б Ви запропонували органам влади з приводу сирен?» (у %)

Нічого не змінювати, хай усе залишається як є	Відмовитися від гучних сирен або зробити сигнали не такими лякаючими	Транслювати сирени через смартфони для тих, кому ця інформація потрібна	Важко сказати
67,7	10,2	6,4	15,7

Респонденти у своїх вільних дописах уточнювали ситуацію з сиренами, оскільки в певних місцевостях на початку війни їх не було зовсім: *«щодо сирен – у нас такий район, що на початку вторгнення їх не було чути взагалі (і я зраділа, коли вони хоч в якомусь вигляді з'явилися), а зараз скоріше дратують («холера» знову)», але ж проблема не в сиренах як таких, вони мають залишатися, поки є небезпека».* Дійсно,

зі слів респондентів в певних районах сирени з'явилися набагато пізніше: *«у нас на районі сирени на початку війни не звучали, ми дізнавалися про повітряну тривогу з інтернету, тому власне «звуків сирени» не було ... сирени у нас з'явилися десь через рік з початку повномасштабного вторгнення».*

Є різні слухні пропозиції від тих, хто опрацював анкету:

- *Як на мене, варто періодично змінювати сам сигнал тривоги, що лунає з міських гучномовців. В нічний час мозок навчився його ігнорувати.*
- *Тривоги повинні відрізнятися, наприклад, якщо на літак – один звук, на балістику – інший, на «мопеди» – третій, масована атака – четвертий.*
- *Бажано, щоб гучна сирена була тільки, коли є пуски ракет чи «шахедів», коли зльоти МІГів, краще, аби сирена була тихою.*
- *Сирени потрібні, але вони свідчать про ситуацію у регіоні, але не у конкретному місці, і, мабуть, не несуть корисної інформацію. Про небезпеку дізнаюся у момент роботи ППО та від вибухів.*
- *Щодо сирен – однозначно треба щось змінювати, щоб не було реакції «та задовбали вже!». Для прикордонних областей – вмикати тільки на загрозу балістики. Отже, диференціювати області та прив'язати сигнали до місцевості.*
- *Сирены больше приносят вреда, чем пользы. В Харькове укрытий нет. И каждый раз сирены и «оставайтесь в укрытиях» звучит как издевка. Нет укрытий? Не нужно посылать туда. Зачем сирены? Прилетит – услышим. Не прилетит – нет повода нервничать.*

На наш погляд, проблема є у тому сенсі, що сама концепція сигналів цивільного захисту не була розрахована на затяжну війну і спірною виглядає практика трансляції аларму на всю територію країни. Чому українці масово ігнорують звуки сирен? Більшість тривог не стосуються їх населеного пункту. Є і інші причини девальвації сенсу тривоги. Харків'яни, наприклад, зрозуміли, що сигнали запізнюються на кілька секунд від перших вибухів, якщо місто атакують ракетами С-300 з Білгородської області (час підльоту ракети менший за 1 хвилину). Респондент з цього приводу свідчить: *«зазвичай, сирени лунали після перших вибухів, тому був певний час, коли сирени скоріше заспокоювали, особливо, коли по усій країні була тривога».* Нічна зміна логістичного хабу «Нової пошти» в селі Коротич Харківської області 21 жовтня 2023

року не мала шансів на порятунок, бо сигнали тривоги хлопці почули разом з потужними вибухами, які забрали життя шістьох співробітників, а ще 16 – зазнали важких поранень. Тому і ширяться фаталістичні настрої й більшість вже не реагує на попередження системи протиповітряного захисту. В Ізраїлі впроваджена більш сучасна система, яка відслідковує траєкторії польоту ворожих ракет та подає сигнали в тій місцевості, де має відбутися вибух. Жителі це знають і ставляться до попередження вельми серйозно. Також кожен житель має план дій, бо укриття можуть бути прямо у помешканні або за місцем роботи, а також на територіях житлових кварталів.

Тепер перейдемо до центральної теми нашого дослідження – впливу «звуків війни» на психофізіологічний стан українців. Загальна гіпотеза дослідження полягає у тому, що звукове насильство є фактором страждань значних прошарків населення, отже, вина у погіршенні психофізичного стану цивільних повністю покладається на агресора. Отримана дані переконливо доводять, що гіпотеза має підтвердження. Значний відсоток опитаних вважають, що звукове насильство спричиняє погіршення психофізіологічного стану (див. табл. 5). На загал, близько 62 відсотків опитаних пов'язують певні погіршення стану здоров'я зі «звуками війни». 16,8% опитаних прямо вказують на те, що загострилися хронічні хвороби, з'явилися різні відхилення від норми. Акустичний терор не вбиває буквально, але може спричинити каскадні негативні процеси. Не відомо, як нервова напруга воєнного часу відіб'ється на здоров'ї населення у подальшому, які наслідки чекають націю з точки зору репродуктивного здоров'я тощо.

Табл. 5

Розподіл відповідей на питання: «Чи вважаєте Ви, що «звуки війни» погіршують стан Вашого здоров'я?»

Так, вважаю	34,6%
Скоріше так, ніж ні	27,6%
Важко відповісти	15,7%
Скоріше ні, ніж так	14,9
Ні, я так не вважаю	7,2%

Власні психофізіологічні стани більш детально своїми словами описали деякі респонденти:

- *Часто усвідомлюю, що перебуваю в якомусь психічному стані, який умовно називаю «заморозкою», часті коливання настрою.*
- *Звуки сильно впливають на доньку семи років. У неї панічні атаки на від сирен, хоча ми у безпечній області, виїхали 24 лютого.*
- *Після двох місяців війни, коли вила сирена, в мене почались труситися руки і було страшно за близьких, а бомбосховища в Одесі немає, є тільки паркінги в чужих домах і до них далеко бігти. Я розумію, що крім мене ніхто не допоможе моїй сім'ї, і взяла себе в руки.*
- *Перші пів року багато плакала і нецензурні слова у думках, іноді в голос промовляла... зараз сльози тільки. Хворію, лікарня не допомогла. Веду майже постійно «диванне життя».*
- *На мою думку, це дуже важлива тема. Найбільше особисто щодо мене впливають звуки з неба. Вони мене вводять у ступор, тіло німіє, і я не можу рухатися. Мозок намагається ідентифікувати звук, зрозуміти ступінь небезпеки або джерело. З початку війни слух став основним моїм критерієм та помічником у тлумаченні, що відбувається навколо. Тобто мої вуха працюють нонстоп. Дякую)).*
- *Дуже дякую, що привертаєте увагу до вже таких звичних речей, як «звуки війни». Ще хотіла додати, що окрім всього, що було перераховано у питаннях, ще з'явилася тривожність і сильні нав'язливі думки. Один день нормально, іншого – думаєш, що прилетить в тебе, уламки впадуть у двір. І зворотно: якщо давно немає тривоги, тоді включається відчуття, що скоро почнеться і стане тільки гірше.*
- *Тим, хто пережив «прильоти», взагалі потрібна допомога психотерапевта. Якщо коти ховаються від кожного гучного вибуху, уявіть собі, що у людей в голові.*

Окрема проблема – це якість сну в ситуації постійних обстрілів або очікування чергового обстрілу. Лише 22,7% опитаних вказують на те, що на сон обстріли ніяк не впливають. 18,8% – відмічають значні порушення сну, безсоння, а більшість (58,5%) – зізнаються в тому, що вони прокидаються під час обстрілів та тривоги і це заважає

нормальному сну. Особливість впливу систематичних обстрілів є те, що люди підсвідомо цього очікують і не можуть повністю розслабити свою нервову систему. Організм реалізує безпекову функцію у автоматичному режимі і повністю відігнати від себе тривожні думки та очікування нової порції звукового насильства людям, як правило, не вдається. Ми розцінюємо це як фонове насильство і як складову тактики терору, коли ворог свідомо не дає цивільним розслабитися, намагаючись домогтися головної мети – зламати волю нації до спротиву і натиснути через цивільних на уряд.

Окрема тема – нічні обстріли. Харків'яни були свідками певної системи у виборі ворогом часу ракетно-бомбових ударів. Наприклад, удари кілька тижнів наносилися у певний проміжок часу між 23.00 і 00.00 годинами, потім ворог змінював тактику і починав обстріли під ранок, і знову зміна часу.... Складалося стійке враження, що відбувається експериментування. Можливо, паралельно вивчалися наслідки обстрілів у різні проміжки доби. Нічні удари особливо дошкульні як метод терору. Ось як описує нічні удари харківська журналістка Ганна Гін: *«Щоночі. На Харків та область із Белгорода випускають величезні смертоносні ракети С-300. Останніми днями летить відразу по вісім штук, приблизно о 4.00. Пам'ятаєте цей жахливий підлітковий рух «синій кит», або розбуди мене о 4.20, де дітей залякували й доводили до суїциду? Як тоді писали психологи, час вибрано невипадково. Якась важлива фаза сну в цей час. Якщо будити людину на початку 5.00, вона стає розгубленою, стомленою, знесилою, позбавленою енергії на цілий день. А якщо її будити надзвичайно потужними вибухами? Вони пронизують тіло такою страшною вібрацією, що не можна не прокинутися. Навіть якщо ти лягав під пігулками чи алкоголем. Завжди відчуття, що гахнуло десь поряд. Діти в сусідній квартирі починають плакати, собаки та кішки метушитися, мій птах затято б'є крилами. Місто прокидається. Нажаханим¹»*. У респондентів було запитано їх думку з приводу нічних атак. В таблиці 6 міститься розподіл відповідей на відповідне питання.

¹Гін А. Щоденник війни харків'янки. *Гордон*. URL: <https://gordonua.com/ukr/publications/shchodennik-vyniharkvyanki-gin-21199.html> (дата звернення: 28.11.2023).

Розподіл відповідей на питання: «В певний період ворог обстрілював наші міста регулярно по ночах після півночі. На Ваш погляд, навіщо він так чинив?»

(вибір альтернатив не обмежувався).

Це був експеримент з терористичного впливу на населення	68,7%
Це, очевидно, пов'язане з намаганням завдати більше шкоди об'єктам і вбити тих, хто там знаходиться	48,1%
Вночі важче боротися з наслідками обстрілів	44,2%
Важко відповісти	10,4%

Як бачимо, дві третини респондентів підтримують думку, що такі обстріли не є збігом обставин. Агресор мав якусь програму, що була, очевидно, народжена в надрах військових дослідницьких інституцій. Ми, на жаль, не побачимо відповідних звітів і публікацій, які мають суворі грифи секретності.

Під час важких вибухів утворюється ударна хвиля, яка поширюється на сотні метрів. Цивільні мають власний досвід, потрапляючи під дію вибухової хвилі. 16,6% опитаних свідчать, що відчували повітряний імпульс фізично, 21,8% – відмічають дуже потужний звук. Такі моменти є стресорами самі по собі. Їх наслідки для здоров'я можуть бути непередбаченими.

У цивільних також виникає психоемоційне явище, яке можна назвати «синдром проєкції». Це коли різні гучні й різкі не військові, можливо, побутові або індустріальні звуки асоціюються з ракетно-бомбовими ударами або прольотами бойових літаків. Вони заставляють напружуватися або, як кажуть, «здрігнутися». На це вказують навіть ті, хто виїхав у безпечні місця, за кордон. Ще певний час такі люди не можуть спокійно сприймати звук пасажирських авіалайнерів і подібні речі. Такий собі невроз у фройдівському розумінні терміну. Організм реагує на гучні звуки рефлекторно, свідомість не встигає включити свої аналізатори, тобто усе відбувається на рівні підсвідомості. Підсвідомість проєктує «звуки війни» на будь-які звукові збудники. І виникає відповідна негативна психосоматична реакція, людина напружується, здрігається, можуть бути непередбачені види рефлекторної реакції. Синдром проєкції

є вельми поширеним явищем, якщо подивитися на результати нашого дослідження (див. таблицю 7).

Табл. 7

Розподіл відповідей на питання: «Чи буває так, що мирні звуки Ви сприймаєте як «звуки війни», тобто гостро і автоматично реагуєте на щось гучне або несподіване?»

Регулярно так трапляється	21,5%
Доволі часто	28,5%
Іноді буває	49,1%
Ні, ніколи	2,7%

Респонденти додають свої окремі судження:

- *Гучна розмова, гучна музика в магазині, хтось гукнув на вухо – теж впливають, хоча вони не схожі на вибухи, як звук сміттєвозу чи вихлоп автівки. Тобто переляк асоціюється не лише за схожістю звуків, переляк пустив коріння.*
- *Я нічого не можу з собою зробити, щоб не так сильно реагувати на звуки вибухів. В мене почали сильно тремтіти руки. Я лякаюсь різних звуків навколо. Навіть від звуку, коли хтось поруч розкриває парасольку, я здригаюся. Не можу знаходитися там, де голосно грає музика або шумно.*
- *Вже більше року за кордоном, але досі на гучний звук відчуваю загрозу життя. Місяць тому в садочку потягнула дитину на підлогу і закрила собою на дуже гучне гупання шафи над головою. Мені здається, це ніколи не скінчиться, хоч таблеточки від психіатра і допомагають триматися.*
- *Спостереження за власними реакціями – майже спокійно ставлюся до звуків сирени чи ППО, але якийсь різкий звук з мирного життя викликає більшу реакцію, ніж заслуговує на те. Чомусь дуже злюся, коли їздять без глушника.*
- *Ті, хто сидів під артобстрілами – більше реагують на гучні звуки.*
- *Гроза тепер має інше значення.*
- *Помітила за собою таке: зазвичай дуже спокійно реагую, коли чую вибухи/ППО, зате сильно лякаюся звичайних звуків, як от сміттємашина чи авто – аж до панічної атаки одного разу.*
- *Після 24.02 «смикаюся» майже на всі звуки (іноді думки про «проблеми в голові»).*

Перебування у місцевостях, які є об'єктами терористичних дій ворога, не може не відбиватися на поведінці людей, їх способу життя. Тут, як свідчать порівняльні дані (див. таблицю 8) також відбулася певна еволюція. Якщо на початку війни була і розгубленість, і не розуміння того, що можна, а чого не варто робити, то згодом українці почали призвичаюватися до нових умов, працювати, вчитися, навіть, народжувати дітей.

Табл.8

Розподіл відповідей на питання: «Яким чином «звуки війни» впливають на Ваш спосіб життя? (у %)

	Майже ніяк, живу за власними планами	Певним чином корегую свої дії	Впливають суттєво, активність можлива лише у проміжках обстрілів	Усе життя залежить від того, що чую
на початку	8,0	45,4	31,3	15,3
сьогодні	37,0	50,4	6,4	2,3

Природне, що українці намагаються пристосуватися до нової реальності і шукають різні засоби, аби зняти стресові навантаження війни. Різні люди використовують для психологічної компенсації ті або інші речі й методики. По-перше, чи можна якимось чином ігнорувати вибухи і сирени? 52% – стверджують, що таке не можливо у принципі. 36% – намагаються це робити, але виходить не дуже добре. Кілька відсотків (7,2%), як з'ясувалося, використовують навушники, де транслюється музика, або вушні вкладки (1,4%). Інші – під час обстрілів знаходяться у бомбосховищах.

В таблиці 9 зібрані основні прийоми, що дозволяють респондентам підтримувати себе за обставин війни.

Розподіл відповідей на питання: «Що Вам допомагає краще адаптуватися до «звуків війни» й пережити лихі часи?» (респонденти мали можливість обрати три позиції із запропонованого списку)

Альтернативи подаються у порядку зменшення процентних часток	у %
Віра у перемогу і надія на мир	56,9
Людина до всього звикає, звикли і ми	48,3
Турбота про інших членів сім'ї, громадські обов'язки	42,9
Підтримка інших людей, коло друзів і знайомих	30,5
Відволікаюся на хатні справи, хобі тощо	21,9
Хатні улюбленці	21,3
Я сильна людина і легко долаю труднощі війни	11,2
«Звуки війни» підштовхнули до виїзду і статусу біженця	11,2
Прийом ліків, поради лікарів	9,4

З даних опитування випливає, що сила духу і віра у перемогу дозволяють українцям зберігати мужність й силу спротиву. Проте чималу роль грають соціальні контакти, переключення на різні мирні види діяльності. Також один респондент додає: *«Допомагають: медитація, малювання, танці»*.

А як щодо заспокійливих препаратів? Половина респондентів не експериментувала з медичними препаратами. Але інша – пробувала заспокоїти себе за їх підтримки. 30,7% – приймали щось заспокійливе загального користування, що знайшли в аптеках; 10,4% – ліки від депресії за порадою лікаря; 10,0 – препарати від безсоння. Алкоголь також розглядався певною частиною як заспокійливе, принаймні, 28,0% – це робили іноді, 7,8% – час від часу, а 2,2% – постійно; інші до алкоголю не вдавалися. Отже, люди самостійно намацували шлях підтримки свого психофізіологічного стану.

Дослідження доводить ще раз стару істину про адаптивність людського організму, можливість виживати за різних обставин. Неочікуваною була реакція тих, хто мав попередній «воєнний досвід», наприклад: *«Звуки війни я відчув ще у 2014 в Луганській області, тому звуковий терор 24 лютого, а саме адаптація до цього пройшла дуже швидко за один – два дні. Так, на початку був невеликий страх, тому що адаптація забулася, але цей досвід не дав узяти гору паніці, тривозі. Невелику роль зіграло лише те, що масштаби і типи зброї змінилися, що на перших порах, дійсно,*

спонукало йти до укриття, а потім усе пішло своїм кроком».

Повернемося до основної ідеї нашої розвідки щодо терористичної складової російської агресії проти України. Ця ідея виявилася доволі близькою основній масі опитаних. Саме ця альтернатива очолила список щодо цілей ворога під час обстрілів цивільних об'єктів (див. таблицю 10).

Табл. 10

Розподіл відповідей на питання: «Яку мету, на Ваш погляд, переслідує ворог, коли обстрілює цивільні об'єкти, міста, селища, села України?»

<i>Альтернативи подаються у порядку зменшення процентних часток</i>	<i>у %</i>
Тероризує цивільне населення, аби зламати волю до опору	76,7
Розраховує на те, що мирне населення буде вимагати від свого уряду йти на поступки агресору	57,5
Намагається завдати максимальних руйнувань, аби Україна була довгі часи відсталою країною	55,0
Свідоме знищення культурного шару, історичної пам'яті, освітнього простору	41,9
Демонстрація своєї сили, бо більше нічим пишатися	25,2
Це від безсилля вирішити долю війни на полі бою	23,1
Намагається вирішити військові завдання відповідно до роботи корегувальників вогню	21,7

Нарешті, респондентам було поставлене пряме питання щодо правомочності терміну «акустичний терор». Переважна більшість (62,2%), як свідчать дані таблиці 11, підтримують уведення в обіг нового словосполучення. І хоча у своїй масі українці не є експертами, проте певний моральний консенсус з цього приводу існує.

Табл. 11

Розподіл відповідей на питання «Чи згодні Ви з нашим терміном «акустичний терор» відповідно до того, що відбувається?»

Так	Скоріше так	Важко сказати	Скоріше ні	Ні
30,7%	31,5%	22,9%	10,4%	4,5%

Цікаво, що респонденти вдавалися і до узагальнень, додаючи думку, що для них

акустичний терор є чимось більш широким, наприклад: *«Для мене більший акустичний терор – це російська музика, яку я іноді чую в таксі, і рінгтонах»*; а ще так: *«акустичний терор (чи, як мінімум, насилля) – суттєва проблема українських міст і у довоєнний час. І після війни це теж треба вирішувати»*. Респонденти свідчать, що комендантська година зменшила «цивільне» акустичне насильство, проте цю лінію треба продовжувати на майбутнє. Є і така думка: *«я вважаю, що термін «акустичний терор» варто застосовувати щодо агресивної війни й російських окупантів, але абсолютно не коректно туди добавляти й сирени як системи оповіщення наших громадян про небезпеку. Також вважаю, що наші громадяни свідомо чи ні використовують акустичний терор супроти інших співгромадян – їзда без глушників, гучна музика, іноді, петарди бувають у дітей (десь вони їх таки дістають)»*. Заперечимо від авторів: не було б агресії з боку рф, то й не включалися сирени. Вина за акустичне насильство лежить на ворогу.

Підіб'ємо підсумки. Російсько-українська війна має дві складові – бойову і терористичну. І перше, і друге є міжнародними злочинами. Війна, злочин агресії однозначно засуджується міжнародним правом, і, сподіваємося, попереду нас очікує тривала історія кримінального переслідування підпалювачів війни. Удари по цивільним об'єктам є порушення законів та звичаїв війни, ця теза не викликає спірних думок, але також ці дії можна кваліфікувати як терористичні акти, що свідомо здійснює армія агресора. Акустичний терор як різновид звукового насильства є невід'ємною частиною загальної тактики тероризування мирного населення під час війни. На нашу думку, акустичний терор має бути виокремлений як специфічний вид міжнародного злочину. Наше дослідження свідчить про значну шкоду, яку спричиняє звукове насильство стосовно мирних громадян. Масові розлади нервової системи, безсоння, загострення хронічних хвороб й інші подібні наслідки ракетно-бомбових ударів й артилерійських обстрілів посилюють страждання цивільного населення і можуть бути підставою для кримінального переслідування винних у тактиці терору. Ми припускаємо, що є абсолютно «кам'яні» особистості, що не рефлексують на вибухи та інші «звуки війни», проте основна маса цивільних відчуває негативні емоції й отримує психологічну травму.

Жертви терористичної тактики, на наш погляд, перебувають у певному

негативному часовому континуумі, який складається з наступних складових: 1) нервові очікування, тобто «фонове насильство» у паузах між обстрілами (буде чи не буде? коли трапиться? якщо довго не було, значить скоро буде удар? тощо); 2) емоційні реакції на тривоги, які можуть не співпадати з обстрілами, але залишають психологічні мікротравми, «синдром проєкції», тобто неадекватна рефлексія організмом «мирних» звуків; 3) реакція на звук удару, іноді доволі експресивна, наприклад, рефлекторний плач (характерно для жінок), переляк, прискорене серцебиття, гострий раптовий стрес тощо; 4) постударна ситуація – намагання заспокоїтися, прийом ліків, порушення сну (може тривати від кількох хвилин до кількох годин). У цей останній період циклу цивільні намагаються моніторити ситуацію і дізнатися про наслідки ударів, телефонують, аби мати інформацію про стан близьких людей, батьків, дітей тощо.

Терористична тактика не зламала волю українського народу до спротиву, ворог у цій сфері програв. Але й дарувати негативні наслідки терору ми не будемо. Агресор має відповідати за усі аспекти тої шкоди, яку він причиняє країні в цілому і населенню країни, зокрема. Більш того, цивільні, сподіваємося, будуть мати можливість позиватися до країни-терориста за нанесену і матеріальну, і психологічну шкоду.

ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

О. В. Шевчук

І. В. Габро

Однією з найскладніших проблем у всіх випадках збройних конфліктів є проблема забезпечення захисту цивільного населення, у тому числі дітей, на долю яких випадають основні тягарі війни.

Незважаючи на широке визнання в міжнародному праві необхідності захисту цивільного населення, нині ця проблема набула особливої актуальності внаслідок розв'язання росією повномасштабної війни проти України 24 лютого 2022 року.

Аналіз сучасних воєн показує, що виникли нові види конфліктів. Їх особливістю є поступове стирання грані між комбатантами та цивільним населенням як об'єктів та суб'єктів війни, підвищення ролі економічного фактора у війні (дуже часто виграє та сторона, якій вдасться швидше знищити економічний потенціал противника, що передбачає завдання ударів не тільки по військових об'єктах), зокрема це ракетні удари росії по об'єктах критичної інфраструктури України. Вдосконалення ж військової техніки, у контексті розширення масштабів її нищівної сили, ускладнюють її вибіркоче застосування. В результаті в сучасних збройних конфліктах основні втрати припадають на цивільне населення, включаючи дітей як найуразливішу його частину.

Питання участі дітей у збройних конфліктах має дуже глибоке коріння, витоки якого простежуються ще в часи Середньовіччя. Історії відомі факти хрестового походу дітей (початок XIII ст.) та використання дітей як солдатів у світових війнах (XX ст.). Однак усвідомлення того, що діти є більш вразливими та беззахисними по відношенню до дорослих і їм необхідний окремий захист, повною мірою відбувається лише на початку минулого століття.

Початок становлення інституції захисту прав дітей у праві озброєних конфліктів набувається ще в Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 рр., хоча ці документи спрямовані на встановлення правил ведення війни. Однак у даних міжнародних документах

передбачалося, що захист дітям надається як частині населення. Далі, завдяки Лізі Націй, у період Першої світової війни було створено Комітет дитячого благополуччя. У цей період відзначається подальший розвиток інституту захисту прав дітей, починається осмислення та оформлення прав дитини. Зокрема, приймаються Конвенція про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми (1921 р.), Женевська декларація прав дитини (1924 р.). Це були перші документи міжнародно-правового характеру в галузі охорони прав та інтересів дітей, які відображали міжнародне занепокоєння їх положенням.

Система міжнародного захисту прав дитини як складова частина захисту прав людини остаточно склалася лише після Другої світової війни в рамках Організації Об'єднаних Націй, одним з основоположних принципів якої було проголошення поваги до прав і свобод людини без будь-якої дискримінації. У подальшому приймається низка міжнародних документів, спрямованих на захист прав дитини: Декларація прав дитини 1959 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Факультативний протокол 2000 р. до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах¹.

У ХХІ столітті питання участі дітей у збройних конфліктах також не втратило своєї актуальності та значимості. Світова спільнота стурбована цією проблемою, доказом чого є прийняті: 2002 р. - Декларація та План дій «Світ, придатний для життя дітей»; 2006 р. - Комплексні стандарти щодо роззброєння, демобілізації та реінтеграції; у 2007 р. – Паризькі керівні принципи та зобов'язання, що стосуються дітей, пов'язаних із збройними силами або збройними угрупованнями.

Проблема формування інституту захисту прав дитини під час військових конфліктів особливо актуалізувалась після Другої світової війни.

До цього діти не виділялися у спеціальну категорію, яка потребує особливого захисту. Захист дітей проходив у рамках захисту всього цивільного населення, заснованого на принципі гуманності. Даний принцип знайшов своє відображення в перших конвенціях з міжнародного гуманітарного права (2-а Гаазька 1899 р. і 6-а Гаазька 1907 р.), які надали йому самостійного юридичного значення. У преамбулі цих

¹ Задорожній О.В. Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т.1. С. 224.

конвенцій було включено «застереження Мартенса», яка свідчило, що у випадках, не передбачених міжнародними договорами, цивільне населення і комбатанти залишаються під захистом і дією норм міжнародного права, що впливають з усталених між цивілізованими народами звичаями, із законів людяності і потреб суспільної свідомості¹. У Гаазькому положенні про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. (додаток до 6-ї Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р.) також містилися певні гарантії, які повинні надаватися цивільному населенню під час війни².

Однак зростання втрат цивільного населення під час двох світових воєн (особливо в період Другої світової війни) показало недостатність цих гарантій. Було визнано необхідність розробки спеціального міжнародного документа щодо захисту цивільного населення під час війни. У 1949 р. на Дипломатичній конференції у Женеві було прийнято чотири Женевські конвенції про захист жертв війни. IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни надавала дітям правовий захист під час міжнародних збройних конфліктів. На Дипломатичній конференції 1949 р. вперше правове закріплення отримали також норми міжнародного гуманітарного права щодо збройних конфліктів неміжнародного характеру (вони закріплені у статті 3, яка є спільною для всіх чотирьох Женевських конвенцій). Ці норми поширюються і дітей як на осіб, «які безпосередньо не беруть участі у військових діях»³.

IV Женевська конвенція передбачає загальний захист дітей як осіб, які не беруть участі у воєнних діях. Відповідно до Конвенції діти, як частина цивільного населення, підпадають під дію всіх положень, що стосуються поводження з особами, що знаходяться під опікою, які визначають основний принцип гуманного поводження з людьми, що включає повагу до життя, фізичну та психічну недоторканність, повагу людської гідності, заборону образливого та принижуючого ставлення, заборона засудження та застосування покарання без суду (ст. 3). Щодо дітей, як і всього

¹ Еволюція норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту цивільного населення / Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_34096 (дата звернення 05.10.2023).

² IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення 05.10.2023).

³ Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: офіційний вебсайт. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення 05.10.2023).

цивільного населення, забороняються тортури, тілесні покарання, медичні та наукові дослідження, колективні покарання, репресалії, заходи залякування чи терору, взяття заручників, незаконне депортування тощо (ст. 13, 27, 30, 34, 147)¹.

IV Женевська конвенція містить також спеціальні положення щодо захисту дітей від наслідків воєнних дій. Відповідно до статті 14 Конвенції діти віком до 15 років і матері дітей віком до 7 років підпадають під категорії цивільного населення, для яких можуть створюватися спеціальні санітарні або безпечні зони. Аналогічним чином діти та породіллі входять у категорію цивільних осіб, які мають бути евакуйовані з обложених чи зон, які знаходяться в оточенні зон (ст. 17). Відповідно до статті 23 Конвенції повинен дозволятися вільний пропуск посилок, призначених для дітей віком до 15 років та породіль.

На окупованих територіях діти, які не досягли 15 років, вагітні жінки та матері дітей до 7 років повинні продовжувати користуватися будь-якими перевагами щодо харчування, медичного догляду та захисту від наслідків війни, які надавалися їм відповідно до заходів, вжитих до окупації (ст. 50). У цій же статті передбачається, що держава, що окупує, зобов'язана сприяти роботі установ, піклуванням яких довірені діти на окупованій території. Інтерновані вагітні жінки та діти до 15 років повинні отримувати додаткове харчування відповідно до їх фізіологічних потреб (ст. 89). Стаття 38 містить положення, що діти до 15 років і матері з дітьми до 7 років, що належать до сторони супротивника, мають спеціальні переваги так само, як і громадяни цієї держави.

Відповідно до Конвенції сторони зобов'язуються «вживати необхідних заходів, щоб діти до 15 років, осиротілі або розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, не були без піклування і щоб полегшити за всіх обставин їх утримання, виконання обов'язків, пов'язаних з їхньою релігією, та їх виховання» (ст. 24)². Окупуюча держава повинна сприяти встановленню особи дітей та реєстрації їх родинних зв'язків, вона не має права змінювати сімейний чи громадянський стан дітей (ст. 50). Женевська

¹ Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: офіційний вебсайт. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення 05.10.2023).

² Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: офіційний вебсайт. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення 05.10.2023).

конвенція визнає, що кожна зі сторін, що перебувають у конфлікті, повинна полегшувати розшук, що проводиться членами розлучених війною сімей з метою встановлення зв'язку один з одним, а по можливості, і возз'єднання. Кожна особа, яка знаходиться на території сторони, що бере участь у конфлікті, або на окупованій території, має право повідомляти про себе членам своєї сім'ї, де б вони не знаходилися (ст. 25, 26).

Женевська конвенція забороняє виносити смертний вирок щодо осіб, які не досягли 18-річного віку (ст. 68). Стаття 76 вказує, що стосовно неповнолітніх, які утримуються в ув'язненні на окупованій території, повинен братися до уваги спеціальний режим, вони мають бути, по можливості, відокремлені від інших ув'язнених¹.

Таким чином, IV Женевська конвенція про захист цивільного населення вперше юридично закріпила принцип захисту дітей як частини цивільного населення під час збройних конфліктів міжнародного характеру.

Однак у наступні роки виникли нові види збройних конфліктів за участю визвольних армій, нерегулярних формувань, партизанських загонів. При цьому ставало дедалі важче відрізнити солдатів від цивільних осіб. Крім того, методи ведення війни та застосована зброя стали більш різноманітними та витонченими. Все це почало призводити до величезних втрат серед цивільного населення. Положення IV Женевської конвенції не могли охопити нові ситуації і методи ведення війни. Конвенція детально регламентувала статус цивільного населення на окупованих територіях, але багато важливих питань забезпечення захисту цивільного населення в ході бойових дій, питання обмеження коштів та методів ведення війни були виключені зі сфери її дії (тут необхідно враховувати той факт, що Конвенція розроблялася після війни, коли основних втрат громадянське населення зазнало внаслідок злочинної окупаційної політики гітлерівської Німеччини). У 60-х рр. XX ст. Міжнародний комітет Червоного Хреста дійшов висновку, що захист, передбачений міжнародним гуманітарним правом, має бути розширеним і деякі його положення переглянуті.

¹ Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: офіційний вебсайт. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення 05.10.2023).

Проте було вирішено чинні Женевські конвенції 1949 р. не переглядати, а прийняти до них Додаткові протоколи, щоб уникнути ризику втратити вже наданий правовий захист.

Щодо дітей існувало кілька проблем. По-перше, діти, як найуразливіша категорія осіб, мали право на особливий захист, однак цей принцип не був чітко викладений в жодній статті IV Женевської конвенції. У 1974 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію про захист жінок та дітей у надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів. Декларація зазначала, що жінки та діти у надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів є найбільш уразливими категоріями цивільного населення, і закликала держави надавати особливий захист жінкам та дітям¹. По-друге, гостро постало питання про участь дітей у військових діях.

На Дипломатичній конференції у 1977 р. було прийнято два Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949 р.: Протокол 1 щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів та Протокол 2 щодо захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру².

У Додатковому протоколі 1 вперше було чітко сформульовано принцип особливого захисту дітей під час міжнародних збройних конфліктів: «Діти користуються особливою повагою і їм забезпечується захист від будь-яких непристойних посягань. Сторони, які перебувають у конфлікті, забезпечують їм захист і допомогу, які їм потрібні виходячи з віку чи з будь-якої іншої причини» (ст. 77). У Додатковий протокол 2 включено подібне положення щодо збройних конфліктів неміжнародного характеру. Стаття 4 (п. 3) свідчить, що «дітям забезпечуються необхідні турбота та допомога»³.

У Додаткових протоколах також регулюється питання щодо участі дітей у воєнних діях. Протоколи передбачають, що мають бути вжиті всі можливі заходи для того, щоб діти, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у

¹ Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів 1974 року / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_317 (дата звернення 30.09.2023).

² Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 30.09.2023).

³ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 30.09.2023).

військових діях (ст. 77, п. 2, Протоколу 1, ст. 4, п. 3с, Протоколу 2). Протиборчі сторони при вербуванні з-поміж осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, повинні віддавати перевагу особам старшого віку. Стаття 77, пункт 3, Протоколу 1 зазначає, що якщо діти, які не досягли 15-річного віку, беруть безпосередню участь у військових діях і потрапляють у полон, то вони продовжують користуватися особливим захистом, який надається цією статтею, незалежно від того, є вони військовополоненими чи ні. У разі арешту, затримання чи інтернування з причин, пов'язаних із збройним конфліктом, діти повинні утримуватись у приміщеннях, окремих від приміщень для дорослих.

Стаття 78 Протоколу 1 передбачає, що якщо немає потреби, жодна сторона, яка перебуває в конфлікті, не повинна вживати заходів щодо евакуації дітей, крім своїх власних громадян, до іноземної держави. Якщо ж евакуація все ж таки мала місце, то повинні бути вжиті всі можливі заходи для того, щоб полегшити повернення дітей у свої сім'ї та в свою країну.

Протоколи забороняють виносити смертний вирок особам, які на момент скоєння правопорушення не досягли 18-річного віку (ст. 77, п. 5, Протоколу 1, ст. 6, п. 4, Протоколу 2). Додаткові протоколи значною мірою розвинули та доповнили положення IV Женевської конвенції щодо захисту дітей.

Таким чином, Женевська конвенція та Протоколи надають дітям загальний та спеціальний захист під час збройних конфліктів, незалежно від їх характеру (міжнародного чи неміжнародного) та від того, чи беруть участь діти у бойових діях чи ні.

Слід зазначити, що у посилення захисту дітей за умов збройних конфліктів спрямовані норми Протоколу про заборону чи обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв (1980 р.). Цей Протокол забороняє за будь-яких обставин застосовувати міни-пастки, які з'єднані або асоціюються з дитячими іграшками або іншими предметами або продуктами, що ідентифікуються як спеціально призначені для годування, забезпечення здоров'я, гігієни або використовуються як предмети одягу або навчання дітей¹.

¹ Протокол про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв з поправками, внесеними 3

Наступна нормотворча робота із захисту прав дітей призвела у 1989 р. до ухвалення Конвенції про права дитини. Конвенція є універсальним документом, що надає дітям весь комплекс прав людини. Міжнародному гуманітарному праву у Конвенції присвячено статтю 38.

Питання включення цієї статті до Конвенції було досить спірним. Висловлювалась думка, зокрема Міжнародним комітетом Червоного Хреста, що таку спеціальну статтю не слід включати до Конвенції. Аргументувалося це тим, що захист дітей в умовах збройних конфліктів вже здійснюють IV Женевська конвенція 1949 р. та Додаткові протоколи 1977 р. та що потрібні не нові документи про захист дітей під час збройних конфліктів, а поширення знань про існуюче гуманітарне право та забезпечення його дотримання. Проте більшість розробників сходилося на думці, що виключення із Конвенції цього положення було б звуженням обсягу прав дитини і ставило б під питання ідею Конвенції як універсального комплексного документа з прав дитини. Крім того, країни, які не приєдналися до Женевської конвенції та Додаткових протоколів, але ратифікували Конвенцію про права дитини, також повинні були дотримуватися положень цієї статті¹.

Стаття 38 Конвенції зазначає, що держави-учасниці зобов'язуються поважати норми міжнародного гуманітарного права, які стосуються дітей, та забезпечувати їх дотримання. У ній передбачається, що держави повинні вживати всіх можливих заходів для того, щоб діти, які не досягли 15-річного віку, не брали прямої участі у військових діях. Держави також повинні утримуватися від прийняття на службу до своїх збройних сил осіб, які не досягли 15 років.

Під час обговорення проекту Конвенції ця стаття викликала багато дискусій. Зокрема, розгорнулися суперечки щодо віку, з якого можна було б брати участь у збройних конфліктах². Ряд неурядових організацій на чолі з Дитячим фондом ООН та деякі країни (Швеція, Фінляндія, Бельгія, Нідерланди та ін.) запропонували підняти

травня 1996 року (Протокол II з поправками, внесеними 3 травня 1996 року), що додається до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невибіркову дію / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_310#Text (дата звернення 03.10.2023).

¹ Hammarberg T. Making reality of children's rights: international conference on the rights of the child, Stockholm, 11-12 June 1989. Carlsson Ingvar, Vrådda Barnen, 1989. P. 12.

² Hammarberg T. Making reality of children's rights: international conference on the rights of the child, Stockholm, 11-12 June 1989. Carlsson Ingvar, Vrådda Barnen, 1989. P. 12.

вік, з якого можна брати участь у збройних конфліктах та закликати до збройних сил, до 18 років (на відміну від Додаткових протоколів). Це викликало різку реакцію з боку країн, що розвиваються, насамперед африканських, де у збройних конфліктах найчастіше беруть участь діти з 15 років і навіть молодші. Крім того, деякі країни (включно з Канадою та Великою Британією) попередили, що в цьому випадку також відмовляться підписувати Конвенцію, оскільки їхні національні закони про збройні сили передбачають спеціальні кадетські програми, в яких беруть участь особи з 17 років (за згодою батьків)¹.

В результаті вік, з якого діти можуть брати участь у воєнних діях, було визначено у 15 років. Але було визнано, що при вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, держави повинні надавати перевагу особам старшого віку (ст. 38, п. 3).

Стаття 38 Конвенції про права дитини майже повністю відтворила статтю 77 Додаткового протоколу 1. У цьому відношенні вона не внесла нічого нового до існуючих норм щодо захисту дітей у збройних конфліктах. В результаті, ще до того, як Конвенція набула чинності, розпочалася робота зі створення факультативного протоколу до Конвенції, відповідно до якого вік, згаданий у статті, мав бути підвищений до 18 років. Комітет з прав дитини на своїй 3-й сесії розробив проект Факультативного протоколу про залучення дітей до збройних конфліктів². Проект Факультативного протоколу складається з преамбули та 10 статей. Відповідно до статті 1 держави, які підписали Протокол, зобов'язані вживати всіх «можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 18-річного віку, не брали прямої участі у військових діях». Держави-учасниці повинні утримуватися від заклику будь-якої особи, яка не досягла 18 років, на службу у свої збройні сили (ст. 2). У статті 6 зазначається, що положення Протоколу застосовуються до держав-учасниць замість пунктів 2 та 3 статті 38 Конвенції. У Протоколі передбачається, що він не повинен тлумачитись як перешкода положенням законодавства держави-учасниці або міжнародних документів та міжнародного гуманітарного права, які більшою мірою

¹ Lundy C. An introduction to the Convention on the Rights of the Child. Sparta, Canada: Full Circle Press, 1997. URL: <https://searchlibrary.ohchr.org/record/4946> (дата звернення 05.10.2023).

² Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення 03.10.2023).

сприяють здійсненню прав дитини (ст. 3).

Україна приєдналася до всіх основних міжнародних угод в галузі міжнародного гуманітарного права, в тому числі і до Женевських конвенцій 1949 р. і Додаткових протоколів 1977 р. Україна ратифікувала також Конвенцію про права дитини 1989 р. Тим самим вона зобов'язалася імплементувати норми до національного законодавства. 21 липня 2000 р. постановою Кабінету Міністрів України № 1157 була утворена Міжвідомча комісія з імплементатії в Україні міжнародного гуманітарного права¹.

Необхідно підкреслити, що частка жертв серед цивільного населення збільшилася від 5% на початку ХХ століття до 90 % наприкінці. Близько половини жертв – діти. За даними ЮНІСЕФ, у світі понад мільярд дівчаток і хлопчиків живуть у країнах чи на територіях, що зазнають впливу збройних конфліктів; близько 300 мільйонам цих дітей ще не виповнилося п'яти років².

Основними міжнародно-правовими актами, що є основою для захисту дітей у ситуаціях збройного конфлікту наразі є:

- Конвенція ООН про права дитини (1989)
- Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000, ратифікований Україною у 2004 році)
- Женевські конвенції про захист жертв війни (1949)
- Додаткові протоколи до Женевських конвенцій (1977)
- Конвенція міжнародної організації праці №182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (1999)
- Римський статут Міжнародного кримінального суду (2002) та низка Резолюцій Ради Безпеки ООН, прийнятих між 1999 і 2009 роками.

Хоча, система міжнародних угод, протоколів та інших інструментів «м'якого права» і продовжує розвиватися та надавати рекомендації щодо того, як розширити захист і дотримання прав дитини під час збройних конфліктів. Однак, ефективне впровадження стандартів, передбачених цими нормативно-правовими актами, досі є значною проблемою в багатьох частинах світу, і, зокрема, в Україні.

¹ Про утворення Міжвідомчої комісії з імплементатії в Україні міжнародного гуманітарного права. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/КР001157?an=150648> (дата звернення 04.10.2023).

² Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база / War Childhood Museum Ukraine. URL: <https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/>. (дата звернення 03.10.2023).

В Україні фактично відсутня система законодавства, яке спеціально регулює захист дітей у період збройних конфліктів. Є ряд положень з цього питання у законодавстві, що регламентують правовий статус окремих категорій населення.

Наразі закон України «Про охорону дитинства» – основний закон України, що регулює ситуацію з дітьми в умовах збройних конфліктів. Згідно з ним, дитиною, постраждалою внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, вважається «дитина, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена або незаконно вивезена за межі України, залучалася до участі у військових формуваннях або незаконно утримувалася, у тому числі в полоні». Держава зобов'язана вживати всіх необхідних заходів для забезпечення захисту цих дітей, догляду за ними та возз'єднання їх із членами сім'ї (зокрема розшук, звільнення з полону, повернення в Україну дітей, незаконно вивезених за кордон)¹.

Також у 2019 році Україна приєдналася до Декларації про безпеку шкіл (Safe Schools Declaration). Основна думка цього документу – відповідно організована освітня система може допомогти захистити дітей та молодь від смерті, травм та експлуатації². Положення Декларації ще не імплементовані в українське законодавство.

Проте у 4 серпня 2021 р. Кабінет Міністрів затвердив план заходів щодо її реалізації. План складається з 6 основних блоків:

- Ефективна система моніторингу нападів на заклади освіти - запровадження моніторингу напади на заклади освіти та навчити місцевих освітніх управлінців його використовувати);
- Захист закладів освіти від нападів та їх відновлення у разі пошкодження - заходи з попередження нападів на заклади освіти та забезпечення їх відновлення за кошти державного та місцевих бюджетів);

¹ Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення 06.10.2023).

² Декларація про безпеку шкіл. URL: https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/documents/documents_safe_schools_declaration_ukrainian.pdf (дата звернення 30.09.2023).

- Забезпечення безперервності навчання - підтримка сталості здобуття освіти шляхом розвитку дистанційного навчання (цифрові навички, Інтернет, цифрові пристрої);
- Упровадження в освітню політику чутливих до конфлікту інструментів – інтеграція підходів чутливості до конфлікту до змісту освіти та навчання цим підходам вчителів;
- Забезпечення системності підходів до захисту освіти в умовах збройного конфлікту – утворення міжвідомчої робочої групи як інструмента міжвідомчу координацію заходів з реалізації Декларації;
- Інформаційна підтримка впровадження положень Декларації – просвітницькі та інформаційні заходи щодо положень Декларації та її вказівок, зокрема інформування про прогрес України міжнародних партнерів¹.

Таким чином, аналіз національного законодавства України засвідчує, що вжиті кроки щодо імплементації міжнародного гуманітарного права у сфері захисту дітей у період збройних конфліктів загалом відповідають визнаним нормам у цій сфері. Разом з тим, російська агресія проти України надзвичайно загострила проблему формування системи захисту прав дитини саме під час збройних конфліктів. Адже, російська війна проти України триває вже дев'ятий рік.

Варто відзначити, що в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну порушуються такі права дітей (визначені міжнародними нормативно-правовими актами та актами національного законодавства України), як право на життя, право на виховання в рідній родині, на захист свого здоров'я, на піклування про здоров'я, на здобуття освіти, на розвиток талантів та здібностей та інші.

Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй у своєму Звіті щодо дітей у збройних конфліктах за 2023 рік вважає Росію та її ставлеників відповідальними за вбивства українських дітей, а також за атаки на лікарні та школи. Включення Генеральним секретарем Росії – члена Р5 до щорічного «Списку ганьби» як сторони збройного конфлікту, відповідальної за серйозні порушення щодо дітей, є важливим

¹ Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 № 898-р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2021-%D1%80#Text> (дата звернення 26.09.2023).

повідомленням для держави-агресора та злочинців, причетних до вчинення звірств стосовно дітей: такі дії не допускаються і не пробачаються¹.

В умовах російсько-української війни насамперед порушується ключове право дитини – право на життя. Росія порушує статті 6 і 37 Конвенції ООН про права дитини, статтю 3 Женевської конвенції і статтю 77 Протоколу I до Женевської конвенції – право на життя та захист від катувань. Так, за даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, станом на 30 квітня 2021 року, з початку збройного конфлікту на Донбасі загинуло 152 дитини та 146 було поранено. Лише з 2017 року, близько 70 тисяч дітей отримали статус таких, що постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, 90 з них мають такий статус через тілесні травми².

В Організації Об'єднаних Націй підтвердили інформацію про загибель в Україні більш як 9 тисяч людей і поранення понад 15 тисяч осіб унаслідок повномасштабного вторгнення РФ.

Найбільш поширеною причиною загибелі людей, за даними ООН, були вибухонебезпечна зброя великої зони дії (96%), міни та вибухонебезпечні предмети (4%). Загалом від початку повномасштабної війни ООН зафіксувала 24 862 жертви серед цивільного населення в Україні – 9083 особи загинули та 15 779 були поранені. Наразі, точну кількість постраждалих дітей встановити неможливо через активні бойові дії та тимчасову окупацію частини території України. За даними дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну загинула 501 дитина і ще майже тисяча дістали поранення. Про це повідомила виконавча директорка фонду Кетрін Рассел³.

Як відзначають українські науковці Я. Швець та І. Соколова, прикладами порушення права на життя та захист від катувань є такі факти, як виявлення в Ізюмському районі на Слобожанщині закатованих та спалених тіл трьох осіб, одне з

¹ Діти війни. Право на життя та ідентичність / Національний інститут стратегічних досліджень 01.06.2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/dity-viynu-pravo-na-zhyttya-ta-identychnist> (дата звернення 23.10.2023).

² Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база / War Childhood Museum Ukraine. URL: <https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/>. (дата звернення 03.10.2023).

³ Собенко Н. У ЮНІСЕФ назвали кількість загиблих дітей під час війни в Україні / Суспільне. Новини. 6 квітня 2023 р. URL: <https://suspilne.media/434277-u-unisef-nazvali-kilkist-zagiblih-ditej-pid-cas-vijni-v-ukraini/> (дата звернення 04.10.2023).

яких належить дитині¹.

В умовах війни, яку веде росія, порушується і ще одне ключове право дитини - право на виховання в рідній родині. За офіційними даними української влади, з 24 лютого 2022 року з України до Росії та окупованих територій України було вивезено щонайменше 19 505 дітей². Глава Адміністрації президента В. Зеленського А. Єрмак у квітні 2023 року заявив, що їх кількість перевищила 20 тисяч. За словами В. Зеленського, станом на 31 травня 2023 року повернуто лише 371 дитину³.

Але це лише ті випадки, про які українській владі повідомили батьки чи опікуни, які були свідками того, як російські військові чи інші окупаційні сили вивозили дитину. Насправді, кажуть українські активісти, сотні тисяч дітей могли бути примусово вивезені до Росії або на контрольовану Росією територію – багато з них із Маріуполя та Херсонської, Харківської та Київської областей.

Міжнародний кримінальний суд (далі МКС), що видав ордер на арешт президента РФ Володимира Путіна та уповноваженої з прав дітей Марії Львової-Белової, апелював до порушення Росією Женевських конвенцій та військовим злочинам щодо українських дітей, перерахованих у Римському статуті: *ст.8(2)(a)(VII) – «незаконна депортація чи переміщення чи незаконне позбавлення волі» та ст.8(2)(b)(VIII) – «переміщення прямо чи опосередковано, державою, що окупує, частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію, або депортація або переміщення населення окупованої території або окремих її частин у межах або за межі цієї території»*⁴.

Стаття 49 IV Женевської конвенції свідчить: *«Індивідуальні чи масові насильницькі переміщення, а також депортації тих осіб, що захищені, з окупованої території на територію держави, що окупує або ж на територію будь-якої іншої країни, окупованої чи ні, заборонені, незалежно від їхніх мотивів»*⁵. Виключення

¹ Швець Я., Соколова І. Порушення прав дітей під час війни Російською Федерацією. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право № 71 (2022). URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/262897> (дата звернення 24.10.2023).

² Children of war. 24 February 2022 - 29 October 2023. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/en/> (дата звернення 24.10.2023).

³ До України наразі повернули 371 вивезену Росією дитину – Зеленський / Радіо Свобода. 31 травня 2023 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyi-do-ukrainy-povernuy-371-dytynu/32436454.html> (дата звернення 26.10.2023).

⁴ Римський статут міжнародного кримінального суду 1998 року / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 27.10.2023).

⁵ Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: офіційний вебсайт. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата

становлять евакуацію в цілях безпеки, що здійснюється виключно тимчасово, в межах окупованої території, з забезпеченням максимально можливих умов та безпеки. Стаття наказує обов'язкове негайне інформування про будь-які переміщення та евакуації т. зв. «держави-покровительки» (Protecting Power) – третьої країни, яка виконує роль дипломатичного посередника між конфліктуючими країнами. У випадку Росії та України такої країни не існує (про відповідний мандат Україна домовилася зі Швейцарією у серпні 2022 року, однак Росія його не визнала). Конвенція (ст. 11) передбачає, що роль посередника може відігравати міжнародна гуманітарна організація (наприклад, Червоний Хрест)¹.

Задовго до оголошення ордерів на арешт МКС В. Путіна та М. Львової-Белової, українські чиновники за допомогою міжнародних експертів-юристів намагалися систематично задокументувати, скільки українських дітей було вилучено російською владою.

Частина дітей, які опинилися під російською опікою, були примусово чи примусово розлучені зі своїми батьками чи опікунами. Деякі з дітей залишилися сиротами - або передали українським службам соціального забезпечення до вторгнення, або осиротіли, коли їхні батьки загинули під час російських атак чи боїв між російськими військами, що вторглися, та українськими захисниками. Російські чиновники неодноразово стверджували, що вивезення українських дітей із зон конфлікту було зроблено через турботу про їх безпеку. Але якщо є інші вижилі родичі – тітки, дядьки, двоюрідні брати, бабусі та дідусі, – з якими діти можуть об'єднатися, то переміщення українських дітей через міжнародний кордон до Росії, ймовірно, є незаконним, кажуть експерти, і може бути відвертим військовим злочином².

звернення 05.10.2023).

¹ Доповідь Антискримінаційного центру «Меморіал»-Брюссель про стан дітей в Україні під час війни 2022-2023 років «Порушення прав дітей з України, що вивезені до Росії та Білорусі у результаті російської військової агресії» 11.06.2023 / Антискримінаційного центру «Меморіал»-Брюссель. URL: <https://adcmemorial.org/uk/novina-uk/porushennya-prav-ditej-z-ukra%D1%97ni-shho-vivezeni-do-rosi%D1%97-ta-bilorusi-u-rezultati-rosijsko%D1%97-vijskovo%D1%97-agresi%D1%97/> (дата звернення 29.10.2023).

² Osipova S. Unlawful Transfer: Inside The Russian System To Take Ukraine's Children // *Radio Free Europe/Radio Liberty*. June 01, 2023. URL: <https://www.rferl.org/a/inside-russian-system-taking-ukraine-children/32437567.html> (дата звернення 28.10.2023).

Аргумент російської сторони про правомірність евакуації дітей із зони бойових дій з метою їхнього порятунку міг би мати право на існування лише в тому випадку, якби ця евакуація відповідала вимогам, встановленим гуманітарним правом (тимчасовість, забезпечення безпечного та негайного повернення на місця колишнього проживання, інформування). Як свідчить доповідь Незалежної міжнародної комісії ООН, «у жодній із ситуацій, розглянутих Комісією, ... переміщення не були виправдані міркуваннями безпеки чи медичними показаннями. Як видається, немає жодних ознак того, що переміщення дітей на підконтрольну українському уряду територію було неможливим»¹. Під час документування військових злочинів Росії відмічаються численні випадки перешкоджання евакуації цивільного населення на підконтрольну Україні територію, блокування гуманітарних коридорів, обстріл транспорту, на якому жителі зон бойових дій намагалися виїхати у бік України. У таких випадках евакуація у бік Росії було єдиною можливою врятуватися.

Особливий цинізм аргументації про вивезення дітей з метою їхнього порятунку полягає в тому, що небезпека для дітей створила сама Росія, причому цілеспрямовано та заплановано. Це доводиться тим, що організований вивіз дітей з дитячих установ на територій т.зв. «ДНР» та «ЛНР» до Росії розпочалися ще до повномасштабного вторгнення російських військ, – у середині лютого 2022 року. Саме тоді російські регіони вже вжили заходів з підготовки прийому біженців (постанови виконавчих органів російських регіонів про організацію пунктів тимчасового розміщення біженців були прийняті до вторгнення, порівн. така постанова уряду Ленінградської області, датована 22 лютого 2022)².

Одне з положень ст.50 «Діти» IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни говорить про те, що держава, що окупує, в жодному разі не повинна змінювати їхнього громадянського стану (personal status). У контексті становища українських дітей важливими є такі аспекти: влаштування дітей у російські

¹ Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. 15 March 2023 / Human Rights Council. URL:https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf (дата звернення 27.10.2023).

² Доповідь Антидискримінаційного центру «Меморіал»-Брюссель про стан дітей в Україні під час війни 2022-2023 років «Порушення прав дітей з України, що вивезені до Росії та Білорусі у результаті російської військової агресії» 11.06.2023 / Антидискримінаційного центру «Меморіал»-Брюссель. URL: <https://adcmemorial.org/uk/novina-uk/porushennya-prav-ditej-z-ukra%D1%97ni-shho-vivezeni-do-rosi%D1%97-ta-bilorusi-u-rezultati-rosijsko%D1%97-vijskovo%D1%97-agresi%D1%97/> (дата звернення 29.10.2023).

сім'ї (усиновлення vs тимчасова опіка); присвоєння дітям російського громадянства; питання збереження ідентичності дітей.

Видаючи ордер на арешт Володимира Путіна та дитячого омбудсмена РФ Марії Львової-Белової, Генеральний прокурор гаагського суда Карім Хан у своїй заяві (17.03.2023) вказав: *«Інциденти, виявлені моїм Управлінням, включають депортацію щонайменше сотень дітей, взятих із притулків та дитячих будинків. Ми стверджуємо, що багато з цих дітей згодом було передано на усиновлення до Російської Федерації. Закон у Російській Федерації був змінений президентськими указами, виданими президентом Путіним, щоб прискорити отримання [дітьми] російського громадянства, полегшивши їхнє усиновлення російськими сім'ями»¹.*

Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування подій в Україні у своїй доповіді доходить висновку, що влада Росії розгорнули масштабну кампанію з переміщення дітей у прийомні сім'ї, щоб «створити умови, за яких деякі діти можуть залишитися у Росії назавжди».

Також треба сказати про порушення росією права українських дітей на піклування про здоров'я. Станом на 2 січня 2023 року загальна кількість дітей, які перебувають або перебували на лікуванні в закладах охорони здоров'я з приводу поранення, травми, ДТП та інших нещасних випадків, що виникли внаслідок бойових дій та/або під час евакуації з початку широкомасштабної збройної агресії проти України, становить 898 дітей, з них найбільша кількість дітей зареєстрована: у Харківській (269 дітей), Донецькій (177), Дніпропетровській (168), Запорізькій (72) та у Миколаївській (64) областях. Із загальної кількості дітей 843 (94%) отримали мінно-вибухові та вогнепальні травми².

Серед постраждалих дітей зафіксовано 28 випадків ампутацій на різних рівнях верхніх та нижніх кінцівок, що становить 3% від загальної кількості постраждалих дітей. 4 дитини з ампутацією померли, 17 дітей потребують протезування верхніх та нижніх кінцівок. Не всі діти можуть отримати належну медичну допомогу за місцем

¹ Statement by Prosecutor Karim A. A. Khan KC on the issuance of arrest warrants against President Vladimir Putin and Ms Maria Lvova-Belova 17 March 2023 / International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/statement-prosecutor-karim-khan-kc-issuance-arrest-warrants-against-president-vladimir-putin> (дата звернення 29.10.2023).

² Лубінець Д. Щорічна доповідь про стан додержання та захиту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny> (дата звернення 28.10.2023).

проживання, це відбувається через постійні обстріли з боку РФ та системне руйнування критичної інфраструктури. Тому батьки з дітьми змушені виїжджати за межі України в пошуках належного медичного лікування, протезування та реабілітації¹.

Як справедливо відзначає А. Артеменко, право на освіту також не може бути призупинено під час збройного конфлікту. Навчання відіграє життєво важливу роль у задоволенні потреб і забезпеченні прав дитини в ситуаціях збройних і постконфліктних розладів. З точки зору психосоціального здоров'я дитини навчання забезпечує її повсякденну зайнятість, дає можливість для самовираження та спілкування з однолітками. Сам статус «учень» у багатьох випадках дозволяє дитині уникнути примусового призову на військову службу. Хоча, водночас, діти залишаються у групі ризику, оскільки міжнародна практика показує, що були випадки, коли ті, хто навчається, також залучались до збройних формувань. Школи допомагають розвивати важливі життєві навички, особливо в ситуаціях збройних конфліктів. І останнє, але не менш важливе – знання та вміння, які діти отримують у школі, залишаються з ними незалежно від подальшої долі. Це те, чого у дитини не відняти².

За результатами дослідження, враховуючи постійну загрозу безпеці учасників освітнього процесу, у I півріччі 2022-2023 навчального року відновити денну форму навчання в повному обсязі не вдалося: 15% від навчальних закладів працювали очно, 33% – дистанційно, 51% – змішано. Дистанційне навчання переважало на Сході та Півдні України. Водночас третина дітей в умовах війни не має повноцінного доступу до навчального процесу. Ситуація з доступом до освіти в містах краща, ніж у селах, проте 32% дітей із малозабезпечених сімей у містах і 46% у селах не мали доступу до освітнього процесу. Серед внутрішньо переміщених дітей 86% у містах і 80% у селах мали доступ до освіти³.

¹ Лубінець Д. Щорічна доповідь про стан додержання та захиту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny> (дата звернення 28.10.2023).

² Артеменко А. Право на освіту та інші права дітей України в умовах війни. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. № 156. С. 262–269. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/3483> (дата звернення 29.10.2023).

³ Освіта під час війни / Державна служба якості освіти. URL: <https://sqe.gov.ua/tretina-uchniv-v-umovakh-viyni-ne-mali-po/> (дата звернення 27.10.2023).

До порушення ст.50 IV Женевської конвенції, пов'язаної зі знищенням ідентичності дітей, варто віднести відсутність у переміщених дітей можливості вивчати українську мову або здобувати освіту нею (це положення ст.50 говорить, що «У тому випадку, якщо місцеві установи не будуть в змозі виконувати ці функції, держава, що окупує, повинна буде вживати заходів щодо утримання та навчання дітей-сиріт або дітей, розлучених внаслідок війни зі своїми батьками, якщо вони тільки не можуть бути забезпечені турботою близьких родичів або друзів, навчання повинне проводитися за можливості особами їхньої національності, мови та релігії»)¹.

Незважаючи на публічні звернення М. Львової-Белової про те, що діти можуть вивчати українську мову (прес-конференція в МЗС РФ, 4 квітня 2023 року), таких можливостей у Росії створено не було. Онлайн-освіту в українських школах змогли продовжити не всі діти-біженці, зокрема тому, що їхні школи на тимчасово окупованих територіях перейшли на російські програми².

Протягом всього року війни здійснювали дискримінаційні заяви про те, що необхідно забезпечити право дітей вивчати рідну українську мову (йшлося про школи на окупованих територіях Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей та вивчення української як рідної мови у рамках загальної програми або факультативно – за бажанням батьків); у квітні 2023 року Міністерством освіти РФ навіть було підготовлено навчальний посібник з «класичної української мови» для 1-4 класів та розроблявся посібник для 5-9 класів. Ці демонстративні дії викликали у Росії запеклий протест, трансльований у російській пропагандистській медіасфері, і немає сумнівів, що українські діти, які опинилися в російській освітній системі, будуть об'єктом масованої ідеологічної обробки, а українська мова буде викладена з викладання³.

¹ Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: офіційний вебсайт. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення 05.10.2023).

² Доповідь Антидискримінаційного центру «Меморіал»-Брюссель про стан дітей в Україні під час війни 2022-2023 років «Порушення прав дітей з України, що вивезені до Росії та Білорусі у результаті російської військової агресії» 11.06.2023 / Антидискримінаційного центру «Меморіал»-Брюссель. URL: <https://adcmemorial.org/uk/novina-uk/porushennya-prav-ditej-z-ukra%D1%97ni-shho-vivezeni-do-rosi%D1%97-ta-bilorusi-u-rezultati-rosijsko%D1%97-vijskovo%D1%97-agresi%D1%97/> (дата звернення 29.10.2023).

³ Доповідь Антидискримінаційного центру «Меморіал»-Брюссель про стан дітей в Україні під час війни 2022-2023 років «Порушення прав дітей з України, що вивезені до Росії та Білорусі у результаті російської військової агресії». URL:

Національний інститут стратегічних досліджень відзначає, що Росія цілеспрямовано та системно «інтегрує» українську систему освіти у свій освітній простір, милітаризує процес виховання. Загарбники здійснюють організаційні та контекстні зміни в системі освіти. Призначення цих трансформацій – замінити українську ідентичність, здійснити експансію російської мови, російських наративів, впровадити російську пропагандистську історію на тимчасово захоплених територіях. Окупація української освіти відбувається за кримськими зразками 9-річної давнини, але в прискоренішій та агресивнішій формі. Освітня «інтеграція» – важлива частина російської політики так званої «анексії» та заперечення української ідентичності як такої¹.

За даними МОН України, російська окупація української освіти може стосуватися майже 921 освітнього закладу на території тимчасово окупованих Донецької та Луганської областей, частин Херсонської та Запорізької областей². Ще у вересні 2022 р. чиновники з РФ хвалилися, що 1 вересня начебто розпочали роботу майже 1300 шкіл.

Протягом війни російські окупаційні адміністрації констатували й системно наголошували: *усе навчання перейде на російські стандарти, буде інтегровано в російський освітній простір*. Причому українська школа «більше не матиме юридичної сили» на відповідних територіях. Набирала обертів примусова русифікація, деукраїнізація. З перших місяців агресії загарбники офіційно визначили, що російська буде основною мовою освіти, а українську могли б вивчати – начебто факультативно. РФ анонсує «на федеральному рівні» ухвалення ще кардинальніших рішень стосовно захоплених частин Херсонської та Запорізької областей. Ідеться про «збільшення кількості навчальних годин з російської мови та історії Росії». Адже, як виявилось, українські діти не так добре знають мову країни-окупанта. Аналізуючи навчальні плани, до прикладу, на тимчасово окупованій частині Херсонської області, словосполучення «українська мова» ви не знайдете в розкладах уроків, натомість з 5

<https://adcmemorial.org/uk/novina-uk/porushennya-prav-ditej-z-ukra%D1%97ni-shho-vivezeni-do-rosi%D1%97-ta-bilorusi-u-rezultati-rosijsko%D1%97-vijskovo%D1%97-agresi%D1%97/> (дата звернення 29.10.2023).

¹ Діти війни. Право на життя та ідентичність / Національний інститут стратегічних досліджень 01.06.2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/dity-viyny-pravo-na-zhyttya-ta-identychnist> (дата звернення 23.10.2023).

² *Overview of the current state of education and science in Ukraine in terms of russian aggression, as of January 2023*. URL: <https://drive.google.com/file/d/19UxynvPVEXMVfwoUJcuxNirP1UWiXgSX/view> (дата звернення 29.10.2023).

по 11 клас кожного дня вивчають «російську мову». Планують збільшити й ці показники, не кажучи вже про вивчення російської історії та індоктринацію українських дітей російськими наративами про «штучну Україну».

Як «курси за вибором» або поза шкільним процесом пропонують вивчати українську мову на тимчасово окупованій частині Донецької області. Але насправді це – абсолютна фікція в умовах агресії та заперечення української ідентичності. Відповідно до заяв російського міністра освіти, підручники з української мови готують на основі радянських видань, де ще є «незіпсована українська мова»¹.

Відбулося «підвищення кваліфікації» понад 20 тисяч учителів з тимчасово окупованих територій, запевняє агресор. Лейтмотив «навчання» – російська мова та російські стандарти шкільних дисциплін. Ще в березні 2022 р. вчителів захопленої частини Херсонської області возили до Криму для ознайомлення з «кримським досвідом». Надалі такі «відвідини» стали регулярними. Кваліфікацію «підвищували» й через кураторство різних російських регіонів над процесами у сфері освіти – до цих же регіонів депортували українських дітей. Відбувалося швидке заміщення навчальних програм, планів та підручників на російські. Українські книжки вилучали з бібліотек та навчальних закладів. Російський міністр освіти вказував, що на тимчасово окуповані території наприкінці літа мало бути завезено понад 5 млн російських підручників з різних навчальних предметів. Адже в Україні, твердили агресори, «не так» викладали технічні, історичні та природознавчі дисципліни. Активізувалася діяльність мілітарних російських молодіжок: у жовтні 2022 р. «Юнармія» розпочала відкривати «філіали» на українських новоокупованих територіях, рух «Первіє» залучав українських дітей до різних інтеграційних заходів, у Луганській області започаткували кадетські класи².

Навесні 2023 р. російський уряд запровадив т. зв. «тимчасову акредитацію» в РФ освітніх закладів та організацій відповідно до спеціальних федеральних рішень – хто не пройде відповідних окупаційних процедур, той не зможе надавати освітніх послуг. Паралельно з цим батьків змушують віддавати дітей до таких акредитованих шкіл,

¹ Діти війни. Право на життя та ідентичність / Національний інститут стратегічних досліджень 01.06.2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/dity-viyny-pravo-na-zhyttya-ta-identychnist> (дата звернення 23.10.2023).

² Діти війни. Право на життя та ідентичність / Національний інститут стратегічних досліджень 01.06.2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/dity-viyny-pravo-na-zhyttya-ta-identychnist> (дата звернення 23.10.2023).

адже за законом РФ про освіту «всі діти шкільного віку мають відвідувати навчальні заклади». А за порушення відповідних норм несуть відповідальність батьки з усіма можливим наслідками від «соціальних органів»¹.

На відміну від Росії, Україна повною мірою співпрацює з інституціями ООН та іншими міжнародними партнерами у документуванні та розслідуванні тяжких порушень, вчинених Росією та її ставлениками проти українських дітей за всіма шістьма напрямками, визначеними Радою Безпеки ООН: убивство та калічення дітей; вербування або використання дітей як солдатів; сексуальне насильство над дітьми; викрадення дітей; атаки на школи чи лікарні; відмова в гуманітарному доступі для дітей.

Офіс Генерального прокурора тісно співпрацює з Незалежною міжнародною слідчою комісією ООН щодо України, надаючи інформацію про примусове переміщення українських дітей та інші тяжкі порушення прав дітей з вересня 2022 року. Проведено дві зустрічі та виконано один запит про надання інформації. Матеріали звітів Комісії використовуються органами України в рамках розслідування міжнародних злочинів, вчинених проти дітей у ході російської агресії.

В Україні створено робочу групу на державному рівні з питань взаємодії з Управлінням спеціального представника Генерального секретаря ООН з питань дітей та збройних конфліктів. В ході своєї роботи Офіс Генерального прокурора регулярно надає інформацію про тяжкі порушення прав дітей з боку Росії. Українські прокурори щодня контактують з експертами Міжнародного кримінального суду. До МКС передано понад 40 томів матеріалів справ, виконано понад 30 запитів про надання доказів, інформації та проведення слідчих дій.

Україна співпрацює з експертами Московського механізму ОБСЄ. Останній звіт Московського механізму був присвячений захисту прав депортованих українських дітей. Під час його підготовки експерти ОБСЄ провели зустрічі з прокурорами, які здійснюють процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях щодо депортації дітей та інших міжнародних злочинів, вчинених проти дітей.

¹ Діти війни. Право на життя та ідентичність / Національний інститут стратегічних досліджень 01.06.2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/dity-viyny-pravo-na-zhyttya-ta-identychnist> (дата звернення 23.10.2023).

18 серпня 2023 року Україна та ООН підписали спільний превентивний план щодо запобігання та припинення грубих порушень прав дітей в умовах збройної агресії Росії. Відповідний план підписали радниця – уповноважена президента з прав дитини та дитячої реабілітації Д. Герасимчук, координаторка системи ООН в Україні, гуманітарна координаторка Д. Браун і голова Представництва ЮНІСЕФ М. Шахін.

Підписання спільного превентивного плану з ООН є важливим кроком у межах виконання Bring Kids Back UA – комплексного плану дій, розробленого за ініціативою В. Зеленського. План об'єднує зусилля української влади, іноземних урядів і міжнародних організацій заради повернення на батьківщину українських дітей, викрадених Росією¹.

Отже, питання здійснення прав дитини багатьох держав досить складним у мирний час і тим паче складним під час збройних конфліктів. Разом з тим, основним принципом міжнародного гуманітарного права є особливе заступництво і захист дитини і те, що діти в будь-яких конфліктних та надзвичайних ситуаціях завжди повинні отримувати весь необхідний захист першими. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року створило складні умови для захисту українських дітей в нашій державі та за її межами. Росія порушує права дитини, визначені міжнародними нормативно-правовими актами. Однак, дієвих механізмів покарання агресора за такі дії міжнародна спільнота не виробила і сьогодні.

¹ Україна та ООН підписали превентивний план щодо захисту прав дітей в умовах збройної агресії РФ / Букви. URL: <https://bukvy.org/ukrayina-ta-oon-pidpysaly-preventyvnyj-plan-shhodo-zahystu-prav-ditej-v-umovah-zbrojnoyi-agresiyi-rf/> (дата звернення 29.10.2023).

УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ В СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА: АВТОМАТИЗОВАНІ МЕТОДИ РОБОТИ З КОНТЕНТОМ

О. В. Курбан

Сучасні інноваційні методи та засоби управління базовими інформаційними процесами у соціальних медіа, в контексті розвитку форматів web 2.0 та web 3.0, вимагають від профільних фахівців системного підходу, що передбачає комплексні інтегровані рішення, які поєднують в собі цифрові, управлінські та психологічні технології. Специфіка процесів у web 2.0, це передусім інформаційні процеси, що відбуваються на глобальних (Facebook, Twitter, Instagram, Telegram та ін.), локальних (галузеві соцмережі) та корпоративних (інтранет, корпоративні чати та месенджери) соціальних платформах. У web 3.0, зазначені вище соціальні платформи, зберігаючи основні принципи та закономірності інформаційних процесів, що притаманні web 2.0, набувають нових операційних спроможностей у вигляді комп'ютерних програм (софтів), які у своїй основі містять алгоритми штучного інтелекту (нейромережі, BigData, нейрокомунікації, ройовий інтелект та ін.).

Для розробки та реалізації зазначених вище інтегрованих управлінських рішень сьогодні використовують онлайн-сервіси або профільні софти, що мають функціонал координації інформаційних процесів шляхом автоматизованого збирання, обробки, створення та поширення контенту. При цьому, на рівні web 2.0 автоматизуються рутинні процеси, а на рівні web 3.0 програми можуть самостійно здійснювати певні управлінські рішення тактичного рівня, а також генерувати типовий контент й рекомендації щодо тих чи інших управлінських кроків відповідно до типових ситуацій на оперативному та стратегічному рівні. За наявності в програмних розробках інноваційних систем глибинного машинного навчання (нейромережевих), вони можуть генерувати рекомендації для нестандартних ситуацій. Серед наочних прикладів останнього є загально відомий онлайн сервіс ChatGPT ¹.

В переважній більшості випадків згадані вище інструменти використовуються

¹ <https://chat.openai.com>

для виконання завдань у таких цілком цивільних сферах, як маркетинг, журналістика, промислове виробництво, логістика, дизайн, менеджмент. Втім, універсальність та висока ефективність цих інструментів викликають інтерес й у представників силових структур. Зокрема, збройні сили провідних країн світу, сьогодні активно розбудовують свої системи прийняття управлінських рішень та координації процесів виконання тактичних й оперативних завдань на таких технологіях. Спектр їх застосування – від аналізу соціальних медіа й до управління дронами в бойових умовах. На озброєні ЗСУ, сьогодні є подібні до згаданих, спеціально створені програмні продукти, як «Дзвін-АС» (управління бойовими діями стратегічного, оперативного та тактичного рівня), «Дельта» (інтеграція інформації про сили та засоби ворога), «Кропива» (топографічне орієнтування, планування та розрахунок для артилерії), «Віраж-планшет» (підсистема збирання, обробки, аналізу та відображення ситуації у повітряному просторі щодо наявності літаків, дронів та ракет противника). Також, для моніторингу інформаційного простору в ЗСУ та інших силових структурах України, використовують низку загально доступних онлайн-сервісів, які мають високий рівень захисту персональних даних та дій, що реалізуються на інтернет-платформах цих сервісів. Тож, саме дослідженню цих, відкритих інструментів роботи з контентом та здійсненню управлінських рішень в соціальних медіа і є присвячений представлений розділ.

Використання зазначених технологій у інформаційному протистоянні з РФ є важливим, особливо сьогодні для України. Нажаль, профільні українські державні структури, за кількістю ресурсів не мають можливості швидко перемогти РФ на інформаційному полі бою. Не співрозмірність сил, засобів та досвіду дається в знаки. Втім, це питання може бути вирішено за рахунок технологічної переваги, яку українська сторона може отримати застосовуючи перевірені в сфері інтернет-маркетингу та SMM, інструменти. Саме тому, використовуючи в якості основи, систему стандартизованої операційної процедури, шляхом застосування відповідних інструкцій, управлінських алгоритмів, блок-схем планування процесів та чек-листів, можна якісно поліпшити національну систему інформаційної безпеки та перейти до активних наступальних дій в інформаційному полі РФ.

Представлені нижче науково-методологічні розвідки дають загальне розуміння та предметну орієнтацію на процеси та інструменти, які сьогодні використовуються в системі управління інформаційними потоками в соціальних медіа, зокрема щодо моніторингу, аналізу та поширення атакуючого контенту на основі платформ, що присутні в інформаційному полі сучасної Росії.

Основним складовим елементом управління інформаційними процесами у соціальних медіа, на нашу думку, сьогодні можуть бути визначені так звані стандартизовані операційні процедури. Цей формат є оптимальним та зручним засобом формалізації дій в управлінні процесами адміністрування соціальних онлайн-платформ (соціальні онлайн-мережі) на яких генерується, збирається та поширюється контент спрямований у потрібне інформаційне поле на задані цільові групи. В своїй основі, зазначені операції, спираються на поняття «стандарт операційної процедури» (СОП). Це поняття є універсальним для багатьох галузей, як в контексті теоретичних досліджень, так й прикладних аспектів. Діапазон застосування – від медичної сфери й до ІТ. Зокрема в сфері кібертехнологій, СОП визначається, як «набір детальних інструкцій, що описують належний спосіб виконання певного, часто рутинного завдання»¹. Серед ключових складових СОП є такі елементи, як: інструкція до виконання процесів та процедур, алгоритм типового процесу, блок-схема управлінських процесів та чек-лист для перевірки ефективності виконання процесів та процедур.

Інструкція, що використовується, в якості керівного документу при реалізації певних процесів або процедур визначається, як: «вказівки технічного або організаційного характеру (правила користування відповідним механізмом або приладом, способи і послідовність виконання певних технологічних операцій тощо)»². Зазвичай інструкція має реквізити (цифрово-літерний код), дату створення, приналежність до установи, що її видала та офіційну назву з якої стає зрозумілим на

¹Як створити SEO SOP для масштабування органічного трафіку. *Ranktracker*. URL: <https://www.ranktracker.com/uk/blog/how-to-create-seo-so-ps-to-scale-organic-traffic/> (дата звернення 12.09.2023)

²Нагребельний В.П. (1998) Інструкція. Юридична енциклопедія. Т.2. URL: <https://leksika.com.ua/15801117/legal/instruktsiya> (дата звернення: 12.09.2023)

вирішення яких питань вона орієнтується. Стиль викладених рекомендацій має імперативний характер, за структурою він короткий, презентує певну послідовність дій по суті.

В багатьох сферах людської діяльності, інструкції є формальним документом, ознайомлення а також є засобом отримання допуску до управління тими чи іншими процесами або до їх виконання. Натомість в системі управління інформаційними процесами на соціальних онлайн-платформах, інструкція є необхідним практичним інструментом для виконання. Тут вона не є формальним документом, а скоріш гайдом (путівником), який динамічно змінюється й не потребує офіційного затвердження, реквізитів чи інших елементів класичної інструкції.

Алгоритм, як інструмент за допомогою якого здійснюється виконання управлінських процесів та процедур, подається, як: «поняття, що позначає добірку інструкцій, які необхідно виконувати людині для того, щоб вирішити певну задачу»¹.

Ключовими властивостями будь-якого алгоритму є: дискретність (послідовність дій), визначеність (чітке викладення змісту завдання), результативність (здатність довести до результату) та масовість (застосування для вирішення різних завдань)².

Одиницею виміру або дії в рамках алгоритму є крок. Послідовність зазначених кроків дозволяє виділяти такі різновиди алгоритмів, як: циклічний (дії, що повторюються), лінійний (одноразовий з незворотнім спрямуванням), розгалужений (поліваріантний), допоміжний (доповнює інші алгоритми).

Блок-схема використовується для візуалізації алгоритмів управлінських процесів та процедур й визначається, як: «графічне представлення логічної структури алгоритму, де кожний етап обробки інформації зображується у вигляді геометричних символів (блоків)»³.

Чек-лист є інструментом контролю за реалізацією управлінських процесів та процедур. Цей термін останнім часом набув великої популярності в сфері бізнесу, зокрема в консалтингу та проектному менеджменті. Його активно використовують для

¹ Алгоритм: поняття, властивості, структура та види. *Преса*. URL: <https://presa.com.ua/navchannia/algorithm-ponyattya-vlastivosti-struktura-ta-vidi.html> (дата звернення: 12.09.2023)

² Алгоритм: поняття, властивості, структура та види. *Преса*. URL: <https://presa.com.ua/navchannia/algorithm-ponyattya-vlastivosti-struktura-ta-vidi.html> (дата звернення: 12.09.2023)

³ Там само.

управління інформаційними процесами в рекламі та сфері зав'язків з громадськістю. Нормативного визначення цього терміну досі немає, тому, на нашу думку, найбільш раціональним, в сфері управління інформаційними процесами, визначенням поняття чек-листа буде наступне. Це список ознак процесів та контрольних точок, визначених в структурі управлінських алгоритмів, які позначаються у блок-схемах та згадуються у відповідних інструкціях.

Протягом тривалого періоду, десь з середини ХХ ст., аж до початку ХХІ ст., для управління різноманітними процесами та процедурами, в тому числі й інформаційними, використовувалися такі засоби, як системи підтримки прийняття управлінських рішень, що мали функцію офіційної стандартизації. Вони були зручними для ситуацій із добре прогнозованими, типовими ситуаціями, що повторюються один в один з певною періодичністю (виробництво, державне управління, освіта та ін.). Менш ефективними вони були для складних соціальних процесів, де передбачити їх розвиток та динаміку, на коротку та середньо термінову перспективу, було дуже складно. З появою мережі інтернет й особливо поширення соціальних мереж у середині ХХ ст., в людському житті, слабо прогнозованих процесів стало значно більше й управління ними суттєво ускладнилося. Почався пошук інших засобів формалізації управлінських процесів та процедур. Вихід було знайдено шляхом дослідження та запозичення з природнього середовища елементів такого явища, як ройовий інтелект, що є своєрідною моделлю поведінки живих істот, які знаходячись в групах, потрапляють в певні ситуації із перешкодами або загрозами. Ці моделі формалізували та оптимізували під потреби формалізації управлінських процесів, під назвою «штучний ройовий інтелект». Він складається з певних типових алгоритмів дій у стандартних або нестандартних ситуаціях. Також він передбачає наявність певних типових видів поведінки самостійних одиниць (боїдів) в певних умовах або змінах зовнішнього середовища. В контексті нашого дослідження, самостійними одиницями можуть бути персональні акаунти та анонімні користувачі, що об'єднуються в межах пабліків або неформальних мережових об'єднань у вигляді так званих ботоферм.

На думку українських дослідників В.Литвина та В.Угрина «методи ройового

інтелекту, порівняно з класичними методами прийняття обґрунтованих рішень в умовах невизначеності можуть дати змогу ефективніше відшукати субоптимальне рішення при розв'язуванні задач високої розмірності, мультимодальних та слабо формалізованих задач, забезпечити високу ймовірність локалізації глобального екстремуму функції, що оптимізується»¹.

Саме слабкі передбачуваність та визначеність процесів у соціальних мережах, змушують профільних експертів дедалі більше звертатися по допомогу до алгоритмів штучного ройового інтелекту, бо звичайні фреймові системи підтримки прийняття управлінських рішень вже не дають бажаного ефекту. На теперішній момент визначається кілька десятків алгоритмів ройового інтелекту, які дослідники називають або представляють у відповідному зручному для окремих сфер наукового знання, контексті.

Найближчими за функціоналом умовами середовища та принципами ідентифікації процесів для нас є алгоритми ройового інтелекту в геоінформаційних системах (табл.1)². Вони були визначені для вирішення завдань прийняття управлінських рішень на базі аналізу та верифікації даних щодо місцезнаходження (географічного) та його особливостей³. В нашому випадку географічне розташування об'єктів в форматі оф-лайн, доволі легко екстраполюються на процеси, що відбуваються онлайн, на базі віртуальних соціальних мереж.

Усі зазначені вище інструменти, є засобами формалізації, моделювання та практичної реалізації процесів управління інформаційними потоками на соціальних онлайн-платформах. Вони доволі різноманітні та належать до різних сфер наукових та прикладних знань, зокрема гуманітарних, природничих, технічних. Для ефективного їх застосування в кожному конкретному випадку потрібно буде скласти своєрідну мозаїку процесів, які будуть носити інтегрований або гібридний характер й залежатиме від умов конкретної ситуації.

Табл.1.

¹ Литвин В., Угрин Д. Методи ройового інтелекту розв'язання прикладних задач в геоінформаційних системах. *Інформаційні системи й мережі*. 2022. № 7. С. 87. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/feb/21033/200122infsyst2-89-108_0.pdf (дата звернення: 10.09.2023)

² Литвин В., Угрин Д. Методи ройового інтелекту розв'язання прикладних задач в геоінформаційних системах. *Інформаційні системи й мережі*. 2022. № 7. С. 90. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/feb/21033/200122infsyst2-89-108_0.pdf (дата звернення: 10.09.2023)

³ Там само. С. 87

Класифікація алгоритмів ройового інтелекту

№	Назва алгоритму A	Параметри P	Множина станів агентів рою X	Агент рою S_i	Рій S (статичні, динамічні)	Окіл агента рою N	Складність алгоритму SA
1	Мурашиний	Статичні	Змінні	Якість	Постійні	Динамічний	Простий
2	Бджолиний	Статичні	Постійні	Тип	Постійні	Динамічний	Простий
3	Летючих мишей	Статичні	Постійні	Тип	Постійні	Динамічний	Простий
4	Косяк риб	Динамічні	Постійні	Якість	Постійні	Динамічний	Простий
5	Генетичний алгоритм	Динамічні	Змінні	Якість	Змінні	Динамічний	Складний
6	Рою часток	Статичні	Постійні	Якість	Змінні	Динамічний	Простий
7	Пошук гармонії HS	Статичні	Постійні	Якість	Постійні	Статичний	Складний
8	Світлячків	Статичні	Постійні	Якість	Змінні	Динамічний	Простий
9	Сірих вовків	Динамічні	Постійні	Тип	Постійні	Динамічний	Простий
10	Стохастичний дифузійний пошук SDS	Статичні	Змінні	Якість	Змінні	Статичний	Простий
11	Динамічних сіток VMO	Динамічні	Постійні	Якість	Постійні	Статичний	Складний
12	Жаб SFL	Динамічні	Постійні	Якість	Змінні	Динамічний	Простий
13	Алгоритм зграї птахів MBO	Статичні	Постійні	Якість	Змінні	Динамічний	Простий
14	Диференційної еволюції	Статичні	Постійні	Якість	Постійні	Статичний	Простий
15	Бактеріальний пошук	Динамічні	Змінні	Якість	Змінні	Статичний	Простий
16	Штучна імунна система	Статичні	Постійні	Якість	Постійні	Статичний	Простий

Для розуміння того, якими конкретно інструментами та методами сьогодні профільні структури ЗСУ мають діяти в інформаційному полі противника – у соціальних медіа РФ, маємо обов’язково розглянути ситуацію у російських сегментах глобальних соціальних медіа, та на їх національних платформах. Для цього пропонуємо проаналізувати матеріали дослідження інтернет-порталу Brand Analytics в якому, за даними жовтня 2022 року проаналізовано діяльність активної (пишучої) аудиторії провідних соціальних мереж РФ¹.

Згідно з результатами цього дослідження, в російському інформаційному полі, останнім часом (2022-23 рр.) спостерігається значне зростання обсягів контенту та тематичних майданчиків (чати, групи, пабліки, нові блогери-воєнкори та ін.). Це є своєрідною реакцією на суспільно-політичний порядок денний, що формується в російському інформаційному полі через російсько-українську війну («СВО» в російській інтерпретації). Число активних авторів у соціальних медіа в Росії після блокування закордонних соціальних мереж знизилося незначно й становить мінус 6%. При цьому спостерігається різке зростання обсягу створюваного авторами контенту: у

¹ Черный В. Социальные сети в России: цифры и тренды, осень 2022. *Brand Analytics*. URL: <https://br-analytics.ru/blog/social-media-russia-2022/> (дата звернення: 05.08.2023)

жовтні 2022 року воно склало +36% порівняно з жовтнем 2021 року¹.

Лідерами зростання у російських соціальних медіа наразі є соціальні онлайн-мережі VKontakte та Telegram. Обидві соціальні платформи збільшили свої кількісні показники щодо авторів та обсягів контенту, який публікується. Соціальна мережа VKontakte вийшла на перше місце в РФ за обома згаданими вище показниками. При цьому, в глобальному вимірі, Telegram демонструє рекордні показники на тлі зростання саме у російськомовному медійному полі².

Традиційна «спеціалізація» соціальних платформ, дещо змінюється, визначальними стають не вікові а соціальні характеристики аудиторії соціальних мереж. Так, VKontakte зростає як універсальна платформа для усіх та всього, Telegram стає основним збирачем новинного контенту, YouTube, як і раніш, залишається головним майданчиком для відеоблогерів та їх фоловерів, Instagram тримається приблизно так само як і раніш щодо кількісних (користувачів та обсягів контенту) та якісних (зміст, тематика контенту) показників, Facebook зберігає ділову та політизовану цільові аудиторії³.

У жовтні 2022 року кількість активних авторів у соціальних медіа в Росії становила 62,2 млн. Автори написали понад 1,5 млрд публічних повідомлень – постів, репостів та коментарів (у жовтні 2021 року – 1,1 млрд)⁴.

¹ Там само.

² Черный В. Социальные сети в России: цифры и тренды, осень 2022. *Brand Analytics*. URL: <https://brand-analytics.ru/blog/social-media-russia-2022/> (дата звернення: 05.08.2023)

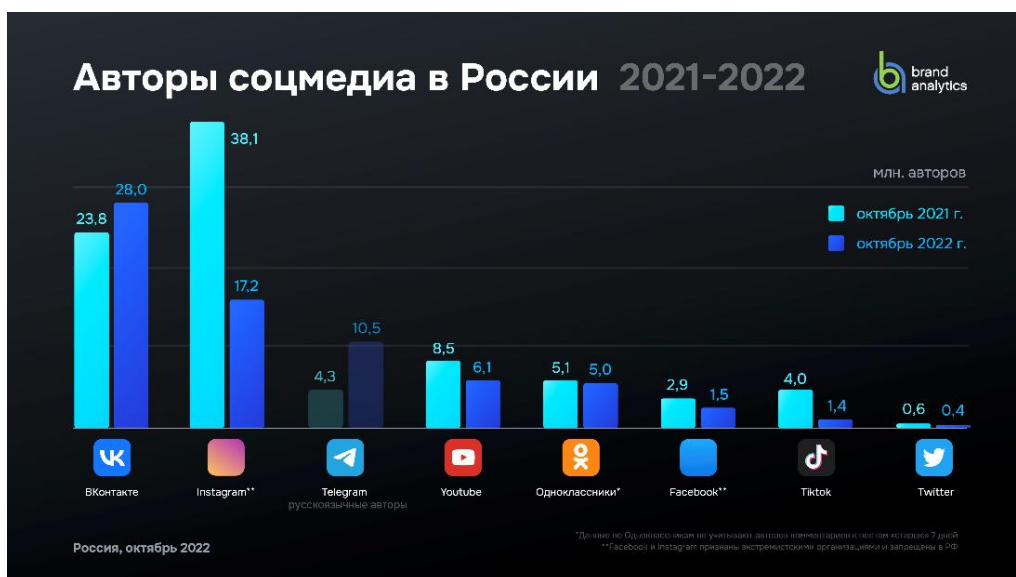
³ Там само.

⁴ Черный В. Социальные сети в России: цифры и тренды, осень 2022. *Brand Analytics*. URL: <https://brand-analytics.ru/blog/social-media-russia-2022/> (дата звернення: 05.08.2023)

Мал. 1. Показники розвитку соціальних мереж в РФ (за матеріалами досліджень інтернет-порталу Brand Analytics¹)

Незважаючи на заборону після початку війни з Україною, зарубіжних соцмереж Instagram та Facebook, а також самоцензуру ТікТок, кількість авторів соціальних медіа в Росії в жовтні 2022 року знизилася порівняно з жовтнем 2021 року незначною мірою – на 6%. При цьому обсяг створюваного авторами за місяць контенту значно зріс: зростання склало 36% по відношенню до жовтня 2021 року. Найбільший внесок у зростання місячного обсягу контенту соціальних мереж зробив Telegram².

Мал. 2. Авторы соціальних медіа в РФ (за матеріалами досліджень інтернет-

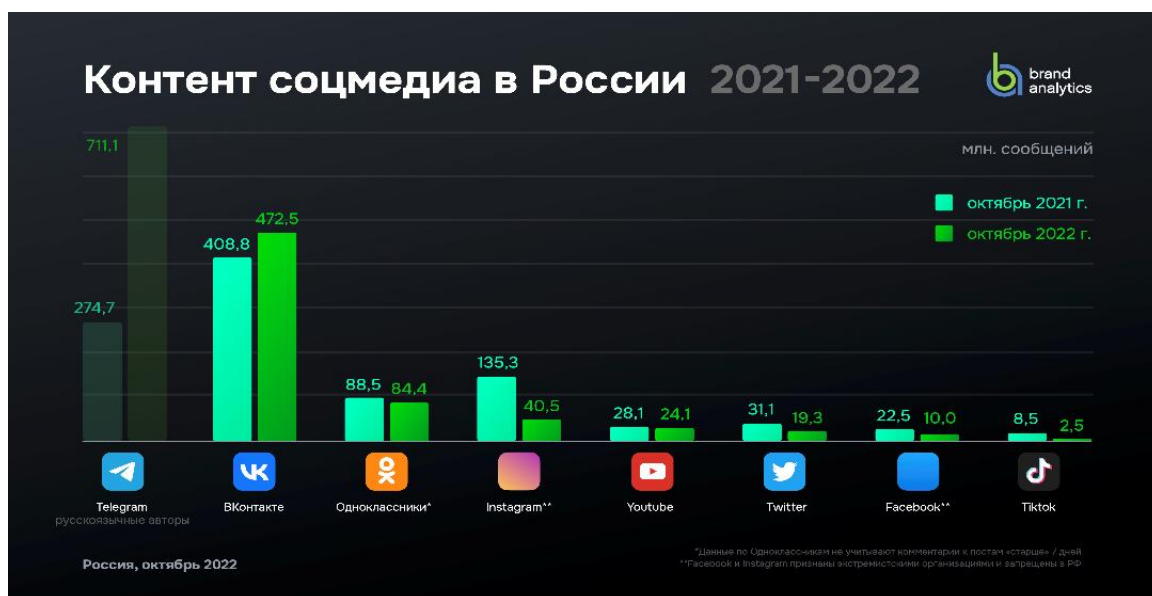
¹ Там само

² Там само.

порталу Brand Analytics¹⁾

Порушуючи питання про тренди останніх трьох років у російських соціальних медіа, можна відзначити, що 2020 р. (пандемія Covid 19), став роком бурхливого зростання кількості авторів (+30%): користувачі перейшли на віддалений контакт й пішли в онлайн. 2021-й рік став паузою, а 2022-й - роком різкого зростання контенту (+36%), як відповідь реакції соціальних мереж на суспільно-політичні події. Зростання обсягу контенту забезпечили за рахунок активності в Telegram та VKontakte. Автори заборонених соціальних мереж з цих платформ остаточно не пішли, проте різко знизили там свою активність²⁾.

VKontakte повернув собі лідерство за кількістю авторів і знову є соціальною мережею №1 в Росії, як за кількістю авторів, так й за обсягом контенту. Odnoklassniki перейшли з третьої на другу позицію, за обсягом контенту, випередивши в 2022 Instagram за цим показником³⁾.

Мал. 3. Контент в соціальних медіа РФ (за матеріалами досліджень інтернет-порталу Brand Analytics⁴⁾

Загальна кількість авторів (62,2 млн.) та загальна кількість повідомлень (1,5 млрд.) для РФ не є сумою показників, представлених на графіках соцмереж. Це дані по всіх соціальних медіа, що включають соцмережі, месенджери, форуми, блоги,

¹⁾ Там само.

²⁾ Черный В. Социальные сети в России: цифры и тренды, осень 2022. *Brand Analytics*. URL: <https://brand-analytics.ru/blog/social-media-russia-2022/> (дата звернення: 05.08.2023).

³⁾ Там само.

⁴⁾ Там само.

геосервіси, відгуки, UGC-майданчики тощо. При цьому загальна кількість авторів враховує присутність тих самих користувачів на різних майданчиках. А загальна кількість повідомлень враховує обсяг публікацій на джерелах соціальних мереж, дані щодо яких не виділено окремо у цьому дослідженні¹.

На графіках динаміки, на додаток до даних за авторами та контенту в соціальних мережах в Росії представлені дані по російськомовному Telegram без прив'язки до географії: у месенджері немає даних з геопозначниками. Інфографіка дозволяє проводити умовне порівняння Telegram та інших соціальних платформ².

Як вже зазначалося, основними лідерами минулого року стали VKontakte та Telegram випередивши лідера останніх років – Instagram. Telegram показав рекордний відносний приріст числа авторів – одразу на 144%. Однокласники зберегли свої позиції за кількістю авторів (-2%). Найбільше зниження числа авторів – у Instagram – на 55%. А також у TikTok – на 74%³.

Тренди в контенті ті ж, що й у показниках по активності авторів: зростання кількості повідомлень спостерігається лише у Telegram та VKontakte. Причому у Telegram він рекордний – на 159%. За обсягом контенту Telegram обходить VKontakte. Проте представлене порівняння специфічне: дані Telegram представлені російською мовою без прив'язки до географії. Дані по VKontakte – це дані переважно щодо Росії. Однокласники знижуються мінімально – мінус 5%. Найбільше падіння контенту також у Instagram - на 70%, і у TikTok - на 71%⁴.

Instagram знизився за рік в авторах на 55%, в обсязі контенту – на 70%. За кількістю авторів соцмережа пішла з першого на друге місце, за обсягом контенту - з другого на третє. Активність авторів у Instagram знизилася на 34%. Аудиторія, що залишилася, як і у випадку з VKontakte, стала більш жіночою⁵.

Зниження обсягу контенту на YouTube, що фіксується на 14%, виявилось вдвічі меншим, ніж зниження числа активних авторів – мінус 28%. Автори, що залишилися, демонструють більшу активність – вона зросла на 20%. YouTube залишається більш

¹ Черный В. Социальные сети в России: цифры и тренды, осень 2022. *Brand Analytics*. URL: <https://brand-analytics.ru/blog/social-media-russia-2022/> (дата звернення: 05.08.2023)

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

«чоловічим»: частка чоловічої аудиторії – 61%. Незважаючи на блокування для авторів можливостей монетизації, YouTube продовжує бути головним відеохостингом, що виконує для росіян роль інтернет-телевізора¹.

Кількісні показники користувачів Facebook після блокування знизилися орієнтовно наполовину. Кількість авторів знизилася на 48%, а обсяг контенту - на 56%. Ця соціальна мережа продовжила дорослішати: частка аудиторії до 45 років знову знизилася, тепер вона становить 29%, а аудиторія 45+ збільшилася та досягла 60% від загальної кількості авторів. Соціальна мережа Facebook залишається для частини користувачів місцем для ділового спілкування та обміну думками щодо суспільно-політичної ситуації².

TikTok демонструє найсильніше зниження показників як за авторами – зменшення на 74%, так і за обсягом контенту – зменшення на 71%. Гендерне співвідношення вже третій рік поспіль залишається незмінним. Рекордне падіння стало наслідком самоцензури, оголошеної соціальною мережею через ризики, пов'язані із законом про фейки. Тітокери поступово переходять на інші платформи, зокрема на VKontakte або Telegram³.

Після уповільнення швидкості доступу до соцмережі в Росії показники Twitter зменшилися на третину. По кількості авторів - зменшення на 33%, по обсягу контенту – на 38%. За обсягом активної аудиторії Twitter залишається найменш популярною соціальною платформою в Росії. Як і YouTube, Twitter у 2022 році залишається більш «чоловічим» із часткою чоловічої аудиторії в 61%. Активність авторів у цій соціальній мережі залишається високою: у середньому користувачі публікують 48 повідомлень на місяць. За цим показником Twitter поступається лише Telegram. Йому ж Twitter поступився і медійною функцією, яку колись платформа виконувала для російських користувачів⁴.

Дані по Telegram представлені для російськомовних користувачів без прив'язки до географії - у месенджері немає даних з геопоказниками. Telegram тримає першість і

¹Черный В. Социальные сети в России: цифры и тренды, осень 2022. *Brand Analytics*. URL: <https://brand-analytics.ru/blog/social-media-russia-2022/> (дата звернення: 05.08.2023)

² Там само.

³ Там само.

⁴ Черный В. Социальные сети в России: цифры и тренды, осень 2022. *Brand Analytics*. URL: <https://brand-analytics.ru/blog/social-media-russia-2022/> (дата звернення: 05.08.2023)

щодо відносного приросту авторів – плюс 144%, і щодо відносного приросту контенту – плюс 159%. За кількістю авторів Telegram поступається VKontakte та Instagram. За обсягом публікованого контенту є лідером серед соціальних платформ в Росії. На платформі більше 40% повідомлень є наслідком бот-активності. Telegram на своїй платформі акумулює, в основному, новину. Тематичні блогери не так добре приживаються на платформі¹.

Отже, при плануванні дій спрямованих безпосередньо на російське інформаційне поле необхідно враховувати зазначені вище показники профільного дослідження. Також необхідно зазначити, той факт, що питома вага російського контенту присвячена перебігу подій теперішньої російсько-української війни.

Маємо наголосити на необхідності враховувати той факт, що останні два роки, російські автори активно використовують матеріали українського сегменту зазначених вище соціальних мереж, крім заборонених в Україні VKontakte та Odnoklassniki. Аналізуючи ситуацію в зоні бойових дій на фронті, соціально-політичну та економічну ситуацію в Україні, російські автори орієнтовно на 60-70% використовують український контент, коментуючи його. В наслідок цього дедалі частіш, в матеріалах російських воєнкорів та політичних експертів зустрічається українська термінологія, а також українські наративи. Особливо сильний вплив на російське медійне поле було здійснено по темі підготовки та проведення літнього контрнаступу ЗСУ.

Останнє явище стало підставою для публічних дискусій навколо тези про те, що РФ програє Україні інформаційну війну й спонукало до створення низки медійних проектів спрямованих на боротьбу з українським інформаційним впливом. Зокрема, в Telegram, активну боротьбу з українськими наративами розгорнули такі пабліки, як «Война с фейками», «Украина.ру», «Блокнот Пропагандиста», «Будни манипулятора». Серед найчастіше цитованих в російських медіа, українських лідерів громадської думки стають О. Арестович (екс-радник голови ОП України), М. Подоляк (радник голови ОП України), А. Геращенко (радник міністра МВС), П. Андрющенко (радник голови м. Маріуполь).

¹ Там само.

В процесі планування та управління інформаційними потоками спрямованими на російське інформаційне поле, сьогодні українською стороною використовуються два базові підходи. Перший передбачає опосередковане передання українських наративів та меседжів через різноманітні медійні фільтри, зокрема через коментарі профільних російських експертів. Цей шлях ми коротко розглянули та проаналізували вище. Він є достатньо ефективним але дає суттєве викривлення первинного змісту та посилив. Другий шлях – пряма адресація на російську аудиторію, через реалізацію системних інформаційно-психологічних операцій або разових викидань контенту. Обидва шляхи, за змістом та спрямованістю інформаційних процесів нагадують

Обидва згадані вище шляхи мають доволі обмежені інформаційні трафіки, які фільтруються профільними російськими структурами. Втім попри таке цілеспрямоване звуження, цільова аудиторія російського інформаційного поля є дуже велика, мова йде по десятки мільйонів читачів та слухачів, яких українській стороні потрібно охопити, маючи обмежені ресурси та можливості, а також про величезні обсяги контенту, який виробляється та споживається в російському інформаційному полі.

Для вирішення цього завдання, на наш погляд, необхідно залучати інноваційні технології у вигляді онлайн-сервісів автоматизованої роботи з контентом, які допомагають збирати (моніторинг, парсінг), аналізувати (контент-аналіз, семантичний аналіз), систематизувати (бази даних) та поширювати (постінг) контент. Зважаючи на величезні обсяги даних, які потрібно швидко та ефективно обробити, усі вони мають діяти на основі технологій BigData – збирання та обробки великих масивів даних.

Виходячи з представленого вище аналізу російського інформаційного поля, в сегменті соціальних онлайн мереж, можемо визначити певні інструменти, зокрема онлайн-сервіси, інтегровані з цими соціальними платформами, які дають можливість здійснювати певні дії тактичного характеру із використанням автоматизованих алгоритмів, а також дозволяють робити оперативний та стратегічний аналіз ситуації, який допомагає обирати ефективні управлінські рішення.

У кожного, з зазначених вище видів онлайн-сервісів покриття інформаційного поля є специфічним, в контексті точності пошуку, алгоритмів лінгвістичного аналізу

(семантичний аналіз) й добірки функціональних показників. Найпростіші системи надають список згадок, більш складні дозволяють автоматично визначати їх тональність – негативну, нейтральну або позитивну. Якщо фіксується негативний відгук, в режимі реального часу користувачам приходить повідомлення на електронну пошту, месенджер або CRM-акаунт, й з'являється можливість відповісти на відгук безпосередньо з дашборда такого сервісу. Деякі сервіси моніторять всього кілька соціальних платформ, тоді як найбільш розвинуті софти моніторять все інформаційне поле – від відгуків на сайтах і Telegram-каналів до онлайн-ЗМІ. Відповідно, відчутно відрізняється вартість таких послуг¹.

При формуванні пакетів послуг зазначених онлайн-сервісів та їх тарифів, зазвичай враховуються такі критерії, як²:

- кількість профілів у соцмережах;
- кількість тем – наборів ключових слів, за якими здійснюється моніторинг;
- кількість опрацьованих повідомлень в місяць;
- кількість сайтів й майданчиків для моніторингу.

При виборі сервісу варто враховувати мову, якою буде здійснюватися пошук – він налаштовується за лінгвістичним алгоритмами, відповідно, англомовні системи будуть гірше справлятися з моніторингом іншого мовно-інформаційного простору, й навпаки³.

Згідно рейтингового дослідження профільного інтернет-порталу Blogchain, проведеного кілька років тому, було визначено ТОП-10 найбільш популярних онлайн-сервісів, серед яких фігурують: YouScan (Україна), IQBuzz (РФ), Imas (Казахстан), Hootsuite (Канада), Sift (Україна), Popsters (РФ), Socialbakers (Чехія), Semanticforce (РФ), Brand Analytics (РФ), Google Alerts (США)⁴.

YouScan⁵ — український сервіс, розроблений насамперед під потреби ринку країн пострадянського простору. Має зручний та гнучкий функціонал. Нещодавно, у

¹ ТОП-10 сервісів для моніторингу соцмереж. *BLOGCHAIN*. URL: <https://blogchain.com.ua/top-10-servisiv-dlia-monitoringy-socmereg/> (дата звернення: 10.09.2023).

² Там само.

³ ТОП-10 сервісів для моніторингу соцмереж . *BLOGCHAIN*. URL: <https://blogchain.com.ua/top-10-servisiv-dlia-monitoringy-socmereg/> (дата звернення: 10.09.2023)

⁴ Там само.

⁵ <https://youscan.io/ua/>

цього сервісу з'явилася така послуга, як змістовний аналіз матеріалів за певною темою із наданням висновків та рекомендацій.

За функціоналом цього сервісу здійснюється аналіз: глобальних соціальних мереж, відкритих каналів Telegram, блогів, форумів, онлайн-ЗМІ.

Додаткові можливості YouScan:

- Порівняння з конкуруючими об'єктами (бренди та персоналії)
- Управління інформаційними процесами
- Облік показників авторів коментарів та географії
- Теги для сегментації згадок
- Фільтрація спаму
- Автоматичні звіти: автори, джерела, тональність згадувань, географія, у вигляді дашбордів (звіт з віджитами на вибір) та стандартизованих звітів
- Навчання і допомога в налаштуванні для користувачів
- Оперативний зворотній зв'язок з адміністраторами сервісу

IQBuzz¹ – російський сервіс для моніторингу соціальних медіа. Має охоплення за глобальними та локальними соціальними медіа, серед яких: Google+, Facebook, Twitter, Instagram, YouTube, V Kontakte, Odnoklassniki, Мой Свет, форуми.

Цей сервіс має такі додаткові можливості, як:

- Автоматичне або мануальне налаштування визначень тональності
- Створення тегів
- Визначення інформаційних приводів
- Інтеграція з системами Helpdesk (Мегаплан, Zendesk)
- Оповіщення за визначеними маркерами
- Моніторинг визначених (за територією або за назвами) онлайн-ЗМІ

Imas² – казахстанська моніторингова система, тарифний план якої добре відображає регіональну обумовленість такого роду сервісів: базовий тариф обмежується моніторингом Казахстану, стандартний — СНД, не обмежений географією - преміум тариф. Перелік соцмереж, які моніторяться в презентаційному описі не надається.

¹ <https://new.iqbuzz.ru/>

² <https://imas.kz/>

Серед послуг, що входять до функціоналу сервісу:

- Відстеження PR-активності персоналій або організацій
- Моніторинг конкурентів, ситуації в галузі та партнерів
- Здійснює графічне аналітичне зведення даних

Hootsuite¹ – самий популярний на сьогодні західний онлайн-сервіс, що має трафік у 20 млн користувачів. Він призначений не тільки для моніторингу, але і для управління інформаційними процесами у соцмережах. Перш за все, це стосується генерування та поширення постів. Має функцію розробки рекомендацій та планування постінгу.

Цей онлайн сервіс здійснює парсінг таких мережових соціальних онлайн-платформ, як: Facebook, Instagram, YouTube, LinkedIn, Twitter, Pinterest. Також здійснює інтеграції з іншими соцмережами, сайтами та чатами.

До функціоналу цього сервісу відноситься:

- Планування розміщення контенту
- Управління контентом
- Аналітика
- Управління командою
- Забезпечення безпеки
- Просування постів

Sift² – український онлайн-сервіс пошуку та систематизації контенту. Здійснює парсінг таких соціальних платформ, як: Google+, Facebook, Twitter, Instagram, YouTube, Vkontakte, Odnoklassniki, моніторить блоги, форуми, відгуки, чати.

До функціоналу цього сервісу можна віднести:

- Аналіз тональності (декларована точність - 90%)
- Геолокація, вік та стать автора
- Фільтрування повідомлень, які надходять від ботів

¹ <https://www.hootsuite.com>

² <https://sift.com.ua>

Popsters¹ - російський онлайн сервіс. Має можливість здійснювати парсінг таких соціальних мереж, як: Facebook, Google+, Instagram, Twitter, Youtube, Odnoklassniki, Vkontakte, Tumblr, Telegram, Pinterest, Coub.

По функціоналу цього онлайн сервісу визначаються такі можливості, як:

- Пошук та систематизація контенту
- Презентація результатів пошуку у графічних показниках
- Перекладання повідомлень мовою користувача

Socialbakers² – один з найбільш популярних англomовних онлайн-сервісів, який використовує алгоритми штучного інтелекту для управління інформаційними процесами й зокрема постінгу (поширення повідомлень на акаунтах та пабліках у вигляді постів). Він парсить такі соціальні мережі, як: Facebook, Twitter, YouTube, регіональні соцмережі.

Серед додаткових можливостей цього сервісу:

- Використання штучного інтелекту для складання прогнозів
- База прикладів управлінських рішень для координації інформаційних процесів у соцмережах (37 млрд варіантів)
- Збір даних про інтереси й поведінку цільової аудиторії, а також по конкурентах
- Аналіз найпопулярніших тематик, публікацій та реакцій користувачів
- SMM-менеджмент: визначення варіантів часу та змісту публікацій
- Система оперативного сповіщення за заданими запитами

Semanticforce³ – російський онлайн-сервіс, орієнтований на специфіку сегменту соціальних мереж пострадянського простору. Має представництва у зазначених країнах та їх окремих регіонах. Здійснює парсінг контенту у таких соціальних мережах, як: Facebook, Google+, LinkedIn, Instagram, Twitter, Vimeo, YouTube, Odnoklassniki, VKontakte, працює з онлайн-ЗМІ, інтернет-магазинами, сайтами пошуку вакансій.

За функціоналом, цей онлайн-сервіс пропонує такі можливості, як:

- Повідомлення, профілі та аналітика доступні за API

¹ <https://popsters.ru>

² <https://socialbakers.com>

³ <https://semanticforce.ai>

- Звітність у вигляді графічних презентацій
- Сповіщення на e-mail користувача сервісу

Brand Analytics¹ - російський сервіс, який моніторить контент представлений на 64-х мовах. Здійснює парсинг у таких соціальних мережах, як: Google+, Facebook, Twitter, Instagram, YouTube, Telegram-канали (відкриті чати), VKontakte, Odnoklassniki, Мой Мир, блоги, форуми, сайти відгуків.

За функціоналом надає:

- Високу точність пошуку контенту
- Оригінальну лінгвістичну систему визначення тональності
- Доступ до архіву повідомлень з 2012 р.
- Відстеження та автоматичне приєднання нових джерел
- Оперативну службу підтримки

Google Alerts² – сервіс пошуку за ключовими словами та фразами. Здійснює парсинг блогів, форумів, сайтів. Звіти за отриманими результатами надсилаються користувачу на електронну пошту. Зазначений сервіс є доволі обмежений за охопленням та функціоналом, є нішевим та використовується представниками бізнесу.

Представлені вище онлайн-сервіси є переважно орієнтованими на збирання та систематизацію контенту, параметри пошуку якого визначаються за географічними ознаками, пошуковими запитами, хронологічними рамками та видами онлайн-платформ на яких здійснюється пошук. Деякі з них також мають такі функціональні можливості, як поширення контенту, який в професійному середовищі має назву постінг. Онлайн-сервіси з таким функціоналом дають можливість здійснювати автоматизований миттєвий (автопостінг) або відкладений постінг. При цьому, відкладене розміщення контенту у постах на різноманітних онлайн-платформах, працює на основі алгоритмів штучного інтелекту й конкретно – нейронних мереж, які також визначають термінами глибинне машинне навчання.

Серед онлайн-сервісів зазначеного виду є гібридні, з можливістю моніторингу та аналізу, що поєднуються з автоматизованим постінгом, а також такі, які надають виключно послуги автопостінгу. Вони допомагають запланувати час та послідовність

¹ <https://br-analytics.ru>

² <https://www.google.com/alerts>

виходу постів на кілька тижнів чи навіть місяців вперед для різних проектів. Використання більш організованого і менш трудомісткого підходу виключає будь-які людські фактори: переплутати, пропустити або забути щось опублікувати стає в рази складнішим. До того ж, автопостінг у соціальних мережах заощаджує час для виконання інших завдань чи творчої діяльності.

Згідно рейтингу інтернет-порталу WebPromo (станом на 2022 р.) було визначено ТОП-10 найбільш популярних онлайн-сервісів зазначеного вище виду¹. Серед них були: Hootsuite (Канада), Buffer (США), SocialPilot (США), Dlvrit (США), OnlyWire (США), Post Planner (США), AWeber (США), Postcron (США), Later (Канада), Mentionlytics (Великобританія).

Hootsuite² є популярним інструментом автоматизації процесу постінгу у соціальних мережах серед маркетологів та SMM-менеджерів. Дає можливість працювати з такими соціальними мережами, як: Facebook, Instagram, TikTok, Twitter, LinkedIn, Pinterest, YouTube. До функціональних переваг цього онлайн сервісу можна віднести:

- Спільне управління органічним та платним контентом.
- Можливість відстежувати діалоги з клієнтами та отримувати корисну інформацію в режимі реального часу.
- Функція розподілу відповідей на коментарі або повідомлення серед членів команди.
- Можливість обмінюватися повідомленнями всередині програми.
- Доступ до щотижневих звітів залучення.
 - Інтеграція з Google Analytics, що дає змогу відстежити переходи на сайт.
 - Можливість додавати UTM-мітки до посилань.

Buffer³ – сервіс для автоматичного планування публікації, постінгу та відстеження ефективності поширення контенту. Працює у таких соціальних мережах, як: Facebook, Instagram, LinkedIn, Tik Tok та на інших платформах. До переваг цього

¹ Ліфференко К. 10 сервісів для автопостинга в соціальних мережах. Золота колекція маркетолога і SMM-фахівця. WebPromo. URL: <https://web-promo.ua/ua/blog/13-servisov-dlya-avtopostinga-v-soczialnyh-setyah-zolotaya-kollekcziya-marketologa-i-smm-speczialista/#> (дата звернення: 18.09.2023)

² <https://www.hootsuite.com>

³ <https://buffer.com>

сервісу можна віднести:

- Можливість інтеграції з Zapier, Instapaper, WordPress та іншими програмами.
- Можливість планувати контент на кілька місяців вперед.
- Зручний інтерфейс, максимально оптимізований під задачі користувача.
- Доступний додаток для Android та IOS, з допомогою якого можна налаштувати необмежену кількість розкладів автопостінгу в Twitter та інших мережах для різних днів тижня, створити індивідуальний розклад (будні дні, вихідні, тимчасове використання або експерименти).
 - Можливість планувати публікації за допомогою розширень для браузерів Firefox та Chrome.
 - Доступна аналітика з найбільш популярних тем серед визначеної цільової аудиторії.
 - Можливість визначити час, коли пости одержують максимальне охоплення.

SocialPilot¹ – інструмент здійснення планування постів на різноманітних соціальних платформах, що дозволяє відстежувати та здійснювати управління активністю в єдиному інтерфейсі. До переваг зазначеного сервісу можна віднести:

- Можливість одночасного завантаження до 500 повідомлень.
- Доступний таргетинг у Facebook та LinkedIn.
- Зручне розширення для браузера.
- Наявність можливості створювати та додавати GIFS, запускати слайдери чи альбоми інтерактивних публікацій.
 - Інтеграція з Google Диском, Dropbox та Box з метою швидкого доступу до медіа файлів
 - Створення, за допомогою Canva, зображень для публікацій у соціальних мережах.
 - Має 5 варіантів автоматизації процесу публікацій у соціальних мережах (негайно, запланувати відповідно до зазначених часових інтервалів, запланувати у певний час, повторити публікації через певні проміжки часу та поділитися ними після

¹ <https://www.socialpilot.co>

першого повідомлення у черзі).

Dlvrit¹ – онлайн сервіс автоматизованої публікації контенту у Twitter, Facebook, LinkedIn, Instagram, Pinterest, Tumblr, Reddit, Mastadon. До переваг цього сервісу можна віднести:

- Можливість автоматично ділитися змістом сайтів через RSS-канали безпосередньо в облікових записах соціальних мереж.
- Наявність функції промоції постів.
- Зручна фільтрація контенту.
- Наявність безкоштовної версії.

OnlyWire² – онлайн інструмент, який можна використовувати для створення закладок та автоматичної публікації контенту. Працює на таких соціальних онлайн-платформах, як: Facebook, Twitter, Pinterest, Googl+, LiveJournal. Серед основних переваг цього сервісу:

- Можливість безкоштовно створювати закладки та автопостінг на більш ніж 30 онлайн-платформ одночасно.
- Безплатна версія інструменту підтримує до 30 соціальних мереж і 1 RSS-канал, а платна – дозволяє підключати до 3 RSS-каналів і до 50 соціальних мереж.
- Функція нагадування про заплановані публікації.

Post Planner³ – сервіс орієнтований на компанії та блогерів, які використовують механізм автопостінгу у Facebook і Twitter. Перевагами цього сервісу є:

- Наявність механізму виявлення контенту, який дозволяє знаходити популярні матеріали з певної галузі та планувати їх публікацію.
- Автоматична публікація повідомлення на основі попереднього налаштування часу на всіх сторінках Facebook, де у користувача є адмінправа.
- У деяких тарифах передбачено інтеграцію з Canva.

AWeber⁴ – онлайн-сервіс електронного маркетингу, який містить вбудовані задачі автоматизації. До переваг цього сервісу можна віднести:

- Автоматичну розсилку електронних листів підписникам акаунту.

¹ <https://dlvrit.com>

² <https://www.onlywire.com>

³ <https://www.postplanner.com>

⁴ <https://www.aweber.com>

- Розсилку рекламних електронних листів підписникам у соціальних мережах.
- Зручну інтеграцію з такими платформами, як: Shopify, Bigcommerce та WordPress.
- Засоби сегментації користувачів у списку.
- Можливість створення сегментів на основі вмісту різних полів у базі даних, таких як відкриті електронні листи, відвідані сторінки, посилання, які були обрано, тощо.

Postcron¹ – онлайн-сервіс, що дозволяє створювати відкладені публікації у Instagram, на сторінках Facebook, у групах Facebook, Twitter, LinkedIn та Pinterest. До переваг зазначеного сервісу можна віднести:

- Необмежену кількість відкладених постів.
- Доступ до облікового запису колег.
- Наявність розширень для браузера.
- Доступну публікацію push-повідомлень.
- Можливість автоматично додавати водяний знак до зображень.

Later² – онлайн-сервіс відкладеного постінгу в Instagram, TikTok, Facebook, Twitter, Pinterest та LinkedIn. Функціональними перевагами є:

- Доступний додаток для Android та IOS.
- Можливість знайти відповідний контент бренду, додати свої зміни та запустити автопостінг у Facebook або будь-які інші соціальні мережі.
- Доступна аналітика на основі даних про залучення.

Mentionlytics³ – онлайн-сервіс для автопостінгу, моніторингу та аналізу соцмереж. Серед функціональних переваг можна визначити:

- Можливість пошуку згадок про бренд не лише у соціальних мережах, а й у блогах, новинах тощо.
- Використання моніторингу не лише для перегляду стрічки, а й для аналізу конкурентів чи пошуку матеріалів.
- Моніторинг згадок (позитивних, негативних чи нейтральних).

¹ <https://postcron.com>

² <https://later.com>

³ <https://www.mentionlytics.com>

- Аналіз залучення аудиторії.
- Пошук у всьому світі.
- Інтеграція з Google Data Studio.

Зважаючи на той факт, що усі представлені вище онлайн-сервіси є власністю розробників, що представляють різні країни, в тому числі й РФ, при виборі інструментів, представникам профільних підрозділів ЗСУ, необхідно пам'ятати про небезпеку втрати даних. Особливо коли мова йде про специфічні процеси інформаційного протиборства в рамках російсько-української війни. Саме тому, при здійсненні інформаційно-психологічних операцій або звичайного пабліситі в рамках роботи прес-служб військових структур чи окремих пресофіцерів, бажано використовувати вітчизняні або західні онлайн-сервіси, де персональні дані або робоче планування операцій чи відкритих медіа кампаній не потраплять до противника. У разі наявності матеріально-технічних ресурсів такі інструменти бажано створювати під власні потреби із розміщенням даних на захищених серверах, що мають відповідну сертифікацію національного або міжнародного рівня.

Розглянуті програмні продукти, в цілому доволі ефективно вирішують питання оптимізації рутинних інформаційних процесів на соціальних онлайн-платформах, зокрема щодо збирання, первинної обробки, графічної презентації даних, а також поширення контенту із таргетуванням відповідно до визначених цільових аудиторій. Також, спираючись на алгоритми штучного інтелекту, найбільш сучасні онлайн-сервіси можуть запропонувати аналіз конкретних ситуацій або процесів із відповідними висновками та прогнозами, а також варіанти типових управлінських рішень за стандартами розглянутих на початку розділу, систем підтримки прийняття управлінських рішень. Зазначений функціонал доволі чітко форматується в рамках таких типів управлінських документів, як інструкція, алгоритм, блок-схема процесу та чек-лист.

Звертаючись до перспективних але поки, що не досить широко застосованих алгоритмів ройового інтелекту можна передбачити використання таких алгоритмів, як «мурашина колонія», «зграя птахів» та «рою часток». Для інформаційних операцій в інформаційному полі противника, зокрема із використанням медіа-вірусів, може

ефективно спрацювати алгоритм «яйце зозулі». Таке припущення, спирається на позицію експертів з управління геополітичними системами, які для роботи з просторовими моделями обирають саме їх¹.

Поєднання інноваційних технологій роботи з контентом із відповідними форматами управлінських процесів забезпечує вирішення, в різних обсягах, завдань для трьох основних рівнів розгортання управлінських процесів у військовій сфері – тактичного, оперативного та стратегічного.

Для виконання завдань тактичного рівня може бути використано інструменти та засоби автоматизованого тематичного моніторингу (парсінгу), систематизації й зберігання отриманих даних, а також короткотермінового планування та поширення контенту (постінгу) за визначеними цільовими аудиторіями. Формалізація дій та процедур, на цьому рівні забезпечується на основі типових або спеціалізованих інструкцій, в яких представляються ланцюги взаємопов'язаних послідовних дій. При здійсненні складних інтегрованих процесів, вони регулюються в форматі алгоритмів, а верифікація отриманих результатів та ефективності самих процесів – на основі чек-листів.

Для оперативного рівня завдань найкраще всього підійдуть інструменти та засоби автоматизованої підготовки звітів та аналітичних матеріалів для прийняття рішень. Формалізація дій на цьому рівні частіш за все виглядає, як складний інтегрований процес, що краще всього вкладається у алгоритми та блок-схеми управлінських процесів. Відповідно верифікація контенту та перевірка ефективності процесів відбувається за процедурою відповідного чек-листа.

Для стратегічного рівня управлінських рішень, найбільш зручним буде функціонал систематизації та аналізу великих масивів даних (BiData) й представлення їх в площині хронології подій або кореляції показників по конкретних об'єктах (персоналії, організації, події) чи явищах (ситуації, соціальні процеси). Також для цього управлінського рівня можуть бути використані такі інструменти, як засоби формування рекомендацій стосовно визначених в медіа тенденцій на основі

¹ Литвин В., Угрин Д. Методи ройового інтелекту розв'язання прикладних задач в геоінформаційних системах. *Інформаційні системи й мережі*. 2022. №7. С. 95. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/feb/21033/200122infsyst2-89-108_0.pdf (дата звернення: 10.09.2023).

алгоритмів штучного інтелекту. В плані формалізації процесів й процедур цього рівня краще всього підійдуть алгоритми та блок-схеми із перевіркою на основі чек-листів.

Оцінюючи ситуацію із залученням автоматизованих систем управління інформаційними процесами у соціальних медіа маємо наголосити на необхідності подальшого розвитку цієї проблематики у інтегрованому форматі. Такі розробки потребують залучення фахівців з сфери ІТ, психотехнологій та управлінських технологій. Основним полем для їх розробок є поле інформаційного протиборства яке відбувається в рамках російсько-української війни.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКТОРУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ: НОВА ФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА

А. А. Голота

Вступ. Актуальні проблеми інформаційного протиборства

Важко погодитись з окремими науковцями стосовно того, що інформаційне протистояння є самостійним і принципово новим видом протистояння, здатним вирішувати конфлікт без застосування збройних сил.

Можна знайти чимало прикладів інформаційного протиборства в різні історичні епохи у різних протидіючих державах, які використовували інформацію як військову хитрість, свідоме введення в оману супротивника, компрометацію керівників держави та збройних сил, підбиття населення на протидію владі тощо. Інформаційне протиборство відкрито або таємно завжди було присутнім у міжнародних відносинах у різних видах свого прояву.

Усвідомлення ефективності цієї діяльності, удосконалення інструментарію реалізації спеціальних заходів, набуття пропагандистського, інформаційно-психологічного досвіду впливу на супротивника відбувалося поступово та реалізовувалось в залежності від формування відповідного стратегічного військового мислення діючого військово-політичного керівництва конкретних держав.

На сьогодні інформаційна війна РФ проти України перетворилася у відкриту повномасштабну пропагандистську кампанію і стала потужною формою агресії. Вона проявляється як у військовій так і цивільній сферах. Але ж її прояви не були несподіваними. Вони були передбачувані та відчутні ще на початку отримання Україною незалежності. В силу різних політичних, світоглядних, суб'єктивних причин населення України у більшості недооцінило як зовнішніх так і внутрішніх чинників небезпеки, хоча військово-політичне керівництво держави зробило тоді певні превентивні заходи через переатестацію офіцерських кадрів Збройних Сил (ЗС) України, формування Національної гвардії (НГ) України, соціальний захист військовослужбовців. При цьому вплив РФ на український інформаційний простір

практично зберігся.

У подальші роки робилися певні спроби розробки нормативно-правових актів щодо захисту інформаційної безпеки України, врегулювання контенту телеканалів, видавництва друкованої продукції, розвитку культурної сфери тощо. Але проведена робота часто була формальною, недосконалою, свідомо гальмувалась певними високопосадовцями. Робота щодо формування національної свідомості та самоідентифікації громадян виявилась недостатньо продуманою та ефективною. На застереження про негативні тенденції в інформаційній сфері України на рівні держави не звертали уваги.

Брехня та маніпуляції без особливого спротиву розповсюджувались в нашій державі. Результатом цього стали трагічні події в Криму та на південному сході України. При цьому стало зрозуміло, що головна проблема вже не там, а в середині держави, де під ширмою свободи слова певні сили ведуть антиукраїнську політику, спрямовану на втрату цілісності держави, її суверенітету та незалежності. Це вимагає зробити негайні висновки у першу чергу в політичній сфері діяльності.

По-перше, має бути негайно опрацьована національна програма дій щодо реалізації доктрини інформаційної безпеки, затвердженої Президентом України. Неможна роками під час ведення війни розробляти документи, які є базовими для безпеки держави. Треба усунути двозначні розуміння змісту Доктрини, визначити механізми реалізації запланованих заходів та строки їх виконання, чітко поставити запобіжники як у зловживанні аргументами захисту свободи слова, так і можливості сформуванню систему тотального нагляду за громадянами. Для цього є достатньо прикладів провідних країн світу. Треба чітко визначити повноваження Міністерства інформації та вимагати від нього роботи, а не ганебних виправдань, щодо відсутності повноважень встановити телевежі впродовж кордону з Кримом та смуги розмежування на Донбасі.

По-друге, є вражаючим відсутність державного телевізійного каналу для забезпечення комунікацій керівників держави та інших відомчих структур з громадянським суспільством України. Це є фактором суспільного непорозуміння та напруження, сприяння ворожим спекуляціям на підставі інформаційної

невизначеності. Наявність суцільних приватних комерційних телеканалів з невідомим фінансуванням та потенційно заангажованим телепродуктом не може гарантувати людям отримання об'єктивної інформації про стан справ у державі, можливості активної участі у суспільному житті.

По-третє, є нагальна потреба у створенні так званого державного наукового центру контрпропаганди для моніторингу та аналізу інформаційного контенту, оперативної підготовки матеріалу для спростування брехливої інформації або маніпуляцій, формування у громадян наукового, об'єктивного, критичного мислення з інформаційних питань, розвіювання ворожих історичних міфів. Ця інформація повинна дуже швидко надходити в тому числі і у військові частини, де час командирського інформування має стати вже законом для життєдіяльності військового колективу.

По-четверте, доцільно опрацювати спеціальну програму дій дипломатичним, торгівельним, спортивним, культурним, медійним структурам щодо розповсюдження інформації про Україну, забезпечення її присутності у міжнародному інформаційному просторі.

По-п'яте, Президенту України, як Верховному Головнокомандувачу ЗС України, необхідно звернути особисту увагу на реформування структур морально-психологічного забезпечення ЗС України. В Україні має бути цілісна державна система морально-психологічної підготовки (МПП) особового складу Збройних Сил України, яка б передбачала конкретні функції та завдання формування морально-психологічного стану (МПС) військовослужбовців на державному рівні, на рівні Міністерства оборони (МО) України, Генерального штабу (ГШ) ЗС України та у військовій частині з урахуванням стандартів військового управління НАТО.

Питання дискурсу щодо тенденцій трансформації системи морально-психологічного забезпечення військ. Органи з морально-психологічної підтримки (05.2021)

Серед основних завдань морально-психологічного забезпечення (МПЗ) ЗС України на 2021 рік ГШ ЗС України була визначена *організація заходів з трансформації системи МПЗ ЗС України та оновлення напрямків морально-*

психологічного впливу на особовий склад; розроблення нормативно-правових актів (військових публікацій, настанов, стандартів, бойових статутів, інструкцій тощо) з питань МПЗ шляхом вивчення та імплементації (адаптації) аналогічних документів армій країн-членів НАТО.

Про значення морального фактору у війні і цього виду бойового забезпечення сказано вже багато, але сьогодні реформування цієї надважливої сфери боєздатності армії України проходить недостатньо публічно, без широкого залучення як військових так і цивільних вчених, громадянського суспільства. Для проведення належних аналітичних досліджень процес оновлення системи МПЗ має бути більш відкритим, адже ця сфера діяльності стосується кожного громадянина нашої держави, залучення структур всіх рівнів державного та військового управління.

У Стратегії воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона»¹, підкреслено, що всеохоплююча оборона України – це комплекс заходів, основний зміст яких полягає у *превентивних діях* та стійкому опорі агресору на суші, на морі та в повітряному просторі України, протидії в кіберпросторі та *нав'язуванні своєї волі в інформаційному просторі*; використанні для відсічі агресії *всього потенціалу держави та суспільства* (воєнного, політичного, економічного, міжнародно-правового (дипломатичного), *духовного, культурного* тощо). Духовний потенціал обороноздатності держави за своєю сутністю є якісним станом суспільної й індивідуальної свідомості військовослужбовців і населення країни, який відображає їх готовність і здатність до збройного захисту свого народу, оборони держави, відстоювання життєво важливих національних інтересів, виконання оборонних завдань. Він об'єднує систему потенціалів держави в єдине і є інтегруючим. Ядром духовного потенціалу обороноздатності держави є оборонна свідомість – *зріз всіх форм суспільної свідомості*. Кожний із компонентів духовного потенціалу містить визначені елементи: моральний – «зріз» моральних відносин, моральної свідомості, моральної діяльності; політико-ідеологічний – вплив на носіїв духовного потенціалу теорій, концепцій, установок, цінностей, які пропонуються інтелектуальною елітою і

¹ Стратегія воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона»: затв. Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. С. 2. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 03.11.2023).

пов'язані з ідеями забезпечення безпеки держави, реалізацією її внутрішньої і зовнішньої політики, роллю і місцем збройних сил у суспільстві; психологічний – зріз почуттів, емоцій, настроїв, станів; професійний – знань, умінь, навичок, що дозволяють виконувати своє функціональне призначення¹.

Реалізованою частиною морально-психологічного (духовного) потенціалу обороноздатності держави, від якого значною мірою залежать воєнна могутність держави, боєздатність та боєготовність її збройних сил, є морально-психологічний стан особового складу². У свою чергу система морально-психологічного забезпечення збройних сил – це сукупність функціонально взаємопов'язаних суб'єктів, сил, засобів, технологій і методик впливу на свідомість і психіку, морально-психологічний стан особового складу військ з метою успішного виконання завдань³.

Таким чином ми визначаємо особливе призначення системи МПЗ для впровадження реалізованої частини духовного потенціалу всієї держави. Але ж ця система може діяти в різних формах, відомствах і структурах, в залежності як від внутрішньополітичних так і глобальних обставин. Сьогодні держава знаходиться в особливо важкому стані свого існування через підступну військову агресію Росії в Криму та на сході держави, незавершеність ряду державних реформ, реформування оборонного сектору України, складну внутрішньодержавну обстановку, світову економічну кризу, пандемію короно вірусу тощо. Це є виключною, унікальною ситуацією, де на кону стоїть існування держави Україна. Тому ми повинні діяти максимально чітко, майже жорстко, на упередження, задля збереження керованості процесом морально-психологічного забезпечення всього сектору безпеки. Постає питання необхідності певного *нестандартного перехідного періоду у реформуванні структур морально-психологічного забезпечення*. Вони мають бути збережені, а їх діяльність бути всебічно прорахованою, забезпеченою, зрозумілою та затребуваною командирами всіх ланок військового управління.

¹ Кротюк В.А. Духовний потенціал обороноздатності держави в умовах соціокультурних трансформацій (соціально-філософський аналіз): анотація дис... канд. філос. наук. Харків, 2008. URL <http://www.disslib.org/dukhovnyi-potentsial-oboronozdatnosti-derzhavy-v-umovakh-sotsiokulturnykh.html> (дата звернення: 03.11.2023).

² Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: Підручник: у 2 ч. Ч.1. / колектив авторів; за заг. ред.. В. В. Стасюка. Київ: НУОУ, 2012. С. 17.

³ Доктрина морально-психологічного забезпечення військ (сил) в об'єднаних операціях : затв. Нач. ГШ ЗС України 27.10.2020. С. 8. URL <https://dovidnykmpz.info/zagalni/doktryna-moral-no-psykholohichne-zabezpechennia-viys-k-syl-v-obiednanykh-operatsiakh/>. (дата звернення: 4.11.2023).

Для всебічного аналізу питання морально-психологічного забезпечення військ є необхідним звернутись до досвіду провідних країн НАТО. Так в арміях зарубіжних держав, як правило, немає єдиних органів, що вирішують завдання «морально-психологічного забезпечення бойових дій», але комплекс заходів, які охоплюються нами як поняття «морально-психологічне забезпечення», здійснюється цілеспрямовано і масштабно. В процес його реалізації залучаються командири всіх ступенів, органи інформації, громадських відносин, культурно-дозвільної роботи, військові психологи, представники релігії в армії.

В контексті розгляду системи МПЗ з різних джерел інформації можна отримати різні тлумачення змісту понять морально-психологічної підготовки (МПП), психологічної підготовки (ПП), морально-психологічного впливу (МПВ), виховної роботи (ВР), роботи з особовим складом (РОС), соціально-гуманітарного забезпечення (СГЗ) тощо. Термін «морально-психологічний стан» також не має чіткого визначення. При цьому система роботи з особовим складом в арміях провідних країн НАТО, як правило, включає: ідейно-виховний вплив, морально-психологічну підготовку, соціальну роботу, захист особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу (НПВ) противника, а поряд з цим – і аналогічний вплив на противника силами психологічних операцій.

Організаційно в апарат по роботі з особовим складом ЗС США входять: служба зв'язку з громадськістю; служба особового складу й тилу; військово-юридична служба; служба військових священників; психологічні служби, які розгорнуті в кожному виді ЗС США, де зайнято біля 8000 *дипломованих* військових і цивільних спеціалістів (психологів і соціологів). Характерною деталлю є те, що, з одного боку, всі ці служби діють самостійно, а з іншого – виключно узгоджено, гнучко та ефективно.

Значна увага у системі МПВ ЗС США приділяється психологічній підготовці військовослужбовців до бойових дій. Державно-правове виховання має на меті прищеплення військовослужбовцям почуттів вірності народу і країні, її конституції і національним інтересам, президенту і його адміністрації, а також ЗС США, що стоять на сторожі всіх цих цінностей. Національно-патріотичне виховання, логічно витікаючи з державного, робить акцент на виробленні у військовослужбовців почуттів

величі і неповторності національного характеру американців, історичної винятковості Сполучених Штатів і «благородної історичної ролі» ЗС США у світі.

Духовне керівництво військовослужбовцями реалізується через релігійне виховання. Військове виховання покликане сприяти підготовці солдата, готового, незважаючи ні на які небезпеки і позбавлення, виконати свій обов'язок на полі бою. Важливе значення приділяється інформаційній роботі, яка полягає в підготовці та розповсюдженні інформаційно-пропагандистських матеріалів, а також контролі виконання програм організованих форм ідеологічного впливу на особовий склад. Керівництво соціальною роботою в американській армії покладено на органи соціальних відносин та інформації, що вказує на пріоритетність соціальної роботи в порівнянні з іншими видами діяльності, які входять у комплекс заходів МПВ. Важливим засобом забезпечення високого морально-психологічного стану особового складу є культурне обслуговування військовослужбовців, яке пов'язане з культурним життям країни.

Командування Бундесверу ФРН має певні особливості цієї роботи. Безпосереднє керівництво здійсненням МПВ на особовий склад здійснює Центр внутрішнього керівництва (м. Кобленц). «Внутрішнє керівництво» – це концепція та комплекс заходів інформаційно-виховної, ідеологічної та соціально-психологічної діяльності Бундесверу. Цей комплекс включає такі структурні елементи, як: керівництво людьми, кадрове керівництво, право і внутрішня служба, турбота про людей та інформаційна робота. Морально-психологічна підготовка у Бундесвері регламентована низкою бойових статутів та директив. Організаційно МПВ здійснюється за наступними напрямками: морально-психологічна підготовка військовослужбовців; діяльність військ «психологічної оборони»; релігійна діяльність військово-церковної служби; військово-соціальна робота. МПВ знаходиться під опікою відповідних командирів (начальників) і вирішує двоєдину задачу: вплив на свої війська (окремі категорії військовослужбовців, підрозділи та військові частини) і населення, а також вплив на війська і населення супротивника. Відповідальність за морально-психологічну підготовку особового складу покладена на командирів. При її організації враховуються рекомендації військових психологів і соціологів, які базуються на

досвіді минулих війн та збройних конфліктів сучасності, а також досягненнях військової психології¹.

Наведені приклади організації морально-психологічного забезпечення дій збройних сил держав НАТО, свідчать про те, що його складові та напрямки схожі з системою МПЗ ЗС України, за винятком *більш потужної ролі держави*, органів влади, громадських організацій у належному фінансуванні, матеріально-технічному забезпеченні та безпосередній участі у процесі морально-психологічної підготовки командного та сержантського складу.

На нашу думку, оцей «виняток» має принципове значення, коли ми говоримо про реформування системи військового управління та визначення належного місця структур морально-психологічного забезпечення. *Нам необхідно визначити систему поглядів на процеси, в яких роль держави є беззаперечною, адже формування морального духу особового складу, мобілізація його на вирішення бойових завдань не є функцією тільки самої армії.* Сама армія не може цього робити за простою причиною – не вона формує політичні цілі держави і не сама визначає свої завдання за призначенням. Тільки держава за участі всіх її політичних інститутів, в тому числі і армії, здатна сформувати належний морально-психологічний потенціал (моральний дух) свого війська, переконати особовий склад і все суспільство у справедливості своїх політичних рішень та вірності дій сил оборони. Як відмічав командувач Сухопутних військ США генерал Едвард Мейер (Edward Meyer) «Війни ведуть не армії, а держави»². І саме тут ми маємо визначити концептуальне значення поступової трансформації структур морально-психологічного забезпечення у структури стратегічних комунікацій (СК).

ЗС України необхідна державна Концепція формування, розвитку, підтримання та реалізації духовного потенціалу держави, яка б визначила всі складові цієї діяльності, а також відповідальних за її виконання на всіх рівнях державного та військового управління. Цю Концепцію має затвердити саме Президент України, який, як Верховний Головнокомандувач, відповідає за морально-психологічний стан

¹ Досвід організації та здійснення морально-психологічного впливу в арміях провідних країн світу. URL <https://studfile.net/preview/7177233/page:3/> (дата звернення: 05.11.2023).

² Гребенюк М. В. Основи стратегічних комунікацій за стандартами НАТО: навч. посіб. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2017. С. 29.

особового складу сектору безпеки і оборони. Із задоволенням констатуємо, що наша думка з цього приводу збігається з науковою тезою: «Ефективне здійснення МПЗ сил оборони можливе тільки на основі загальнодержавних політичних установок, детально розроблених поглядів на цей вид діяльності, відповідних програм із залученням зусиль органів державного і військового управління всіх рівнів. Сьогодні це є ключовою стратегією, яка повинна посідати особливе місце в роботі органів управління сил оборони нашої держави»¹.

Досвід армій НАТО ставить питання функціонування сфери МПЗ під керівництвом саме командира військового підрозділу. Це є питанням актуальним, але не авральним, адже ця сфера діяльності існує у ЗС України і довела свої якісні переваги в ході бойових дій на сході держави. Її існування є результатом традицій військового будівництва у попередні роки історії із створення посад військово-політичного, ідеологічного спрямування з більш широкими завданнями та повноваженнями. За роки незалежності ці структури пройшли суттєву трансформацію і довели своє нове призначення. Позитивним є те, що не зруйнувалась вертикаль управління цією роботою на всіх етапах реформування ЗС України, а в період збройної агресії РФ стала міцною основою формування та підтримки належного морально-психологічного стану військовослужбовців. Сьогодні МПЗ у взаємодії із СК у системі військового управління забезпечує вирішення завдань командування за своїм призначенням.

Подальші тенденції в управлінні, організації та реалізації завдань МПЗ необхідно розглядати з точки зору об'єктивної реальності. Переважна більшість генералів і офіцерів, які приймали життєво важливі рішення для оборони країни від російської агресії, сміливо брали на себе відповідальність за їх наслідки. При цьому морально-психологічний стан особового складу напряду залежав від командира, адже потребував оперативних рішень для усунення негативних факторів, що з'являлися.

Поряд із тим, існуюча методика оцінки МПС також свідчить про те, що серед питань анкети опитування переважна більшість з них стосується безпосередньо командира. Це підтверджує те, що ця сфера бойового забезпечення функціонально

¹ Алешенко В. І Морально-психологічне забезпечення сил оборони держави. *Наука і оборона*. 2019. №1. С. 25-30.

не може бути делегованою командиром іншій особі, адже є сферою колективної дії осіб, які йому безпосередньо підпорядковані. Об'єктивно відсутня і можливість поставити посадовій особі завдання забезпечити належний рівень морально-психологічного стану за певний відрізок часу, якщо достатніх важелів впливу для цього у неї немає. Також є важливим і те, що роз'яснювати особовому складу накази свого командира має саме командир нижчої ланки, який їх виконуватиме.

Але ж викладені міркування ще не на часі. У важкий період історії не потрібні такі кардинальні зміни. Як визначалось вище для цього повинний бути перехідний період, під час якого мають запрацювати затвердженні Президентом України Концепція розвитку системи морально-психологічного забезпечення сил оборони, Концепція гуманітарної військової освіти, Державна Концепція стратегічних комунікацій тощо. За цей час офіцери-лідери мають отримати оновлену гуманітарну освіту, більш чітко повинні визначитись напрямки морально-психологічного забезпечення, запрацювати цілісна загальнодержавна та міжвідомча система стратегічних комунікацій, а штатні заступники з МПП забезпечити надання необхідної професійної підтримки своєму командирові.

Важливим моментом є реформування назви органів морально-психологічного забезпечення. Зрозуміло, що за своїм визначенням вона не відповідає дійсності, адже самі структури МПЗ виконують лише частину завдань у цій сфері військової діяльності. По-друге, цілісної програми морально-психологічного забезпечення як форми реалізації духовного і культурного потенціалу держави і суспільства немає. По-третє, через реформи військового управління, штатні організаційні заходи, скасування та оновлення напрямків діяльності розмивається поняття МПЗ як системи. *Зростає розуміння колективної командної діяльності у цій сфері, програмного доцільного підходу* до вирішення завдань людського фактору військової діяльності, децентралізації цих програм.

На цій підставі вбачається логічним термін морально-психологічне забезпечення залишити як назву одного з видів всебічного забезпечення військ. Разом із тим, звернути увагу на те, що термін морально-психологічного впливу в арміях НАТО охоплює діяльність як штатних, так і позаштатних структур, державних органів і

громадських організацій, взагалі всіх незалежних відомств, які працюють на моральний фактор армії. Розрізненість та відомча незалежність їх дій не дозволяє за визначенням використовувати термін морально-психологічне забезпечення як об'єднуючу категорію. Тому доцільно цей термін використовувати як форму реалізації духовного (морально-психологічного) та культурного потенціалів у секторі сил оборони держави. А нову назву структур, які мають своє чітке місце та безпосередньо сприяють командирів у підтримці належного морально-психологічного стану, взаємодіють з іншими штатними структурами і цій сфері визначити як **органи з морально-психологічної підтримки**. Таким чином структуру морально-психологічної підтримки очолюватиме заступник командира з морально-психологічної підтримки – начальник відділу морально-психологічної підтримки. При цьому, при плануванні та реалізації заходів бойової та національно-патріотичної підготовки доцільно вживати ще термін *морально-психологічної підготовки*. Таким чином виходимо на необхідність опрацювання нового проекту державної Концепції морально-психологічного забезпечення с визначенням у тому числі мети, завдань та функцій органів морально-психологічної підтримки.

Після затвердження Президентом України Стратегічного оборонного бюлетеню України¹ відбулося поглиблення безпекової складової стратегічних комунікацій. В Бюлетені була визначена стратегічна ціль № 1 – це об'єднане керівництво силами оборони, що здійснюється відповідно до принципів і стандартів, прийнятих державами – членами НАТО. В цьому контексті документ передбачив оперативну ціль 1.7.: *Становлення та розбудова спроможностей сил оборони у сфері стратегічних комунікацій як частини загальнодержавної та міжвідомчої системи стратегічних комунікацій*, спрямованих на підтримку формування та реалізації політики у сфері безпеки і оборони України, а також досягнення цілей оборони держави.

Указом Президента України була також затверджена Доктрина інформаційної безпеки України², якою окреслено національні інтереси України в інформаційній сфері, загрози їх реалізації, напрями і пріоритети державної політики в інформаційній

¹ Стратегічний оборонний бюлетень України : введ. в дію Указом Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016. URL <https://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137> (дата звернення: 6.11.2023).

² Доктрина інформаційної безпеки України : затв. Указом Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. URL <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 6.11.2023).

сфері. Серед національних інтересів України в інформаційній сфері та пріоритетів державної політики в інформаційній сфері визначені розвиток та побудова дієвої та ефективної *системи стратегічних комунікацій*.

Затверджена Президентом України Стратегія національної безпеки України¹ серед основних напрямів зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки виділяє розвиток Україною інклюзивного політичного діалогу через створення *системи стратегічних комунікацій*. У Стратегії воєнної безпеки України також підкреслено, що реалізація ефективної воєнної політики ґрунтується, у тому числі, на *стратегічних комунікаціях та інформаційній політиці у воєнній сфері*.

Визначення майже одночасно в різних державних документах вищого рівня таких взаємопов'язаних категорій як інформаційний простір, інформаційна політика, духовний потенціал та стратегічні комунікації свідчить про об'єктивне, назріле бачення платформи подальшої трансформації системи МПЗ ЗС України та оновлення напрямків морально-психологічного впливу на особовий склад. Так система стратегічних комунікацій у військовій сфері є складовою частиною стратегічних комунікацій держави. Говорячи про неї ми маємо на увазі, перш за все, величезне зростання протистояння в інформаційному просторі, яке особливо виявилось у «гібридній» агресії Росії проти України. Головним чином стратегічні комунікації мають спрямовуватись на підрив авторитету противника способом підтримки своїх дій зі сторони місцевого населення ворогуючої сторони, своєї держави та світової спільноти. Цей процес є складним і вимагає великих професійних знань, практичного досвіду, вмінь комунікації та взаємодії на різних рівнях суспільно-політичних та міжнародних відносин.

Тому для нас на сьогодні і набула значення така складова СК як діяльність у сфері *підтримки своїх дій зі сторони своєї держави*, в тому числі і через систему морально-психологічного забезпечення ЗС України. Певні функції, які виконують структури МПЗ, зокрема внутрішні комунікації, є складовою компонентів, які є частиною стратегічних комунікацій, але це не означає, що структури МПЗ

¹ Стратегія національної безпеки “Безпека людини – безпека України” : затв. Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 09.11.2023).

підпорядковуються керівництву зі стратегічних комунікацій¹.

Важливо підкреслити, що наголошені документи визначають систему СК як таку, що ще проходить етапи «становлення, розвитку, побудови, створення». Безумовно це є суттєвим недоліком, адже ефективність системи СК залежить від функціонування всіх її складових – загальнодержавної та міжвідомчої системи стратегічних комунікацій. Тому аналіз взаємодії систем СК та МПЗ є достатньо відносним. Але при цьому викликає інтерес аналогічність та взаємовплив процесів формування повноцінної системи СК та системи МПЗ. У зв'язку із тим, що на сьогодні система МПЗ і система СК у військовій сфері мають багато схожих складових своєї реалізації викликає інтерес *функціональний синтез цих систем*. І тут об'єднуючим фактором їх реалізації є, перш за все, інформаційний простір. Але ми знаємо, що МПЗ формує не тільки інформація. У дуже короткий час морально-психологічний стан особового складу може змінитись під впливом недостатнього матеріально-технічного забезпечення, нестачі озброєння та боєприпасів, поганого харчування та організації побуту, неефективної бойової підготовки, недолугого командування або політичного рішення, критичного рівня підтримки міжнародної спільноти тощо. Особистісний компонент духовного потенціалу через сплав морально-бойових, психологічних, політико-ідеологічних і професійних якостей людини-воїна забезпечує зв'язки і відносини системи потенціалів обороноздатності держави, поєднуючи їх у єдиний організм, сприяючи об'єктивізації їх у фактори забезпечення воєнної безпеки держави².

Тобто феноменом МПЗ є те, що оперативне, тилове, технічне та медичне забезпечення безпосередньо впливають на формування належного морально-психологічного стану військовослужбовців. І тут рішуче значення мають стратегічні комунікації та морально-психологічне забезпечення на рівнях як державного так і відомчого військового управління. Успіх поновлення та підтримки належного МПС залежить від рівня взаємодії, оперативності, професійності, забезпеченості, розуміння

¹ Тереверко О. Структури морально-психологічного забезпечення – це потужна складова в системі стратегічних комунікацій. 2019. URL <https://armyinform.com.ua/2019/12/struktury-moralno-psyhologichnogo-zabezpechennya-cze-potuzhna-skladova-v-systemi-strategichnyh-komunikacij/> (дата звернення: 14.11.2023).

² Кротюк В.А. Духовний потенціал обороноздатності держави в умовах соціокультурних трансформацій (соціально-філософський аналіз) : анотація дис... канд. філос. наук. Харків, 2008. URL <http://www.disslib.org/dukhovnyi-potensial-oboronozdatnosti-derzhavy-v-umovakh-sotsiokulturnykh.html> (дата звернення: 14.11.2023).

суті єдності дій тощо всіма структурами та складовими і стратегічних комунікацій і морально-психологічного забезпечення. Ми бачимо, що взаємозв'язок і взаємовплив відбувається як по вертикалі так і по горизонталі зв'язків між державними і між відомчими структурами управління. Тобто мова йде про те, що і *стратегічні комунікації і морально-психологічне забезпечення мають діяти як частини загальнодержавної та міжвідомчої системи стратегічних комунікацій та морально-психологічного забезпечення.*

Відповідно до Доктрини СК заходи СК реалізуються на стратегічному та оперативному рівнях¹. Але ж інформаційний простір на тактичному рівні не тільки не закінчується, а має тут найбільшу аудиторію, де здійснюється морально-психологічне забезпечення та внутрішні комунікації. Крім цього здійснення інформаційно-психологічних операцій в межах СК не може бути без визначення негативного інформаційно-психологічного впливу супротивника, його потенційної цільової аудиторії, повідомлення своїх військ про форми і методи ворожих дії. Також інформування своїх військ безумовно повинно бути в контексті свого стратегічного нарративу. Системи розповсюдження ключових повідомлень мають працювати відповідно до існуючого нарративу, через канали комунікацій Міністерства оборони та Збройних Сил України для створення єдиної лінії подачі інформації. Має здійснюватись забезпечення командира необхідною інформацією в плані стратегічних комунікацій, а також дозволить командирі зрозуміти дану інформацію на належному рівні також в інтересах підготовки та проведення Міністерством оборони та Збройними Силами України контрпропагандистських заходів та інформаційно-психологічних операцій у рамках стратегічних комунікацій. Необхідне використання всіх джерел інформації щодо подальшого їх об'єднання і аналізу для своєчасного та належного використання у комунікаційних та інформаційних заходах. Тобто тактичний рівень військового управління забезпечується системою морально-психологічного забезпечення як продовження відомчої системи стратегічних комунікацій, що є принциповим у взаємодії цих систем.

¹ Доктрина зі стратегічних комунікацій : Затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 12 жовтня 2020 року. URL <https://ngu.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/vkp-11-0101.01-doktryna-strategichnyh-komunikaczij-ngu.pdf> (дата звернення: 15.11.2023).

**Окремі проблеми соціально-правового забезпечення захисту
військовослужбовців від негативного інформаційно-психологічного впливу**

У Національному університеті оборони України відбулися такі знакові події як II Міжнародна науково-практична конференція «Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи», науково-практичний семінар за темою «Система морально-психологічного забезпечення у Збройних Силах України: сучасний стан та перспективи розвитку», I Міжвідомча науково-практична онлайн конференція «Забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнній сфері: проблеми та шляхи їх вирішення» тощо.

В ході проведених заходів були поставлені важливі питання, зокрема, щодо необхідності синхронізації зусиль фахівців зі стратегічних комунікацій – експертів, науковців та практиків, щодо протидії гібридній війні, що веде РФ проти України, саме в інформаційній царині; нагальна потреба у **модернізації системи морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України**; основні засади оборони держави в кіберпросторі, нівелювання інформаційних загроз з боку противника, протидія дезінформації та пропаганди в цифровому середовищі.

Ми вважаємо, що головним завданням сьогодні є адекватне реагування політичного керівництва України, військових органів та всього суспільства на виклики та загрози інформаційно-психологічної війни, яка ведеться проти нашої держави з боку РФ. Законодавче визначення інформаційної безпеки на даний час міститься лише в Законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007– 2015 роки»¹. Згідно із ст. 13 розділу III цього закону *інформаційна безпека* – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання й порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. При цьому в Україні до цього часу відсутня належна система інформаційної безпеки,

¹ Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007– 2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 р. № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>. (дата звернення: 17.11.2023).

яка б могла забезпечити виявлення, аналіз інформаційних загроз національній безпеці, а також протидію цим загрозам. Дії вищих органів державної влади, структур сектору безпеки та оборони, їх взаємодія із ЗМІ та інститутами громадянського суспільства у протидії зовнішнім та внутрішнім інформаційним загрозам мають нескоординований характер. На сьогодні державна цільова система протидії негативному інформаційному впливу на військовослужбовців та населення не визначена. В цьому контексті особливого значення набуває соціально-правове забезпечення інформаційної безпеки України.

Стратегією національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» визначено, що для відновлення свого впливу в Україні РФ, продовжуючи гібридну війну, системно застосовує політичні, економічні, інформаційно-психологічні, кібер- і воєнні засоби. Деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти, підриває суспільну єдність. Відсутність цілісної інформаційної політики держави, слабкість системи стратегічних комунікацій ускладнюють нейтралізацію цієї загрози. Пріоритетними завданнями правоохоронних, спеціальних, розвідувальних та інших державних органів відповідно до їх компетенції є активна та ефективна протидія розвідувально-підривній діяльності, спеціальним інформаційним операціям та кібератакам, російській та іншій підривній пропаганді. Держава буде рішуче протистояти гуманітарній агресії, розвивати українську культуру як основу консолідації української нації та зміцнення її ідентичності, розвиватиме інклюзивний політичний діалог через створення системи стратегічних комунікацій.

Відповідно до Стратегії воєнної безпеки України одним із завдань реалізації державної політики у воєнній сфері є розвиток спроможностей сил оборони України щодо *стратегічних комунікацій у сфері оборони*. Досягнення цілей державної політики у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва з урахуванням умов та обмежень здійснюватиметься шляхом формування та реалізації ефективної воєнної політики, стратегічного, зокрема оборонного, планування та планування оборони України, що ґрунтуються, в тому числі, на євроатлантичних принципах, стратегічних комунікаціях та інформаційній політиці у воєнній сфері.

31 березня 2021 року відбулася презентація Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки (ЦСКІБ)¹, створеного при Міністерстві культури та інформаційної політики як державного механізму протидії дезінформації, що дозволить захищати інформаційний простір від викривлень та вкидів. ЦСКІБ спрямований на об'єднання зусиль громадських організацій та влади у боротьбі із дезінформацією, швидке реагування на фейки, а також на промоцію українських нарративів. Указом Президента України також був створений Центр протидії дезінформації², який є робочим органом Ради національної безпеки і оборони України. Він має забезпечувати здійснення заходів щодо протидії поточним і прогнозованим загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення інформаційної безпеки України, виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою.

15 вересня 2021 року Уряд України схвалив нову Стратегію інформаційної безпеки³. Мета прийняття цього рішення – протидія внутрішнім та зовнішнім загрозам інформаційній безпеці, захист державного суверенітету і територіальної цілісності України, підтримка інформаційними засобами та заходами соціальної та політичної стабільності, оборони держави, забезпечення прав та свобод кожного громадянина. 15 жовтня 2021 року цей документ був затверджений РНБО. За визначенням Стратегії *інформаційна безпека України* – це складова частина національної безпеки України, стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому встановлюється ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, зокрема через координоване поширення недостовірної інформації, негативні наслідки застосування інформаційних технологій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. Тобто захист населення та

¹ 31 березня 2021 року відбулася презентація Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки (ЦСКІБ), створеного при Міністерстві культури та інформаційної політики». URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/prezentovano-centr-strategichnih-komunikacij-ta-informacijnoi-bezpeki> (дата звернення: 17.11.2023).

² Питання Центру протидії дезінформації : Указ Президента України від 7 травня 2021 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1872021-38841> (дата звернення: 17.11.2023).

³ 15 вересня 2021 року Кабінет Міністрів схвалив стратегію інформаційної безпеки України, яка розрахована на період до 2025 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3316209-urad-shvaliv-strategiu-informacijnoi-bezpeki-ukraini.html> (дата звернення: 17.11.2023).

військовослужбовців від поширення негативного інформаційно-психологічного впливу в умовах збройної агресії стає головною складовою інформаційної безпеки України.

Разом із тим, документ визначає, що дії органів виконавчої влади щодо реалізації державної інформаційної політики мають нескоординований характер, що в Україні ще триває процес становлення систем урядових і стратегічних комунікацій. Органами державної влади України здійснено ряд організаційних та практичних заходів із зміцнення власної інституційної спроможності у сфері стратегічних комунікацій, однак *не існує дієвого механізму координації і взаємодії між усіма залученими органами державної влади з протидії загрозам у інформаційній сфері*. Зазначене послаблює можливості до розбудови комплексного стратегічного планування інформаційного потоку, здійснення системної комунікативної діяльності Кабінету Міністрів України, об'єднання всіх ключових суб'єктів у сфері інформаційних відносин.

Треба звернути увагу те, що у наголошених документах *не визначені заходи щодо формування цілісної інформаційної політики держави, Державної системи стратегічних комунікацій, Державної концепції реалізації духовного та культурного потенціалів суспільства та держави*. Без цих базових документів неможливо говорити про урядові та інші відомчі стратегії та концепції. Відповідно відсутній і розподіл повноважень на державному, урядовому, відомчому та громадському рівні в інформаційній сфері, у сфері стратегічних комунікацій, у сфері реалізації духовного та культурного потенціалу, яка, зокрема, має визначати зміст діяльності і органів морально-психологічного забезпечення. В проекті Указу Президента України вказано, що має бути розроблений План заходів з реалізації Стратегії інформаційної безпеки Кабінету Міністрів України. Але на даний час ні Указу Президента України про затвердження Стратегії інформаційної безпеки, ні Плану заходів з реалізації цієї Стратегії немає. Маємо констатувати, що *із-за відсутності державного соціально-правового забезпечення, визначення відповідальних державних органів завдання «нав'язуванні своєї волі в інформаційному просторі» та захисту населення і військовослужбовців від поширення негативних інформаційних впливів не*

вирішується. Зволікання із розробкою організаційних документів такої державної ваги під час збройної агресії є необґрунтованим.

Поряд із тим, важливою проблемою є те, що управління морально-психологічним забезпеченням в частині протидії негативному інформаційному впливу на військовослужбовців та населення ускладнюється через відсутність у його структурі відповідних функціональних обов'язків і комунікацій. Ефективність протидії негативному інформаційно-психологічному впливу супротивника, як одне з головних завдань СК і МПЗ у Збройних Силах України, значно знижується із-за не скоординованої нормативно-правової бази СК та МПЗ.

*Концепцією стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України*¹ визначено, що стратегічні комунікації – це скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави: публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави. У п. 2.9. Концепції встановлено, що основними складовими стратегічних комунікацій Міністерства оборони та Збройних Сил є: зв'язки з громадськістю, зв'язки з громадськістю у воєнній сфері, публічна дипломатія, інформаційні та психологічні операції. Основними цілями розвитку стратегічних комунікацій Міністерства оборони та Збройних Сил є: формування довіри українського суспільства до воєнної політики держави, підтримка ним реформ у воєнній сфері та курсу з набуття Україною членства в НАТО; скоординованість дій державних органів та інших учасників стратегічних комунікацій під час об'єктивного інформування суспільства з питань, що стосуються оборони держави, підготовки і застосування Збройних Сил.

Разом із тим, Концепцією визначено, що відповідно до розподілу функцій у сфері реалізації стратегічних комунікацій внутрішня комунікація реалізується Головним управлінням морально-психологічного забезпечення (ГУ МПЗ) Генерального штабу Збройних Сил України (ГШ ЗС України). Тобто до відповідальності ГУ МПЗ віднесено складову стратегічних комунікацій, яка не

¹ Про затвердження Концепції стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України : Наказ Міністерства оборони України від 22.11.2017 № 612. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0612322-17#Text> (дата звернення: 18.11.2023).

визначена у Концепції і функціональний зміст якої в документі не прописаний. Замикання структур МПЗ тільки на внутрішні комунікації суперечить розділу 4 Концепції щодо шляхів реалізації системи стратегічних комунікацій у Міністерстві оборони та Збройних Силах, зокрема:

- проведення роботи з підвищення рівня розуміння стратегічних комунікацій керівництвом Міністерства оборони та Збройних Сил, **розуміння важливості кожного військовослужбовця та працівника Збройних Сил у системі стратегічних комунікацій;**

- налагодження взаємодії між структурними підрозділами апарату Міністерства оборони, Генерального штабу, органами військового управління, установами та організаціями Міністерства оборони та Збройних Сил, а також іншими відомствами, задіяними в процесі комунікації, що підвищить ефективність внутрішньої комунікації та можливість протидії негативному інформаційному впливу на особовий склад;

- систематизації процесу виявлення та реагування на виклики та загрози в інформаційному просторі, що передбачає залучення підрозділів, на які покладені функції проведення інформаційних, психологічних операцій та дій в кіберпросторі;

- протидії інформаційним операціям проти України, маніпуляціям суспільною свідомістю і поширенню спотвореної інформації, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства.

Дані положення свідчать, що **практично всі складові стратегічних комунікацій мають відношення до діяльності структур з морально-психологічного забезпечення**, адже в їх реалізації потенційно задіяний особовий склад всіх без винятку військових структур. Виходячи з цього структури МПЗ функціонально не можуть бути ізольованими від зовнішніх аудиторій, по-перше, із-за того, що всі складові стратегічних комунікацій реалізуються як через зовнішні так і через внутрішні комунікації, а по-друге, що зовнішні і внутрішні комунікації органічно пов'язані в контексті реалізації стратегічних наративів та протидії негативному інформаційно-психологічному впливу супротивника. Разом із тим і *Доктрина зі стратегічних комунікацій*¹ визначає, що стратегічні комунікації у ЗС України це

¹ Доктрина зі стратегічних комунікацій : Затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 12 жовтня 2020 року.

об'єднання комунікативних спроможностей та військової діяльності з метою формування інформаційного середовища для розуміння, підтримки українським суспільством та міжнародною спільнотою діяльності ЗС України, створення сприятливих умов для виконання ними завдань за призначенням.

Також Концепція стратегічних комунікацій МО України та ЗС України передбачає, що одним з очікуваних результатів впровадження системи стратегічних комунікацій стане створення комунікаційних спроможностей на стратегічному, оперативному та *тактичному рівнях*, що забезпечить інтеграцію та підтримку стратегічних комунікацій на всіх рівнях планування та впровадження політики стратегічних комунікацій у сфері безпеки і оборони. Але у п. 2.1.2. *Доктрини зі стратегічних комунікацій* визначається, що заходи стратегічних комунікацій реалізуються на *стратегічному та оперативному рівнях*. Це положення виключає із системи стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України *тактичний рівень військового управління*, який акумулює в собі основну частину комунікативних спроможностей сектору оборони. Тут відбувається головна і результативна складова стратегічних комунікацій, зокрема, внутрішніх комунікацій, адже на цьому рівні військового управління знаходиться основна частина особового складу Збройних Сил України, яка виконує завдання в місцях дислокації або в зоні бойового застосування. Фактично ігнорується завдання Головного управління морально-психологічного забезпечення Генерального штабу Збройних Сил України щодо забезпечення такої сфери стратегічних комунікацій як внутрішня комунікація.

Одночасно Доктрина визначає, що організація та здійснення стратегічних комунікацій у ЗС України відповідно до їх сутності, змісту та шляхів реалізації відбувається за такими складовими: публічна дипломатія, зв'язки з громадськістю, *внутрішня комунікація*, інформаційна операція, заходи психологічних операцій, цивільно-військове співробітництво. Тобто ігнорування тактичного рівня військового управління в реалізації заходів стратегічних комунікацій суперечить положенням самої Доктрини СК в тому, що внутрішні комунікації – обов'язковий елемент системи СК ЗС України, основною метою якого є забезпечення ефективного обміну цільовою

за змістом інформацією в межах військової структури, організації, частини (підрозділу), а також між окремими військовослужбовцями, підрозділами, командирами та підлеглими тощо.

Внутрішні комунікації є головним мотиваційним чинником, який впливає на досягнення успіху в бойовій обстановці. Доктрина визначає те, що володіння командирами та особовим складом оперативною, достовірною, правдивою інформацією зміцнює морально-психологічний стан всього особового складу, сприяє довірі до дій військового керівництва, що серед основних завдань внутрішніх комунікацій є *захист особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу противника*. При цьому відповідальність за своєчасність та ефективність реалізації завдань та заходів стратегічних комунікацій у ЗС України покладається на командирів (начальників) усіх рівнів. Діяльність щодо підготовки та здійснення стратегічних комунікацій, проведення інших інформаційних заходів є складовою діяльності командувачів (командирів), керівників органів військового управління всіх рівнів. В організації дій в інформаційному просторі в мирний час та в особливий період, під час підготовки та проведення операцій (бойових дій) беруть безпосередню участь командувачі (командири) та штаби всіх рівнів, тобто і тактичного.

Таким чином, захист особового складу військ від негативного інформаційно-психологічного впливу як базова категорія інформаційної безпеки держави і як напрямок діяльності виходить за межі внутрішніх комунікацій, адже має забезпечуватись всіма складовими стратегічних комунікацій і заслуговує на визначення значно більшого організаційного статусу.

Мають бути активізовані наукові дослідження щодо сучасного визначення таких понять як «морально-психологічне забезпечення», «система морально-психологічного впливу», «складові морально-психологічного супроводження», «колективна форма діяльності щодо реалізація духовного потенціалу держави», «державне замовлення на підготовку фахівців», «оптимізація (синтез) діяльності структур морально-психологічного забезпечення та стратегічних комунікацій у Збройних Силах України», «вдосконалення Настанови з МПЗ» тощо.

Підтримка морально-психологічного стану особового складу потребує розробки нової філософської парадигми

На початок широкомасштабного вторгнення Росії в Україну система морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України проходила етап модернізації, який за визначенням означає «надавати минулому не властиві йому сучасні риси, осучаснювати». Але вже назріла думка, що вдосконалювати, реформувати, відновлювати, трансформувати, модернізувати цю сферу діяльності пора закінчувати. Державі потрібна розробка *нової філософської парадигми підтримки належного морально-психологічного стану структур сектору безпеки і оборони (СБО)* при будь-яких змінах військово-політичного стану в Україні та світі, використання для відсічі агресії всього потенціалу держави та суспільства, в тому числі духовного та культурного, як це визначено у Стратегії воєнної безпеки України. Ми вже не раз казали про ознаки такої тенденції і вона особливо проявилась під час війни. Нажаль на час «Ч» це питання застрягло у високих кабінетах в наукових дискурсах, хоча новий погляд на реалізацію духовного і культурного потенціалу в секторі безпеки і оборони був би потрібен саме зараз.

Ознакою того, зокрема, є захід у тупик міркувань стосовно проекту «Концепції розвитку морально-психологічного забезпечення сил оборони»¹. Чому так вийшло? Перш з все, тому, що такий документ повинен мати державний рівень наукового та фахового обґрунтування, а не бути відомчою розробкою із залученням «чиновників з Офісу Президента України». Це є принципово невірним, адже саме посадові особи апарату Верховного Головнокомандувача, Міжвідомчого комітету Ради безпеки і оборони України із залученням науковців НУОУ та академій наук України, представників органів МПЗ, Стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та інших відомств СБО, громадських організацій тощо мали опрацьовувати проект даного документу з державних позицій. Тоді парадигма цього питання була б зовсім інша.

Серед проблем, які знижують ефективність системи морально-психологічного

¹ Бойко О. Проект Концепції розвитку морально-психологічного забезпечення сил оборони. URL : <https://enigma.club/articles/proekt-kontseptsii-rozvitku-moralno-psihologichnogo-zabezpechennya-sil-oboroni> (дата звернення: 22.11.2023).

забезпечення та стримують її подальший розвиток у проекті Концепції переважно визначені управлінські та організаційні питання, але немає роз'яснення жодного сутнісного або змістовно-цільового питання. Без цього виглядає незрозумілим визначення щодо удосконалення організаційно-штатних структур морально-психологічного забезпечення сил оборони і що означає приведення системи підготовки фахівців з морально-психологічного забезпечення у відповідність з вимогами сьогодення, якщо ці вимоги не визначені у спеціальному державному замовленні.

Заслуговує на увагу і питання відповідності назви складової всебічного забезпечення військ і назви органу морально-психологічного забезпечення суті та можливостям своєї діяльності. Існує визначення, що морально-психологічний стан особового складу, який має забезпечувати на належному рівні система МПЗ, є реалізованою частиною духовного потенціалу держави. Але при цьому відомо, що у конкретної особистості існує свій духовний (морально-психологічний) потенціал, як складова духовного потенціалу суспільства. Реалізується він у громадян по різному, під впливом різних факторів і у різному об'ємі. Результат цього процесу проявляється у конкретних діях або бездіяльності осіб.

Прикладом цього є офіцери та військовослужбовці за контрактом. Громадяни вступають до вищих військових навчальних закладів або укладають контракти на службу у Збройних Силах України, свідомо обираючи сферу своєї професійної діяльності і розуміючи свій громадянський обов'язок як правило самостійно, як самоусвідомлення в цьому своєї життєвої потреби. Самореалізація їх духовного потенціалу відбувається на підставі сприйняття ними національно-патріотичних цінностей, переконання у необхідності захисту своєї родини та своєї держави, підтримки політичного курсу держави, віри у справедливий характер застосування Збройних Сил України тощо. Тобто переважна частина духовного потенціалу реалізується людьми самостійно.

Це означає, що структури МПЗ тільки частково формують та коригують цей потенціал у визначеному напрямку та **разом з командирами підтримують його на рівні своїх службових можливостей**. При цьому військовослужбовцю може

знадобиться допомога, підтримка, порада тощо. Але ж це знов не є вид забезпечення, тому що він не може гарантувати всього діапазону потенційно необхідного впливу на всі складові духовного потенціалу, які є значно ширшими можливостей і повноважень структур морально-психологічного забезпечення. Тому визначення МПЗ в проекті Концепції є недосконалим, особливо в контексті завідомої нестачі повноважень та можливостей відповідних структур в реалізації (формуванні) всіх складових духовного потенціалу. Це важливо у сенсі визначення назви структур морально-психологічного забезпечення, адже МПС залежить від впливу дуже великої кількості об'єктивних та суб'єктивних факторів, а не тільки структур МПЗ і майже командира військового підрозділу.

Доцільно звернути увагу також на те – що конкретно мають і можуть робити фахівці структур МПЗ. Це головне питання, на яке відповіді у проекті Концепції немає. Нарешті і поняття системи у застосуванні до визначення МПЗ доволі відносне. Так, серед декількох визначень системи ключовим словом є «єдине ціле». Але в чому повнота, цілісність та єдність складових системи МПЗ в проекті не вказано. Ця невизначеність і надає можливість назвати цю неосяжну для однієї управлінської структури сферу діяльності її прерогативою і майже сферою відповідальності окремих посадових осіб.

У цьому контексті свого часу викликали подив аргументи про те, що нарешті структури морально-психологічного забезпечення отримали назву однойменного виду забезпечення і що зміна поглядів на систему МПЗ військ є майже злочином, зрадою чи ворожими підступами. Здавалось що МПЗ нібито існувало вічно і альтернативи йому немає. Але при цьому повідомлялось, що структури МПЗ ЗС України були позбавлені певних функцій і отримали нові функції. Тобто процес модернізації системи МПЗ все ж таки відбувався! Також мало місце судження про те, що для того, щоб знищити бойовий дух наших військовослужбовців противнику необхідно знищити, перш за все, ті структури і види забезпечення, які його формують і підтримують. Ну йшлося би тут, наприклад, про структури, які підтримують бойовий дух або впливають на бойовий дух. Але ж було визначено конкретно – формують! Зрозуміло, що з такими чарівниками будь-які концепції будуть безпідставними і

безпредметними.

Про що йдеться? Про те, що *МПЗ є перехідним етапом до нового бачення парадигми реалізації духовного потенціалу* як складової всебічної оборони держави. Має реалізуватись новий *сінергійний проект* в межах проекту Стратегічних комунікацій. І не треба тут шукати якійсь таємні задуми. Особливо треба зрозуміти як невідкладне завдання Стратегії національної безпеки України проведення всеохоплюючої концептуальної діяльності у *нав'язуванні своєї волі в інформаційному просторі*. На даний момент у принциповому значенні цього положення вже переконалось як військово-політичне керівництво держави так і майже все суспільство.

В даному контексті принциповим є рішення про визначення механізмів регулювання роботи підприємств телекомунікацій, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій, закладів культури та засобів масової інформації, а також використання місцевих радіостанцій, телевізійних студій та друкарень для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ та населення. Такі рішення кардинально змінюють підхід до реалізації духовного та культурного потенціалу, інформаційного забезпечення військової діяльності. Нам треба, нарешті, *визнати необхідність зміни поглядів на суспільно-політичні процеси, в яких роль держави є беззаперечною та необхідною*.

Ця роль повинна суттєво збільшитись та стати більш потужною. Держава має залучити до комплексної роботи громадянське суспільство, місцеві органи влади, наукову спільноту тощо. Формування високого морального духу особового складу і мобілізація його на успішне рішення бойових завдань не є функцією самої армії. Армія не зможе цього зробити сама за простою причиною – не вона формує політичні цілі свого застосування і робить аргументацію справедливості своїх дій. Тобто має здійснитись перехід від пострадянської корпоративної системи морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України до потужної державної комплексної програми реалізації духовного та культурного потенціалів держави у структурах сектору безпеки і оборони різними засобами комунікацій.

Реалізацію таких рішень під час війни держава мала б розпочати вже давно. Разом із тим час діяльності попередніх структур соціально-психологічної служби, виховної роботи, з гуманітарних питань, по роботі з особовим складом, МПЗ не пройшов марно. Перш за все тому, що не було допущено поспішних та недолугих рішень типу створення військово-політичних органів як в армії РФ, які з самого початку визначали авантюру із спеціальної підтримки агресивних намірів своєї держави та діючого політичного диктаторського режиму, факт контролю та недовіри до командного складу силових структур у реалізації своїх несправедливих та злочинних завдань. По-друге, збереглась вертикаль управління у сфері національно-патріотичної роботи та нарощування національної самосвідомості у силових структурах на різних етапах їх реформування.

Про час прийняття концептуальних рішень щодо нової моделі управління поведінкою особового складу та духовними процесами у військах (силах) свідчить ряд теоретичних та практичних чинників. Почнімо, наприклад, з того, що сьогодні нам запропоновано наступну структуру сукупного потенціалу держави:

- економічний потенціал;
- науково-технічний потенціал;
- соціальний потенціал;
- *морально-психологічний (духовний) потенціал;*
- воєнний потенціал.

У свою чергу складовими морально-психологічного (духовного) потенціалу визначені:

- ставлення громадян до захисту Батьківщини;
- ставлення громадян до держави;
- рівень свідомості та організованості суспільства;
- готовність до подолання труднощів війни;
- *морально-психологічний стан військ (сил);*
- морально-бойові якості особового складу¹.

Таким чином визначається, що морально-психологічний стан військ є складовою

¹ Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: Підручник: у 2 ч. Ч.1. / колектив авторів; за заг. ред.. В. В. Стасюка. Київ: НУОУ, 2012. С. 9-11.

частиною духовного потенціалу держави. Але виникає питання: чому морально-бойові якості особового складу визначені окремо від морально-психологічного стану військ, якщо вони його ж і формують? По-друге, – чи є ця складова духовного потенціалу його реалізованою частиною? На нашу думку на формування морально-психологічного (духовного) стану військ (військового колективу, особистості) впливають всі визначені тут складові духовного (морально-психологічного) потенціалу держави як форми суспільної свідомості. А реалізують цей вплив як самосвідомість (самовиховання) громадянина так і впровадження певних технологій морально-психологічного впливу та інформаційного забезпечення службової діяльності посадовими особами безпосередньо за місцем служби. Тобто морально-психологічний (духовний) стан особистості вже частково реалізується у її повсякденній діяльності, а не починає формуватись з початком військової служби.

Також, наприклад, ми маємо аргументоване тлумачення понять морального, психологічного та морально-психологічного¹. Але чому ці фактори стали складовими категорії *забезпечення*, а не, наприклад, *супроводження*, *впливу*, *підготовки* або *підтримки*? Схоже цей термін було взято для зручності використання як вид всебічного забезпечення. Але ж яка була аргументація щодо його сутності, якщо за тлумачним словником поняття «забезпечувати» має наступні формулювання:

1. Постачаючи щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах.
2. Створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось.
3. Захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки.

На нашу думку жодне з визначень до морально-психологічної діяльності відношення не має. Разом із тим ми маємо таке визначення: морально-психологічне забезпечення – це вид всебічного забезпечення, метою якого є формування, підтримання та відновлення морально-психологічного стану особового складу, морально-бойових (моральних, військово-професійних, психологічних (психофізіологічних) тощо) якостей, необхідних для успішного виконання отриманих завдань. А морально-психологічний стан особового складу – це ступінь моральної та

¹Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник : у 2 ч. Ч. 1. вид. 2-е, перероб. зі змін. та допов. / Н. А. Агаєв, В. Г. Дикун, В. С. Чорний та ін. ; за заг. ред. В. В. Стасюка. Бровари : ТОВ — 7БЦІ, 2020. С. 39-47.

військово-професійної готовності, психологічної здатності особового складу виконати визначені завдання за будь-яких умов обстановки. При такому підході морально-психологічне забезпечення передбачає організований, чітко спланований вплив на свідомість і всі рівні та елементи психіки особового складу – від моральних цінностей до елементарних вмінь та уявлень, що робить основні завдання не тільки більш цілеспрямованими, а й диференціює їх за способами реалізації.

Здійснення морально-психологічного впливу на свідомість особового складу тут визначено як засіб морально-психологічного забезпечення. Однак морально-психологічний стан людини або військового підрозділу вже достатньо сформований в ході повсякденної діяльності і на нього впливає безліч внутрішніх та зовнішніх факторів крім впливу структур МПЗ та командирів різних рівнів. Таким чином аналізувати і підтримувати його належний рівень потрібно безперервно, але це буде завжди ситуативно.

Формування високого рівня морально-психологічного стану військовослужбовця у військовому підрозділі відбувається, перш за все, під впливом ефективної бойової та психологічної підготовки, віри у міцність та надійність своєї бойової техніки та озброєння, якісного тилового та медичного забезпечення, професійного та людського авторитету своїх командирів, міжнародної військової підтримки України у війні, вірних політичних заяв та стратегічних рішень військово-політичного керівництва держави, відносин у військовому колективі, належного інформаційного забезпечення, стану соціального захисту своєї родини та контактів з нею тощо.

Існуюча методика оцінки МПС свідчить про те, що більшість питань анкет опитування стосується прав та обов'язків командирів різних рівнів, а також подій у державі і світі. При цьому командир військової частини впливає на морально-психологічний стан особового складу лише в межах своїх повноважень, а заступник командира з МПЗ взагалі має обмежені повноваження на вирішення багатьох питань, які впливають на морально-психологічний стан особового складу. Виникає питання доцільності такої назви посади, яка лише частково відповідає змісту існуючого поняття МПЗ. Посадові особи структур МПЗ не мають можливості контролювати та

регулювати хід інформаційних потоків та організаційних заходів, які не знаходяться у сфері їх підпорядкування. При чому дуже велика складова духовного потенціалу і громадян і військових підрозділів формується на державному рівні. Тут також постає важливе питання щодо правової захищеності командира та його заступника з МПЗ стосовно службової відповідальності за МПС особового складу.

Визначена некоректність формування та застосування категорії морально-психологічного забезпечення породила його використання структурами управління, які не мали належних повноважень на реалізацію завдань по суті. Відбулося розмиття меж відповідальності посадових осіб за підтримання належного рівня морально-психологічного стану особового складу, неконкретність змісту їх посадових обов'язків.

Це проявилось, зокрема, під час впровадження в систему військового управління стратегічних комунікацій за стандартами НАТО. Так накази Міністра оборони України про Концепцію стратегічних комунікацій МО України і ЗС України та про впровадження структур морально-психологічної роботи у ЗС України з'явилися практично одночасно. Однак СК, як нова уніфікована система інформаційних комунікацій, практично повністю перекрила завдання морально-психологічного забезпечення. Згодом був виданий наказ ГШ про діяльність груп внутрішніх комунікацій в межах реалізації стратегічних комунікацій. Але їх робота не була креативною ініціативою керівників структур МПЗ. Це був підсумок оперативного завдання командування ЗС України 2014 року про найбільші проблеми АТО з повідомлень безпосередніх учасників цих подій. Серед них були проблеми великого комунікаційного відриву командирів від своїх підлеглих, небезпечного інформаційного вакууму на передових позиціях. Результатом цього дослідження і стала діяльність груп Альфа, Чарлі, Дельта, Браво, Омега, які діяли як необхідність для оперативного налаштування комунікацій у військах як по вертикалі так і горизонталі. Але невідомо наскільки великим було охоплення військ цим впливом та що залишалось у військах після таких відряджень, адже результати цих завдань Генерального штабу не обговорювались в науковому середовищі.

В армії США діють спеціальні програми психологічної підготовки особового складу, які в цілому реалізують комплексний підхід до формування психологічної

стійкості, зокрема програма оперативного управління бойовим стресом («OSCAR») та програма формування психологічної стійкості у військовослужбовців, членів їх сімей та цивільного персоналу (CSF2). Подібного змісту діяльності були сформовані групи контролю бойового стресу, групи психологів у бригадах. Така ініціатива була б корисна в контексті впровадження стандартів НАТО, створення окремих психологічних служб на різних рівнях військового управління. *Структури МПЗ взяли на себе невласливі функції психологічної підготовки в ході бойової підготовки, психологічної діагностики при відсутності належної кількості кваліфікованих психологів, психологічної реабілітації, професійної психологічної служби тощо.*

Також були проведені експерименти впровадження центрів морально-психологічної підтримки, секторів зміцнення військової дисципліни. Головному управлінню МПЗ були передані функції внутрішніх комунікацій системи СК ЗС України, які ізольовано від зовнішніх комунікацій існувати просто не можуть. Замикання структур МПЗ тільки на внутрішні комунікації суперечить і розділу 4 Концепції щодо шляхів реалізації системи стратегічних комунікацій у Міністерстві оборони та Збройних Силах. Адже внутрішні комунікації це лише визначена сфера (рівень) комунікаційних зв'язків, яка не виражає суті діяльності, а тільки окреслює характер і межі цих зв'язків. Пропаганда героїчних вчинків захисників України – це вже не тільки внутрішні комунікації ЗС України. Разом із тим інформування МО та ГШ про хід бойових дій, міжнародні зв'язки, пропаганда іміджу ЗСУ, зв'язки з громадськістю, зв'язки із СМІ, військово-дипломатичні зв'язки – все це стосується діяльності у сфері внутрішніх комунікацій і структур МПЗ.

Важливою проблемою є те, що управління морально-психологічним забезпеченням в частині протидії негативному інформаційному впливу на військовослужбовців та населення ускладнюється через відсутність відповідних комунікацій. Захист особового складу військ від негативного інформаційно-психологічного впливу як базова категорія інформаційної безпеки держави і як напрямок діяльності структур МПЗ виходить за межі внутрішніх комунікацій, адже має забезпечуватись всіма складовими стратегічних комунікацій і заслуговує на визначення значно більшого організаційного статусу.

Що показав агресивний напад фашистської росії на Україну? Те, що *парадигму морально-психологічного забезпечення треба змінювати*, адже цей термін не забезпечений обґрунтованим змістовним наповненням. Це рудимент з області радянського партійно-політичного забезпечення політико-морального стану. Сьогодні духовний потенціал героїчних захисників держави реалізується без спеціальних «реалізаторів». Головним «реалізатором» морально-психологічного потенціалу військових підрозділів на передовій і в резерві є командир. МПС безперервно переформатовується під впливом чисельних факторів за визначеним комплексом заходів морально-психологічного впливу командирів всіх рівнів та в межах системи стратегічних комунікацій. Оцінку морально-психологічного стану в ході бойової діяльності також оперативно роблять командири всіх рівнів за доповідями підлеглих командирів. І це нормально. Ось це і є рівень їх відповідальності. **Завдання командира – мінімізувати негативні фактори та примножити позитивні.** Але це є завдання з багатьма учасниками.

Показовим аргументом до визначення нової парадигми реалізації духовного та культурного потенціалів держави є порівняння Доктрини зі стратегічних комунікацій ЗС України та Доктрини зі стратегічних комунікацій НГУ. За метою внутрішніх комунікацій вони майже не відрізняються. Але за змістом мають суттєві відмінності. Так за Доктриною зі стратегічних комунікацій, затвердженою Главкомом ЗС України від 12.10.2020¹ основними завданнями внутрішніх комунікацій є:

- задоволення інформаційних потреб особового складу (зокрема через командирське (бойове) інформування особового складу);
- доведення та роз'яснення цілей і завдань діяльності;
- налагодження двостороннього зв'язку між керівництвом та особовим складом (зокрема з використанням методики «Аналіз проведених дій», результатів роботи груп внутрішніх комунікацій);
- захист особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу противника;
- впровадження та дотримання військових традицій;

¹ Доктрина зі стратегічних комунікацій : Затверджена Головнокомандувачем Збройних Сил України 12 жовтня 2020 року. URL <https://ngu.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/vkp-11-0101.01-doktryna-strategichnyh-komunikacij-ngu.pdf.pdf> (дата звернення: 21.11.2023). С 20.

- забезпечення лідерства військовослужбовці;
- удосконалення процесів об'єктивного інформування у підрозділах;
- мотивація підлеглих.

Але в Доктрині стратегічних комунікацій Національної гвардії України, яка була затверджена в листопаді 2021 року, до внутрішніх комунікації додатково відносяться ще наступні питання:

- формування і розвиток у військовослужбовців відповідних світоглядних установок, ідейних переконань та морально-бойових якостей, необхідних для виконання поставлених завдань;
- підтримання сприятливого соціально-психологічного клімату у військових колективах¹.

І це є дуже принциповим, адже означає, що стратегічні комунікації прийшли на зміну морально-психологічному забезпеченню, які мають трансформуватись у новий проект реалізації духовного та культурного потенціалу держави в межах стратегічних комунікацій без будь-якої шкоди для МПС СБО.

¹ Доктрина стратегічних комунікацій Національної гвардії України. ВКП НГУ 11-01(01).01. Наказ командувача Національної гвардії України від 22. 11. 2021 № 541. С. 20.

ПРОФІЛАКТИКА СИНДРОМУ «ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ» В УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОФІЦЕРІВ ПОВІТРЯНИХ СИЛ

В. В. Артюхова

Військовий стан в країні, який триває більше року випробовує військовослужбовців ЗС України на стійкість. Участь у бойових діях, постійний вплив негативних стрес-факторів, необхідність приймати рішення в умовах невизначеності та браку часу, відповідальність за особовий склад та результат виконання бойового завдання призводить до дистресу, виснаження та вигорання.

Сьогодні професійне вигорання є досить розповсюдженим феноменом серед військовослужбовців офіцерського складу, що спричинено високою емоційною насиченістю їх діяльності, бойовими факторами, довготривалою активізацією власних ресурсів, завищеними очікуваннями й вимогами до їх професійної компетенції. Під впливом постійного психологічного тиску, служба для військовослужбовців перетворюється на постійний стрес, а ефективність і якість виконання службових обов'язків стрімко знижується. Крім того професійне вигорання може супроводжуватись підвищенням агресивності, посиленням або появою залежностей та в цілому погіршенням якості життя й психологічного здоров'я військовослужбовців. Тому профілактика й подолання синдрому «професійного вигорання» має стати важливим елементом підтримки морального-психологічного стану офіцерів, а відповідні превентивні та психоосвітні заходи доцільно реалізовувати в межах їх психологічної підготовки.

Інтерес до особливостей психоемоційного стану особистості під час виконання професійних обов'язків, дії на неї професійних стресів різної інтенсивності спостерігався ще задовго до наукового визначення феномену професійного вигорання і відображений у зразках усної народної творчості, художньої літератури, біографічних й автобіографічних даних тощо¹.

¹ Колтунович Т. Синдром професійного вигорання в історичній ретроспективі: період наукового осмислення феномена. *Гуманітарний Вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2013. Дод. 1 до Вип. 29. Том IV. С. 160–167.

Наукове вивчення професійного вигорання пов'язують із роботами американського клінічного психолога Г. Фройденбергера. Він використовував дане поняття у працях 1974, коли описував психоемоційний стан виснаження та втоми, відчуття власної непрофесійності здорової людини. На його думку, цей стан формується у людини через різко завищені вимоги до власних ресурсів та зумовлений роботою в напруженому ритмі з великим емоційним навантаженням і з важким контингентом¹. Постійний стрес призводить до фізичного, емоційного та розумового виснаження, незадоволеності роботою, знецінення себе як фахівця та погіршення якості життя в цілому.

Подальший розвиток концепція вигорання набуває в межах соціально-психологічного підходу (С. Maslach). На думку С. Maslach, вигорання представляє собою порушення психіки людини в межах норми, спричинене складнощами у її взаєминах в професійній сфері. У структурі професійного вигорання дослідниця виокремлює наступні компоненти: симптоми емоційного, фізичного та розумового виснаження, які характеризуються певними особливостями². С. Maslach разом із колегами започаткувала психодіагностичну практику дослідження вигорання, вона розробила методику оцінки синдрому професійного вигорання, разом з колегами визначила основні детермінанти та наслідки вигорання й заклала основу превентивним заходам.

У результаті подальших психодіагностичних розробок на аналітико-експериментальному етапі (сер. 1980- х рр.– 1992 р.) було виявлено комплекс взаємопов'язаних симптомів вигорання, розроблені концептуальні моделі, виявлені його основні детермінанти. Так, представники результативного підходу визначають вигорання як певний дисфункційний стан здорової особистості, що виникає в результаті довготривалої дії на неї стрес чинників і може проявлятися виснаженням, деперсоналізацією, редуцією особистісних досягнень. (А. Пайнс, Д. Дирендонк, К. Маслач). G.Roberts під професійним вигоранням розуміє кінцевий результат «згорання» особистості в результаті постійного переважання вимог над ресурсами. С. Максименко розділяє його думку та зазначає, що професійне вигорання розвивається в

¹ Freudenberger H. J. Staff burnout. *Journal of social Issues*. 2016. V. 30. P. 159–165.

² Maslach C., Schaufeli W. B., Leiter M. P. Job Burnout. *Annual Review of Psychology*. 2001. V. 52. P. 397–422.

результаті постійного дисбалансу між організаційними або психологічними вимогами та особистісними ресурсами особистості.

Особливість процесуального підходу полягає в тому, що акцент робиться на етапах формування і перебігу професійного вигорання (Т. Теміров, В.Бойко). На думку В. Бойко, емоційне вигорання представляє собою механізм психологічного захисту, що проявляється повним або частковим виключенням емоцій під впливом психотравмуючих чинників професійної діяльності. Вчений вважає вигорання процесом професійної деформації, кожній стадії якого притаманні певні симптоми. Як і більшість вчених В. Бойко також розглядав професійне вигорання крізь призму теорії стресу Г. Сельє і ототожнює стадії формування синдрому вигорання зі стадіями стресу за Г. Сельє:

1. Стадія напруги, що характеризується активізацією адаптаційних механізмів та символізує про ознаки емоційного виснаження у вигляді тривоги, негативного мислення, фіксації на негативних почуттях й відчутті безвиході.
2. Стадія резистентності, для якої характерними ознаками є уникання та дезорієнтація у власній системі цінностей, моральних нормах та переконаннях.
3. Стадія виснаження проявляється у вигляді емоційного перенапруження, притуплення емоцій, вегетативних порушень (задишка, пітливість, зниження апетиту, запаморочення), формується астеничний синдром або неврастенія, в цілому спостерігається зниження енергетичного потенціалу людини¹.

На динаміку вигорання вказує у своїх працях І. Голецька, вона розглядає вигорання як процес, що проходить три стадії: зростання емоційного виснаження, негативне ставлення до суб'єктів професійної діяльності та редукція професійних досягнень². Таким чином, в межах процесуального підходу підкреслюється динамічний характер емоційного вигорання, пов'язаний із наростанням емоційної напруги, виснаження й відчуженості від власної роботи.

Сучасному етапу дослідження синдрому вигорання притаманний міждисциплінарний ракурс, розширюється коло дослідників та сфери, до вивчення

¹ Карчевський І. Р. До проблеми професійного вигорання офіцерського складу військових формувань силових відомств України. *Вісник Національної академії державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 5. С. 40–57.

² Галецька І. Особливості емоційного вигорання менеджерів з різним рівнем самоактуалізації. *Актуальні проблеми психології*. 2007. Т.5. Вип 6. С. 89–95.

даного феномену залучаються міжнародні організації. «Вигорання» ототожнюють із емоційною та розумовою напругою, що супроводжують хронічний стрес на роботі. Як і стрес, вигорання у своєму формуванні проходить ряд стадій надаючи при цьому руйнівного впливу на професійне життя людей.

Згідно з теорією Д.Спаньол і Р.Кепьюто, «професійне вигорання» може розглядатися виходячи з наявності трьох ступенів і трьох стадій. В індивідуума, що відчуває на собі дію «професійного вигорання» першого ступеня, проявляється помірні, нетривалі ознаки цього процесу, симптоми проявляються в легкій формі і виражені переважно турботою про себе. На другому рівні «професійного вигорання» симптоми проявляються регулярніше, мають більш затяжний характер і важче піддаються корекції. Звичайні способи розслаблення виявляються тут неефективними, щоб потурбуватись про себе, людині необхідно докласти додаткових зусиль. Ознаки й симптоми третього рівня «професійного вигорання» є хронічними і проявлятися як на фізичному так і психологічному рівні, наприклад, у вигляді виразки чи депресії та супроводжуються сумнівами у цінності своєї роботи, професії і життя.

Професор Школи догляду при Університеті штату Невада Ф.Сторлі проводила дослідження синдрому «професійного вигорання» на медсестрах кардіологічного відділення. Вона зробила висновок, що цей синдром є результатом конфронтації з реальністю, коли людський дух виснажується в боротьбі з важкозмінними обставинами. Як наслідок, розвивається професійний аутизм, тобто необхідна робота виконується, але емоційний внесок відсутній¹.

Особливе значення для розвитку концепції вигорання має той факт, що у 2019 року Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) запропонувала включити «професійне вигорання» до 11-го видання Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-11), вказавши, що професійне вигорання стало важливим показником психічного здоров'я в усьому світі.

Звертає на себе увагу той факт, що й досі у науковій сфері існує певна термінологічна невизначеність даного феномену, терміни «емоційне вигорання», «психологічне вигорання» та «професійне вигорання» часом плутають або

¹ Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: навч.-метод. посіб. / П.П. Ткачук та ін. Львів: НАСВ, 2018. 187 с.

використовують як синонімічні. Проте, у терміні «емоційне вигорання» акцент робиться саме на емоційному компоненті вигорання, байдужості. «Психологічне вигорання» підкреслює інтегральність цього поняття, що проявляється в проявах виснаження та втоми в усіх сферах (емоційній, поведінковій, когнітивній та соціальній). У терміні «професійне вигорання», на думку ряду авторів, підкреслюється провідна роль професійного середовища у формуванні вигорання¹.

Зазначимо, що у науковій спільноті відсутній єдиний теоретичний підхід до вивчення даного феномену, визначення чинників, що детермінують його виникнення. У сучасній науковій вітчизняній та зарубіжній літературі висвітлюються окремі аспекти, чинники, симптоми, умови формування професійного вигорання тощо, проте ці розрізненні наукові дослідження не відображають цілісної картини становлення концепції професійного вигорання.

У своєму дослідженні під професійним вигоранням ми розуміємо багатокomпонентну структуру емоційного, розумового та фізичного виснаження, обумовлену довготривалим впливом стрес-факторів професійної діяльності, що призводить до погіршення психоемоційного стану людини та негативно відображається на якості виконання професійних обов'язків.

Прояв ознак професійного вигорання вірогідний для будь-якої сфери спеціалістів, але він є практично звичайним явищем серед військовослужбовців через характер їх професійних обов'язків та труднощі військового життя в умовах війни². Гібридний характер ведення бойових дій, територіальна експансія та несприятливі погодні умови, великі втрати та інші характеристики війни є головними випробуваннями для психічного здоров'я військовослужбовців. Відомо, що формування професійне вигорання негативно впливає на моральний дух армії та обмежує її боєздатність (Campbell and Nobel, 2009; Adler et al., 2017; Frone and Blais, 2019).

Через різноманіття симптомів вигорання його часом плутають зі стресом або депресією. Науковці виокремлюють наступні основні ключові ознаки вигорання:

¹ Карамушка Л. М., Ковровський Ю.Г. Взаємозв'язок між рівнем професійного вигорання та організаційно-професійними характеристиками персоналу Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту ДСНС України. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2018. № 2. С. 61–68.

² Карчевський І. Р. До проблеми професійного вигорання офіцерського складу військових формувань силових відомств України. *Вісник Національної академії державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 5. С. 40–57.

виснаження, відчуження від діяльності та зниження продуктивності. За таких проявів людина відчуває себе втомленою та емоційно виснаженою через особистісні та професійні проблеми, має погане самопочуття, проявляє апатію та ознаки астенії. Звертають на себе увагу ознаки цинізму та розчарування щодо роботи та побратимів, людина емоційно дистанціюється, відчуваючи заціпеніння щодо своєї роботи та навколишнього середовища. При цьому спостерігається зниження продуктивності, творчість стає недоступною, вигорання заважає зосередитися та впоратися з обов'язками.

Симптоми вигорання проявляються в усіх сферах життєдіяльності особистості як на фізичному, так і психологічному рівнях та суттєво погіршують результативність діяльності й якість життя людини.

Так, до фізичних симптомів професійного вигорання належить постійна втома, головний біль, фізичне виснаження, розсіяна увага, зниження гостроти реакції, сонливість або безсоння, зміна ваги¹. Дослідження показують, що люди з професійним вигорянням частіше відчувають когнітивну дисфункцію, яка проявляється у зниженні пам'яті, здатності до концентрації уваги, аналізу інформації (Cahn and Polich, 2006; Eskildsen et al., 2015). Для офіцера це може мати небезпечні наслідки, адже при виконанні завдань за призначенням він повинен бути пильним, мати швидку реакцію і ясний розум, за умов зниження аналітичних здібностей, він стає об'єктом ворожої дезінформації. Крім того, відомо, що професійне вигоряння надає довгостроковий вплив на працездатність, стан здоров'я та міжособистісні стосунки (Rodrigues et al., 2018; Roy, 2018; Laccourreye and Lisan, 2019; Tavella et al., 2021).

До психологічних симптомів професійного вигорання належать апатія, депресія, дратівливість, песимізм, нервові зриви, почуття тривоги, страх не впоратися зі своїми обов'язками². Дана симптоматика погіршує морально-психологічний клімат підрозділу, адже офіцер є прикладом та лідером для своїх бійців, особовий склад на нього орієнтується. Прояв психологічних ознак професійного вигоряння знижує якість комунікації у підрозділі та його бойову готовність, адже

¹ Хайрулін О. М. Психологія професійного вигорання військовослужбовців: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 220 с.

² Maslach C., Schaufeli W. B., Leiter M. P. Job Burnout. *Annual Review of Psychology*. 2001. V. 52. P. 397–422.

офіцер стає нездатним виявляти чуйність та бути уважним до підлеглих, вимогливим і принциповим, а також забезпечувати їх соціальний та правовий захист.

У працях Кривалапчука В.О. з співавторами розширюється спектр симптомів емоційного вигорання, до нього входять:

- фізичні симптоми, до яких відносять втому, порушення сну, слабкість, розлади харчової поведінки, тремор, підвищення артеріального тиску, зниження імунітету, проблеми з диханням та ін.;

- емоційні симптоми, що проявляються зниженим фоном настрою, розчаруваннями, безпорадністю, втратою орієнтирів, надій та перспектив, тривожністю, неконтрольованими проявами емоцій та ін.;

- поведінкові симптоми мають місце у вигляді порушень режиму праці, зниження продуктивності діяльності, прагнення усамітнитись та ін.;

- інтелектуальні симптоми, до яких відносять зниження пізнавального інтересу, проблеми з концентрацією уваги, стереотипність та ригідність мислення, закритість всьому новому та ін.;

- соціальні симптоми у вигляді зниження соціальної активності, песимізму, обмеження соціальних контактів, відчуття самотності, конфліктності та ін.¹

Узагальнюючі описані у літературі симптоми, професійне вигорання можна ідентифікувати як реакцію на стрес, пов'язаний з професійною діяльністю, що характеризується тріадою ознак: відчуття емоційного та фізичного виснаження; відсутність інтересу до роботи, прояв цинізму; почуття некомпетентності, неефективності, що призводить до відсутності досягнень та продуктивності діяльності.

Слід зазначити, що фактори ризику вигорання, як правило, неминучі у військовому середовищі через екстремальний характер діяльності, значущість місії, що вони виконують та відповідальність за неї. За статутами командир особисто відповідає за бойову та мобілізаційну готовність особового складу, його бойову підготовку, військову дисципліну, морально-психологічний стан та збереження життя й зміцнення здоров'я підлеглих. Як свідчать результати бесід із офіцерами, сучасні мобілізовані військовослужбовці здебільше мають низьку професійну готовність,

¹ Кривалапчук В.О., Моцонелідзе І.О., Слюсар І.М Психогігієна професійної діяльності працівників ОВС : навч.-метод. посіб. Київ : ДНДІ МВС України, 2000. 284 с.

нерозвинені морально-психологічні та емоційно-вольові якості, в них відсутня мотивація до військової служби. Завдання офіцера полягає у формуванні професійних якостей та навичок мобілізованих, підвищенні морально-психологічного духу особового складу, забезпеченні злагодженості підрозділу, що вимагає значних витрат ресурсів з боку командира та високої стресостійкості.

Окрім цього, на командира покладається відповідальність за стан і збереження озброєння, боєприпасів, техніки, пального і матеріальних засобів, тобто за всебічне забезпечення військової частини. Офіцер має забезпечувати постійну готовність озброєння та військової техніки до виконання бойових завдань, негайно вживати заходів для відновлення їх боєздатності у разі виходу з ладу. Додатковим фактором стресу при цьому є морально та технічно застарілі зразки озброєння та військової техніки, які сьогодні використовуються у боротьбі із РФ. Ці фактори не лише ускладнюють виконання бойового завдання, але і негативно віддзеркалюються на мотивації офіцерів, їх бажанні продовжувати службу у Збройних Силах України.

В умовах гібридного характеру війни мішенями противника стають об'єкти цивільної інфраструктури, житлово-комунального сектору та військово-промислового комплексу, що призводить до значних жертв, як серед військовослужбовців, так і цивільного населення. Усвідомлення цих факторів спричиняє додатковий психологічний тиск на військовослужбовців, що виконують завдання на бойовому чергуванні, покладає значну відповідальності, яку здатен нести не кожний досвідчений офіцер.

Крім того особливості військової служби, такі як повне підпорядкування вищому командуванню, чітка організація побуту та дозвілля, неможливість проявляти ініціативу, необхідність діяти за командою, суперечність між професійними та особистими обов'язками, часткове нерозуміння командирських рішень виступають факторами ризику формування вигорання серед військовослужбовців, що особливо стосується мобілізованого контингенту.

Значних витрат психологічних ресурсів потребує адаптація офіцерів в новому колективі, важливого значення при цьому набуває життєвий досвід та професійні якості військовослужбовця. Офіцеру з недостатнім життєвим досвідом, низькою соціальною активністю та ригідним мисленням значно важче вживатися у нові

соціальні ролі, налагоджувати професійні та міжособистісні стосунки, підтримувати зв'язок з підлеглими та вищим начальством. Несприятливі взаємовідносини у колективі негативно відображаються на психологічному стані його учасників та ефективності виконання бойових завдань.

Як відомо, наявність родини та сприятливі стосунки у ній позитивним чином впливають на морально-психологічний стан військовослужбовців, відомо, що комбатанти, які мають родини рідше страждають на ПТСР¹. Проте з іншого боку, довгі розлуки із сім'ю, рідними, неможливість брати участь у вихованні дітей, негативно відображається на відносинах між подружжям, що виступає додатковим стресом та може у певній мірі сприяти формуванню вигорання.

Враховуючі сьогоднішні реалії України, а саме повномасштабне вторгнення збройних сил РФ, загостило увагу суспільства на ЗС України та інші військові формування, що займаються оборонною та захистом України. Це призвело до героїзації та романтизації військової служби, в медійному та публічному просторі з'являється все більше повідомлень, історій, пісень, фото та відеоматеріалів в яких висвітлено невелику частину роботи військовослужбовців, зазвичай саме ту, яка є найбільш привабливою, надихаючою, романтичною та героїчною, при цьому реальна більшість роботи військовослужбовців є рутинною, монотонною, неясною та небезпечною. З цими проблемами стикаються новоприбулі мобілізовані військовослужбовці. Романтизм та запал їх мотивації на початку повномасштабного вторгнення зіткнувся із довгим та виснажливим веденням бойових дій, що супроводжується впливом на психіку ряду стрес-факторів, інформаційного терору, недостатнім забезпеченням, несвоєчасною ротацією, іноді відчуттям власного безсилля. Дані обставини виявились значним випробовуванням для їх психологічного стану. Результати ряду зарубіжних досліджень дозволили визначити, що на ступінь вигорання впливають такі особливості професійної діяльності військових, як перевтома, рольова невизначеність, конфліктність, безконтрольність та відсутність позитивного зворотного зв'язку, а також стресові завдання. Перевтома бійців викликана ненормованим робочим днем, великою кількістю бойових завдань

¹ Карчевський І. Р. До проблеми професійного вигорання офіцерського складу військових формувань силових відомств України. *Вісник Національної академії державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 5. С. 40–57.

відсутність вільного часу та можливості ним розпоряджатись. Невизначеність є одним з провідних стрес-факторів, що може формувати професійне вигорання, адже унеможлиблює планування військовослужбовцем своєї життєдіяльності, вибиваючи тим самим у нього ґрунт з під ніг. Рольовий конфлікт спричиняє додатковий стрес для військового через нечіткий розподіл завдань та необхідність виконання обов'язків поза межею його компетентності. Відсутність позитивної оцінки діяльності військовослужбовця опосередковано знецінює його працю, зменшує інтерес до виконання завдань, мотивацію та може призводити до редукції професійних обов'язків. Отже з метою запобігання та мінімізації впливу перелічених стрес-чинників офіцери мають ефективно керувати підрозділом, рівномірно розподіляти завдання, та планувати місії, а також обговорювати з особовим складом результати їх виконання та надавати зворотній зв'язок.

Результати досліджень китайських вчених дозволили визначити, що на професійне вигорання військовослужбовців впливають демографічні фактори, особливості проходження служби, організаційні особливості, у тому числі професійний стрес, соціальна підтримка, групова культура та індивідуальні особливості (Sun et al., 2013b). (Chen et al., 2019)

Узагальнення результатів проведеного аналізу дозволило визначити наступні фактори, що провокують формування професійного вигорання серед військовослужбовців: висока відповідальність офіцерів за результат виконання бойового завдання, особовий склад та озброєння; невизначеність; невиправдані очікування; несприятливі емоційно насичені взаємовідносини у колективі та родині; особливості військової служби (чітка ієрархія, підпорядкування, групова культура); індивідуальні особистісні якості. Зазначимо, що більшість науковців причини формування вигорання об'єднують у три групи: професійні, організаційні та особистісні, які діють комплексно.

Частота професійного вигорання серед військовослужбовців в умовах збройної агресії російської федерації проти України зростає, а його психологічні негативні наслідки визнаються на усіх рівнях. Як зазначають дослідники синдрому професійного вигорання у військовослужбовців, даний феномен суттєво знижує ефективність професійної діяльності, впливає на готовність виконувати бойове

завдання та може загрожувати психологічному благополуччю військових. Стрес та перевтома, а також незадоволеність військових результатами своєї діяльності призводять до зниження прихильності місії, зменшення інноваційного потенціалу при виконанні завдань за призначенням, погіршення конкурентоспроможності та збільшення витрат на охорону здоров'я¹. Таким чином, вигорання здійснює негативний вплив як на окремого військового так і на армію в цілому. В обставинах сьогодення, коли ЗС України виконують надвідповідальне та надважке завдання за всю історію свого існування – збереження цілісності нашої країни, актуальності та важливості набуває розробка відповідних превентивних заходів. Один з найкращих способів попередження вигорання – створити систему соціально-психологічної підтримки військовослужбовців.

За даними ряду досліджень офіцери належать до групи підвищеного ризику формування синдрому професійного вигорання, що підкреслює необхідність та важливість вивчення особливостей прояву синдрому серед даної категорії військовослужбовців. А розробка на основі отриманих результатів системи психопрофілактичної роботи стане важливим елементом в підтриманні морального-психологічного стану офіцерів.

З цією метою нами було проведено дослідження, у якому взяли участь 30 військовослужбовців офіцерського та сержантського складу, 60% з яких мали бойовий досвід, 40% респондентів попереднього бойового досвіду не мали. Крім того 73,3% опитаних служать у ЗС України менше 5 років, 26,7% - більше 5 років. Вік опитаних військовослужбовців розподілявся від 21 до 52 років.

З метою оцінки наявності симптомів вигорання у військовослужбовців ЗС ПС України використовувався опитувальник «Професійного вигорання», розробленого Н. Є. Водоп'яною, О. С. Старченковою на основі моделі К. Маслач та С. Джексон.

Аналіз отриманих результатів, свідчить про те, що у більшості офіцерів та сержантів, як з бойовим досвідом, так і без нього, домінує низький рівень емоційного виснаження (83% та 75%). Це може свідчити про сприятливі механізми захисту та стресостійкість респондентів. Проте слід звернути увагу на той факт, що високий

¹ Мірошніченко О.А. Профілактика синдрому «професійного вигорання» у працюючих в екстремальних умовах : навч.-метод. посіб. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 156 с.

рівень виснаження характерний для військовослужбовців без бойового досвіду (17% опитаних).

У 13% військовослужбовців, які мають вислугу менше п'яти років, спостерігається середній рівень емоційного виснаження. Отже, у них накопичується емоційне виснаження, знижується емоційний тонус, працездатність, спостерігаються деякі проблеми з концентрацією уваги та порушенням сну. Слід зауважити, що ці результати можуть бути обумовлені розбіжностями між уявленнями мобілізованих офіцерів та реальністю, з якою вони зіткнулися під час виконання бойових завдань, а також високою відповідальністю перед бойовими товаришами та країною в цілому. У 14% респондентів, які мають вислугу більше п'яти років, спостерігається високий рівень емоційного виснаження, що може проявлятися зниженням професійної ефективності, сумнівами у власній компетентності та відчуттями негативізму та цинізму щодо ситуації, що склалась. На противагу їм респонденти, що мають вислугу більше 5 років не демонструють ознак високого рівня емоційного виснаження, що може свідчити про їх ефективні стратегії стресдолаючої поведінки.

У військовослужбовців, що мають бойовий досвід, на відміну від їх побратимів без нього, прояви деперсоналізації спостерігаються на низькому рівні (56% опитаних). У офіцерів, без бойового досвіду симптоми деперсоналізації знаходяться переважно на середньому рівні (67% респондентів), що проявляється порушеннями взаємин у колективі, виникненням відчуття нереальності того, що відбувається, втратою емоційності та тривожністю. Емоційний фон взаємин приглушується, спостерігаються окремі напади паніки та погіршення концентрації уваги та пам'яті. У 17% респондентів ці симптоми досягають високого рівня і супроводжуються порушеннями сприйняття реальності. Необхідність виконувати завдання в умовах, що загрожують життю для слабо підготовлених фахівців є роботою на межі їх можливостей, що вимагає значних фізичних, психологічних та емоційних зусиль. Слід зауважити, що у досвідчених фахівців, що мають вислугу більше 5 років подібні ознаки не проявляються. Зазначимо, що на низькому рівні вона проявляється у військовослужбовців контрактної служби, а на середньому рівні – у мобілізованих.

Для більшості опитуваних військовослужбовців, незалежно від наявності бойового досвіду та тривалості служби, редукція особистих досягнень знаходиться на

високому рівні: 72% респондентів з бойовим досвідом та 42% без бойового досвіду. Офіцери та сержанти відчують, що роблять недостатньо задля перемоги, вони не задоволені продуктивністю своєї служби. Це призводить до негативного ставлення до самого себе, що проявляється у низькій самооцінці, низькій оцінці ефективності своєї роботи та загальному негативному сприйнятті власних можливостей.

З метою отримання більш повної картини щодо синдрому вигорання у військовослужбовців, у дослідженні було використано методику діагностики симптомів емоційного вигорання В. Бойко. Аналіз отриманих результатів свідчить, що у опитаних офіцерів та сержантів не було виявлено сформованих фаз емоційного вигорання, проте фаза «резистенція» у учасників бойових дій знаходиться у стадії формування ($35,08 \pm 26,65$ бали). Найбільш вираженими симптомом в структурі емоційного вигорання у опитаних незалежно від наявності у них бойового досвіду та вислуги є «неадекватне вибіркоче емоційне реагування», що свідчить про досить обмежений діапазон емоційного реагування на оточуюче середовище. Також достатньо помітне місце займає емоційна відчуженість ($11,92 \pm 9,09$ та $9,36 \pm 7,13$ бали відповідно у учасників бойових дій та військовослужбовців з вислугою менше 5 років). Беземоційне реагування є найяскравішим симптом «вигорання» та свідчить про професійну деформацію особистості.

Визначено, що у військовослужбовців, які взяли участь в дослідженні не сформований синдром емоційного вигорання, однак окремі його симптоми достатньо яскраво виражені. Серед них необхідно відзначити неадекватне вибіркоче емоційне реагування, емоційна відчуженість та редукція професійних обов'язків. Серед ознак професійного вигорання військовослужбовці демонструють переважно виражену редукцію професійних обов'язків, що є свідченням негативної оцінки щодо службових можливостей, та власне себе як професіонала. Виявлене положення стосується переважно військовослужбовців з бойовим досвідом, який наклав на людину певний відбиток та змусив поглянути на те що відбувається під іншим кутом. Тобто трансформації психологічного стану даних військових, що обумовлені стресом на службі починаються через емоційну сферу.

У військовому середовищі стрес і втома стають нормою, крім того військовослужбовці незалежно від власного емоційного стану мають продовжувати

службу, адже прояв емоцій, на думку деяких з них, може свідчити про слабкість. Даний стан може призводити до недооцінки власних емоційних потреб і переживань, ігнорування свого психоемоційного здоров'я і погіршенню психологічного стану та фізичного самопочуття. З метою попередження формування у військовослужбовців синдрому професійного вигорання, стабілізації їх психологічного стану та ресурсування нами було розроблено відповідні психопрофілактичні рекомендації.

Не допустити синдрому вигорання можна, якщо військовослужбовці оволодіють методами контролю власних емоцій, навичками стресостійкості, підвищення резиліентності та саморегуляції, відновлення ресурсів, релаксаційними техніками¹. Хоча звільнення від стресу на військовій службі здається нереальним, військовослужбовці можуть виробити звички та поведінку, які допоможуть їм стати стійкішими. Серед них доцільно відзначити практику подяки, що може підвищити стресостійкість та захистити від вигорання. Використання календаря подяки NPRC, в якому зазначаються усі елементи своєї ролі, які подобаються найбільше та за які військовий відчуває вдячність, дозволить відновити зв'язок з мотивацією військової служби, і з почуттям мети та сенсу.

Фахівцям структур з морально-психологічного забезпечення доцільно вчасно виявляти осіб з первинними ознаками нервово-психічної нестійкості, проводити діагностику та спостереження за ними, реалізовувати відповідні тренінгові програми, надавати їм можливість конфіденційних консультацій. Крім цього необхідно донести до кожного військовослужбовця важливу інформацію про ступінь небезпеки стресів та безпосередньо самого синдрому вигорання, тобто реалізовувати психоедукативний підхід.

Важливе значення для подолання та попередження симптомів вигоранням мають здорові взаємовідносини в колективі. Офіцерам рекомендується зосередитись на згуртовані особового складу та формуванні морального духа. Коли моральний дух і згуртованість вищі, вигорання трапляється рідше. Дружні стосунки з військовими побратимами є ключовим моментом, який підтримує, надає впевненості в умовах

¹ Tims, M., Bakker, A. B., and Derks, D. The impact of job crafting on job demands, job resources, and well-being. *Health Psychol.* 2013. V. 18. P. 230–240.

підвищеного бойового та психофізіологічного стресу, який відчувають щодня військовослужбовці.

На додаток до створення командного середовища, що забезпечує довіру, підтримку та згуртованість, офіцерам необхідно мати розвинені навички міжособистісного спілкування. Офіцери-лідери з високим емоційним інтелектом та хорошими комунікативними навичками, краще розуміють психологічний стан свого підрозділу і можуть відповідним чином реагувати у випадку прояву первинних ознак вигорання.

Ще один спосіб, яким офіцери-лідери можуть допомогти запобігти вигоранню, – це регулярний зворотний зв'язок із особовим складом. Чи то конструктивний зворотний зв'язок, чи просто позитивна оцінка виконаного завдання допомагають зберігати позитивний настрій, залишатися на правильному шляху та підтримувати мотивацію.

Розвиток здорових соціальних зв'язків із сім'єю, друзями, військовими побратимами та керівництвом – також належить до психопрофілактичних засобів емоційного вигорання. Подібно до фізичних вправ, соціальна взаємодія збільшує кількість хімічних речовин у мозку, які захищають від стресу, підвищують стійкість до болю та сприяють позитивному самопочуттю.

Загальноновизнано, що сон впливає на здатність справлятися зі стресом, позитивним чином пов'язаний із саморегуляцією, можливістю співпереживати, вибирати здорову їжу та отримувати користь від фізичних вправ. З метою профілактики розвитку синдрому професійного вигорання доцільно за можливості виробити певний режим сну і дотримуватись його. Відомо, що для нормального функціонування дорослій людині треба спати мінімум 7 годин на добу, проте як зазначають військовослужбовці, які залучені до бойових дій їм рідко вдається поспати більше п'яти годин на добу. Одна з рекомендацій досвідчених бойових офіцерів – це навчитися спати у будь-якій час та у будь-якому місці за можливості.

Ненсі Скопп, клінічний психолог і провідний дослідник програми охорони здоров'я та дослідження населення в Центрі передового психологічного здоров'я Міністерства охорони здоров'я США, пропонує деякі поради для керівників, які намагаються звести до мінімуму вигорання:

- стежити за робочою обстановкою та моральним духом;
- виховувати згуртованість та культуру командної роботи;
- використовувати винагороди та стимули послідовно та справедливо;
- слідкувати за робочими навантаженнями та стежити, щоб у робочому дні було достатньо часу для виконання необхідних завдань та ін..

Спираючись на результати власного дослідження та психопрофілактичні рекомендації нами було розроблено тренінг профілактики синдрому «професійного вигорання» серед військовослужбовців. Метою якого було створення умов для усвідомлення офіцерами симптомів професійного вигорання, власних професійних та особистісних можливостей, корекції та попередження його формування й визначення шляхів професійного зростання. Головними завданнями тренінгу було:

- 1) розширити знання військовослужбовців щодо особливостей прояву, факторів формування та наслідків синдрому професійного вигорання;
- 2) сприяти розумінню учасниками власного професійного Я, прийняття себе в ролі керівника;
- 3) розвинути комунікативні навички та лідерські якості військовослужбовців;
- 4) навчити військовослужбовців долати професійні ускладнення та стабілізувати свій психоемоційний стан.
- 5) підвищити рівень згуртованості військового колективу;

Програма тренінгу передбачала проведення занять протягом трьох днів, завдання кожного з яких об'єднувались певною метою. Мета першого дня тренінгу полягає в організації ефективного знайомства між учасниками групи, встановленні правил взаємодії та проведенні діагностики синдрому професійного вигорання. Перш за все, цей день спрямований на створення сприятливого та довірливого середовища для учасників, що дозволить їм комфортно взаємодіяти і розкритися у спілкуванні. У процесі знайомства учасники мають можливість обмінятися інформацією про себе, свої інтереси, досвід та очікування щодо тренінгу. Встановлення правил взаємодії допомагає створити взаєморозуміння та розподілити ролі в групі, що сприяє ефективному спілкуванню та спільним зусиллям по досягненню мети.

В перший день тренінгу проводиться діагностика синдрому професійного вигорання за допомогою методики Дж. Грінберга, обговорюються отримані

результати, учасники тренінгу мають можливість поділитися своїм досвідом. Також надається інформація щодо основних причин, симптомів та наслідків професійного вигорання, що допомагає учасникам зрозуміти та ідентифікувати цей стан і його вплив на життя та службу. Завершується робочий день тренінгу рефлексією, що дає можливість учасникам проаналізувати свої почуття, поділитися враженнями та зробити певні інсайти. Рефлексія допомагає поглибити саморозуміння та підготувати учасників до наступних етапів тренінгу.

Мета другого дня тренінгу полягає в розвитку комунікативних навичок, лідерських якостей та формуванні сприятливого Я-образу себе як професіонала. Процес розвитку комунікативних навичок спрямований на вдосконалення вміння ефективно спілкуватися, слухати, висловлювати свої думки та ідеї. Учасники отримують можливість вправлятися в комунікації через різні вправи, рольові ігри та групові дискусії. Це допомагає покращити їхню взаємодію та розуміння інших учасників тренінгу, оволодіти певними комунікативними стратегіями. Лідерські якості розвиваються шляхом надання учасникам можливості взяти на себе ведучу роль у вправах та проектах, приймати рішення, сприяти спільному розв'язанню проблем. В результаті учасники навчаються керувати груповими процесами та проявляти лідерський потенціал.

Формування сприятливого Я-образу себе як професіонала включає усвідомлення своїх професійних цінностей, сильних сторін та розвиток самовпевненості. Учасники виконують завдання, що позитивно відображаються на підтримці та зміцненні їхнього професійного іміджу, формулюванні особистих професійних цілей та планів.

Обмін військовослужбовцями власним досвідом дозволяє учасникам навчатися один у одного, ділитися своїми історіями та навичками. Це сприяє побудові спільності, взаємопідтримці та взаємочитуванню в рамках тренінгу. Завершується день традиційно рефлексією, що допомагає учасникам осмислити здобуті знання, навички та враження, а також виявити нові можливості для особистого розвитку.

Мета третього дня тренінгу полягає в оволодінні учасниками техніками та прийомами зняття емоційного напруження, саморегуляції та стабілізації емоційного стану. Крім того, на цьому етапі проводиться повторна діагностика синдрому професійного вигорання та обговорення результатів тренінгу.

Учасники ознайомлюються з різноманітними техніками та прийомами, які допомагають їм ефективно впоратися з емоційним напруженням, стресом та перевантаженням. Це можуть бути методи розслаблення, дихальні вправи, медитація, використання позитивних афірмацій тощо. Оволодіння такими навичками дозволяє учасникам ефективно керувати своїми емоціями та зберігати емоційну стабільність. Також на цьому етапі пропонуються деякі техніки ресорсування, які допомагають військовослужбовцям черпати енергію та набиратись ресурсу за необхідності.

Повторна діагностика синдрому професійного вигорання надає можливість порівняти результати з початковим станом та визначити, наскільки успішно учасники впроваджують нові навички та стратегії. Обговорення результатів тренінгу дає учасникам можливість поділитися своїми спостереженнями, враженнями та висловити свої думки щодо отриманих знань та досвіду. Це стимулює обмін ідеями та спільну рефлексію над тим, як можна використовувати нові навички та підходи у своїй професійній діяльності. Крім того, обговорення результатів тренінгу допомагає підсумувати отримані знання та розробити план подальших кроків для підтримки психологічного благополуччя та запобігання професійного вигорання.

Слід зазначити, що даний тренінг був реалізований з військовослужбовцями офіцерського та сержантського складу, результати повторної діагностики професійного вигорання підтвердили його ефективність. Із слів більшості військовослужбовців у них покращилось самопочуття, налагодився сон, також вони навчилися контролювати спалахи емоцій, що позитивним чином відобразилось на їх взаємовідносинах з оточуючими. Приділяючи особливу увагу турботі про свій психоемоційний стан та розвиваючи лідерські якості і комунікативні навички, офіцери зможуть контролювати та мінімізувати вплив негативних факторів, що впливають на їх вигорання у професійному контексті.

Отже, реалізація даного тренінгу з військовослужбовцями є важливим психопрофілактичним заходом, що дозволить зменшити вірогідність розвитку у них синдрому професійного вигорання та позитивно відобразиться на їх психологічному здоров'ї та професійній діяльності.

Вчені, пишучи історію воєн, зазвичай акцентують увагу на політичних та воєнних процесах, надаючи їм чоловічого сенсу. Однак не слід забувати, що війна приводить до руйнування звичного способу життя усіх членів суспільства, у тому числі й жінок, змушуючи віднаходити свої стратегії виживання. Фізична небезпека та психологічне самопочуття підштовхують їх освоювати невідомі чи недоступні до цього часу ролі, здійснювати нетипові вчинки. Це досить яскраво демонструють події ХХ століття, багаті на війни та збройні конфлікти. Сама ситуація спонукала жінок брати у них участь. Для одних при виборі стратегії поведінки були визначальними зовнішні обставини, інші робили певні кроки усвідомлено. Так, незалежно від особистого вибору жінка в складних умовах продовжувала виконувати роль матері, коханої, нареченої, дружини, доньки або сестри чоловіка-воїна. І саме цього від неї суспільство й очікувало в першу чергу. Однак все це визначало родинні стосунки, приватне життя, тоді як у часи війни великого значення набуває ще й друга складова – суспільна. І тут вони сприймалися як утішительки, опікунки, виховательки, медсестри. Та жінки у роки війни намагалися зайняти більш активну і суспільнозначиму позицію. Вони продовжували сумлінно виконувати свої трудові зобов'язання чи активно долучається до суспільно-політичних акцій. Сюди ж можемо віднести і жінок, які зі зброєю в руках йшли захищати Батьківщину. Не стала виключенням і сучасна російсько-українська війна, що триває з 2014 року до теперішнього часу. Частина жінок зберегла традиційні гендерні ролі, а частина взяла на себе нові, що сприяє активному долученню жінок до наближення перемоги і подолання наслідків війни та руйнуванню гендерних стереотипів в українському суспільстві.

Проблема рівності прав, обов'язків, можливостей жінок і чоловіків в Україні досить активно обговорюється у засобах масової інформації та стає об'єктом наукових розвідок. Однією з важливих складових гендерних студій стало дослідження проблеми участі жінок у суспільно-політичних процесах та формуванні громадянського

суспільства, можливостей набуття освіти та кар'єрного зростання, поєднання зайнятості та материнства, повсякденні практики як у минулому так і на сучасному етапі. Не оминули вчені й становище жінки під час війни. Зокрема, тут можна згадати дисертаційне дослідження М. Байдак, присвячене Першій світовій війні¹, та збірник наукових праць «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства», де велика увага приділяється гендерним процесам на українських землях². Поряд з цим ми можемо спостерігати й перші спроби визначити та узагальнити жіночий досвід під час збройного конфлікту на Сході України та під час повномасштабної війни, що була розпочата Російською Федерацією 24 лютого 2022 року. У роботах О. Гнидюка, Х. Мороза³, Ю. Калагіна⁴, Н. Клименко⁵, В. Кротикова, В. Малюги, В. Топальського⁶ та у колективній монографії «Жінки і військова служба в Україні: історія жіноцтва у війську, нормативно-правове забезпечення, формування гендерної компетенції в ЗСУ, стандарти НАТО та інший закордонний досвід, жінки в українському війську під час війни»⁷ було проаналізовано механізми забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок та різні аспекти служби жінок у Збройних силах України. Їх участь у бойових діях в зоні АТО вивчалася С. Кармалюком, М. Тацюк⁸, Є. Подобною⁹, авторками проєкту ««Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО»¹⁰. Більшість дослідників констатують факт чисельного зростання жінок в армії та те, що

¹ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (На матеріалах Галичини 1914–1921 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. Львів, 2018. 308 с.

² Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с.

³ Гнидюк О. П., Мороз Х. В. Гендерна рівність: рівні умови для служби та фізичних навантажень у військових формуваннях. *Молодий вчений*. 2021. № 11 (99). С. 160–163.

⁴ Калагін Ю. А. Гендерний аспект типологізації особистості військовослужбовців Збройних Сил України. *Український соціум*. 2013. № 3 (46). С. 44–53.

⁵ Клименко Н. Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*. 2014. № 5. С. 116–119.

⁶ Кротиков В. П., Малюга В. М., Топальський В. Л. Актуальні проблеми гендерної політики Збройних сил України : навч. посібник / за заг. ред. Андресюка Б. П. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2011. 112 с.

⁷ Жінки і військова служба в Україні: історія жіноцтва у війську, нормативно-правове забезпечення, формування гендерної компетенції в ЗСУ, стандарти НАТО та інший закордонний досвід, жінки в українському війську під час війни / укл.: Коропатнік І. М., Микитюк М. А., Павлюк О. О., Петков С. В. Київ. ВД «Професіонал», 2023. 508 с.

⁸ Кармалюк С. П., Тацюк М. В. Жінки в лавах ЗСУ: зміни гендерних стереотипів в контексті повномасштабної війни. *Актуальні дослідження в соціальній сфері : двадцять перша міжнародна науково-практична конференція і (м. Одеса, 17 травня 2023 р.) / гол. ред. В. В. Корнеиук*. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2023. С. 24–27.

⁹ Подобна Є. Дівчата зрізають коси. Книга спогадів (російсько-українська війна). Київ: Люта справа, 2018. 346 с.

¹⁰ «Невидимий батальйон» : участь жінок у військових діях в АТО : (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк ; виконавці проєкту : М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко. Київ : НаУКМА, 2015. 89 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c116ba78-18f1-4fd0-823b-b7dbdd49cc3f/content> (дата звернення: 08.08.2023).

вони своїми діями довели здатність нарівні з чоловіками виконувати бойові задачі. Однак цілісного уявлення про те, як долучення жінок до захисту держави, їх участь у бойових діях вплинули на гендерні уявлення суспільства в цілому, та військових зокрема, досі нема. Спробуємо знайти відповідь на ці питання.

Жінки в армії були й до російсько-української війни. Так, історикині М. Байрак вдалося з'ясувати, що під час Першої світової війни їх кількість становила близько 37 осіб¹. Всі вони перебували в лавах Українських січових стрільців і під час війни виконували різноманітні допоміжні функції, здебільшого надавали медичну допомогу бійцям. У роки Другої світової війни у Червоній армії їх чисельність була до 800 тисяч осіб та у партизанських загонах близько 28,5 тисяч². Такі високі кількісні показники стали можливими за рахунок проведеної у 1942 році масової мобілізації жінок до діючої армії та в тиліві об'єднання. До цього ще слід додати бійчинь, що воювали у лавах Української повстанської армії, точна чисельність яких наразі вченими не встановлена³. Відомо, що вони були задіяні в різних структурах підпілля, були медсестрами, санітарками, машиністками, зв'язковими, господарськими референтками, розвідницями, кулеметницями тощо. У Радянській Україні військова служба жінок не була популярною, що було зумовлено пануючими у тогочасному суспільстві патріархальними настроями. Ці тенденції збереглися і в незалежній Україні. Українки мали можливість впливати на суспільно-політичні процеси лише через громадські організації культурного та освітянського спрямування, благодійні фонди. У суспільній думці поширювалася ідея несумісності жінки та служби у війську: жінок відмовляли від обрання військової кар'єри, закликали переважно зосередитися на сім'ї та домашньому господарстві. При цьому забували вказати, що саме активна життєва позиція жінок у попередні часи, їх боротьба зі зброєю в руках за права та свободи відкрили сучасним жінкам доступ до виборчих дільниць, можливості посідати високі державні посади, здобувати однакову з чоловіками освіту, вільно обирати рід занять та професію, отримувати однакову з чоловіками платню за виконану рівноцінну роботу,

¹ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (На матеріалах Галичини 1914–1921 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. Львів, 2018. С. 92. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/dis_baidak.pdf (дата звернення: 27.06.2023).

² Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. С. 40.

³ Там само. С. 123.

мати право власності, вільно приймати рішення, що стосуються їхнього майбутнього. Завдяки цьому вони, незважаючи на поширену думку стосовно того, що «війна – не жіноча справа», змогли вільно долучитися до російсько-української війни чи то у якості військовослужбовиці, чи то волонтерки.

Це стало можливим і завдяки певним змінам в гендерній політиці нашої держави. Жінок поступово починають розглядати як рівних у правах з чоловіками, що знайшло відображення у запровадженні інституційного механізму регулювання гендерних відносин. Його основу становить законодавство, яке включає як ратифіковані міжнародні законодавчі акти, так і вітчизняні. Доеднання України до таких документів, як: Загальна декларація прав людини¹, Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок², Міжнародний пакт про громадянські і політичні права³, Конвенція Міжнародної організації праці № 156 про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок⁴ та ін., допомагає забезпечити гендерне рівноправ'я. Підписавши у 2000 році «Цілі розвитку тисячоліття ООН»⁵, Україна визнала, як один з пріоритетних напрямків внутрішньої політики, забезпечення рівноправ'я жінок та чоловіків і почала імплементувати його норми до вітчизняного законодавства.

Основним документом вітчизняного законодавства, що гарантує рівні права чоловікам і жінкам, є Конституція України. Рівні конституційні права і свободи гарантуються статтею 24 другого розділу «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», якою визначено, що «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками»⁶. Досягтися ця гендерна рівність має «наданням жінкам рівних з

¹ Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А. (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1848 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 17.09.2023).

² Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Редакція від 06.10.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 17.09.2023).

³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 17.09.2023).

⁴ Конвенції Міжнародної організації праці № 156 про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010#Text (дата звернення: 17.09.2023).

⁵ Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь. Київ, 2010. С. 14. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/MDGs%20Ukraine%202010%20Report%20ukr.pdf> (дата звернення: 20.09.2023).

⁶ Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 09.03.2023).

чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством»¹.

Регулюються ці питання і Кодексом законів про працю України² та іншими законодавчими актами, особливе місце серед яких займає Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», прийнятий Верховною Радою України 8 вересня 2005 року. У ньому дається тлумачення важливих понять, таких як рівні права та рівні можливості жінок і чоловіків, дискримінація за ознакою статі, позитивні дії, сексуальні домагання тощо. Зокрема рівні права жінок і чоловіків трактуються, як відсутність обмежень чи привілеїв за ознакою статі, а рівні можливості, як рівні умови для реалізації рівних прав жінок і чоловіків. У статті шостій цього документу розтлумачується, що не можна вважати дискримінацією за ознакою статі. Зокрема, серед вказаного звертає на себе увагу пункт про обов'язкову строкову військову службу для чоловіків. Законом закріплено, що головним завданням держави є «утвердження гендерної рівності; недопущення дискримінації за ознакою статі; застосування позитивних дій; забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень; забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків»³. Практичні кроки по втіленню у життя норм закону були передбачені Державною програмою забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року⁴ Однак як зазначають виконавці проєкту ««Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО», які детально вивчали це питання, і закон, і створена на його основі програма, залишилися декларацією про наміри й не змогли забезпечити дійсну гендерну рівність. Як одну з причин такого стану речей вчені називають відсутність у

¹ Там само.

² Кодекс законів про працю України у редакції 01.10.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

³ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Закон України № 2866-IV від 08.09.2005. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення 18.08.2023).

⁴ Державна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2013 р. № 717. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

Законі норм, які б передбачали відповідальність за його порушення¹. Важливе значення для забезпечення гендерної рівності відіграв і Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»². Ним запроваджується обов'язкова експертиза всіх проєктів законів України, актів Президента України, інших нормативно-правових актів, що розробляються Кабінетом міністрів, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади для своєчасного виявлення та недопущення будь-яких дискримінаційних положень, в тому числі й за ознаками статі.

Позитивні зміни у політико-правовому полі українського суспільства привели до розширення можливостей жінок при виборі професій, в тому числі й військових. На це спрямований Указ Президента України від 10 грудня 2008 року №1153/2008, який дозволив прийняття жінок на військову службу за контрактом, за умови, що є вільна вакансія, яку може зайняти військовослужбовиця. Однак це були лише перші кроки на шляху забезпечення рівних прав і можливостей жінок в армії. У суспільстві в цілому, та в армії зокрема, продовжувало зберігатися упереджене ставлення до жінок. Противники цього у якості аргументів акцентували увагу на фізичній та психологічній неспроможності жінок проходити військову службу, нездатності забезпечити згуртованість, боєготовність та підтримку морального духу загону. Такі думки лунали навіть попри те, що науковцями було спростовано ці стереотипи і доведено, що жінки страждають від психологічних, фізичних незручностей та напруженого графіку роботи так само, як і чоловіки³. Ті ж, хто визнавав право жінки служити у Збройних силах України, зазначали, що сьогодні армія, оснащена новими сучасними видами озброєння, вже не потребує фізичної сили та агресії, традиційно притаманних чоловікам. У якості другого аргументу, вони вказували на рівність можливостей, закріплену у законодавчих актах, що надавало жінкам право служити у Збройних силах України так, як і чоловікам.

¹ «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО: (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк; виконавці проєкту: М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко. Київ: НаУКМА, 2015. С. 5. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c116ba78-18f1-4fd0-823b-b7dbdd49cc3f/content> (дата звернення: 08.08.2023).

² Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні. Закон України від 6 вересня 1912 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 11.09.2023).

³ Калагін Ю. А. Гендерний аспект типологізації особистості військовослужбовців Збройних Сил України. *Український соціум*. 2013. № 3 (46). С. 49.

Долаючи перешкоди, жінки все ж виборювали своє право служити у війську, хоча їх кількість була незначною. Так, станом на 1 січня 2011 року військову службу у Збройних силах України проходило 19186 жінок. З них 1145 осіб були офіцерками, 2735 осіб – прапорщицями, 15 137 осіб – сержантками і солдатками за контрактом, 169 осіб – курсантками. Загальна ж кількість жінок, які працювали в армії, досягала 52 307 осіб: 4 219 з них були держслужбовицями, 422 жінки посідали керівні посади. Є статистичні дані й щодо розподілу військовослужбовиць за видами Збройних сил України. Так, 1823 особи служили у Військово-Морських силах; 7292 осіб – у Сухопутних військах; 6557 осіб – у Повітряних силах. Дослідники відзначають значне зростання жінок серед військових у порівнянні з 2008 роком, про що свідчить збільшення жінок-офіцеров з 0,7 % до 2,25 %, а прапорщиць, відповідно, з 9,3 % до 15,6 %. 43,4 % військовослужбовиць у 2011 році проходили службу за контрактом¹. Основними мотивами при виборі професії військового на той час було те, що жінка народилася та виховувалася у родині віськовослужбовця чи стала його дружиною. Н. Клименко, провівши соціологічне опитування, виявила, що для 47,44 % саме цей фактор став визначальним. Окрім того, вони зазначили, що зачасту їх працевлаштуванням займались батько або чоловік. 34,62 % опитаних вказали, що на прийняття рішення вплинув рівень матеріального забезпечення військових. 23,08 % опитаних на військову службу привела неможливість влаштуватися у цивільних структурах. Для 19,23 % важливим виявився рівень пенсійного забезпечення, а для 17,95 % – існування певної системи пільг та заохочень для військовослужбовців². Тож, з даних цього соціологічного дослідження можна зробити висновок, що до армії в основному приходили члени родин військових, особи, які про особливості військової служби були добре поінформовані. Попри зростання чисельності жінок в лавах Збройних сил України, упереджене ставлення до них все ще зберігалось.

Певне прискорення переоцінки гендерних ролей в українському суспільстві відбулося з часу окупації Кримського півострова та початку збройного конфлікту на Сході. У 2014 році було проведено часткову мобілізацію, в результаті якої до лав Збройних сил України було призвано близько 100 військовозобов'язаних жінок. Вони

¹ Клименко Н. Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*. 2014. № 5. С. 118.

² Там само. С. 118–119.

були направлені проходити військову службу на медичних посадах, а також у підрозділах зв'язку та логістики¹. Практика показала, що жінок, які хотіли воювати, виявилось набагато більше. Однак на офіційному рівні провадилась політика, спрямована на обмеження можливостей жінок вступати на військову службу та долучатись до бойових дій в районі проведення Антитерористичної операції. Унікальним явищем цього періоду став вступ жінок до добровольчих батальйонів та участь у волонтерському русі. І спричинено це було тим, що іншого способу долучитись до справи захисту держави, у них, нажаль, не було. А в такий спосіб вони могли обійти бюрократичну систему, яка не дозволяла їм воювати зі зброєю в руках. До добровільної участі у війні декого з учасниць бойових дій підштовхнули особистісні мотиви. Вони йшли в зону АТО, щоб воювати поруч зі своїми чоловіками чи синами. Хтось мріяв усе життя служити в армії і в цей період усвідомив, що саме час зробити крок на зустріч своїй мрії. Були серед бійчинь і ті, хто жили на території, що тепер виявилася окупованою, та бажали помститися за своє зруйноване життя. Багатьох мотивувала їхня громадянська позиція. Так, реалізуючи проєкт ««Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО», вчені зафіксували наступні пояснення мотивації: «Захищати територіальну цілісність держави – обов'язок кожного громадянина», «Це мій обов'язок. Іншого шляху нема», «Вирішила йти на війну після Майдану. На Майдан приїхала з самого початку, пройшовши це, не сумнівалася, що продовжу боротьбу»². У тилу для військової підготовки таких жінок, створюються курси (зокрема, значну роботу щодо їх організації провадила Всеукраїнська громадська організація «Українська Жіноча Варта»). Після цього жінки поповнювали лави добровольчих батальйонів, таких як: «Донбас», «Айдар», українська добровольча армія; добровольчі українські корпуси: «Правий сектор», «Золоті ворота», «Карпатська Січ»³. У добровольчих батальйонах жінкам дозволялось виконувати бойові завдання незалежно від офіційної політики держави.

¹ У Генштабі заявили, що «при необхідності» можуть мобілізувати жінок від 20 років. *УНІАН*. 04.02.2015. URL: <http://www.unian.ua/politics/1040064-u-genshtabi-zayavili-scho-pri-neobhidnosti-mojut-mobilizuvati-jinok-vid-20-rokiv.html> (дата звернення: 20.10.2023).

² «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО: (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк; виконавці проєкту: М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко. Київ: НаУКМА, 2015. С. 34. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c116ba78-18f1-4fd0-823b-b7dbdd49cc3f/content> (дата звернення: 08.08.2023).

³ Подобна Є. Дівчата зрізають коси. Книга спогадів (російсько-українська війна). Київ: Люта справа, 2018. С. 333.

Попри лояльне ставлення до жінок в добровольчих батальйонах, і тут вони зустрічались з стереотипними оцінками щодо участі жінки у бойових діях. Аміна Окуєва – снайперка в одному з таких добровільних військових формувань – так описує цей процес: «На початку війни, наприклад, жінці, щоб потрапити на фронт, потрібно було дуже постаратися. Треба було доводити безпосередньому, а іноді й вищому командуванню, серйозність своїх намірів. У добробатах було простіше, але теж лише на перший погляд. Наприклад, у нашому офіційному «емведешному» добробаті (Київ-2) на момент першої ротації в зону АТО було оформлено, якщо не помиляюся, близько десяти жінок, але на першу ротацію взяли з них тільки мене. Насправді на першій ротації мені теж не було особливо чим похвалитися – здебільшого мені діставалися внутрішні наряди, а бойових виїздів було всього декілька за більш ніж місяць»¹. Керівниця «Центру підтримки аеророзвідки» Марія Берлінська розповідала про дуже схожу ситуацію. На службу офіційно потрапити вона не змогла і лише керівництво добровольчого батальйону «Айдар» погодилося взяти її. Це стало можливим лише через те, що тут була значна нестача професіоналів, які б могли управляти безпілотними літальними апаратами, чи здатні були це досить швидко освоїти². Для того, щоб відчувати себе частиною колективної ідентичності, жінки змушені були доводити свій професіоналізм. І вони довели, що мають значний потенціал, що здатні виконувати найскладніші та найнебезпечніші завдання не гірше, ніж це роблять чоловіки.

Участь жінок у бойових діях перестала сприйматись як щось аномальне, а це, в свою чергу, спонукало до внесення змін у законодавство в бік розширення можливостей для жінок військовослужбовиць. 27 травня 2014 року наказом Міністра оборони України було затверджено Тимчасовий перелік штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу із урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовиць-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад. Однак навіть згідно з цим документом, жінки отримали можливість обіймати всього 230 із 999 штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу. Переважно це були медичні, логістичні, небойові,

¹ Сампан І. Так, я жінка. Заберіть мене до війська! *Ukrainian women's guard: NEWS*. 2017. 24 липня. URL: <https://uavarta.org/tak-ya-zhinka-zaberit-mene-do-viyska/> (дата звернення 25.10.2023).

² Там само.

обслуговуючі спеціальності, до того ж при цьому виключалися ті роди військ, у яких були найбільші вимоги до підготовки спеціалістів в Україні. Наприклад, жінки мали можливість працювати на таких посадах: артист різних категорій, архіваріус, бібліотекар, бухгалтер, баталер (крім кораблів і суден), відповідальний секретар, головна медична сестра, дезінфектор, дешифрувальник, диспетчер, діловод, друкар, комірник, кравець, кресляр, медична сестра, метеоролог, музикант, начальник господарчої частини, їдальні тощо, парашутист-укладальник парашутів, пекар, перукар, поштар, радист, телефоніст, фармацевт, фельдшер, художник, швець та інші¹.

З переліку наведених посад, передбачених для жінок у війську, зрозуміло, що згідно з цим нормативним документом їм було неможливо офіційно оформитись на бойові посади. Так, наприклад, перша жінка-командирка механізованого підрозділу ЗСУ Вікторія Дворецька у своєму інтерв'ю вказувала: «Мене поставили т.в.о. командира диверсійно-розвідувальної роти... У мене останні 1,8 року служби була ціла рота. За цей час мого командування жодного загиблого не було. Я щаслива, що мені вдалося вивести звідти хлопців без втрат. Я дуже за них боялась, тому була дуже сувора. Може, і перегинала з дисципліною.... І я, будучи банщицею формально, командувала ротою розвідки. Приїжджаєш отримувати завдання на роту, а сама за посадою банщиця...»². Швачкою була оформлена штурмовичка Андріана Судак, яка брала участь у визволенні більше 10 населених пунктів: Металіст, Райгородок, Хрестове, Георгіївка, деблокування Луганського аеропорту, Лугутине, штурм Хрящуватого, Щастя, Золоте і тд.³. На посаду телеграфістки була оформлена командирка мінометного розрахунку Валерія Бурлакова: «Мені дали папірець, де було написано, що я буду радіотелеграфісткою. Я образилась, посварилась з комбатом. Вже потім дізналась, що не могли нічого іншого запропонувати офіційно...»⁴. І таких прикладів у спогадах бійчинь із зони АТО велика кількість. Неможливість офіційно обіймати певну посаду в свою чергу не давало можливості отримати юридичний

¹ Про затвердження Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу із урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад. Наказ Міністерства оборони України № 337 від 27.05.2014. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0600-14> (дата звернення 18.09.2023).

² Подобна Є. Дівчата зрізають коси. Книга спогадів (російсько-українська війна). Київ: Люта справа, 2018. С. 46–59.

³ Власова А. Курчинська В. Сестри по зброї: українські бійчині – про сексизм в армії, права жінок та 8 березня. *Hromadske*. 2019. 8 березня. URL: <https://hromadske.ua/posts/sestri-po-zbroyi-ukrayinski-bijchini-pro-seksizm-u-armiyi-prava-zhinok-ta-8-bereznya> (дата звернення: 12.08.2023).

⁴ Подобна Є. Дівчата зрізають коси. Книга спогадів (російсько-українська війна). Київ: Люта справа, 2018. С. 192–209.

статус учасника бойових дій, оформити пільги. Офіційно будучи оформленими у якості швачок, комірниць, банщиць тощо, вони не мали можливості отримати соціальний пакет, що надається військовослужбовцям за бойові заслуги. А це досить добре демонструє відсутність рівних можливостей. Так же само ризикуючи своїм життям, як і чоловіки, жінки не мали таких же економічних та соціальних гарантій як вони.

Служба в АТО для багатьох жінок стала свідомим вибором та можливістю реалізувати своє бажання стати на захист своєї держави. Великий їх відсоток прийшов до армії не відразу. Спочатку їх участь проявлялась у волонтерській допомозі, а після того, як забезпечення армії було налагоджене, вирішили долучитись до боротьби зі зброєю в руках, щоб «робити більше для армії». Їх мотивувало не бажання отримати якісь економічні чи соціальні пільги, адже не будучи офіційно оформленими, вони на це не мали права, а патріотичні почуття. «Я вважаю, що всім є місце в армії, – зазначила у своєму інтерв'ю військовослужбовиця батальйону спеціального призначення «Донбас-Україна» Маргарита Таірян-Тимченко, – коли йдеться про захист Батьківщини. Якщо будь-яка людина, незалежно від статі, виявляє бажання боротися з ворогом – треба всіляко сприяти його здійсненню»¹. Таку ж саму думку висловила і гранатометниця Юлія Філіпович: «У патріотизму немає статі. Якщо любиш свою країну – то байдуже, хлопець ти чи дівчина. Я вірила, що можу бути корисною для своєї держави....УБД в мене немає. Нас одразу попереджали, що грошей, зарплат, пільг у нас потім не буде. Я не за благами туди йшла, а через переконання»².

Поряд з бажанням стати на захист своєї держави, визначальним мотивом для багатьох бійчинь стало бажання реалізувати себе у військовій кар'єрі. Не зупинило їх на шляху до своєї мети навіть додаткове фізичне та морально-психологічне навантаження. Жінки, маючи сильну мотивацію, готові докладати більше зусиль, аніж деякі чоловіки-військовослужбовці, – вважає командир першого жіночого взводу в ліцеї ім. Богуна Юлія Микитенко. У своєму інтерв'ю вона зазначала: «Жінки, наскільки я хоча б тут могла побачити, зазвичай сильніші і вивозять морально

¹ Подобна Є. Дівчата зрізають коси. Книга спогадів (російсько-українська війна). Київ: Люта справа, 2018. С. 288–293.

² Там само. С. 108–117.

набагато більше, ніж чоловіки. І готові боротися значно довше і наполегливіше. До всього, як я неодноразово казала, якщо жінка мотивована, вона працюватиме набагато більше, знатиме набагато більше, ніж чоловік. Бо чоловіку, який приходить в армію, по суті нічого не треба нікому доводити. Він прийшов в армію... Виконав свою функцію захисника. Жінці, яка приходить в армію, перше, що треба зробити, це подолати цілу гору стереотипів, з якою її вже чекають на порозі»¹. Те, що на жінок не поширюється обов'язкова мобілізація і служити на війну вони прийшли свідомо, пояснює такий високий рівень мотивації. Саме тут вони змогли зрозуміти, що військова справа є та сфера діяльності, якою вони хотіли б займатися решту свого життя, й що саме тут вони найбільш повно зможуть самореалізуватися. Цю ситуацію учасниця бойових дій в зоні АТО Яна Червона прокоментувала так: «Звісно дівчата йдуть у військо з різних міркувань, але й у чоловіків мотивація різна. Є жінки, які справді хочуть воювати, які знайшли себе у військовій професії. ...Я вчитись не пішла тому, що не знала, на кого мені вступати. А в армії я чи не вперше відчула себе на своєму місці – це професія, яка мені подобається, якої мені хочеться навчитись і в якій я прагну вдосконалюватись»². Десантниця Катерина Луцик висловлює аналогічну думку, стверджуючи, що свій потенціал жінка повинна реалізовувати у тій сфері, де вона показує високі результати: «...у мене є багато жінок-військових, якими я захоплююсь. Якщо вона може гарно стріляти – чому вона має писати папірці в штабі чи варити борщі?»³.

Статистика, наведена начальницею Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України Оксаною Гаврилук на брифінгу в Києві засвідчує, що на жовтень 2015 р. у зоні проведення бойових дій взяли участь 938 жінок-військовослужбовиць. Всього ж жінок на службі у Збройних силах України на той час було 14,5 тис. осіб та 30,5 тис. працівниць. Офіцерський склад з поміж них становили 2 тис. осіб. Керівні ж посади в армії займали лише 35 жінок-військовослужбовиць⁴. Міністерство внутрішніх справ України говорить, що у зоні АТО за цей же період

¹ Федченко А. Перший в Україні командир дівочого взводу Юлія Микитенко: Коли одягаєш форму, проблема статі відпадає. *Новинармія*. 30.09.2019. URL: <https://bezbroni.net/interviews/veteranka-yuliya-mikitenko-ya-hochu-shchob-liceistki-buli-timi-hto-zazhene-v-stiilo-starih-oficeriv-komandiriv> (дата звернення 05.10.2023).

² Подобна С. Дівчата зрізають коси. Книга спогадів (російсько-українська війна). Київ: Люта справа, 2018. С. 222–230.

³ Там само. С. 182–208.

⁴ Майже тисяча українок взяли участь в АТО. *УНІАН*. 2015. 9 жовтня. URL: <http://www.unian.ua/war/1147650-mayje-tisyacha-jinok-viyskovoslujbovtziv-vzyali-uchast-v-ato.html> (дата звернення: 13.08.2023).

перебувало близько 22 000 військовослужбовців Національної гвардії України, із них 500 жінок (0,023%). Державні нагороди за участь у боях на Сході України були присуджені 18 жінкам-військовослужбовицям Національної гвардії України та 28 жінкам-військовослужбовицям і працівницям Збройних сил України¹. Однак ці дані можуть бути неточними через відсутність належного обліку учасників бойових дій на Сході України на першому етапі війни, особливо це стосується тих жінок, хто воював у лавах добровольчих батальйонів.

У суспільстві все більше починає набувати поширення думка про те, що у демократичній державі чоловікам і жінкам мають бути надані рівні можливості брати участь в усіх сферах життя, у тому числі і у збройних силах. Тож, 3 березня 2016 р., під тиском громадськості та правового руху «Невидимий батальйон», Міністерство оборони України прийняло наказ «Про затвердження змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців». Перелік посад, які мали можливість займати жінки у Збройних силах України, було розширено на 63 одиниці. Тепер їх було вже 293. До них увійшли: військово-облікові спеціальності з обмеженням долучення до високомобільних десантних військ: водій, гранатометник, далекомірник, звукометрист, інспектор з безпеки дорожнього руху, командир бойової машини піхоти, командир відділення, командир гранатомета, командир міномета, кулеметник, механік-водій, мінометник, навідник, навідник-оператор, номер обслуги, помічник гранатометника, радіотелефоніст, розвідник, стрілець-снайпер, снайпер і т.д.; усі ВОС: вожатий службових собак, дресирувальник, заступник командира розвідувальної групи (військових частин спеціального призначення), заступник начальника Центру підготовки сержантського складу, інструктор (по роботі з військовослужбовцями військової служби за контрактом), інструктор (кулінар, ветеринарний, пошукової собаки, технічних засобів охоронної сигналізації, з тактичної медицини), лаборант, начальник відділу (в апараті головних старшин Генерального штабу Збройних сил

¹ «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО: (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк; виконавці проекту: М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко. Київ: НаУКМА, 2015. С. 19. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c116ba78-18f1-4fd0-823b-b7dbdd49cc3f/content> (дата звернення: 08.08.2023).

України, виду Збройних сил України (крім Військово-Морських сил Збройних сил України), оперативного командування), начальник групи (в апараті головних старшин корпусу, повітряного командування), начальник диспетчерського пункту, начальник дільниці, оператор і тд.¹. Тож, попри значне розширення посад, які жінки могли посісти у Збройних силах України, це ніяк не могло забезпечити рівність можливостей чоловіка та жінки, так як 2/3 посад залишалися для них закритими. Обмежувався також доступ жінок до офіцерських звань, а це означало недопущення їх до прийняття рішень. А це не дає військовослужбовцям реалізувати свій потенціал, проявити свій хист і таланти та отримати за це відповідну винагороду. Обмежують права на рівні можливості жінок у військовій справі і виключення, якими рясніє цей закон, такими як: «крім кораблів і суден», «крім високомобільних десантних військ», «тільки для навчальних підрозділів». Коментуючи це, офіцер Управління правового забезпечення Генерального штабу Збройних сил України старший лейтенант юстиції Інна Заворотько зазначила: «Військовослужбовці-жінки можуть призначатися на всі посади, крім тих, до яких є особливі вимоги законодавства щодо охорони праці, пов'язаних з охороною репродуктивного здоров'я, а саме: посад, роботи на яких пов'язані із використанням вибухових, отруйних речовин, водолазними роботами, роботами, пов'язаними із безпосереднім гасінням пожеж; посад на підводних човнах та надводних кораблях (крім посад медичного та морально-психологічного забезпечення); окремих посад у підрозділах спеціального призначення»².

Посилення ролі жінок у процесі прийняття рішень щодо запобігання та вирішення збройних конфліктів було передбачено Резолюцією Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» (2000), дію якої у 2016 році було поширено і на Україну. Положення цього документу спрямовані на те, щоб сприяти покращенню становища жінок у країнах, що постраждали від військового конфлікту³. Це відповідало очікуванням українського народу, який від самого початку збройної агресії Російської Федерації на Сході України, мріяв про мир та безпеку. Та для його забезпечення

¹ Про затвердження змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад. Наказ Міністерства оборони №292 від 03.06.2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0880-16> (дата звернення 18.08.2023).

² Для жінок у Збройних Силах України доступні у тому числі так звані «бойові» спеціальності. *Сторінка у Facebook Генерального штабу ЗСУ*. 2018. 10 березня. URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/947265965442661/> (дата звернення 16.09.2023).

³ Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». URL: <https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist/rezolyuciya-radi-bezpeki-oon-1325> (дата звернення: 17.09.2023).

потрібно було докласти значних зусиль. І українські жінки в досягненні миру відігравали велику роль¹. Тож, у нашій країні було прийнято «Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року», що стало унікальною подією, бо Україна була першою в світі країною, що прийняла такий документ в період збройного конфлікту, який ще не закінчився. У ньому визначені заходи держави, спрямовані на «розширення представництва жінок у секторі безпеки та оборони, силових структурах шляхом впровадження позитивних дій з використанням міжнародного досвіду»², вказані терміни реалізації і відповідальних осіб за їх виконання. Ним, зокрема, передбачено, що частка жінок на керівних посадах у секторі безпеки та оборони у 2020 року має досягти позначки 10 %. Проте на заваді реалізації цього пункту плану стала неузгодженість зафіксованих тут намірів із Стратегічним оборонним бюлетенем, у якому немає положень, що стосуються категорії гендерної рівності³. Директорка зі стратегічного розвитку Українського Жіночого Фонду Наталія Карбовська так охарактеризувала прийняття цього документа: «Україна – перша країна, яка прийняла Національний план дій 1325 у період збройної агресії щодо неї в 2016 році. В 2021 році був ухвалений другий Національний план дій «Жінки, мир, безпека», чинний до 2025 року. Український Нацплан 1325 зосереджений на питаннях безпеки жінок на територіях, охоплених війною; на участі жінок у миротворчих процесах; доступності для жінок освіти і служби в секторах безпеки й оборони; можливостей поєднувати обов'язки у професійному та приватному житті»⁴.

Позитивним наслідком реалізації цього плану стало внесення змін до законодавства, що регламентує порядок служби віськовостужбовиць. Було розширено доступ до ряду військових посад для жінок, а з деяких законодавчих актів вилучено положення дискримінаційного характеру. Першим кроком у цьому напрямку став

¹ Кротиков В. П., Малога В. М., Топальський В. Л. Актуальні проблеми гендерної політики Збройних сил України : навч. посібник / за заг. ред. Андресюка Б. П. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2011. С. 29.

² Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80/conv> (дата звернення 18.10.2023).

³ Гриценко Г. П'ять років після Євромайдану: феміністичні підсумки 2014–2019 років. *Гендер в деталях*. 2019. 17 грудні. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/p-yat-rokiv-pislya-evromaydanu-feministichni-pidsumki-2014-2019-rokiv-1341304.html?fbclid=IwAR0PZlDIRr1kzP7K0bJ89Kp8GwOrF5pnSeOTvucHr4lIngr2DXKbZcseY-gE> (дата звернення 15.10.2023).

⁴ Карбовська Н. Чому «1325» – це код безпеки для жінок? *Українська правда*. 2022. 6 лютого. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/02/6/247340/> (дата звернення: 03.10.2023)

перегляд Наказу Міністерства охорони здоров'я України № 256 від 29 грудня 1993 року «Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці», на підставі якого та Закону України «Про охорону праці» в Україні було заборонено для жінок понад 500 професій і спеціальностей. За словами Наталії Дубчак – майорки і екс-радниці із гендерних питань Міністра оборони – «закон забороняв жінкам працювати з вибухонебезпечними предметами, на посаду, наприклад, мінера, сапера, жінку не можна призначити»¹. Закритими для жінок були й спецпідрозділи, такі як десантні війська, бо за визначенням мають статус підрозділів швидкого реагування, а отже безпосередньо беруть участь у військових діях. А все тому, що вищевказаними документами встановлено граничні норми підіймання і переміщення важких речей жінками. Ці норми було визнано такими, що дискримінують жінок, і 13 жовтня 2017 року згідно з Наказом МОЗ України №1254 «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 року № 256»² дія його була призупинена, а це означало, що для українських жінок стали доступними ще 450 посад.

На зняття обмежень з десятків військово-облікових спеціальностей були спрямовані такі документи: Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців» від 20 жовтня 2017 року³; Наказ Міноборони України «Про затвердження Зміни до Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу з урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад» від 12 червня 2017 року⁴ та Наказ Міністерства

¹ «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО: (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк; виконавці проекту: М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко. Київ: НаУКМА, 2015. С. 19. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c116ba78-18f1-4fd0-823b-b7dbdd49cc3f/content> (дата звернення: 08.08.2023).

² МОЗ скасував документ щодо професійної дискримінації жінок. *Офіційна сторінка Міністерства охорони здоров'я України*. 2018. 18 січня. URL: <http://moz.gov.ua/article/news/moz-skasuvav-dokument-schodo-profesijnoi-diskriminacii-zhinok> (дата звернення 05.10.2023).

³ Про затвердження Змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців. Наказ Міністерства оборони України № 541 від 20.10.2017. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/376766__480456 (дата звернення: 16.09.2023).

⁴ Про затвердження Зміни до Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу з урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і

оборони України «Про тимчасовий перелік штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу з урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад» від 12 березня 2018 року¹.

А 6 вересня 2018 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних силах України та інших військових формуваннях», яким закріпив, що «Жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі), що включає прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу, проходження військової служби, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та дотримання правил військового обліку»². Всі ці зміни дали можливість визнати на офіційному рівні внесок жінок-військовослужбовиць у боротьбу з російською агресією на Сході України. Окрім того, до військового запасу першої категорії мали зараховуватися як військовозобов'язані-чоловіки, так і військовозобов'язані-жінки, за умови, що вони здобули військово-облікову спеціальність. Для жінок віком від 40 до 50 років було знято обмеження щодо укладення контракту на проходження військової служби.

У той же час з 2018 р. жінки отримали рівні права і можливості для отримання військової освіти. Відтепер вони отримали право проходити навчання у всіх військових навчальних закладах за тими ж освітніми програмами, що й чоловіки. Головна мета цього кроку – надати жінкам можливість набути високого рівня військової підготовки, щоб бути конкурентноспроможними чоловікам та мати достатні навички, щоб вміти захистити себе у ході виконання бойових дій та нанести якомога більше ураження противнику. Так, на виконання цього рішення у 2019 році

тарифних розрядів посад. Наказ Міністерства оборони України № 318 від 12.06.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0810-17#Text> (дата звернення: 16.09.2023).

¹ Про тимчасовий перелік штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу з урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад. Наказ Міністерства оборони України № 111 від 12.03.2018 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0382-18> (дата звернення 16.09.2023).

² Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних силах України та інших військових формуваннях. Закон України від 6 вересня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text> (дата звернення: 16.09.2023).

жінки отримали право вступу до Київського військового ліцею імені Івана Богуна¹. На спеціальності командирів механізованих підрозділів, ракетних військ і артилерії, інженерних військ здійснила набір Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, де у 2019 р. дівчата склали 1/9 випускників цього навчального закладу². У 2019 році вперше було здійснено набір дівчат на спеціальність танкістів Харківським військовим інститутом танкових військ Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»³. З 2020 року Національна академія державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького оголосила про набір дівчат на будь-який з трьох факультетів⁴.

Всі ці зміни сприяли збільшенню числа жінок, які проходили військову службу у Збройних силах України. У 2018 році їх було вже 55 тисяч осіб, з яких військовослужбовицями були 24 тисячі. У зоні АТО брали участь 10 тисяч жінок⁵. Вони змогли довести, що нічим не поступаються під час бойових дій чоловікам на будь-яких спеціальностях: розвідниці, снайперки, гранатометниці, стрілчині, кулеметниці, саперки, командирки бойових машин та командирки підрозділів і т.д. Серед них: командирка розвідроту Людмила Калініна, яка брала участь в прориві з Іловайського котла, у штурмі Попасної, Первомайська, Ясинуватої, Горлівки, Спартака, Іловайська⁶; парамедикиня Юлія Паєвська, яка врятувала понад 500 життів в червоних зонах за п'ять років служби в АТО і понад 8000 осіб навчила тактичній медицині у заснованому нею евакуаційно-медичному добровольчому підрозділі «Ангели Тайри»⁷. Однак і за таких змін цей процес був складний: їм доводилося, як і раніше, докласти чимало зусиль, щоб зламати укорінені гендерні стереотипи. У своїх

¹ У 2019 році військовий ліцей ім. Богуна вперше набиратиме дівчат на навчання. *Новинармія*. 2019. 1 лютого. URL: <https://novynarnia.com/2019/02/01/licei-divchata/> (дата звернення: 17.10.2023).

² Мороз Т. Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів. *Армія Inform*. 2019. 16 вересня. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/09/16/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshylas-u-15-raziv/> (дата звернення: 23.09.2023).

³ Горбунов Д. Вступна кампанія: понад 20 дівчат хочуть стати офіцерами-танкістами. *Армія Inform*. 2021. 9 липня. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/07/09/vstupna-kampaniya-ponad-20-divchat-hochut-staty-oficeramy-tankistamy/> (дата звернення: 27.09.2023).

⁴ Гнидюк О. П., Мороз Х. В. Гендерна рівність: рівні умови для служби та фізичних навантажень у військових формуваннях. *Молодий вчений*. 2021. № 11 (99). С. 161–162.

⁵ Жінки і військова служба в Україні: історія жіноцтва у війську, нормативно-правове забезпечення, формування гендерної компетенції в ЗСУ, стандарти НАТО та інший закордонний досвід, жінки в українському війську під час війни / укл.: Коропатнік І. М., Микитюк М. А., Павлюк О. О., Петков С. В. Київ. ВД «Професіонал», 2023. С. 9.

⁶ Лицарський Хрест Добровольця отримала жінка – легенда Людмила Калініна. *Petropavlivka.city*. 2020. 21 березня. URL: <https://petropavlivka.city/articles/69789/den-ukrainskogo-dobrovolcu-a-> (дата звернення 28.09.2023).

⁷ Кесарчук Л. Залізна мужність «Тайри»: Юлія Паєвська – єдина жінка, яка потрапила до збірної України на Ігри Нескорених-2020. *День*. 2020. 3 березня. <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/zalizna-muzhnist-taury> (дата звернення 05.08.2023).

інтерв'ю багато хто з жінок-військовослужбовиць висловлюють думку про те, що їм необхідно було доводити чоловікам, що їх слід сприймати «як рівних», що вони заслуговують бути військовими¹. Так, штурмовичка Андріана Сусак, про яку вже згадувалося вище, так охарактеризувала цей процес: «На війні я тягала на собі стільки ж кілограмів, як і чоловіки. Але для того, щоб вони перестали сприймати жінку як тягар, з ними теж мала відбутись певна трансформація. На те, щоб остаточно закрити питання «жінки в батальйоні», в мене особисто пішло два боя, в яких я брала участь – звільнення Щастя і штурм Металіста. Після цього зникла назавжди фраза «сьогодні операція складна, тому Андріана не йде»².

У наступні роки тенденція кількісного зростання жінок у Збройних силах України залишалася незмінною. За інформацією Кадрового центру Збройних сил України, напередодні повномасштабної війни Російської Федерації проти України у ЗСУ налічувалося вже 32 569 жінок-військовослужбовиць³. Ці дані демонструють, що за період з 2014 року їх чисельність подвоїлася. Збільшилася і кількість жінок-офіцерок та курсанток. Так, серед старших офіцерок налічується 1054 жінки, командирок відділень та взводів – 800 військовослужбовиць. Їх внесок у збереження державності та відстоювання територіальної цілісності нашої держави був високо оцінений: 302 жінки-бійчині відзначені державними нагородами, понад 4,5 тисячі нагороджено відомчими та іншими відзнаками. Жінки-військовослужбовиці нічим не поступалися чоловікам при виконанні бойових завдань у зоні АТО, стріляючи зі снайперської гвинтівки чи кулемета, керуючи бойовою машиною, виносячи поранених з поля бою під кулями.

Нові випробування перед українським суспільством поставив початок повномасштабної війни Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року. І знову жінки не залишилися осторонь цих подій. Вони беруть активну участь у волонтерському русі, допомагаючи армії та українцям, які постраждали від бойових

¹ Бадеева Т. 14 місяцев счастья. История одной женщины на войне. *Фокус*. 2015. 29 октября. URL: https://focus.ua/society/339188/?utm_source=email&utm_medium=email&utm_campaign=mail (дата звернення 10.10.2023).

² Власова А. Курчинська В. Сестри по зброї: українські бійчині – про сексизм в армії, права жінок та 8 березня. *Громадське*. 2019. 8 березня. URL: <https://hromadske.ua/posts/sestri-po-zbroyi-ukrayinski-bijchini-pro-seksizm-u-armiyi-prava-zhinok-ta-8-bereznya> (дата звернення: 12.08.2023).

³ Скільки жінок-військовослужбовців служать у Збройних Силах України – нові дані Кадрового центру. *Армія Inform*. 2021. 4 грудня. URL: <http://kalushfm.com.ua/news/ukrana/skilki-zhinokviyskovosluzhbovtziv-sluzhat-u-zbroynikh-silakh-> (дата звернення: 12.08.2023).

дій, внутрішньо переміщеним особам; журналістки та представниці неурядових громадських організацій займаються збором свідчень щодо воєнних злочинів, скоєних російськими військовими на території нашої держави, щоб у повоєнний період через міжнародний суд домогтися покарання винних; ті ж жінки, хто через війну змушений був виїхати до інших країн, займаються поширенням там інформації про ситуацію в Україні та намагаються вплинути на прийняття урядами цих країн рішень, які б допомогли наблизити перемогу у цій війні. За результатами соціологічного дослідження, що було проведено наприкінці 2022 – на початку 2023 років українською дослідницькою агенцією InfoSapiens, було виявлено, що 73 % опитаних роблять свій внесок у воєнні зусилля нашої держави шляхом пожертвування грошей на допомогу армії. На другому місці була підтримка інших людей їжею, житлом та одягом. Більшість опитаних висловлювала захоплення жінками, які пішли до армії і захищають Україну зі зброєю в руках. Не менш позитивні оцінки були висловлені на адресу волонтерок. Респондентки навіть переповідали конкретні приклади, коли жінки готували їжу для військових, приймали ВПО або просто намагалися поговорити з родичами в Російській Федерації, щоб пояснити їм, що відбувається в Україні. Як вдалося визначити дослідницькій групі, ключовим чинником прийняття рішення щодо участі жінок у військових діях та більш позитивного ставлення до цього було почуття національної єдності та усвідомлення того, що кожен має відігравати свою роль¹.

З лютого 2022 р. спостерігається й нова хвиля збільшення кількості жінок в армії, обумовлена початком повномасштабної війни. З цієї дати й до липня 2022 р. на військову службу стали 7 тисяч жінок, після чого їх загальна чисельність в Збройних силах України склала 38 тисяч осіб. Поряд з цим, як зазначила заступниця міністра оборони Ганна Маляр, в армії є й цивільні жінки, разом з якими кількість жінок в ЗСУ сягає близько 50 тисяч². А на 28 листопада 2022 року, за даними, наведеними Міністром оборони О. Резніковим під час Шостого Українського Жіночого конгресу, в

¹ Гоуланд С. Жінки в Україні: Як змінити гендерні ролі та ставлення? *BBC Media Action*. 2023. С. 7. URL: <https://www.bbc.co.uk/mediaaction/documents/bbc-media-action-research-briefing-roles-ukrainian.pdf> (дата звернення: 17.10.2023).

² Осадча Я. Танкістки та артилеристки: у Міноборони розповіли, скільки жінок служать у ЗСУ. *Українська правда*. 2022. 24 липня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/07/24/249693/> (дата звернення: 23.10.2023).

² Про внесення зміни до статті 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо взяття жінок на військовий облік військовозобов'язаних. Закон України від 7 жовтня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-20#n2> (дата звернення: 30.09.2023).

ЗСУ проходили службу вже 59 786 жінок¹. Безпосередньо в бойових діях на цей час було задіяно близько 5 тисяч осіб. З моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну загинула 101 українська жінка-військовослужбовиця, 50 – вважаються зниклими безвісти.

7 жовтня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила Закон про добровільний порядок взяття жінок на військовий облік. Основною умовою було визначено придатність за станом здоров'я та віком. Для жінок – медичних працівниць – зберігався обов'язковий призов У законі було зазначено: «Жінки, які придатні до проходження військової служби за станом здоров'я та віком і закінчили професійну (професійно-технічну), професійну вищу чи вищу освіту та здобули медичну чи фармацевтичну спеціальність, підлягають взяттю на військовий облік»². Цей захід був розрахований на те, що українки певних професій стануть на військовий облік за власним бажанням, що потенційно приведе до зростання представництва жінок у лавах Збройних сил України. І цей задум знайшов реалізацію. У порівнянні з 2021 роком їх чисельність в армії збільшилася на 40 % і на середину жовтня 2023 року військову службу в армії проходило вже майже 43 тисячі жінок³. Встановлювати відсоткове співвідношення чоловіків та жінок в армії в час повномасштабної війни неможливо через обов'язкову мобілізацію чоловіків та добровільність вступу на військову службу жінок. Так, до 24 лютого 2022 р. в українській армії питома вага жінок становила 16-17 %, а на сьогодні, при кількісному їх збільшенні, цей показник впав до 8 %.

За словами Ганни Маляр для жінок в армії зараз відкрито широкі можливості при виборі військових професій, чим вони і скористалися. Наразі у ЗСУ є танкістки, артилеристки і навіть унікальна інструкторка з глибоководного військового дайвінгу⁴. Зараз жінки воюють на посадах снайперів, командирів батареї, взводів та відділень безпілотної авіації. Екс-командувач Об'єднаних сил Збройних сил України, генерал-лейтенант Сергій Наєв зазначав: *«Коло професій, які освоїли наші жінки, абсолютно*

¹ Міністр оборони: сьогодні українські жінки можуть добре реалізуватися у ЗСУ. *Ukrainian women's guard: NEWS*. 2022. 2. Грудня. URL: <https://womenua.today/en/news/ministr-oborony-sogodni-ukrayinski-zhinky-mozhut-dobre-realizuvatysya-u-zsu/> (дата звернення: 21.09.2023).

² Про військовий обов'язок і військову службу. Закон України у редакції від 12.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 27.10.2023).

³ Лещенко Л. Кількість зросла на 40%: у Міноборони розповіли, скільки жінок служить у лавах ЗСУ. *УНІАН*. 2023. 16 жовтня. URL: <https://www.unian.ua/society/u-minoboroni-rozpovili-skilki-zhinok-sluzhat-u-lavah-zsu-12426630.html> (дата звернення: 30.10.2023).

⁴ Осадча Я. Танкістки та артилеристки: у Міноборони розповіли, скільки жінок служать у ЗСУ. *Українська правда*. 2022. 24 липня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/07/24/249693/> (дата звернення: 23.10.2023).

не поступається чоловікам. Тому можна ствердно сказати, що жінки і чоловіки разом несуть важку ношу військової служби і виконують завдання щодо відсічі збройної агресії. Моя велика шана всім жінкам, які прийшли служити у війську»¹. Поряд з цим, більшість експертів наголошують на тому, що поряд з кількісним зростанням жінок в армії та різноманітням посад, які вони займають, слід констатувати ще й покращення якості жіночих кадрів². Це знайшло відображення в тому, що значним чином зросла кількість жінок, які займають офіцерські посади. Так, якщо у 2014 році їх було 1,6 тис., то зараз у ЗСУ на офіцерських посадах служать 7,4 тис. захисниць³. У 2021 році бригадним генералом стала командувачка медичних сил ЗСУ Тетяна Остащенко. Це перший випадок в практиці Збройних сил України, коли жінка посіла генеральську посаду⁴. Радниця з гендерних питань Командувача Сухопутних військ ЗСУ Оксана Григор'єва теж відзначає, що в армії є «...дуже багато потужних жінок... Багато танкісток – вони проворніші та менші за чоловіків, їм в танку часом навіть комфортніше перебувати». Жінки, які перебувають на бойових посадах, за її спостереженням, часто більш психологічно стійкі за чоловіків та більш емпатичні й чуйні, коли йдеться про відносини в колективі та підтримку побратимів⁵.

Відбулися й значні зміни у суспільній думці щодо визнання рівного права жінок та чоловіків служити в армії та брати участь у бойових діях. Як показують результати соціологічних досліджень, якщо у 2018 році ця ідея позитивно сприймалася 53 % респондентів, то у 2022 році цей показник уже становив 80 %⁶. Соціологи пояснюють такі зміни тим, що жінка за період війни стала помітнішою в армії, що сприяло формуванню їх позитивного іміджу. Крім того, повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну та необхідність мобілізувати більше людей спонукали українське суспільство сприймати жінок як потенційних солдатів⁷. До цього можна ще

¹ Кречетова Д. У ЗСУ розповіли, скільки жінок захищають Україну на передовій. *Українська правда*. 2022. 14 жовтня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/14/250848/> (дата звернення: 30.10.2023).

² Корба Г. Не екзотика, але й не норма. Як жінки завойовують своє місце в українській армії. *BBC. News Україна*. 2022. 13 листопада. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63559446> (дата звернення: 13.09.2023).

³ Долومانжи А. З 2014 року кількість жінок-офіцерів в українській армії зросла майже вп'ятеро. *УНІАН*. 2023. 16 березня. URL: <https://www.unian.ua/society/zhinki-v-zsu-z-2014-roku-kilkist-zhinok-oficeriv-v-ukrajinskiy-armiji-zroslo-mayzhe-vp-yatero-12180876.html> (дата звернення: 19.08.2023).

⁴ Тетяна Остащенко стала першою жінкою бригадним генералом ЗСУ. *Радіо Свобода*. 2021. 25 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ostashchenko-bryhadnyi-heneral/31428106.html> (дата звернення: 30.10.2023).

⁵ Григор'єва О. На передовій воює близько 5000 жінок. *Українське радіо*. 2023. 16 січня. URL: <http://www.nrсу.gov.ua/news.html?newsID=100505> (дата звернення: 06.09.2023).

⁶ Кармалюк С. П., Тацюк М. В. Жінки в лавах ЗСУ: зміни гендерних стереотипів в контексті повномасштабної війни. *Актуальні дослідження в соціальній сфері : двадцять перша міжнародна науково-практична конференція і (м. Одеса, 17 травня 2023 р.) / гол. ред. В. В. Корнецьук*. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2023. С. 26.

⁷ Корба Г. Не екзотика, але й не норма. Як жінки завойовують своє місце в українській армії. *BBC. News Україна*. 2022. 13 листопада. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63559446> (дата звернення: 13.09.2023).

додати й те, що «війна стала вже не проблемою невеликої частини українців, а масовим горем»¹, прийшло усвідомлення, що проблема стосується не одного регіону, а має всеукраїнські масштаби.

Оксана Григор'єва, яку ми вже згадували вище, відзначає суттєві зміни до жінки і в самій армії. Вона зазначає, що: «Якщо раніше це була пострадянська армія, зашкарубла та маскулінна, то зараз армія стає більш правильною і рівною, якісна роль жінок вже набагато більша, вони зараз реально проявляють себе»². Однак, це не означає, що в армії жінки не стикаються з проблемами. Цю ситуацію кандидатка філософських наук, головна редакторка «Гендер в деталях» Тамара Злобіна характеризує так: «Армія не орієнтована на жінок. Це відчувається у ставленні особового складу і в проблемах, про які повідомляють бійчині. Це сексизм, сексуальні домагання, відсутність жіночої форми, засобів захисту і гігієни»³. Певні труднощі у бійчинь викликає те, що армійський побут пристосований виключно для чоловіків. Військовослужбовицям доводиться перешивати обмундирування, заколювати булавками чи пристосовувати тактичним ременем у польових умовах, так як жіноча форма відсутня і у них нема іншого вибору, як користуватися чоловічою. Депутатка Київради Ірина Нікорак, ознайомившись з цією проблемою, написала на своїй сторінці у Facebook: «Якщо форма за розміром нормальна в стегнах, можуть не влізти груди; якщо за розміром підходить у талії, то не влізають стегна. 90 % жінок підганяють її за допомогою швачки, якщо така є у військовій частині, або за власний рахунок. А в польових умовах не завжди є можливість її підшити»⁴. Якщо форму можна перешити, хоча вона від цього стає не на багато зручнішою, то спідню білизну, взуття, бронежилети й шоломи підлаштувати під особливості жіночої фігури взагалі неможна⁵. Засобами гігієни жінки теж змушені себе забезпечувати самі. Всі ці проблеми аналізуються Міністерством оборони України, яке зараз проводить роботу щодо забезпечення комфортних умов служби для жінок.

¹ Мельник В. 365 днів любові та сліз: українські жінки розповідають, яким став для них рік повномасштабної війни. *Вікна*. 2023. 24 лютого. URL: <https://vikna.tv/istorii/interviu/ukrayinski-zhinky-pro-rik-povnomasshtabnoyi-vijny-intervyu/> (дата звернення: 29.10.2023).

² Корба Г. Вказана праця.

³ Там само.

⁴ Нікорак І. Форма має значення! *Сторінка Ірини Нікорак у Facebook*. 2022. 2 червня. URL: <https://www.facebook.com/Nykorak.Iryna/posts/pfbid02nvjwTWA9CZEYMDsaAzEovZ6kHKL1bpAEC5V6LUCXdsz3xp5U9mP1r5JxKztPMKy1> (дата звернення: 30.10.2023).

⁵ Скибіцька Ю. Жінки на війні. Проблеми бійчинь ЗСУ після повномасштабного вторгнення. *Гендер в деталях*. 2022. 30 серпня. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychnyn-zsu.html> (дата звернення: 02.09.2023).

Таким чином, жінки від самого початку військового конфлікту з Російською Федерацією на Сході України не захотіли залишатися пасивними спостерігачами й вступали до лав армії та добровольчих військових формувань і зі зброєю в руках боронили незалежність України. Вони пройшли однакову бойову підготовку разом з чоловіками, разом перебували в небезпечних зонах, жили у спартанських умовах. Окрім того, жінки активно долучились до волонтерського руху, до процесу врегулювання конфлікту та встановлення миру. Це привело до руйнування усталених гендерних стереотипів в українському суспільстві. Війна перестала розглядатися як виключно чоловіча справа, і за рахунок сприяння громадськості, яка виступила за надання рівних прав та можливостей жінкам та чоловікам щодо служби в армії та участі в бойових діях, на законодавчому рівні було скасовано гендерні заборони для понад 450 професій, відкрито для жінок бойові посади у ЗСУ та офіційно визнано статус жінок у секторі оборони та безпеки. Правильність таких кроків засвідчує те, що жінки успішно освоїли всі види бойової техніки та зброї. Жінки на фронті це не лише бійчині, а й парамедикині, психологині, журналістки, які своєю працею вносять свій внесок у перемогу. Для реалізації цієї мети не менш важливою є й робота жінок, які працюють в канцеляріях різних структурних підрозділів Міністерства оборони України, на складах, медичними сестрами тощо. Сучасний стан речей показав, що поряд із забезпеченням перемоги України у війні, перед нашою країною стоїть задача подальшого реформування державної політики щодо формування гендерно збалансованого суспільства, побудов якого є однією з умов адаптації України у число країн Євросоюзу.

ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

К.О. Яндола

У Законі України «Про освіту» зазначено, що «...метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору»¹. Для досягнення поставленої мети необхідно створити відповідне освітнє середовище.

Концепт освітнього середовища став фокусом дослідження вчених різних часів, що змінювало не лише розуміння змісту самого поняття «освітнє середовище», а й погляди щодо його структури та функцій.

З огляду на це увагу привертають роботи таких науковців як: Г. Васильєв, Н. Гладченкова, Ю. Колюткін, Л. Новикова, П. Лернер, М. Лях, М. Соколовський, В. Ясвін тощо, які досліджували теоретико-методологічну основу для визначення сутності поняття «освітнє середовище». Освітнє середовище як різновид виховного середовища представлено в роботах В.Лаппо, Ж. Петрочко, М. Шакурової (зокрема Л. Новикова, Н. Селиванова розглядають його через призму понять «виховний простір», «виховна система»). М. Бартко, О. Бурим, Г. Мешко досліджують освітнє середовища навчального закладу, А. Валицька, І. Фрумін, Б. Ельконін роблять акцент на понятті «освітній простір». Як розвивальне середовище освітнє середовище розглядають Ш. Амонашвілі, В. Давидов, Д. Ельконін, Л. Занков, Л. Кларін, В. Рубцов, А. Хуторской та ін. Також окремо вивчається безпечне, адаптивне, інклюзивне, інформаційне, інноваційне, соціокультурне тощо.

Хочемо звернути на увагу на наступні визначення освітнього середовища.

Освітнє середовище – це «багатосуб'єктне та багатопредметне системне утворення, що має можливості цілеспрямовано впливати на професійноособистісний

¹ Про освіту: Закон України: від 05.09. 2017 р. № 2145-VIII: станом на 02.07.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 28.10.2023)

розвиток майбутнього фахівця, забезпечуючи його готовність до професійної діяльності та/або продовження навчання, успішного виконання соціальних ролей та самореалізації у процесі життєдіяльності. За своєю природою – це комплекс можливостей та ресурсів (матеріальних, фінансових, особистісних, технологічних, організаційних, репутаційних) для освіти особистості, що склались цілеспрямовано в установі, яка виконує освітні функції щодо надання вищої фахової освіти, забезпечує можливості для загальнокультурного та особистісного розвитку суб'єктів освітнього процесу»¹.

Освітнє середовище є «динамічним відображенням багатовекторного простору, що задається характеристиками (вимогами, викликами) суспільства та рівнем його розвитку (економічного, політичного, культурного), міжнародним впливом на кримінально-виконавчу політику країни, і характеристиками та властивостями освітнього процесу, взаємодією його складових та умовами (навчально-педагогічними, виховними, світоглядними, науковими тощо) реалізації завдань щодо формування професійної особистості майбутнього фахівця»².

Освітнє середовище представляє собою «багатофакторну структуру, яка акумулює цілеспрямовано створювані умови взаємодії суб'єктивного світу особистості, що розвивається з його унікальними характеристиками (вибірковість переживань, пошук сенсів, потреба в самореалізації) і об'єктивного світу освітньої установи (індивідуальності викладачів і студентів, науково-педагогічні школи, предметно-просторове оточення, інформаційні потоки), в яких метою і цінністю стає підвищення власної суб'єктності на основі знаходження свого роду «ніші» для реалізації свого особистісного потенціалу»³.

О. Єжова дає таке визначення освітнього середовища: «система умов існування, формування і діяльності особистості в процесі засвоєння нею конкретних систем наукових знань, практичних умінь і навичок; система умов виховання й навчання особистості»⁴.

¹ Братко М. Структура освітнього середовища вищого навчального закладу. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2015. Вип. 135. С. 67–72.

² Аніщенко В.О. Сучасне освітнє середовище закладу вищої освіти як ядро формування особистості майбутнього офіцера державної кримінально-виконавчої служби України. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. 2020. С. 60-63.

³ Вайнола Р.Х. Соціальне середовище закладу вищої освіти: фасилітаційні механізми виховання. *Методологія неперервної освіти та наукового дослідження*, С. 411-426. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/38727/Vainola%20R.pdf?sequence=1> (дата звернення 15.10.2023).

⁴ Єжова О. О. Формування ціннісного ставлення до здоров'я учнів професійно-технічних навчальних закладів: монографія. Суми: Вид-во “МакДен”, 2011. 412 с.

Освітнє середовище являє собою «єдність дій навчальних закладів, сім'ї, позашкільних державних та громадських установ, інформаційно-культурного середовища; як сукупність матеріальних вимог у відповідності з педагогічними, ергономічними, санітарно-гігієнічними вимогами до освітнього процесу; як різноманітний, різнорівневий світ, який оточує людину, формує її уявлення про цей світ, ставлення до людей, довкілля, навколишньої дійсності»¹.

Освітнє середовище є «частиною життєвого, соціального середовища людини, яка виявляється у сукупності усіх освітніх факторів, що безпосередньо або опосередковано впливають на особистість у процесах навчання, виховання та розвитку; є певним виховним простором, в якому здійснюється розвиток особистості»².

Аналізуючи підходи щодо визначення поняття «освітнє середовище», можна спостерігати, що воно представляється «з одного боку як сукупність умов, які впливають на формування та функціонування людини в суспільстві, на наочну і людську обстановку особистості, її здібностей, потреб, інтересів, свідомості, а з іншого – природне та штучно створене соціокультурне оточення людини, що включає зміст і різні види засобів освіти, здатні забезпечувати продуктивну діяльність студента, слухача, управляючи процесом розвитку особистості за допомогою створення сприятливих для цього умов»³.

Але в будь-якому випадку освітнє середовище – це контекст, в якому освітній процес відбувається і впливає на розвиток особистості.

Дискусійним питанням є визначення структури (компонентів) освітнього середовища. Так, наприклад, Г. Полякова виділяє такі компоненти: суб'єктний (розвиток пізнавальних процесів і навичок, засвоєння соціального досвіду передбачає наявність суб'єктів, які його мають і передають за допомогою взаємодії, певних засобів, технологій і предметнопросторових умов); соціальний (формування та розвиток професійних умінь, навичок, компетенцій на рівні репродукції (відтворення), продуктивної дії та творчого застосування неможливе без практичної діяльності (самостійного пошуку, удосконалення відомих дій, операцій, створення нових); просторовопредметний (формування та розвиток спілкування як дії, що неможливі без досвіду комунікаційних процесів з іншими суб'єктами, опанування ефективними

¹ Шапран, О., Шапран, Ю. Створення інноваційного освітнього середовища в процесі професійної підготовки майбутнього вчителя. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2010. № 9. С. 108–110.

² Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. Київ. 2018. 56 с.

³ Макар Л. М. Сутність освітнього середовища в педагогічному процесі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 30 (83). С. 229-236.

технологіями за певних умов); психодидактичний (програми навчання, система засобів і технологій навчання, стиль викладання й педагогічного спілкування)¹.

В. Биков виокремлює такі складники освітнього середовища: цільовий, за яким визначаються цілі, завдання функціонування та розвитку системи освіти, що зумовлює появу в складі освітнього середовища управлінського компонента; управлінський, що утворює організаційні структури управління системами освіти (корпоративними, галузевими, регіональними, загальнодержавними); освітній заклад, де створено необхідні умови для здобуття тими, хто навчається, освіти відповідного рівня, загальноосвітнього і/або професійного спрямування за певною формою навчання; ресурсний, що містить комплекс різних ресурсів (фінансових, кадрових, організаційних, енергетичних) підтримки життєдіяльності та розвитку систем освіти; нормативний, що передбачає законодавчо-правове та нормативно-інструктивне забезпечення, які регулюють процеси освіти на рівні систем освіти різного організаційного рівня та призначення (зокрема, освітні стандарти)².

А. Кух представляє структуру освітнього середовища наступним чином: суб'єктно-ресурсний компонент (визначає суб'єктів освітнього середовища та умови здійснення їх суб'єкт-суб'єктної взаємодії), матеріально-технічний (відповідає за забезпеченість освітнього середовища відповідним стандартним обладнанням) та ідейно-технологічний компонент (визначає нормативні методики та технології досягнення прогнозованих результатів у навчанні)³.

Таким чином, загальними компонентами освітнього середовища можна вважати такі: фізичний (включає в себе будівлю, аудиторії, обладнання, навчальні матеріали, бібліотеку, лабораторії та інфраструктуру, яка забезпечує комфортне та безпечне навчання); соціальний (стосується взаємодії учасників освітнього процесу; взаємодія, співпраця та комунікація грають важливу роль у створенні сприятливого освітнього середовища); культурний (культурні цінності, традиції, погляди та норми освітньої установи та суспільства загалом впливають на те, як освітній процес організований, які цілі визначені для освіти); психологічний (включає в себе психологічний комфорт учасників освітнього процесу, їх психологічну безпеку, підтримку в управлінні стресом та емоційними аспектами навчання).

¹ Полякова Г. Вплив освітнього середовища ВНЗ на формування професійної компетентності фахівця. *Вища школа*. 2010. №10. С. 78–87.

² Биков В. Відкрита освіта і відкрите навчальне середовище. *Теорія і практика управління соціальними системами. Вісник НТУ "ХП"*. 2008. № 2. С. 16–123.

³ Кух А. Освітнє середовище в структурі інноваційної системи фахової підготовки майбутніх учителів фізики. *Предметні дидактики в контексті формування компетентнісно-світоглядних професійних якостей майбутнього фахівця*. 2008. Ч.2. С. 73–76.

Складність та важливість розв'язання проблеми створення освітнього середовища сьогодні зумовлена необхідністю його цілісного оновлення і приведення у відповідність до загальних трансформаційних змін, які відбуваються в суспільстві. Зазначені компоненти є динамічними та чутливими до змін, які відбуваються у культурному, суспільно-політичному, економічному, технологічному, інформаційному та воєнному секторі.

Саме тому, пропонуємо проаналізувати сучасне освітнє середовище через призму тих змін та подій, які відбуваються в Україні.

І, перш за все, зупинимось на основних характеристиках сучасного суспільства. Сучасне суспільство відрізняється від попередніх епох своєю складністю, різноманітністю та впливом нових технологій, культурних змін і суспільних процесів на всі аспекти життя.

В сучасному суспільстві співіснують представники різної культури, мови, релігії, що спонукає до необхідності інтернаціоналізації багатьох сфер, в тому числі й освіти.

На тлі сучасних конфліктів відбуваються значні соціальні зміни. Суспільні цінності та норми постійно еволюціонують. Наприклад, сучасне суспільство активно обговорює питання гендерного рівноправ'я, ідентичності та інші соціальні теми.

Сучасна економіка все більше стає заснованою на послугах, технологіях та інноваціях. Розвиток стартапів та інтернет-компаній створює нові можливості, але й висуває нові вимоги до сучасних фахівців, а, отже, вимагає перегляду підходів до організації освітнього процесу.

Особливістю сучасного суспільства є технологічний прорив. Сучасне суспільство відзначається швидким та безперервним розвитком технологій. Інтернет, смартфони, штучний інтелект, блокчейн та інші інновації змінили спосіб, яким ми працюємо, відпочиваємо, спілкуємося та отримуємо інформацію.

Сучасний світ стає глобалізованим та інтерконектованим. Торгівля, культурний обмін, міграція та інтернаціоналізація стали нормою, що призвело до взаємозалежності країн та регіонів. Сучасна геополітика відрізняється складністю взаємовідносин між країнами, конфліктами, торговельними війнами та пошуком нових міжнародних рішень.

Глобалізація та розвиток науково-технічного прогресу привели до розвитку інформаційного суспільства, в якому запит на інформацію стає дуже високим. Люди шукають, обмінюються та створюють інформацію на різних платформах, тому інтернет-медіа стали головним джерелом новин та знань.

Сучасне суспільство описується як інформаційне. Інформаційне суспільство (information society, digital society, electronic society, e-society) суттєво змінює традиційні уявлення про працю, освіту, культуру, спілкування, соціально-політичне життя.

Однак, сучасне суспільство стає ще й суспільством знань (Knowledge society, K-суспільство) з переходом у суспільство розуміння.

Суспільство знань – це поняття, яке описує сучасну соціокультурну та економічну парадигму, в якій знання та інформація відіграють ключову роль у розвитку суспільства.

Суспільство знань – це те суспільство, основним елементом якого є розвиток і прогрес є знання.

Поняття «суспільство знань» не є тотожним поняттю «інформаційне суспільство». Хоча знання є інформацією, але не вся інформація, яка передається, є знанням. Виникнення та розповсюдження неправдивої інформації, фейкових новин означають, що ці суспільства не є одним і тим самим.

Суспільство знань відрізняється від інформаційного суспільства, оскільки інформаційне суспільство ґрунтується на понятті «технології», а суспільство знань має ширші соціальні, етичні та політичні параметри.

Еволюційний поступ суспільного розвитку – від інформаційного до знаннєвого, передбачає, що основні здобутки інформаційного суспільства будуть не тільки збережені, а й примножені – інформатизація суспільства суттєво поглибитися, а її масштаби охоплять практично всі сфери професійної, громадської і побутової діяльності людей, передусім науку і освіту. При цьому рівень розвитку інформаційно-комп'ютерної платформи глобального інформаційного освітнього простору, єдиного інформаційного освітнього простору системи освіти та рівень інформаційно-комп'ютерної підтримки систем відкритої освіти значно зростуть¹.

Існує думка, що впровадження в життя людини інформаційних технологій швидше віддаляє нас від інформаційного суспільства, тому, що основою інформаційного суспільства та визначальним фактором суспільного життя має бути наукове знання. Рівень знань має бути визначальним фактором соціальної диференціації та інфраструктурою інформаційного суспільства¹.

¹ Биков В.Ю. Відкрита освіта і відкрите навчальне середовище. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2008. №2. С. 116-123.

Інформаційне суспільство розглядається як етап переходу до нового перспективного стану свого соціально-економічного і науково-технічного розвитку – до суспільства знань, знаннєвого суспільства.

Характеристика суспільства знань включає такі основні аспекти (рис. 1).

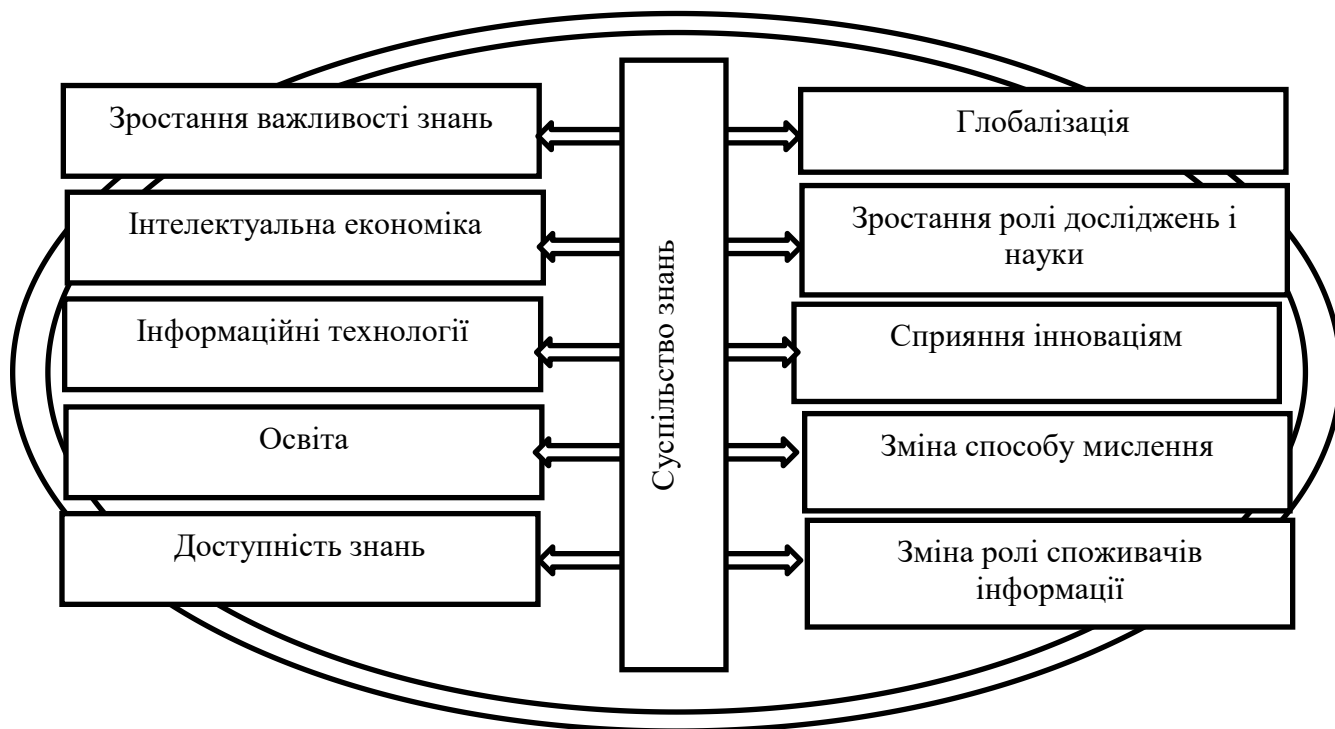

Рис. 1. Характеристика суспільства знань

Як бачимо на рис. 1 у суспільстві знань значний акцент робиться на створенні, зберіганні, обробці та розповсюдженні інформації та знань. Знання стають одним з найцінніших суспільних ресурсів.

Економіка суспільства знань базується на використанні інтелектуального капіталу та інновацій. Компанії та країни, які вкладають у розробку та застосування нових технологій та знань, зазвичай досягають більшого успіху.

Розвиток інформаційних технологій відіграє центральну роль у суспільстві знань. Інтернет, комп'ютери, мобільні телефони та інші технології дозволяють легко отримувати доступ до інформації та спілкуватися з іншими.

В освіті приділяється особлива увага розвитку критичного мислення, творчості та інновацій. Люди вчаться працювати з інформацією та розвивати нові навички.

Суспільство знань ставить завдання забезпечити доступність знань для всіх шарів населення. Інтернет та масова освіта сприяють розповсюдженню знань навіть у віддалених та менш розвинених регіонах.

У суспільстві знань відбувається глобалізація економіки, культури та інформації. Знання швидко поширюються між країнами та регіонами.

Наукова діяльність стає важливою складовою суспільства знань. Дослідження та інновації сприяють вирішенню складних проблем та покращенню якості життя.

Люди стають активними споживачами інформації та знань. Вони самостійно шукають і аналізують інформацію, щоб приймати зважені рішення.

Суспільство знань сприяє зміні способу мислення з інформаційного на аналітичний та критичний. Люди стають більш обізнаними та критично налаштованими споживачами інформації.

Суспільство знань сприяє розвитку інноваційних ідей та технологій, що може привести до покращення різних аспектів життя, включаючи медицину, економіку, енергетику та інші галузі.

Загалом, суспільство знань характеризується високою роллю інформації, знань і технологій у всіх сферах життя. Ця парадигма сприяє інтелектуальному розвитку та вирішенню складних глобальних викликів.

Однак, суспільство знань – не стільки про посилення ролі знань та збільшення їх кількості, скільки їх трансформація та переформатування. Якщо трансформація стосується змісту знань, то переформатування – їхнього інституціонального закріплення. На відміну від поняття «інформаційне суспільство», поняття «суспільство знань» не обмежується сферою технологічних знань. Воно виражає широкий спектр культурних, етичних політичних, соціальних, економічних та інституційних трансформацій¹.

Як бачимо, широкомасштабне вторгнення РФ на територію України підтвердило той факт, що швидкісне глобальне розповсюдження інформації внаслідок технологічної революції не вирішило соціальні конфлікти – не припинило війни і не вберегло людське мислення від брехні. Інформація, попри її змістовну чіткість, виявилася не менш потужним маніпулятивним засобом, ніж традиційна ідеологія.

Вважаємо, що в цьому контексті пріоритетного значення набуває гуманізація та гуманітаризація сучасної освіти. Особливо гострим це питання є у закладах вищої військової освіти.

¹ Гомілко О. Суспільство знань як виклик раціональності . *Філософія освіти*. 2015. № 1(16), С. 26-37.

Суспільно-політична ситуація, яка склалася в Україні як ніколи загострила проблему підвищення якості та ефективності вищої військової освіти, адже саме вона є запорукою підготовки сучасного військовослужбовця як гаранта територіальної цілісності та незалежності держави.

Концепція трансформації вищої військової освіти передбачає «формування сучасної моделі професійної військової освіти, що забезпечує підготовку військових фахівців на основі їх безперервного професійного розвитку, враховує загальні тенденції розвитку системи національної та міжнародної безпеки, зміни принципів та способів ведення збройної боротьби, нові вимоги до якості військової освіти, формування доброчесності на основі стандартів НАТО. Професійна військова освіта культивує розвиток військового лідера шляхом надання широкого спектру професійних знань та розвитку креативного мислення упродовж військової кар'єри»¹.

Однак формування військовослужбовця як професіонала передбачає його всебічний розвиток: духовний, культурний, етичний, естетичний, моральний.

На жаль, досвід російсько-української війни щодня надає нам значну кількість прикладів порушення норм ведення війни, норм міжнародного гуманітарного права, Женевських конвенцій. Внаслідок чого експертами фіксуються випадки катувань, знущань, страт з боку країни-агресора мирного населення та військових полонених. Російська армія під гаслом створення «руського мира» повністю знищує розуміння таких цінностей як «життя», «людина», «цінність», «мир» тощо.

Тому вважаємо, що трансформація вищої військової освіти має ґрунтуватися на принципах гуманізації та гуманітаризації.

Гуманізація освіти, що полягає в утвердженні людини як вищої соціальної цінності, у найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи; гуманітаризація освіти, що покликана формувати цілісну картину світу, духовність, культуру особистості. «Якщо гуманізація спрямована на ствердження людяності, то

¹ Концепція трансформації системи військової освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 р. № 1410 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1490) URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-ukhvalyv-kontseptsiu-transformatsii-systemy-viiskovoi-osvity-za-standartamy-nato> (дата звернення: 12.04.2023).

гуманітаризація на пізнання людини, ствердження духовних цінностей, виплеканих рідною історією, як першооснови мети та змісту освіти, вироблення нового способу мислення, дотримання вимог Конституції України, Військової присяги, військових статутів, традицій українського війська, Кодексу честі офіцера Збройних Сил України»¹.

Гуманізація вищої військової освіти означає забезпечення військовослужбовців освітою, яка враховує їхні потреби та інтереси, а також розвиває soft-skills. Вона включає підвищення рівня знань про міжкультурну комунікацію, розуміння різних культур, традицій та мов, що допомагає здобувачам вищої військової освіти взаємодіяти з іншими культурами та підтримувати міжнародну співпрацю.

У результаті гуманізації та гуманітаризації військової освіти курсанти отримують більш повну підготовку, що включає не тільки військові навички, а й глибокі знання гуманітарних та соціальних наук, які допомагають їм краще розуміти світ та взаємодіяти з ним, розвивати критичне мислення, сприятимуть формуванню етичних та моральних цінностей, підвищенню рівня професійної компетентності, вмінню працювати в команді та розвивати соціальну відповідальність. Гуманізація військової освіти передбачає включення питань гендерної рівності в навчальні програми, що допомагає знизити статеві стереотипи та забезпечити рівні можливості для чоловіків та жінок у військовій сфері.

Гуманізація та гуманітаризація військової освіти мають на меті створення військових лідерів, які розуміють значення прав людини, збереження природи та зміцнення миру. Важливим аспектом гуманізації військової освіти є створення умов для саморозвитку військовослужбовців, що полягає в наданні можливості пройти курси підвищення кваліфікації та розвивати власні здібності.

Гуманізація та гуманітаризація військової освіти сприятиме створенню нової генерації військових лідерів, які володіють не лише військовими знаннями, а й мають глибоке розуміння соціальних та етичних аспектів сучасного світу.

Отже, гуманізація та гуманітаризація – це два підходи, які покликані зробити освіту більш спрямованою на розвиток людини та враховувати її гуманістичні

¹ Стасюк В.В. Гуманізація та гуманітаризація вищої військової освіти: вимоги сьогодення. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. № 1 (32). С. 155-160.

цінності. Однак, мають певні відмінності у фокусах (табл. 1).

Таблиця 1

Гуманізація та гуманітаризація освіти

Гуманізація	Гуманітаризація
<p>Зорієнтована на людину Гуманізація освіти покликана робити людину центром навчання та розвитку. Освіта повинна відповідати індивідуальним потребам, інтересам та здібностям кожного здобувача</p>	<p>Акцент на гуманітарних дисциплінах Гуманітаризація освіти віддає перевагу гуманітарним наукам, таким як література, філософія, історія. Ці дисципліни сприяють розумінню людської природи, культури та суспільства</p>
<p>Соціальний аспект Гуманізована освіта сприяє розвитку соціальних навичок та емпатії. Вона підтримує співпрацю, розвиває навички міжособистісних відносин і розуміння інших культур та переконань</p>	<p>Етичний аспект Гуманітаризація освіти покликана формувати етичні цінності, сприяючи розвитку морального спрямування та етичної свідомості</p>
<p>Розвиток критичного мислення Гуманізована освіта спонукає здобувачів думати критично та аналізувати інформацію. Вона надає можливість ставити запитання та використовувати критерії оцінки інформації</p>	<p>Розвиток міжособистісних навичок Гуманітарна освіта сприяє розвитку навичок спілкування, міжособистісних відносин і емпатії. Вона підтримує розуміння різних точок зору та готовність до співпраці</p>
<p>Самостійність та творчість Гуманізація освіти підтримує розвиток самостійності та творчого мислення. Здобувачі мають можливість розвивати свої ідеї та вирішувати завдання самостійно</p>	<p>Культурна освіта Гуманітаризація освіти акцентує увагу на культурній різноманітності та розумінні культурних аспектів суспільства. Вона підтримує розвиток культурної грамотності</p>
<p>Обидва підходи, гуманізація та гуманітаризація, наголошують на важливості людського розвитку, емоційного і соціального інтелекту, а також на формуванні моральних цінностей. Їх комбінування може допомогти створити комплексну освіту, спрямовану на розвиток інтелектуальних, емоційних та моральних аспектів особистості</p>	

Провідна роль в гуманізації вищої військової освіти належить науково-педагогічним працівникам та офіцерам-педагогам. Саме вони мають прищепити такі цінності як:

1. Патріотизм та служіння Батьківщині. Професія військовослужбовця передбачає відданість та готовність віддати своє життя за свою країну.
2. Чесність. Професія військовослужбовця передбачає високу моральну та

етичну відповідальність. Військовослужбовці повинні дотримуватися вищих стандартів чесності та чеснот.

3. Лідерство. Професія військовослужбовця вимагає високого рівня лідерства та управлінських навичок. Військові керівники повинні бути прикладом для своїх підлеглих та забезпечувати ефективно управління.

4. Професіоналізм. Професія військовослужбовця потребує високої майстерності та знань з різних галузей, таких як тактика, стратегія, комунікація та технічні знання.

5. Самовдосконалення. Військовослужбовці повинні постійно працювати над своїм професійним розвитком та навчанням, щоб забезпечити високий рівень готовності до будь-яких викликів і ситуацій.

Ці цінності допомагають створити мілітарну культуру, яка сприяє забезпеченню безпеки і захисту країни, а також підвищує професійний рівень військовослужбовців. Цінності стають фокусом в науковому дискурсі ідентичності.

Зацікавленість питанням формування та збереження ідентичності в умовах глобалізованого світу призвели до таких понять як «гібридна ідентичність», «дифузна ідентичність», «транскультурна ідентичність», «субнаціональна ідентичність» тощо.

Розгляд питань ідентичності не можливий без розгляду проблеми формування цінностей. Одними з провідних цінностей сучасності здобувачі вищої освіти називають «мир» та «життя». В сучасному науковому полі існує низка робіт, в яких автори розглядають освітнє середовище як таке, що має стати платформою для примирення людей у конфліктному кризовому середовищі. Такий напрям отримав назву «освіта миробудівництва».

Практичний вимір різноманітних аспектів миробудівництва досліджували В. Андрущенко, А. Багінський, М. Генік, Л. Гриневич, С. Закірова, О. Захарова, В. Луговий, Є. Ярошенко та ін.

Особливу роль у миробудівництві саме закладів вищої освіти науковці обумовлюють тим, що свідомий вибір громадянської позиції відбувається саме у віці, який припадає на час навчання у вишах.

Так, наприклад, у колективній праці К. МакГліна, М. Зембіласа, З. Бекермана, Т. Галлахера «Peace education in Conflict and Post-conflict societies: comparative

perspectives» автори намагалися висвітлити основні шляхи впливу гібридної війни на освіту, а також ті кроки, які у межах вищої освіти можна зробити задля подальшої перемоги над конфліктом¹. Автори переконані, що за допомогою диспутів під час викладання гуманітарних дисциплін (філософія, соціальна педагогіка, психологія конфлікту), а також додаткових курсів та семінарів спрямованих на впровадження освіти в дусі миру, можна сформувати критичне мислення, яке допомагатиме руйнуванню стереотипних суджень на кшталт «ми – хороші, чесні, справедливі», а «вони – погані, ворожі, байдужі». В основі освітнього процесу має бути покладена пропаганда миру, а не пропаганда війни. Це повинно відбуватися через переосмислення досвіду минулого.

В такому ж напрямку проводили дослідження І. Пачеко («Conflict, Postconflict and the Functions of the University: lessons from Columbia and other armed conflict»), Г. Хельског («Philosophising the dialogos way towards wisdom in education: between critical thinking and spiritual contemplation»)².

На жаль, досвід російсько-української війни свідчить, що воля політичної еліти може бути мінливою, а, отже, дипломатія стає неефективною. Однак, не можна не погодитися в твердженням прихильників цього підходу, що за умов «недбалого ставлення до освіти збоку уряду, він може зводити нанівець усі намагання небайдужих осіб трансформувати конфлікт у стійкий та непохитний мир».

Ще однією галуззю педагогіки в цьому контексті є педагогіка толерантності, яка спрямована на розвиток та поширення толерантності серед здобувачів освіти. Толерантність визначається як відкритість, повага та прийняття різниці в поглядах, культурі, релігії, етнічній приналежності, статі та інших аспектах життя. Педагогіка толерантності намагається сприяти розумінню та прийняттю різних точок зору і відмінностей між людьми, сприяючи миру, гармонії та співпраці в суспільстві. Основні принципи педагогіки толерантності можна представити наступним чином (рис. 2).

¹ McGlynn C., Zembylas M. ed., 2009. *Peace education in conflict and post-conflict societies: Comparative perspectives*. Springer, 273 p.

² Pacheco I.F. *Conflict, postconflict, and the functions of the university: Lessons from Colombia and other armed conflicts*. Boston College University Libraries, 2013. P. 531.

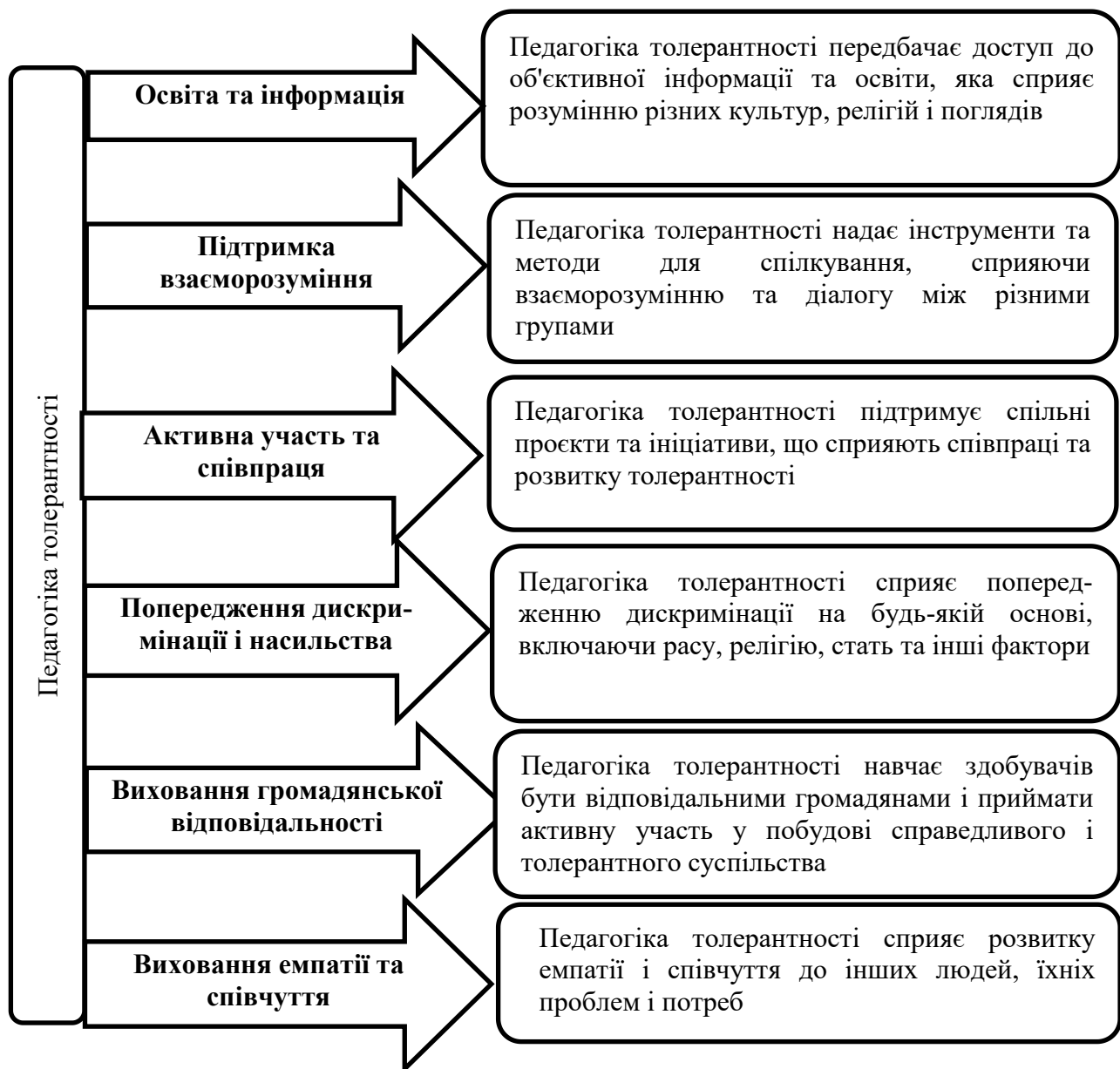

Рис. 2. Основні принципи педагогіки толерантності

На рис. 2 представлено принципи спрямовані на створення гармонійного і толерантного суспільства, в якому кожна людина може вільно виражати свої переконання та жити у співпраці з іншими, незалежно від їхніх відмінностей.

Однак, російські наративи сучасної війни (наприклад, «Україна є недодержавою», «Українська влада є «неонацистською, нелегітимною та дискредитованою», «Захід експлуатує Україну та є деструктивним для світового порядку», «Російська меншина є об'єктом утисків в Україні», «Українські нацисти»¹ тощо) навпаки розпалюють в людях насилля в будь-яких проявах і унеможливають

¹100 брехливих російських наративів про російсько-українську війну. Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів / А. М. Романишин та ін. Київ: НДЦ ГП ЗС України, 2023. 77 с.

розгляд толерантності як провідного непохитного інструменту, який спонукатиме всіх до миру.

Крім того, аналіз перебігу російсько-української війни демонструє використання агресором саме освіти задля підживлення конфлікту та пропагування ідей ненависті один до одного. Це яскраво демонструє агресивна політика с сфері освіти на окупованих українських територіях: заборона української мови, переписування та перекручування історичних фактів, демонстрація вигаданих кордонів, бажання знищити українську ідентичність через висловлювання недовіри щодо українських цінностей, насичення медіапростору контентом, який «пояснює» цілі так званої СВО тощо. Щоб русифікувати освітній процес в Україні РФ «перевідкриває» школи, навіть у місцях активних бойових дій (наприклад, Маріуполь у квітні 2022 року), відправляє вчителів з територій Харківської, Херсонської та Запорізької областей у літні «табори перекваліфікації» в окупованому Криму або відряджає власних вчителів для проведення просвітницької роботи в українських закладах освіти, створює канцелярську продукцію для здобувачів із цитатами «захисників» та «героїв» (наприклад, М. Толстих «Гіві», А. Павлова «Моторола» тощо).

Така сама політика продукується РФ й по відношенню до власних дітей. В російських університетах періодично читають позапрограмні лекції про «ворогів народу», «Росію як взірєць демократії», «особливості країн заходу» тощо, ключовими наративами яких є велич, міць і винятковість країни на чолі з Путіним, який творить і береже світовий порядок.

Крім того, на тлі мілітаризації формальної (на всіх її рівнях) та неформальної освіти за висвітлення історичної правди, пацифістські погляди чи навіть написи на одязі загрожує штраф або ув'язнення.

Зазначені дії йдуть всупереч педагогіки толерантності. І в цьому контексті цікавим є твердження К. Поппера, який зазначив, що «необмежена терпимість повинна привести до нетерпимості»¹.

Ю. Габермас в своїй праці зауважив, що у суспільстві не буде колективної згоди між представниками усіх верств населення, якщо толерантність буде виражатися односторонньо, на користь певної частини суспільства. Більше того, толерантність має

¹ Popper K. The Open Society and Its Enemies. London. 1945. 446 p.

ґрунтуватися на обопільному розумінні важливості формування світоглядного плюралізму, в інакшому випадку – вона стане не лише неефективною, але й збитковою¹.

Тому, роль освіти у контексті педагогіки толерантності полягає у тому, щоб привчити здобувачів освіти знаходити консенсус у конфліктній ситуації, не піддаватися на зовнішні провокації.

Це говорить про необхідність створення такого освітнього середовища, яке спонукає до прояву творчого мислення, вироблення продуктивного знання, розвитку критичного мислення, вміння опрацьовувати інформацію, вести аргументований діалог тощо.

Як зазначалось одним із ключових питань освіти миробудування є питання ідентичності. Особливостям формування ідентичності українців в умовах гібридної війни присвячена низка робіт. Так, образ «чужого» з урахуванням ментальних властивостей досліджені в працях О. Кривицької, С. Кульчицького, І. Поліщук, О. Шморгун, М. Шегута, О. Рудакевич, О. Грицай та інших. Психологічний компонент гібридної війни глибоко досліджений у працях Д. Волкогонова, С. Зелінського, О. Караяні, В. Крисько, В. Лепського, В. Лісічкіна, А. Морозова, В. Прокоф'єва.

Категорія «ідентичність» є міждисциплінарною (табл. 2).

На думку В. Котигоренка, групові духовні цінності набувають особливої актуальності в часи суспільних трансформацій, коли розв'язання особистих соціальних проблем пов'язується індивідом із вибором власної ідентичності, способу життя, поведінки².

Війна – це низка трансформаційних процесів. З 24 лютого 2022 року осмислення війни в Україні набуло різних контекстів, адже вона і за національну ідентичність, і за мовні кордони, і за територію людини, і про майбутнє світу.

¹ Habermas J. Wann sollten wir tolerant sein? UM Wettbewerb der Weltvisionen, *Werte und Theorien. Soziologische Forschung*. 2006. № 1. С. 45-53.

² Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ : Світогляд, 2004. 722 с.

Підходи до визначення поняття «ідентичність»

Наука	Фокус дослідження
Філософія	ідентичність розглядається як питання про те, що робить людину унікальною і тим, хто вона є. Включає дослідження ідентичності в контексті моралі, свободи і відповідальності. Також досліджується результат процесу ідентифікації, суть якого відображає побудову взаємозв'язків людини з зовнішнім світом
Соціологія	ідентичність вивчається в контексті соціальних груп, класів, культур і спільнот. Вона допомагає розуміти, як ідентичність впливає на соціальну взаємодію та структуру суспільства, на формування комплексу соціальних статусів та ролей
Психологія	ідентичність стосується формування і розвитку особистого «Я» та самоприйняття. Ця наука досліджує, як люди формують свою ідентичність, як вона змінюється з часом і впливає на їх добробут та поведінку, досліджуються внутрішні процеси особистості (суспільні системи розглядають лише в контексті)
Педагогіка	ідентичність пов'язана з розвитком особистості і вивченням того, як навчання та середовище впливають на формування її ідентичності
Історія	ідентичність вказує на національну, етнічну, культурну чи історичну приналежність людей або груп. Вивчення ідентичності допомагає розуміти та аналізувати історичні процеси, конфлікти та інші аспекти
Етика	ідентичність може стосуватися моральних переконань та цінностей, які визначають те, хто ми є, і впливають на наше моральне прийняття рішень
Політологія	ідентичність може вказувати на національну, етнічну, культурну, релігійну або іншу спільну ідентифікацію групи людей через поняття «громадянської ідентичності» (громадянство, політичні переконання) та «соціокультурної ідентичності» (культурна спадщина, мова, традиції). Політологи досліджують, як ідентичність впливає на формування політичних поглядів і поведінку громадян
Право	ідентичність може бути пов'язана з правами і обов'язками громадян

В своєму есеї антології «Воєнний стан» (відповідальна редакторка Meridian Czernowitz Євгенія Лопата) В. Портніков зазначає, що війна призвела «до кристалізації ідентичностей. Для росіян територія України – це землі «історичної Росії», які мають увійти до її складу. Для українців – це власна держава, яку треба звільнити від окупації. На тлі війни починають зникати й відмінності серед самих українців. Донедавна ми могли бачити і людей із цілком очевидною українською державною ідентичністю, і людей, які радше були схильні погодитися із заявами Володимира Путіна про те, що росіяни й українці – «один народ», і людей, яких їхня ідентичність узагалі не цікавила. Війна значно зменшила – якщо не знищила взагалі – кількість прихильників «одного народу». А люди, які не замислювалися про те, що вони – українці, змушені були поставити собі запитання і про причини війни, і провину Путіна та Росії в персонально їхньому і спільному горі»¹.

Досліджуючи шлях української ідентичності Т. Кухотська² зазначає, що у 1992 році лише 45,6% населення нашої держави вважали себе українцями. Проте, у 2022 році Київський міжнародний інститут соціології провів опитування серед українців, які на грудень 2022 року мешкали на підконтрольних Україні територіях, за результатами якого з'ясувалось, що кількість тих, хто вважає себе українцями, зростає до 95%. Лише 1% населення називали себе «і українцем, і росіянином».

Змінити атмосферу конфлікту на атмосферу миру та взаємоповаги можливо, якщо робити акцент в процесі комунікації на вищу ідентичність, яка пов'язує між собою індивідів поза національним контекстом³. Ця думка лягла в основу теорії групової тотожності С. Гаертнера та Дж. Довідіо. Конструювання вищої ідентичності є вдалим підґрунтям для пошуку компромісу, оскільки цей процес не становить загрози для ідентифікації суб'єкта зі своєю нацією⁴. Однак, сьогодні ми спостерігаємо, що в умовах гібридної війни країна-агресор впливає в першу чергу на ідентичність

¹ Карманська Ю. «Так постає нація переможців». Як війна формує українську ідентичність – есеї Віталія Портнікова з книги «Воєнний стан», передмову до якої написав Залужний. URL:<https://forbes.ua/lifestyle/tak-postae-natsiya-peremozhtsiv-yak-viyna-formue-ukrainsku-identichnist-esei-vitaliya-portnikova-z-knigi-voenniy-stand-peredmovu-do-yakoi-napisav-zaluzhnyi-25022023-11982> (дата звернення 15.10.2023).

² Кухотська Т. Шлях української ідентичності. *Українська правда*. 2023 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/03/19/7394105> (дата звернення 25.10.2023).

³ Українська освіта в умовах війни : монографія / за наук. ред. С.О. Терепишого. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. 234 с.

⁴ Gaertner, S. L., Dovidio J. F. *Reducing intergroup bias: The common ingroup identity model*. Philadelphia, PA: Psychology Press/Taylor & Francis, 2000.

індивідів за допомогою пропаганди, застосовуючи засоби інформаційної війни для порушення політичної стабільності, а, отже, ослаблення країни, що є жертвою агресії.

Російсько-українська війна надає безліч прикладів, в яких намагається за рахунок потужного інформаційно-психологічного впливу зруйнувати та підмінити ідентичність українців (включаючи національну, політичну, культурну ідентичність). Так К. Журба підкреслює, що на окупованих територіях країна – агресор докладає чимало зусиль спрямованих на: зросійщення населення, відлучення від української мови; проведення інформаційно-психологічної операції на теренах України; перекручування історичних фактів; заперечення автентичності української мови та культури самого існування нації; боротьба за утвердження російської як другої державної мови; витіснення української мови з Медіа-ринку; використання політтехнологій та передвиборчих компаній з метою розмежування регіонів України та інші¹.

Отже, сучасне освітнє середовище сьогодні має бути таким, яке спонукає до формування та зміцнення ідентичності, роблячи акцент на таких компонентах:

1. Права та обов'язки. Ідентичність громадянина включає у себе усвідомлення прав та обов'язків перед державою (включає право голосу, право на освіту, медичну допомогу, а також обов'язок дотримуватися законів та виконувати громадянські обов'язки).

2. Приналежність ідентичності. Ідентичність громадянина відображає приналежність до певної країни. Вона визначає, що ви є частиною цього національного співтовариства і маєте зв'язок з його історією, культурою та традиціями.

3. Громадянська відповідальність. Громадяни мають відчувати відповідальність за долю своєї країни та співгромадян. Це включає виконання громадянських обов'язках, таких як голосування на виборах, служба в армії, оподаткування та інші дії, спрямовані на сприяння загальному добробуту.

¹ Журба К. Концептуальні засади формування національно-культурної ідентичності школярів в умовах сучасних викликів. URL: https://www.youtube.com/watch?v=C8GdQB_hy84 (дата звернення 17.10.2023).

4. Ідентичність у міжнародному контексті. Ідентичність громадянина може також включати в себе відношення до інших країн та національних груп. Це може бути пов'язано з питаннями міжнародних відносин, співпраці та конфліктів.

5. Емоційна зв'язаність. Ідентичність громадянина може також включати в себе емоційний зв'язок з країною, її символами, героями і історією. Ця емоційна зв'язаність може викликати гордість, патріотизм та відчуття належності.

6. Ідентичність громадянина є складним і багатогранним явищем, яке формується під впливом різних факторів, включаючи культурні, історичні, соціальні та особисті чинники. Вона грає важливу роль у визначенні ставлення до своєї країни та спільноти.

Сучасне освітнє середовище має бути таким, яке створює платформу для набуття сучасних навичок та вмінь. В цьому контексті варто зупинитися на розумінні Soft Skills та Hard Skills.

Увага науковців щодо розвитку гнучких навичок обумовлена низкою причин. Вважається, що про Soft Skills вперше заговорили у США в 1960-і роки. Тоді в збройних силах помітили, що успіх різних груп солдатів частіше залежить від методики керівництва їхнього командира, а вже потім від спритності володіння військовою технікою. Надалі на вивчення і розвиток Soft Skills американська армія виділяла окремі бюджети. У 1959 році військовослужбовці США почали розробляти науковий підхід для навчання офіцерів. В ході розробки цієї програми вони зрозуміли важливість не лише професійних навичок (Hard Skills), але й універсальних якостей (Soft Skills), які не піддаються планомірному навчанню. У доктрині «Система проектування військової підготовки»¹ 1968 року було вказано на основні відмінності між Hard і Soft Skills. Згідно доктрини Hard Skills є навичками роботи переважно з обладнанням, технікою, пристроями, у той час як Soft Skills включають навички роботи з людьми, паперами, а також командної роботи.

Після того, як «м'які» навички проявили себе у військовій сфері та психології, вони набули актуальності ще й в бізнес-середовищі (активно використовувати у сфері

¹ Nielsen S. U.S. Army training and doctrine command, 1973-1982: A case study in successful peacetime military. Fort Leavenworth, Kansas. 2003. 135 p.

бізнесу та менеджменту стали лише наприкінці 90-х років).

Дослідженням Soft Skills займалися зарубіжні дослідники (L. Lippman, R. Ryberg, R. Carney, K. Moore, A. Lazarus, L. Bailey) та вітчизняні: Н. Длугунович, В. Васьонова, І. Зайцева, Л. Іванова, О. Скорнякова, К. Коваль, Н. Коляда, О. Кравченко, Г. Мозгова, В. Євтушенко, А. Мозгова, С. Наход, О. Повстин, М. Козяр, І. Ткачук, Н. Сосновенко, А. Тушак, Н. Федоренко, А. Щеглова та ін.

У XXI столітті Soft Skills стали фокусом вивчення та дослідження як практиків, так і науковців. Зросла потреба не тільки в досвідчених фахівцях у своїй сфері, але й працівників з розвиненою емпатією, ораторськими здібностями і умінням знаходити спільну мову з командою. Інформаційно-комп'ютерні технології і діджитал-індустрія загалом стрімко розвиваються. Опанувавши одну технологію, необхідно вже готуватися до опанування іншої. Отримані в університеті знання швидко застарівають. Саме тому актуальною сучасною концепцією стає *Life-long learning* – навчання протягом усього життя. Важливою навичкою є можливість за короткий час опанувати складний матеріал і ефективно використовувати знання на практиці, відчувати себе органічно в нових, незвичних умовах і водночас знаходити нестандартні рішення задач.

Отже, Soft Skills – це комплекс неспеціалізованих, надпрофесійних навичок, що відповідають за успішну участь у робочому процесі, високу продуктивність і, на відміну від спеціалізованих навичок, не пов'язані з конкретною сферою¹. Це універсальні надпрофесійні якості, що допомагають взаємодіяти один з одним, незалежно від сфери діяльності. Вони допомагають не стільки бути висококласним фахівцем, скільки будувати кар'єру та сформувати власну репутацію і команду. Особливістю їх формування є те, що вони формуються у людини протягом життя, під впливом виховання та життєвого досвіду, цілеспрямовано розвиваються під час тренінгів тощо.

Єдиного підходу щодо складання єдиного універсального переліку Soft Skills не існує. Так, наприклад, Н. Коляда, О. Кравченко до м'яких навичок відносять

¹ Мазуренко В. Soft Skills: чому ці навички такі важливі сьогодні. URL: <https://www.udau.edu.ua/ua/other-news/soft-skills-chomu-ci-navichki-taki-vazhlivi-sogodni.html> (дата звернення 28.10.2023).

креативність, лідерські якості, вміння працювати в команді, організаторські здібності, системне мислення, емоційний інтелект, комунікація, робота з інформацією, мотивація¹, К. Коваль «...працелюбність, ініціативність, творчі здібності, здатність до навчання, чесність»², С. Наход «... здатність, готовність та можливість особистості діяти у мінливих ситуаціях, спираючись на інтуїцію та власний досвід»³. В роботі О. Делія Soft Skills є «... соціальні навички особистості, які можна класифікувати на міжособистісні, як взаємодія лідерських якостей, організаційні навички та вміння спілкуватися. До них відносять комунікативні та управлінські: вміння встановлювати міжособистісні взаємини, навички переконання, проведення переговорів, ораторське мистецтво та презентаційні навички, здатність ведення дискусій, прийняття рішень, вміння створити ефективні команди з урахуванням культурних відмінностей, можливість вирішення конфліктних ситуацій»⁴.

І. Зайцева зазначає, що «...м'які навички пов'язані з «жорсткими» навичками (Hard Skills), які забезпечують виконання професійних дій. При цьому «жорсткі» навички гарантують тільки 15% успіху, в той час як інші 85% залежать від «м'яких» навичок. На відміну від «жорстких» навичок, які можна сформувати і розвивати згодом, «м'які» навички складніше сформувати»⁵.

Аналіз наукових наробок дозволяє зробити компаративний аналіз Hard Skills та Soft-skills (табл. 3).

¹ Коляда Н., Кравченко О. Практичний досвід формування “soft-skills” в умовах закладу вищої освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. № 3 (27). С. 137–145.

² Коваль К. О. Розвиток “soft skills” у студентів – один з важливих чинників працевлаштування. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2015. № 2. С. 162–167.

³ Наход С. А. Значущість “Soft skills” для професійного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2018. № 63. С. 131–135.

⁴ Делія О. Особистість керівника як чинник ефективного управління. *Економічний аналіз*. 2012. Т. 11(2). С. 187–189/

⁵ Зайцева І. В. “Soft skills” - невід’ємні аспекти формування конкурентоспроможності студентів у XXI столітті. *“Soft skills – 62 невід’ємні аспекти формування конкурентоспроможності студентів у XXI столітті”*. 2020. С. 34-37.

Компаративний аналіз Hard Skills та Soft Skills

Hard-skills	Soft Skills
Сутність	
конкретні технічні навички, які можна навчити та виміряти об'єктивно. Це можуть бути знання програмування, мови, обліку, роботи зі спеціальними програмами тощо	більше стосується особистих якостей та міжособистісних вмінь, таких як комунікація, співпраця, лідерство, емпатія, розв'язання конфліктів тощо
Вимірюваність	
легко вимірюються та перевіряються через тестування, практичні завдання або сертифікацію	важко вимірювати об'єктивно, оскільки вони більше покликані відображати особистісні якості та поведінку
Роль при виконанні службових обов'язків	
визначають специфічні завдання та компетентності, які потрібні для виконання функціональних обов'язків, і часто відображаються у посадових обов'язках	впливають на взаємодію з колегами, підлеглими та керівництвом, а також на успішність ведення проєктів та розвиток кар'єри
Розвиток	
можна навчити через навчання, тренінги, курси і практичний досвід	також можна розвивати, але це часто вимагає більше часу та особистого зусилля, включаючи самоспостереження та практику в реальних ситуаціях
Динаміка змін	
можуть старіти або ставати застарілими через швидкі технологічні зміни	мають тривалу цінність та можуть залишатися актуальними протягом тривалого часу
Важливість	
важливі для виконання конкретних робочих обов'язків та досягнення певних результатів	важливі для побудови відносин, комунікації та успіху в різних сферах життя
Важливо мати і технічні, і міжособистісні навички для досягнення більшого успіху в роботі та житті	

Науковці стверджують, що оцінити Soft Skills в конкретних показниках вкрай важко, однак розвинути – реально¹.

¹ Bailey L. The origin and success of qualitative research. *International Journal of Market Research*. 2014. № 56. 167–184.

Швидкі та радикальні зміни визначають сьогодні й популярність так званих Meta Skills. І хоча їх перелік часто збігається із Soft Skills (наприклад, критичне мислення, проактивність, адаптивність тощо), але принципова відмінність полягає у тому, що вони є своєрідною базою для розуміння того, як освоювати Soft Skills.

Наприклад, Soft Skill дають можливість зрозуміти, що ви в стані професійного вигоряння, а Meta Skill дають можливість відчувати момент «я починаю вигорати, треба щось робити». Отже, людина здібна себе проаналізувати, здатна до саморефлексії, що дає можливість в потрібний час зробити паузу, коли це потрібно, щоб швидко відновити сили та не допрацювати до вигоряння¹.

Таким чином, Meta Skill характеризують здатність до навчання, до здобуття нових знань.

Поняття «метанавички» (Meta Skill) вперше з'явилося та докладно описане у книгах американської психотерапевтки Е. Мінделл наприкінці минулого століття. Раніше метанавички вважалися вродженими і такими, що не піддаються змінам, як риси характеру. Нові дослідження довели, що наявність наднавичок допомагає людині гармонійно жити і працювати, їх можна розвинути та покращити у будь-який момент.

Якщо трактувати цей термін буквально, то Meta Skill це навички, «що виходять за межі». По-перше, за межі виду діяльності (надпрофесійні, міжпредметні). По-друге, це навички, що вимагають виходу за межі наших «блоків»: звичного мислення, сприйняття світу та себе в ньому².

Формула «вища освіта запорука успіху в кар'єрі» сьогодні не працює. Сьогодні вкрай важливо: бути готовим до раптових несподіваних змін; бути міжпредметним і вміти швидко приймати рішення; бути здатним у найкоротші терміни освоїти іншу професію у своїй сфері або взагалі новий вид діяльності.

Метанавички не мають конкретної класифікації. Вони відповідають за те, як людина буде своє життя, взаємодіє з іншими людьми та світом навколо, чи вміє правильно ухвалювати рішення та робити висновки.

До таких навичок відносять, наприклад, безперервне навчання, погляд на перспективу, соціальний інтелект, дизайн мислення, стійкість³. М. Мельник серед

¹ Батурина С. Топ-5 Meta Skill URL: <https://blog.ithillel.ua/articles/top-5-meta-skills> (дата звернення 10.10.2023).

² Meta-skills та їх значення в новій бізнес-реальності NIC.UA URL: <https://info.nic.ua/uk/blog-uk/meta-skills-ta-yih-znachennya-v-novij-biznes-realnosti/> (дата звернення 18.10.2023).

³ Meta-skills: що це таке та як розвинути навички нової епохи URL: <https://budni.rabota.ua/ua/career/meta-skills> (дата звернення 17.10.2023).

Meta-skills також зазначає також усвідомлення, емпатію, адаптивність, планування, креативність, комунікація, емоційний інтелект¹.

Аналіз наукової літератури дає можливість скласти компаративний аналіз Soft skills та Meta skills (табл. 4).

Таблиця 4

Компаративний аналіз Soft Skill та Meta Skill

Soft Skill	Meta Skill
Визначення	
навички, які визначають здатність особи ефективно спілкуватися, працювати в команді, розв'язувати конфлікти, керувати часом, виявляти лідерські якості тощо. Приклади: комунікація, співпраця, креативність	навички, які допомагають особі вчитися та адаптуватися до нових ситуацій та вимог. Вони включають у себе вміння навчатися, аналізувати, розв'язувати складні проблеми та ставити перед собою мети. Приклади: критичне мислення, самодисципліна, адаптивність
Сфери застосування	
зазвичай застосовуються в професійних та міжособистих контекстах. Вони допомагають покращити взаємодію з колегами, партнерами, підлеглими тощо	більше спрямовані на розвиток особистості та навичок навчання. Вони можуть бути корисними у будь-якій сфері, але особливо важливі в умовах швидких змін та трансформацій
Розвиток	
можуть бути розвинуті через тренування, навчання та практику в конкретних ситуаціях роботи або життя	вимагають системного підходу до розвитку, включаючи самоосвіту, саморефлексію та уміння аналізувати та вдосконалювати свій власний процес навчання та виконання службових обов'язків
Перспективи майбутнього	
зростаючий попит на Soft Skills свідчить про їхню важливість у сучасному світі, де ефективне спілкування та співпраця стають все важливішими	Meta Skills можуть стати ще більш важливими в майбутньому, оскільки швидкі технологічні зміни та зміни у суспільстві можуть вимагати постійного навчання та адаптації

Науковці також визначають, що в групу Soft Skills та Meta Skills одночасно входять навички, які часто протирічать одна одній. Тому існує підхід, в якому від

¹ Мельник М. Софт-скіли – це добре, але метанавички – краще: що це і чому про них заговорили тільки зараз URL:<https://highload.today/uk/blogs/soft-skili-tse-dobre-ale-metanavichki-krashhe-shho-tse-i-chomu-pro-nih-agovorili-tilki-zaraz/> (дата звернення: 17.10.2023).

соціальних навичок відокремлюється навички, які складають «культуру себе самого», коли людина розуміє, «що саме є моїм», «як я мислю», «які я маю пріоритети», «які мотиви моєї поведінки» тощо, назвавши їх Self Skills¹.

Якщо дослідженню феноменів Hard skills та Soft Skills присвячена низка робіт, проте поняття Self skills для вітчизняних науковців є порівняно новим і недослідженим.

Self Skills (інколи їх називають екзистенціальними) характеризують особливості особистості, її характер: наприклад, сила волі, усвідомленість, здатність брати відповідальність та робити вибір, допитливість, гнучкість, доброта, емоційна зрілість, внутрішня мотивація, здатність володіти собою, особиста стійкість (здатність зберігати здоров'я, справлятися зі стресом) тощо. Одними з головних Self Skills є саморефлексія (самоусвідомлення) і особиста продуктивність. Self Skills – це навички, які можна універсально використовувати протягом всього життя і в різних життєвих контекстах особистості. Вони включають здатність ставити мету і досягати її, самоусвідомлення / здатність до саморефлексії, здатність вчитися / переучуватися, здатність піклуватися про себе, тобто це навички, які лежать в основі успішної професійної діяльності сучасного педагога².

Отже, Self Skills та Meta Skills є обома важливими категоріями навичок, але вони спрямовані на різні аспекти особистого і професійного розвитку.

Self Skills фокусуються на самоменеджменті і внутрішньому самовдосконаленні. Вони допомагають людині краще управляти собою, своїми емоціями та часом, а також досягати особистих цілей.

Self Skills допомагають досягти особистого успіху, підвищити продуктивність, покращити здоров'я та здобути особисте задоволення.

Метанавички охоплюють загальні навички та властивості, які відносяться до розв'язання проблем, навчання, спілкування та адаптації до різних ситуацій. Вони стосуються більш загальних аспектів когнітивного та соціального розвитку.

¹ Селф-компетенції як філософський камінь. URL : https://www.tsu.university/rector_page/selfkompetentsii-kak-filosofskiy-kamen/ (дата звернення: 01.11.2021)

² Носовець Н., Пискун О., Рекун О. Теоретичне дослідження поняття «Self skills» вчителів. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. 2021. № 14-15. С. 21-36.

Метанавички допомагають людині вирішувати різноманітні завдання, навчати нові навички, аналізувати інформацію, спілкуватися з іншими та пристосовуватися до змін в навколишньому середовищі.

У порівнянні Self Skills і Meta Skills можна сказати, що Self Skills більше спрямовані на внутрішній аспект особистого розвитку і ефективного управління собою, тоді як Meta Skills більше орієнтовані на здатність використовувати загальні навички і властивості в різних сферах життя та розв'язувати різні завдання. Обидва набори навичок є важливими для досягнення успіху, і їх поєднання може бути особливо корисним для розвитку як особистого, так і професійного потенціалу.

Враховуючи сказане вище, слід звернути увагу на те, що освітнє середовище повинно створювати можливості для формування перелічених навичок.

Психолого-педагогічні умови, які дозволяють формувати актуальні навички включають:

- зміну ролей учасників освітнього процесу та перехід до суб'єкт - суб'єктного навчання, використання принципів педагогіки співробітництва;
- наявність діяльнісного підходу, спільна діяльність суб'єктів освітнього середовища, формування проактивної позиції здобувачів освіти;
- застосування інноваційних методів навчання, включаючи технології особистісно-орієнтованого навчання, технології критичного мислення тощо;
- діджиталізація освітнього процесу, використання досягнень інформаційно-комп'ютерних технологій навчання;
- використання соціальних медіа в освітньому процесі.

СУЧАСНА ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА: СТРАТЕГІЇ ТА НАСЛІДКИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

С. М.Соболева

Історичні дані свідчать, що в історії людства лише приблизно 292 роки можна вважати умовно мирними. Війни були різними за тривалістю (від кількох діб до кількох сотень років), а боротьба відбувалася за території, природні ресурси, вихід до моря, за владу тощо. Згідно з теорією Моріса Уолша майже всі війни розв'язували політичні або військові лідери, які очолювали держави під час криз та підтримувалися народом як ватажки з твердою волею та вважалися здатними вирішити суспільно-політичні проблеми. Психологічні особливості таких лідерів виявлялися у навмисному прагненні воювати та у зневажливому ставленні до людського життя. Такими вважаються Олександр Македонський, Наполеон, Гітлер.¹ Сьогодні ми можемо до списку додати і очільника рф Путіна.

Майже завжди народ насильно втягується у війну своїми правителями. В історії відома лише невелика кількість воєн, що були дійсно результатом волевиявлення народу².

Із розвитком людської цивілізації змінювалися методи та засоби ведення війн, з'являлася нова військова техніка, удосконалювалася зброя, тактика та стратегія бойових дій. Але не існує жодної війни, яка б не мала людських жертв (фізичних чи психологічних), матеріальних збитків, руйнувань та страждань людей.

Учені вважають цікавим той факт, що серед усіх живих істот лише три види воюють із подібними до себе, як-то: шимпанзе, мурашки та люди. Традиційно соціальне насильство, конфлікти, зокрема й війни, які були нормальним явищем у ранніх та нерідко виникають і в сучасних суспільствах, пояснюють вродженою агресивністю людини. Основоположником моделі вродженої агресивності людини (агресії як інстинкту) є Зигмунд Фрейд, який розвинув ідею дослідниці

¹ Walsh Maurice N. War and the Human Race. Elsevier Publishing Company, 1971. 95 p.

² Blanning T.C.W. The Origin of Great Wars, The Origins of the French Revolutionary Wars.1986. P. 5

психоаналітичної школи Сабіни Шпільрейн (1911 р.). На відміну від ранніх робіт, у яких Фрейд наголошував на прагненні людини зберегти своє життя та відтворити нове, а агресивність виникає лише у разі протистояння цьому прагненню, в більш пізніх дослідженнях він змінив свою точку зору. Існують припущення, що певну роль у цьому відіграла Перша світова війна та її наслідки. Вчений зазначав, що агресивність – вроджений і необхідний прояв інстинкту смерті Танатоса та невід’ємна частина життя людини. Джерело агресивності людини по відношенню до інших – це прояв руйнівного початку в людині.¹

Погоджувався з ідеєю Фрейда, австрійський зоолог та зоопсихолог Конрад Лоренц, який вважав агресивність вродженою властивістю і проявом інстинкту виживання, що сприяє природному відбору. Агресивна енергія, джерелом якої вчений вважав інстинкт боротьби, генерується спонтанно, безперервно, постійно накопичуючись в організмі з плином часу. Розгортання агресивних дій пов’язано з кількістю накопиченої агресивної енергії та наявністю сили для розрядки у безпосередньому оточенні².

Противники даної теорії обґрунтовують позицію прямо протилежну твердженню про вроджену людську агресивність та відкидають факт перманентної «війни всіх проти всіх». Визначальним чинником війни науковці вважають нестачу харчових ресурсів, зазначаючи, що за умов їх достатності конфлікти та війни відсутні. Вони акцентують увагу на тому, що зростання людської агресії у взаєминах між спільнотами відбувається з переходом до землеробства та скотарства.

Зауважимо, що у всі часи війни трактувалися, переважно, як збройні конфлікти між двома або кількома сторонами. Але існують різні підходи до трактування поняття «війна» фахівцями різних галузей наукового знання та ставлення до означеного соціально-політичного явища.

Відомо, що дослідники війни завжди поділялися на її прихильників та противників. Так, прихильниками війни, які визначали її природність та необхідність для суспільства, були відомі філософи античності (Платон, Аристотель, Геракліт), раннього та пізнього середньовіччя (Аврелій Августин, Фома Аквінський, Г. Гегель,

¹ Зигмунд Фрейд, По той бік принципу задоволення. К.: Фоліо, 2019. 156 с.

² K. Lorenz, Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression. Wien, 1963. 391 s.

К. Клаузевіц, Ф. Ніцше). Прибічники протилежної точки зору (Е. Роттердамський, Я. А. Коменський, І. Бентам та ін.) війни вважали неприпустимими, а отже, прагнули знайти шляхи їх попередження та обмеження.

У працях мислителів міститься чимало цікавих ідей стосовно природи, характеру, соціальної сутності та ролі війни у житті суспільства. Так, представник німецької класичної філософії Г. Гегель основною причиною виникнення війн та конфліктів вважав існуючі в природі та суспільстві суперечності, що є джерелом всякого руху і розвитку. Як ніколи актуальною для України є думка філософа щодо необхідності піклування держав і націй в мирний час про свою безпеку і суверенітет та обов'язку усіх громадян захищати свою країну, щоб не стати легкою здобиччю агресора.

У той час, як деякі дослідники війни вважають війну універсальним і споконвічним аспектом людської природи, інші стверджують, що вона є результатом конкретних політичних, соціально-культурних, економічних або екологічних обставин.

Так, у праці «Про війну» К. Клаузевіц зазначає, що «війна є актом насилля з метою змушення супротивника до виконання нашої волі». Обґрунтовуючи діалектичний зв'язок війни з політикою, автор вважав війну своєрідним продовженням державної політики засобами збройного насильства. Автор писав, що «війна є не що інше, як розширене єдиноборство. Якщо ми захочемо охопити думкою як одне ціле всю незліченну безліч окремих єдиноборств, з яких складається війна, то краще всього уявити собі сутичку двох борців. Кожен із них прагне за допомогою фізичного насильства змусити іншого виконати його волю; його найближча мета – зламати супротивника і тим самим зробити його нездібним до будь-якого подальшого опору. Війна, отже, є актом насильства, щоб змусити нашого супротивника виконати нашу волю»¹.

Дещо іншу точку зору висловив сучасний німецький філософ Х. Хофмайстер у книзі «Воля до війни, або Безсилля політики» (2001 р.), де він запропонував власну концепцію війни, багато в чому опозиційну до концепції Клаузевіца. Хофмайстер зазначає, що війна – «навіть у тому випадку, якщо розглядати її умовно як

¹ Карл Філіп Готліб фон Клаузевіц, Про війну / Переклад І. Андрущенко, за ред. О. Фешовець. Львів: «Астролябія», 2015. Ч. I. 224 с.

продовження політики, – насправді є не політикою, тобто вираженням політичного безсилля, вона завжди є крахом політики, провалом спроби перетворення насилля на владу»¹.

Цікаву точку зору щодо війни та її причини мали представники найвідомішою та найвпливовішою після Другої світової війни школи політичного реалізму в США. Заснування її Г. Моргентау стало певною реакцією на реалії «холодної війни». А його книга «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу та мир», видана 1948 р. у США стала своєрідним маніфестом теоретичної школи².

Представники цієї школи основним механізмом, що регулює відносини між державами на міжнародній арені, за допомогою якого різноманітні елементи їх могутності приводяться до єдиного знаменника, вважали «баланс сил» між блоками та союзами на чолі з наймогутнішими державами світу. Центри сили підтримують баланс у певній рівновазі, яка має динамічний характер. Війна, або активна підготовка до неї, є наслідком порушення рівноваги. Відповідно, війна розглядалася як засіб боротьби за світову гегемонію та захист національних інтересів.

Причини всіх конфліктів, зокрема й військових, суттєво залежать від бажання і волі людини, від їх морального, гуманного, солідарного чи аморального, антигуманного та ксенофобського спрямування. Основними передумовами будь-яких конфліктів є три основні:

- 1) емоційно-психологічні, які виражають волю і почуття людини;
- 2) інформаційно-сміслові або ідеологічні, які виражають основні цінності;
- 3) технологічні та інституційні, які виражають засоби продукування емоцій і сенсів³.

Зауважимо, що у міжнародній практиці не існує певних стандартів справедливості та несправедливості, законності чи незаконності агресивної війни. Але представлено чимало класифікацій воєн за різними критеріями та теорій їх походження, серед яких:

¹ Hofmeister H. Der Wille zum Krieg oder die Ohnmacht der Politik: Ein philosophisch-politischer Traktat. Herausgeber: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001. 160 s.

² Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace / Revised by K. Thomson and W. Clinton. Boston: McGraw-Hill, 2006. 752 p.

³ Ковальський Г. Полемологічна методологія наукової монографії «Гібридна війна: in verbo et in praxi». Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Маріуполь. 9 червня 2017 р. Маріуполь, 2017. С. 31–35

- *біологічна теорія* – вбачає причини воєн у біологічних умовах існування людини, подібно до боротьби тварин за виживання на обмеженій території (К. Лоренц);
- *антропологічна* – вважає схильність до агресії віддзеркаленням культурного досвіду, релігійних та ідеологічних установок у певному соціальному середовищі;
- *демографічна* – війна є результатом порушення балансу між чисельністю населення і кількістю засобів існування (Т. Р. Мальтус);
- *космополітична* – війна як результат протистояння національних та загальнолюдських інтересів (Дж. Дьюї, Р. Н. Енджелл);
- *етико-соціальна* – розглядає війни з прогресивної сторони, як механізм виховання сильних волевих особистостей;
- *психологічна* – визначає причиною воєн людську психіку, схильність людей до агресії та конфліктів, масові психоневротичні стани (З. Фрейд);
- *інформаційна* – війна вважається результатом нестачі інформації, коли сторони протистояння не можуть прорахувати достовірність досягнення перемоги;
- *політична* – війна як продовження політики іншими засобами (К. фон Клаузевіц);
- *геополітична* – війна як боротьба за «життєвий простір» (К. Гаусхофер, Л. фон Ранке)¹.

У класичному розумінні, війна – це комплекс заходів, спрямованих на захоплення чужих природних, енергетичних та людських ресурсів, тобто, збройне протистояння двох держав. Це специфічна форма вияву соціальних відносин, в якій панує збройна боротьба як продовження політики, що підпорядковує своїм цілям усі сфери суспільного життя. Всім сучасним війнам притаманні надвисокий рівень колективної агресії, руйнувань та загибелі людей. Не зважаючи на кардинальні зміни та різницю у характері, одним із елементів війн усіх часів (від античності до сьогодення) є її психологічний складник. Поступовий розвиток інформаційних технологій сприяв поєднанню елементів традиційних воєнних тактик і сучасних

¹ Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%92%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0> (дата звернення 01.12 2023)

підходів, що призвело до виникнення «гібридних війн», складниками яких є психологічні та інформаційні війни.

«Психологічна війна» та «інформаційна війна» – це два різні концепти, що використовуються для досягнення певних цілей в контексті впливу на групи людей. Їх відмінність полягає у тому, що перше поняття зосереджує увагу на об'єкті впливу в цій війні – психологію (психіку) людей. Поняття ж «інформаційна війна» вказує на засоби її ведення – джерела інформації. Психологічна війна зосереджена на маніпулюванні психологічним станом, емоціями та свідомістю противника, впливі на переконання та думки людей з метою зміни їх поведінки або ставлення до певної проблеми, ідеї, особи чи організації. Вона використовує психологічні методи з метою ослаблення противника та досягнення своїх цілей.

Під час інформаційної війни використовуються інформаційно-комунікаційні технології, штучний інтелект та інші інструменти для поширення і посилення свого впливу на погляди, поведінку громадськості та управління інформаційним простором. Вона спрямована на маніпулювання інформацією, пошук і підготовку інсайдерів, створення фейкових новин і загроз в інтересах своїх авторів.

Незважаючи на певні відмінності, інформаційна та психологічна війна тісно взаємопов'язані, оскільки інформаційна стратегія може включати психологічні методи, а психологічна стратегія може використовувати інформаційні ресурси для досягнення своїх цілей. А тому, на стику цих понять утворилося поняття «інформаційно-психологічна» війна.

Узагальнюючи різні трактування вітчизняних та зарубіжних дослідників, інформаційно-психологічну війну можна розглядати як сукупність різноманітних форм, методів і засобів впливу на людей з метою зміни у бажаному напрямку їх психологічних характеристик, групових норм, масових настроїв і суспільної свідомості в цілому. Інформаційно-психологічна війна визначається як найвища форма інформаційного протиборства, основними ознаками якої є багатооб'єктність, багатоаспектність та масштабність територіального покриття, що поєднуються з чітко визначеною спрямованістю і вибірковістю об'єктів ураження. Інформаційно-психологічний вплив часто називають інформаційно-пропагандистською,

ідеологічною, психологічною дією, оскільки здійснюється він за допомогою слова, інформації, спрямованою на свідомість людини¹.

Метою інформаційно-психологічної війни, на думку американського дослідника Джорджа Дж. Стейна, є «...розум, особливо розум тих, хто приймає ключові рішення з приводу війни та миру, а з військової точки зору, – розум тих, хто приймає ключові рішення стосовно того, коли і як використовувати наявні сили і можливості стратегічних структур»².

Успішність та результат інформаційно-психологічної війни залежить від наявності єдиного інформаційного простору з супротивником, в якому плануються і проводяться усі дії для досягнення своєї мети³. Тому, такі війни поступово стають однією з основних форм протиборства між державами та потужним інструментом впливу на міжнародні відносини.

На відміну від інформаційної війни психологічна війна існує стільки, скільки існує людина. Різниця лише у тому, що у далекому минулому люди впливали один на одного виключно в процесі безпосереднього спілкування, за допомогою слів, інтонації, жестів та міміки, а у сучасному світі способи впливу стали більш різноманітними, дієвими та витонченими завдяки тисячолітньому практичному досвіду та створенню сучасних технологій спілкування, взаємодії та управління людьми.

Аналіз наукової літератури дає можливість зазначити, що точна дата виникнення терміну „психологічна війна» наразі невідома. Поняття, що у своєму значенні містить характеристики впливу на свідомість людей, увійшло в науковий обіг на початку ХХ століття, не зважаючи на те, що методи психологічного впливу на супротивника відомі та активно використовувалися з давніх часів.

Наукові дослідження психологічних аспектів війни почалися в ХІХ ст., результати яких були опубліковані 1893 р. у роботах Ф. Фон Ліхтенште «Психологічні елементи у наступі та обороні» та К. Фон Біндер-Крігельште «До питань психології великої війни». За деякими даними, вперше поняття «психологічна війна» використав

¹ Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право : монографія / В. М. Брижко та ін.; за ред. д.е.н., проф., члена-кореспондента АПрН України М. Швеця. К.: НДЦІП АПрН України, 2007. 234 с. С. 72

² Prof. George J. Stein. Information warfare / AWC. URL: http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj/apj95/spr95_files/stein.htm (дата звернення 02.01.2024)

³ Сенченко О. Новітні війни з використанням інформаційно-психологічної зброї. *Вісник Книжкової палати*. Київ, 2014. № 8. С.1–6

доктор М. Кампанео у своїй книзі «Досвід військової психології» 1904 р.¹. В інших джерелах зазначається, що під час Першої світової війни інтерес вчених до психологічних аспектів війни зростає і вперше це поняття з'являється у дослідженнях британського історика Дж. Фуллера 1920 р. Пізніше термін зустрічається у книзі А. Блау «Ведення війни духу» (1937 р.). Із початку Другої світової війни поняття „психологічна війна» починають використовувати у Німеччині, з 1940 року – в США, а з 1941 року – в колишньому СРСР².

У науковий обіг поняття «психологічна війна» ввів один з теоретиків психологічної війни, колишній американський розвідник, активний учасник спеціальних операцій часів Другої світової війни Поль Майрон Ентоні Лайнбарджер (справжнє ім'я якого Кордвайнер Сміт). Його книга «Психологічна війна» (1948 р.) стала класикою жанру і десятки разів перевидавалася в багатьох країнах світу, не втративши своєї актуальності й донині. У своїй праці автор уперше схарактеризував та вказав на особливості психологічної війни. Він зазначав, що така війна не вписується в звичайні концепції війни, бо вона в силу самого характеру, методів і завдань, починається задовго до оголошення бойових дій і триває після їх закінчення. Ще однією особливістю психологічної війни Лайнбарджер вважав те, що «боєць психологічної війни бореться з противником, від якого ніколи не отримає відповіді, – народом ворожої сторони»³.

У термінологічному словнику армії США (1950 р.) психологічна війна трактується як планомірне використання державою в період війни або надзвичайного стану засобів пропаганди з метою впливу на думки, емоції, позиції та поведінку організованих ворожих, нейтральних і дружніх груп таким чином, щоб сприяти досягненню своєї національної політики та визначених цілей.

Узагальнюючи різні підходи до трактування поняття психологічної війни, її можна розглядати як сукупність різних форм, методів та засобів впливу на людей з метою зміни у бажаному напрямку їх психологічних характеристик (поглядів, думок,

¹ Ягупов В. Морально-психологічне забезпечення: Підручник. URL: <http://medbib.in.ua/psihologichni-viyni-operatsiji-yakskladovi36879.html>. (дата звернення 03.12.2023).

² Почепцов Г. Інформаційна політика. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/52146-81-ponyattya-nformatsynovyni.html> (дата звернення 03.12.2023).

³ Psychological Warfare by Paul M. A. Linebarger. URL: <https://www.gutenberg.org/files/48612/48612-h/48612-h.htm> (дата звернення 04.12.2023).

ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості загалом.

Сутність психологічної війни полягає у використанні державою та її установами засобів і заходів ідеологічної дезорієнтації та «розкладання» свідомості людей та соціальних груп із метою зниження їх ідейної, політичної, духовної та морально-психологічної стійкості, спонукання до негативних дій чи бездіяльності населення та особового складу армій інших держав як у воєнний, так і в мирний час¹.

Під час конвекційної війни психологічна війна є її невід'ємним складником та визначається як стратегічна сукупність заходів, спрямованих впливати на ворожу армію або населення з метою досягнення військово-політичних цілей без прямого військового протистояння.

Загально відомо, що у всі часи військові використовували різні методи психологічної війни. Проведення психологічних операцій дозволяло їм досягти переваги над противником, (навіть, сильнішим у воєнному плані), не ризикуючи життям своїх солдатів або цінним озброєнням. Приклади психологічних війн можна знайти в багатьох воєнних конфліктах. Наприклад, під час Першої та Другої світових війн обидві сторони широко використовували психологічні методи для маніпулювання настроями та думками ворога. Це включало в себе поширення пропаганди через радіо, газети, афіші та листівки, а також психологічне домагання до солдатів противника шляхом використання психологічних підходів та стратегій.

У часи «холодної війни» багато країн використовували психологічні методи для впливу на громадську думку, формування ставлення до ідеологічних противників та забезпечення підтримки свого населення. Сьогодні, в умовах розвитку інформаційних технологій, з'явилися нові, більш досконалі та дієві засоби ведення психологічних війн.

Багату спадщину в галузі військових стратегій, однією з яких є психологічна війна, має давня китайська філософія, яка залишається актуальною і в наші часи. Одним з найвідоміших філософів, який досліджував тему війни, був Сунь-цзи (VI – V століттях до нашої ери). Він розглядав психологічну війну як одну з ключових

¹ Ягупов В. Морально-психологічне забезпечення: Підручник. URL: <http://medbib.in.ua/psihologichni-viyni-operatsiji-yakskladovi36879.html>. (дата звернення 04.12.2023).

складових успіху в битвах. У своїй книзі «Мистецтво війни» він рекомендував воїнам застосовувати різні психологічні тактики для здобуття переваги над супротивником. Автор наголошував на важливості психологічної підготовки вояків, маніпуляції ворожими емоціями та прогнозування (передбачення) дій противника. Філософ писав, що «...той, хто вміє вести війну, не набирає людей двічі і не завозить провіант тричі. Якщо отримуєш спорядження зі своєї держави і спираєшся на захоплення провіанту у ворога, то запасів буде вдосталь»¹.

Цікавими є ідеї іншого китайського філософа Лю Бана, відомого своїм внеском у розвиток військового інженерного мистецтва, а також ідеями щодо психологічних аспектів війни. В своїй праці «Незвичайні стратагеми» Лю Бан розглядав важливість використання психологічних підходів для ослаблення ворожих сил та отримання переваги в битві.²

Варто звернути увагу та те, що з 36 стратагем, запропонованих автором, росія декілька відверто використовує сьогодні у війні проти України, серед яких варто визначити ті, що мають суто психологічний характер:

- *позичити кинджал, щоб убити*, що передбачає використання третьої сторони з метою завдання шкоди противнику. Цей метод рф завжди використовувала для досягнення своєї мети, а сьогодні «третьою стороною» у війні проти нашої країни можна вважати Білорусь, Іран, Північну Корею. Останнім часом росія намагається залучати на свій бік лояльних громадян та політичні сили європейських країн та США;

- *грабувати під час пожежі*. Ця стратагема більш відома в якості політичного гасла «Розділяй і володарюй!». Країна, у якій панує розбрат, конфлікти, корупція та злочинність, не здатна чинити опір зовнішній загрозі, тому це – час для нападу. Саме таке на меті рф – роз'єднати українське суспільство, щоб перемогти його зсередини;

- *скористайтеся нагодою пограбувати козу*. Під час війни варто використовувати будь-які можливості отримати прибуток із противника. Цієї стратагеми рф дотримується з початку повномасштабного вторгнення в Україну, демонструючи надвисокий рівень мародерства, грабуючи все на окупованих

¹ Сунь-дзи. Мистецтво війни / Сунь-дзи; пер. україн. В. М. Верховня. Харків: Фоліо, 2023. 126 с. (С.13–14)

² Войтович, Леонтій, Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.) / Л. Войтович, Ю. Овсінський. Харків: Фоліо, 2017. 894 с.

територіях – від побутових речей до технологічного обладнання промислових підприємств, матеріальних і природних ресурсів;

- *запозичити труп, щоб повернути душу.* Кремль десятиріччями намагався відродити до життя, переосмислити старі імперські та радянські ідеї, християнсько-православні традиції та звичаї, надати їм нового сенсу відповідно до своїх корисних сучасних цілей. Цим самими він прагнув об'єднати навколо себе однодумців, прибічників так званого «руського миру» та збільшити свій вплив на населення України;

- *вдавати божевільного, лишаючись здоровим.* Відомий російський вираз «валяти дурня», не втрачаючи при цьому розуму, був та залишається актуальним у всі часи. Під час російсько-української війни росія постійно намагається подавати за допомогою своїх пропагандистів, політичного та військового керівництва позбавлені здорового глузду ідеї та інформацію щодо подій, влади, ситуації в Україні та інших країнах світу, що не підтримують її. Тим самим рф приховує свої справжні цілі, використовуючи підступні виверти, видає себе за жертву, що змушена захищатися. Це, в певній мірі, на різних міжнародних заходах дозволяє їй знаходити своїх прихильників, налаштовувати їх проти України та створювати певну атмосферу, щоб відчувати себе «господарями становища» хоча б на короткий час;

- *на сухих деревах розпустити штучні квіти.* Вся історія колишнього СРСР та сучасної рф просякнута прагненням прикрасити, видати уявні досягнення та переваги над західним світом за допомогою візуального муляжу та пропагандистської риторики, приховати недоліки, некомпетентність, прорахунки та свою слабкість. Сьогодні рф намагається показати військову міць так званої другої армії світу, перебільшуючи свої завоювання та військові перемоги на полі бою, демонструючи «благополуччя» на тимчасово окупованих територіях, можливості нового озброєння та військової техніки, «аналогов нет» яких у світі.

Отже, представлені дві китайські філософські школи запропонували стратегічні та тактичні роздуми щодо психологічної війни, які в подальшому вплинули на розвиток різноманітних технік, що використовуються в сучасному світі. Однак, варто

зазначити, що китайська філософія включає багато інших витоків, які також могли мати свої ідеї щодо психологічної війни¹.

На думку більшості дослідників всі сучасні війни – це війни, у першу чергу, у мізках і за мізки людей; своєрідна боротьба за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою. Це боротьба за домінування певних уявлень про світ та події в соціальному й індивідуальному докільлі і одночасне руйнування протилежних, «ворожих» думок. Завдяки новітнім цифровим технологіям когнітивна територія війни поширюється на весь світ, стає глобальною. Водночас силовий складник війни, що приносить смерть та матеріальні руйнування, наразі діє у просторово обмежених, локальних вимірах. Обмежені масштаби військової активності супроводжуються необмеженим поширенням дискурсу війни².

Війна для будь-якої держави є випробуванням на її ресурсну самодостатність, як матеріальну, так і психологічну. Перемогти може лише та держава, що під час війни здатна довго триматися на власних військових, промислових, продовольчих, людських, і, звичайно, духовно-емоційних (патріотизмі, релігії, моральних цінностях тощо) ресурсах. Вважається, що, якщо країна існує майже виключно за рахунок торгівлі і не має власних ресурсів, зовнішній ворог легко зможе перервати торгові комунікації і перемогти тільки за рахунок блокади³.

Застосування методів психологічної війни може бути військовим, політичним або громадським інструментом, які використовуються для досягнення різних цілей. Розуміння цих методів допомагає краще оцінити потенційне використання психологічних технік та реагувати на них.

Існує чимало методів психологічної війни, серед яких варто визначити та схарактеризувати найбільш поширені та ефективні.

1. Метод залякування передбачає використання різних психологічних стратегій з метою викликати страх, невпевненість та паніку у противника. Цей метод може

¹ Войтович, Леонтій. Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.) / Л. Войтович, Ю. Овсінський. Харків: Фоліо, 2017. 894 с.

² Сучасна ідеологія конфлікту миру та війни за словами китайського мислителя, стратега Сунь-Цзи “Мистецтво війни”: Монографія / Данилова І. В. URL: <https://naurok.com.ua/daniy-material-e-rozrobkoju-avtora-magistra-z-psihologi-konfliktiv-viyni-ta-miru-napisano-v-monogafi-317095.html> (дата звернення 25.12.2023)

³ Фурсіна Н. А. Теорія виникнення військових конфліктів, воєн. *Економіка та держава*. Київ, 2018. № 12. С. 82 – 88

включати в себе широкий спектр тактик, таких як психологічний тиск, широкомасштабну дезінформацію, залякування фізичним насильством або іншими загрозами, створення психологічних перешкод та інше. Не менш небезпечним інструментом є психологічний тиск (вплив), який може мати серйозні наслідки для психологічного стану людей та суспільства в цілому.

Сьогодні росія широко використовує цей метод на тимчасово окупованих територіях, змушуючи українців виконувати вимоги окупаційної влади, залякуючи їх наслідками та караючи за непокору. Здійснюючи обстріли населених пунктів на підконтрольних Україні територіях, руйнуючи не лише житлові будинки, заклади освіти, об'єкти цивільної інфраструктури, культури та мистецтва, РФ прагне завдати значної шкоди цивільному населенню, створити у нього стійкі асоціації руйнувань з наявністю в цих районах ЗСУ, українських військових баз, найманих «бойовиків» тощо. З метою залякування російські терористи широко застосовують катування захоплених у полон українських бійців, здійснюють показові страти та вбивства полонених.

2. *Метод пропаганди* – це розповсюдження певної інформації та ідеологій з метою зміни поглядів, установок або переконань противника, вчення та знань. Уперше роль пропаганди проаналізував Г. Лассауелл, який визначав її як особливий вид зброї, що впливає на психічний стан ворога. Метою пропаганди, на думку автора, є: посилення ненависті до ворога, забезпечення та підтримка дружніх відносин із союзниками; збереження добрих відносин із нейтральними країнами та налагодження, за можливості, співпраці з ними; деморалізація супротивника¹.

На відміну від об'єктивної подачі інформації, пропаганда передбачає подачу інформації з метою впливу на певну аудиторію. Часто інформація подається вибірково, щоб спонукати до певних узагальнень, або використовуються емоційно заряджені повідомлення, щоб спровокувати радше емоційну, ніж раціональну реакцію на її зміст. Бажаним результатом є зміна ставлення до суб'єкта в цільовій аудиторії, щоб

¹ Harold D. Lasswell Propaganda Technique In World War I. MIT Press, 1971. P. 268

просувати певні таємні політичні (чи військові) плани. Пропаганду також можна використовувати як форму політичного протистояння¹.

Один із найбільш відомих дослідників психологічної війни Поль Лайнбарджер, визначав пропаганду: «...як організоване переконання без застосування насильницьких заходів». Дослідник вважав, що вона є надзвичайно дієвим засобом ненасильницького таємного примушення людини, а тому – невідемним складником будь-якої сучасної війни. Якщо проведення пропагандистських операцій буде ґрунтуватися на наукових методах, то «пропаганда може стати зброєю психологічної війни науковою за духом і перетвореною на мистецтво»².

Сьогодні, в умовах військової агресії російської федерації проти України, пропаганда війни представниками керівництва країни-агресорки та наближеними до нього суспільно-політичними діячами і науковцями, а також засобами масової інформації, стала одним із головних методів ведення психологічної війни. За допомогою пропаганди росія виправдовує та частково приховує фактичну агресію та війну проти України. Російська пропагандистська машина прагне створити хибне негативне враження про Україну, а російські ЗМІ усіляко намагаються демонізувати в очах російського та світового співтовариства українське керівництво (владу) та народ. Рф поширює вигідні їм характеристики України, які містять звинувачення в корумпованості, сповідуванні ідеології нацизму тощо. Таким чином, російська пропаганда прагне схилити світ до уникнення контактів та припинення допомоги нашій країні, поширюючи в різних країнах негативні месенджі, як-то: «Україна – нацистська країна, корумпована держава, маріонетка заходу», «Україна лише шкодить НАТО і ЄС», «Біженці з України погані», «росія не винна, вона перемагає», «Це українці винні у злочинах і русофобії», «Санкції шкодять усім, тільки не росії», «Не допомагайте Україні, вона не хоче миру», «Світ утомився від війни», «Глобальний Південь підтримує росію» тощо. Цими меседжами дуже легко маніпулювати й використовувати їх проти України.

¹ Деструктивна пропаганда: шляхи протидії та проблеми відповідальності: матеріали науково-практичної конференції, (м. Київ, 21 травня 2015 р.); упорядн.: Фурашев В. М., Поперечнюк В. М. К.: ТОВ "ІВА", 2015. С. 41

² Psychological Warfare PAUL M. A. LINEBARGER URL: <https://www.gutenberg.org/files/48612/48612-h/48612-h.htm> (дата звернення 23.12.2023)

3. *Дезінформація* – метод, що передбачає обман чи уведення об'єкта спрямувань в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом дій. Дезінформація може проводитися шляхом створення фейків або видимості випадкового витоку закритої інформації, оприлюднення успіхів розвідки тощо за допомогою ЗМІ, певних інформаційних агентств, теле- та радіокомпаній, інтернет-ресурсів (блогів, соціальних мереж, інтернет-форумів, телеграм-каналів тощо), друкованих книг та періодичних видань та, безперечно, так званих «кишенькових» журналістів.

Будь-яка дезінформація має різнобічний негативний вплив на населення країни. Серед таких впливів найбільш поширеними є наступні:

- послаблення довіри громадян до засобів масової інформації, політичних лідерів, громадських організацій. Це може призвести до виникнення небезпеки і сумнівів та до масових втрат довіри владним структурам та інституціям;

- поширення паніки та хаосу серед населення, що може призвести до шкідливих наслідків, зокрема неправильних рішень та дій;

- дезінтеграція суспільства, яка сприяє виникненню політичних конфліктів, соціальної напруженості та протестів;

- загроза безпеці, здоров'ю та життю людей (особливо в сфері безпеки, споживання, медицини та фармації).

Найбільш поширеними у світовій практиці формами дезінформації вважаються:

- *тенденційне викладення фактів*, що передбачає дозовану подачу фактів споживачам інформації, яке створює інформаційний дефіцит та постійне напруження;

- *дезінформування «від зворотного»* – надання правдивих відомостей у перекрученому вигляді чи в такій ситуації, коли вони сприймаються об'єктом спрямувань як неправдиві;

- *термінологічне «мінування»* полягає у викривленні первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень загальносвітоглядного та оперативно-прикладного характеру;

- *«сіре» дезінформування*, що передбачає використання синтезу правдивої інформації з дезінформацією та *«чорне» дезінформування* – використання переважно неправдивої інформації;

- *диверсифікація громадської думки* – розпорошення уваги правлячої еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми і відволікання тим самим від вирішення нагальних першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку для нормального функціонування суспільства і держави¹.

Аналізуючи різноманітний медійний контент, можна зазначити, що як до початку війни, так і після широкомасштабного вторгнення росії в Україну, дезінформація та пропаганда залишаються ключовими видами зброї в арсеналі кремля. Російська пропаганда ніколи не була послідовною. За допомогою подачі в засобах масової інформації різних суперечливих подій (ситуацій) та їх інтепретації вона завжди намагалась заплутати споживачів інформації та послабити довіру до нашої країни. Попри заборону державного каналу RT в Європі рф досить успішно продовжує свої інформаційні спецоперації в мережі інтернет, щоб підірвати бойовий дух українців та зменшити міжнародну підтримку України.

4. *Психологічні маніпуляції* – це стратегії та методи психологічної війни, що дозволяють впливати на думки, почуття та поведінку людей з метою досягнення певних цілей. За визначенням А. Біденко «маніпуляція – це не насильство, а метод представницької демократії (оскільки тиран наказує, а не маніпулює). Ідея маніпуляції полягає в тому, щоб фактичне нав'язування думки виглядало зовні як власне бажання людей»². Це може включати маніпулювання інформацією, емоціями або контекстом для створення бажаної реакції у людини. Психологічні маніпуляції можуть бути використані в різних сферах життя, включаючи міжособистісні взаємини, рекламу, політику, управління та інші. Так, наприклад, *маніпуляція суспільними настроями* передбачає використання подій, емоцій або ситуацій із метою вплинути на маси та залучитися їхньою підтримкою або викликати ворожість до певних осіб, груп чи ідеологій.

Одним із поширених видів психологічних маніпуляцій є також *маніпуляція свідомістю*, що, на думку Н. Уханової та О. Бойка, є своєрідним пануванням над духовним станом людей, управлінням шляхом нав'язування їм ідей, установок,

¹ Маркова М. В., Марков А. Р. Інформаційно-психологічна війна проти населення України. *Інтегровані комунікації*. Київ, 2016. С. 73–85

²Біденко А. Нейролінгвістичне програмування як засіб політичної реклами. URL: <http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=20040423112342255> 10 (дата звернення 23.12.2023)

мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб'єктові впливу. Автори зазначають, що маніпуляція – це вид духовної, психологічної дії на психічні структури людської особистості, яка є прихованою та непомітною для об'єкта маніпуляції¹.

5. *Психологічний тиск*, як один із методів психологічної війни, – це вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз, шантажу чи інших форм примусу з метою спонукання противника до певної запланованої моделі поведінки та прийняття рішень.

Під час війни форми психологічного тиску можуть бути різноманітними, оскільки їх мета полягає прагненні дискредитувати, зламати або контролювати психологічний і емоційний стан населення ворожої країни та армії. До найбільш поширених форм психологічного тиску під час війни належать: 1) *пропаганда*, аналіз якої подано нами вище, що використовує ЗМІ для поширення односторонньої або маніпулятивної інформації з метою контролю думок і переконань населення; 2) *терор та насильство*, коли застосовується фізичне насилля, погрози та жорстокість, репресії, переслідування, вбивства (або спроба вбивства), отруєння тощо з метою викликати страх та безлад серед мирного населення або противників; 3) *дезінформація*, метою якої є збентежити та посіяти зневіру у людей; 4) *психологічна блокада*, яка передбачає зниження доступу до життєво необхідних ресурсів, медичної допомоги, різних видів енергії задля контролю та послаблення противників; 5) *психологічне перевантаження*, сутність якого полягає у створенні довготривалих стресових ситуацій, постійної нервової напруги та психологічного виснаження, що може досягатися шляхом постійних обстрілів та відсутності безпеки; 6) *соціальна ізоляція* – відокремлення (полон, захоплення, викрадення, арешт тощо) людей від їх близьких, спільноти або позбавлення соціальної підтримки, що може призвести до почуття відчуження та безнадійності.

Поширеною та дієвою формою психологічного тиску вважається *поширення чуток*. Воно передбачає певні форми діяльності щодо розповсюдження різної інформації (переважно неправдивої або викривленої) серед широких верств населення

¹ Уханова Н. С., Бойко О. В. Проблеми інформаційного протиборства і додержання прав людини в контексті розбудови інформаційного суспільства. *Інформація і право*. Київ, 2011. № 2(2). С. 71–77

за допомогою, здебільшого, неофіційних каналів задля дезорганізації суспільства та держави або ж їх окремих державних і громадських установ чи організацій¹.

Метою зазначених вище форм психологічного тиску є підрив морально-психологічного стану, роз'єднання та злам психологічної сили противника або цивільного населення, а на державному рівні – послаблення позицій конкуруючих держав за рахунок впливу на політичну, дипломатичну, економічну та інші сфери діяльності країни. Відповідно, психологічний тиск може здійснюватися за допомогою різних засобів, як то:

- *інформаційних* (у першу чергу ЗМІ), які дозволяють, навіть, ще до початку конвекційної війни формувати у свого населення патріотичні погляди і переконання, забезпечувати у масовій свідомості пріоритет цілей державної політики, а у населення противника – вигідні ідеї та настрої задля розпалення націоналістичних чвар, незадоволення діяльністю та рішеннями керівництва держави тощо;

- *військових*, сутність яких зводиться до демонстрації військової сили, накопичення військ та різних видів зброї тощо;

- *економічних* (системи торгових і фінансових санкцій), спрямованих на підрив економіки реального або потенційного противника, метою яких є зниження рівня життя більшості населення, виникнення побутових труднощів, зростання дефіциту продовольства і, як наслідок, масове незадоволення громадян існуючим суспільним ладом та урядом держави;

- *політичних*, до яких належать діяльність щодо створення або підтримки наявних опозиційних та реакційних політичних партій і рухів із метою тиску на керівництво держави.

Психологічний вплив на противника реалізується шляхом проведення психологічних операцій – стратегічної діяльності, що застосовується в політичних, військових або розвідувальних контекстах для впливу на психологічний стан та поведінку людей. Кінцевою метою таких операцій є створення сприятливих умов для досягнення політичних або військових цілей, а також зниження моральності або довіри до противника. Об'єктами психологічних операцій є населення, армії, уряди

¹ Маркова М. В., Марков А. Р. Інформаційно-психологічна війна проти населення України. *Інтегровані комунікації*. Київ, 2016. С. 73–85

ворожих, дружніх і нейтральних держав, а в деяких випадках, – населення та армія своєї держави.

Варто зазначити, що проведення психологічних операцій в арміях НАТО регламентується директивою «Про принципи планування та ведення психологічних операцій», а також низкою статутів і poradників. Так, у «Польовому статуті армії США FM-33-1B» психологічні операції – це планова пропагандистська і психологічна діяльність у мирний і воєнний час, яка розрахована на ворожі, нейтральні та дружні аудиторії з метою формування їх позитивного ставлення для досягнення як політичних, так і воєнних національних цілей держав північноатлантичної співдружності. Серед головних задач психологічних операцій: переконання противника у правильності, необхідності військового втручання; вплив на військово-політичне керівництво противника і його союзників з метою їх відмови від війни; підтримка внутрішньої опозиції противника; підтримка та керування дисидентськими рухами; вплив на населення дружніх країн; сприяння розвитку позитивного відношення населення нейтральних держав; піддрив морального духу противника; зниження боєздатності противника; виявлення слабких місць противника та доведення цієї інформації до власних командирів; протидія інформаційному впливу противника тощо¹.

Сучасний розвиток та удосконалення комп'ютерних та цифрових технологій суттєво позначилося на ефективності інформаційно-психологічних і психологічних воєн та призвело до виникнення нового їх виду – когнітивних. Сам термін «когнітивна війна», концептуальні та практичні положення щодо його сутності почали впроваджуватись у науковий обіг 2008 р. Узагальнюючи різні підходи дослідників щодо трактування поняття «когнітивна війна», можна зазначити, що це – боротьба за контроль над сприйняттям інформації. Когнітивна війна уявляє собою комплекс заходів, спрямований на захоплення людського капіталу (з метою управління соціальною елітою країни-мішені)². Метою когнітивної війни є навіювання ворогу думки про відсутність боротьби, знищення його особистості, пригнічення та

¹ Ягунов В. Військова психологія. Підручник. 2004. URL: <http://medbib.in.ua/psihologichni-operatsiji.html> (дата звернення 25.12.2023)

² Du Cluzel, F. Cognitive Warfare. Innovation Hub. URL: https://www.innovationhub-act.org/sites/default/files/2021-01/20210113_CW%20Final%20v2%20.pdf (дата звернення 25.12.2023)

підпорядковування свідомості. Головна стратегія полягає у програмуванні супротивника на особистісне самознищення. Об'єктами впливу у когнітивній війні є суспільство (масова свідомість, національна ідентичність та пасіонарність) та соціальна еліта (інтелектуальний капітал держави). Когнітивною зброєю, на думку Г. Почепцова, є засоби контролю інтелектуального середовища країни, вплив на які здійснюється за допомогою помилкових (викривлених) наукових теорій, парадигм, концепцій, стратегій, що, в свою чергу, позначається на управлінні країною в напрямку послаблення захисту значущих національних ресурсів¹.

Як зазначалося вище, психологічна війна передбачає зміну емоційного стану та переконань противника, її головна мета – змінити думки, уявлення, психологічний стан противника, збентежити, дезорієнтувати його та посіяти зневіру. Когнітивна ж війна, яку можна розглядати як певний вид психологічної війни, має свою специфіку, оскільки фокусується на маніпулюванні когнітивними процесами, такими як мислення, сприйняття, пам'ять, прийняття рішень тощо, та сприйняттям інформації взагалі. Це передбачає використання інформаційно-психологічних операцій, хакерських атак, дестабілізації і маніпулювання даними з метою вплинути на розумові процеси, спричинити помилки, розбіжності у думках та невпевненість противника. Її цілі можуть бути обмежені найближчими перспективами, або ж розрахованими на десятки років (стратегічними).

За визначенням Франсуа дю Клузеля, когнітивна війна – це війна ідеологій, яка прагне підірвати довіру, що лежить в основі кожного суспільства. Вона є особливим способом використання знання для досягнення суперечливої мети, а тому застосовує дослідження всіх наук, що стосуються людської психіки, процесів формування та передачі знань (психології, лінгвістики, нейробіології, логіки тощо). Методи когнітивної війни спрямовані на зниження здатності людини розуміти, перешкоджання виробленню або споживанню знань. Вона не обмежується лише військовими цілями, – ще з початку 1990-х років широко застосовується в політичній, економічній, культурній та суспільній сферах. Тому, будь-який користувач сучасних

¹ G. Pocheptsov, Cognitive Attacks in Russian Hybrid Warfare. URL: https://connections-qj.org/system/files/4103_pocheptsov_cognitive_attacks.pdf (дата звернення 02.01.2024)

інформаційних технологій є потенційною мішенню, оскільки когнітивна війна націлена на весь людський капітал нації¹.

Доцільно також звернути увагу на дослідження Дю Клузеля, що стосуються аналізу відмінностей цілей та сутності когнітивної війни у російській та китайській інтерпретаціях. Так, російське поняття когнітивної війни підпадає під визначення доктрини рефлексивного контролю – інтегрованої операції, що змушує противника, який приймає рішення, діяти на користь росії, змінюючи при цьому своє сприйняття світу. Це виходить за рамки «чистого обману», оскільки особа, яка приймає рішення, використовує кілька вхідних даних – як правдивої, так і неправдивої інформації, спрямованої на те, щоб ціль усвідомила, що рішення змінити свою поведінку було її власним.

Пізніше рефлексивний контроль був перетворений у більш широке поняття з урахуванням можливостей нових ІТ-технології та набув назви «управління сприйняттям». Завдяки цьому дослідженню російська когнітивна війна базується на глибокому розумінні людських цінностей, специфіки широкого використання інформаційних технологій, а також на наукових дослідженнях соціології, історії, психології та ін. наук. Як результат, – ще до початку повномасштабного вторгнення в Україну, РФ віддавала пріоритет когнітивній війні, використовувала свої знання щодо української ментальності та особливостей суспільства і здобула певну стратегічну перевагу перед початком збройного конфлікту (конвенційної війни).

На відміну від росії у Китаї розглядають сутність когнітивної війни у більш ширшому її значенні, яке включає систематичне використання когнітивної науки та біотехнології для досягнення «переваги розуму». Когнітивною областю операцій є своєрідне поле бою для проведення ідеологічного проникнення з метою руйнування морального духу та згуртованості військ, а також формування або деконструювання оперативних можливостей. При цьому передбачено використання шести технологій, розподілених на дві категорії: «cognition», яка включає технології, що впливають на здатність людини мислити та діяти; і підсвідоме пізнання, що охоплює технології, спрямовані на глибинні емоції, знання, силу волі та переконання людини.

¹ Du Cluzel, F. Cognitive Warfare. Innovation Hub. URL: https://www.innovationhub-act.org/sites/default/files/2021-01/20210113_CW%20Final%20v2%20.pdf P.7–10 (дата звернення 04.01.2024)

Китайські інновації здатні досягти синергії між наукою про мозок, штучним інтелектом та біотехнологією, що може мати далекосяжні наслідки для її майбутнього. Метою ж когнітивних операцій є досягнення «переваги розуму» шляхом використання інформації для впливу на когнітивні функції супротивника, охоплюючи при цьому все – від громадської думки мирного часу до прийняття рішень під час війни. Потребою у покращенні когнітивних можливостей людини з метою йти «в ногу» зі складністю війни стає перехід від комп'ютеризації до інтелектуалізації. Тому, невід'ємним складником когнітивної області операцій Китай визначив «Військову мозкову науку (MBS)» як передову інноваційну науку, що використовує потенційне військове застосування як орієнтир та може внести низку фундаментальних змін у концепцію та методи бою, створивши абсолютно новий бойовий стиль «мозкової війни» та переосмисливши поле бою. Розробка Китаєм MBS має певні переваги перед досягненнями, що ґрунтуються на мультидисциплінарному підході між науками про людину, медициною, антропологією, психологією тощо¹.

Сучасна когнітивна війна охоплює широкий спектр стратегій для впливу на громадську думку та соціум для створення персоналізованого впливу, на різні сфери суспільного життя, а також кібератак на критичну інфраструктуру. Досліджуючи небезпеку та загрозу когнітивної війни для освіти, Буров О. зауважує, що можливими цілями когнітивного втручання в освітній сфері можуть бути: персональні дані; навчальний контент предметів/дисциплін (насамперед, соціально-гуманітарних) як об'єкт «розмивання» та фальшування його змісту; різноманітні навчальні бази даних; безпосередньо пізнавальна мотивація; загальне і критичне мислення та процес комунікації учасників освітнього процесу; історична та етнокультурна самоідентифікація тощо².

Українське суспільство добре відчувало та продовжує сьогодні відчувати на собі вплив та наслідки російських психологічних, зокрема й когнітивних атак. Вони спрямовані на трансформацію розуміння та інтерпретації різних ситуацій як окремою людиною, так і соціальними групами, а також зниження раціонального мислення населення за допомогою штучно створюваного емоційного стресу.

Розкриваючи сутність та зміст когнітивних атак під час російської гібридної війни, Г. Почепцов зазначає, що основні дії, особливо на початковому етапі,

¹ Du Cluzel, F. Cognitive Warfare. Innovation Hub. URL: https://www.innovationhub-act.org/sites/default/files/2021-01/20210113_CW%20Final%20v2%20.pdf (дата звернення 04.01.2024) (Р. 26–27).

² Буров О. Ю. Українська освіта у фокусі когнітивної війни: сучасний стан. *Вісник НАПН України*. Київ, 2021. 3(1). С. 1–3.

відбуваються в інформаційній та віртуальній площині. Так, наприклад, відомо, що одні й ті ж події висвітлювалися українським, російським та міжнародним телебаченням, але споживачі інформації (аудиторія) отримували різні інтерпретації, що призводило до неоднакового, а часто, до протилежного їх розуміння та висновків.

Під час когнітивних атак росія активно використовує одну із таких ефективних технік, як когнітивне упередження, задля автоматичного створення ярликів у масовій свідомості українського суспільства. Так, досить ефективно спрацьовував так званий когнітивний дисонанс, що заважав українцям сприймати росію як ворога, оскільки ще з радянських часів панував міф щодо «двох слов'янських братів». Довго та послідовно російські телевізійні канали та ток-шоу поширювали пропагандиски ідеї поділу України на «погану владу» і «гарний народ» та необхідність другого позбавитися першого. При цьому використовувалися різні медійні інструменти когнітивного впливу, як-то: зміна мови для опису інформації, створення фейкових новин, вигадкування фіктивних подій тощо. Споживачі теленовин були позбавлені можливості почути альтернативні точки зору стосовно подій та ситуацій, не мали доступу до контрінформації, оскільки на ефіри запрошувалися виключно заангажовані журналісти та експерти. А, отже, й військові дії виправдовувалися виключно благородними, справедливими мотивами, оскільки ворог (роль якого призначалася українській владі) зображувався як «пекельне створіння»¹.

Отже, не зважаючи на тисячоліття свого існування, психологічні війни є невід'ємною складовою сучасного світу, оскільки використовуються для впливу на мислення, почуття та поведінку людей з метою досягнення певних політичних, економічних, соціальних або військових цілей. У їх арсеналі – методи впливу на громадську думку, дезінформації та маніпуляції, психологічного тиску, культурного впливу (на ідеологію, цінності та культуру особистостей або суспільства в цілому), методи терору та військової пропаганди тощо. Вони використовують всі доступні ресурси та засоби: ЗМІ, соціальні мережі, електронні бази даних, месенджери та ін. Тому, перемогти, уникнути та запобігти негативному впливу психологічної війни є надскладним завданням, вирішення якого полягає у освіченості та поінформованості кожної людини, комунікації з надійними джерелами інформації, критичності мислення, розумінні й контролі емоційного стану, забезпеченні та підтриманні позитивного

¹ G. Pocheptsov, Cognitive Attacks in Russian Hybrid Warfare. URL: https://connections-qj.org/system/files/4103_pocheptsov_cognitive_attacks.pdf (дата звернення 02.01.2024)

настрою, недопущенні паніки, залученні підтримкою з боку інших людей, знання своїх прав і обов'язків тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що сьогодні, під час російсько-української війни, наш ворог застосовує не лише конвенційну зброю, але й зброю (різні методи та стратегії) інформаційно-психологічного, психологічного та когнітивного впливу. Українські науковці акцентують увагу на тому, що «по суті, методи впливу і ведення війни у росіян не змінилися, – надмірна нелюдська жорстокість, інформаційно-психологічні атаки, заперечення всього українського, а відповідно й його знищення, – як це відбувалося протягом століть»¹.

¹ Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2023. 221 с. С. 9

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War / edited by Troy R. E. Paddock. Westport, Connecticut, London, 2004. 210 p.
2. Andreasen N. J. C. Post-traumatic stress disorder. *In Comprehensive textbook of psychiatry* (4th edn.). Vol. 3. (H. Rfhkan and B. J. Sadok). Williams and Wilkins, Baltimore, 1985. P. 23-26.
3. Arquilla J., Ronfeldt D. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy. URL: <http://www.rand.org/publications/MR/MR1382>.
4. Backes O., Swab A. Cognitive warfare. The Russian threat to election integrity in the Baltic states. URL: <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/2019-11/CognitiveWarfare.pdf>
5. Bad vibrations investigating sound as terror. *NPR music*. 14.07.2011. URL: <https://www.npr.org/sections/therecord/2011/06/14/137178421/>.
6. Bienvenue E. Cognitive warfare. URL: <https://cove.army.gov.au/article/cognitive-warfare>.
7. Cebrowski Arthur K. and John J. Garstka. Network-Centric Warfare: Its Origin and Future. URL: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/1998/january/network-centric-warfare-its-origin-and-future>.
8. Chaloult B. N., Chaloult Y. The internal colonialism concept: mrthodological considerations. *Social and Economic Studies*. 1079. Vol. 28. № 4 (December) pp. 85-99.
9. Contextos Humanistas. Expresiones para el Siglo XXI. Cerdeña: Fondazione Giovannino Pinna, 2022. 90 p.
10. Danilyan O., Dzeban O., Kalynovskyi Y. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*. 2022. Vol. XIV. Iss. 3. P. 141-161.
11. Danilyan O., Dzoban A. Existence-network dimension of information security in modern society. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2021. Том 1 (1). С. 11-17.
12. Danilyan O., Dzoban O., Kalynovskyi Y. Digital man as a product of the information society. *Cogito. Multidisciplinary research journal*. 2023. Vol. XV. № 1. P. 142-158.
13. Freudenberger H. J. Staff burnout. *Journal of social Issues*. 2016. V. 30. P. 159–165.
14. Green S.A. Cognitive warfare. URL: <http://www.theaugeanstables.com/wp-content/uploads/2>.
15. Gregory A. Garrett PMP, Rene G. Rendon PMP. U.S. Military Program Management: Lessons Learned and Best Practices. Vienna: Berrett-Koehler Publishers, 2006. 464 p.
16. Hammarberg T. Making reality of children's rights: international conference on the rights of the child, Stockholm, 11-12 June 1989. Carlsson Ingvar, Vrädä Barnen, 1989. 152 p.
17. Hofmeister H. Der Wille zum Krieg oder die Ohnmacht der Politik: Ein philosophisch-politischer Traktat. Herausgeber: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001. 160 s.
18. Hoskins A., Shchelin P. The War Ftted: Digital War in Plain Sight. *American Behavioral Scientist*. 2022. Vol. 67 (3). P. 449-463.
19. In Athena's Camp. Preparing for Conflict in the Information Age. URL: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR880.html.
20. Information security in modern society / A. P. Getman (ed.), O. G. Danilyan, O. P. Dzeban, Y. Y. Kalynovskyi, E. A. Kalnytskyi. LAP Lambert Academic Publishing, 2023. 195 p.
21. Information society and information securitu / A. Getman (ed.), O. Danilyan, O. Dzeban, Y. Kalynovskyi. LAP Lambert Academic Publishing, 2021. 125 p.
22. Lepskyi M., Masiuk O., Skvoretz V., Kudinov I. Decision-making attractors in the conditions of war (the modern Russian-Ukrainian war example). *Amazonia Investigato*. 2023. Vol. 12 (61). P. 193-201.
23. Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age By Joshua S. Goldstein. New Haven, CT:

Yale University Press, 1988. 433 p. P.203.

24. Lorenz K. Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression. Wien, 1963. 391 s.

25. Lundy C. An introduction to the Convention on the Rights of the Child. Sparta, Canada: Full Circle Press, 1997. URL: <https://searchlibrary.ohchr.org/record/4946> (дата звернення 05.10.2023).

26. Maslach C., Schaufeli W. B., Leiter M. P. Job Burnout. *Annual Review of Psychology*. 2001. V. 52. P. 397–422.

27. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace / Revised by K. Thomson and W. Clinton. Boston: McGraw-Hill, 2006. 752 p.

28. Osipova S. Unlawful Transfer: Inside The Russian System To Take Ukraine's Children. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. June 01, 2023. URL: <https://www.rferl.org/a/inside-russian-system-taking-ukraine-children/32437567.html>.

29. Overview of the current state of education and science in Ukraine in terms of russian aggression, as of January 2023. URL: <https://drive.google.com/file/d/19UxynvPVEXMVfwoUJcuxNirPIUWiXgSX/view>.

30. Paul Hopkin. Fundamentals of Risk Management. London; New York; New Delhi: Kogan Page, 2010. 385 p.

31. Pirates attack cruise ship. *CBS news* 05.11.2005. URL: <https://www.cbsnews.com/news/pirates-attack-cruise-ship/>.

32. Prof. George J. Stein. Information warfare / AWC. URL: http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj/apj95/spr95_files/stein.htm.

33. Ramonet I. Wars of the 21st century : new threats, new fears / translated by Julie Flanagan. Melbourne ; New York : Ocean Press, 2004. 181 p.

34. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. 15 March 2023 / Human Rights Council. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf.

35. Semantic Manipulation. URL: http://wikis.evergreen.edu/civicintelligence/index.php/Semantic_Manipulation.

36. Statement by Prosecutor Karim A. A. Khan KC on the issuance of arrest warrants against President Vladimir Putin and Ms Maria Lvova-Belova 17 March 2023 / International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/statement-prosecutor-karim-khan-kc-issuance-arrest-warrants-against-president-vladimir-putin>.

37. Szafranski R. Neocortical warfare? The acme of skill. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/neocortical-warfare-the-acme-of-skillsSzafranski/57f3478f450e9a97beabd58e836678c08c0de1ed>.

38. Tims M., Bakker A. B., and Derks D. The impact of job crafting on job demands, job resources, and well-being. *Health Psychol*. 2013. V. 18. P. 230–240.

39. Underwood K. Cognitive Warfare Will Be Deciding Factor in Battle. URL: <https://www.afcea.org/content/cognitive-warfare-will-be-deciding-factor-battle>.

40. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.

41. XV Екуменічний соціальний тиждень «Мандрівна ідентичність: осмислення сенсів та цінностей». Львів. 2022. 4 жовтня. URL: <https://ugcc.ua/data/pro-kulturnu-identychnist-u-chas-viyny-dyskutuvaly-pid-chas-ekumenichnogo-sotsialnogo-tyzhnya-1144/>.

42. Акустичний терор рф. *Сайт майдан*. URL: <https://maidan.org.ua/2022/07/akustychnyy-terror-rf>.

43. Алгоритм, блок-схема, програма. URL:

https://distance.edu.vn.ua/books/programming8/2_6.html.

44. Алгоритм: поняття, властивості, структура та види. Преса. 2021. URL: <https://presa.com.ua/navchannia/algoritm-ponyattya-vlastivosti-struktura-ta-vidi.html>.
45. Алещенко В. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2018. Вип. 1. С. 6-10.
46. Андрієвський Д. Російський колоніалізм і советська імперія. Париж, 1958.
47. Антипенко В. Ф., Важна К. А. Інститут кримінальної відповідальності держави як ефективний міжнародно-правовий механізм боротьби зі злочином агресії. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 3. С. 123-129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2012_3_26 (дата звернення: 26.11.2023).
48. Артеменко А. Право на освіту та інші права дітей України в умовах війни. *Scientific Collection «InterConf»*. 2023. № 156. С. 262–269. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/3483>.
49. Астаф'єв А. Російська політика «повторної колонізації» як виклик українській культурі та націотворчому процесу. *Наукові записки*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 94-103.
50. Бадеева Т. 14 місяців щастя. Історія одной жінчини на війні. *Фокус*. 2015. 29 октября. URL: https://focus.ua/society/339188/?utm_source=email&utm_medium=email&utm_campaign=mail.
51. Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. Львів, 2018. 308 с.
52. Бебик В. М. Теоретичні та праксеологічні засади гібридних війн. *Гібридна війна: сутність, виклики та загрози: зб. матер. круглого столу* (Київ, 8 липня 2021 р.). Київ: НА СБУ, 2021. С. 10-14.
53. Бочарніков В. П., Свешніков С. В. Погляди на характер сучасних воєнних конфліктів. *Наука і оборона*. 2017. № 1. С. 3-8.
54. Брижко В. М. Філософія права: юридична онтологія у сфері інформаційного права. *Інформація і право*. 2012. № 3 (6). С. 14-21.
55. Брижко В. М., Дзьобань О. П. Дезінформація як фактор маніпулювання свідомістю. *Інформація і право*. 2023. № 2 (45). С. 50-63.
56. Буров. О. Українська освіта у фокусі когнітивної війни: сучасний стан. *Вісник НАПН України*. Київ, 2021, 3(1).
57. Vagan P. On Distributed Communications Networks. URL: <http://web.stanford.edu/class/cs244/papers/DistributedCommunicationsNetworks.pdf>.
58. Валюшко І. О. Основні виклики і загрози в епоху інформаційних війн. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23 (2). С. 142-147.
59. Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження до поняття колоніалізм. *Україна Модерна*. № 3. С. 266-281.
60. Величко О. Ф. Гриб Д. А., Демідов Б. О., Коростельов О. П., Кучеренко Ю. Ф., Луханін М. І., Чепков І. Б., Хмелевська О. О. Методологічні й системотехнічні аспекти інформаційного забезпечення управління системами військового призначення та діяльністю в оборонній сфері: монографія / за ред. Б.О. Демідова, О. П. Коростельова. Т.2. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2021. 592 с.
61. Величко О. Ф. Гриб Д. А., Демідов Б. О., Коростельов О. П., Кучеренко Ю. Ф., Луханін М. І., Чепков І. Б., Хмелевська О. О. Методологічні й системотехнічні аспекти інформаційного забезпечення управління системами військового призначення та діяльністю в оборонній сфері: монографія / за ред. Б.О. Демідова, О. П. Коростельова. Т.1. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2021. 624 с.

62. Величко О. Ф., Демідов Б. О., Кучеренко Ю. Ф. Принципи формування обрису Єдиної автоматизованої системи управління Збройними Силами України. *Наука і оборона*. 2013. № 2. С. 47-53.

63. Верховна Рада прийняла Закон про заборону пропаганди російського неонацистського тоталітарного режиму, акту агресії проти України з боку Російської Федерації як держави-терориста, символіки, яка використовується збройними та іншими воєнними формуваннями Російської Федерації у війні проти України. *Сайт ВР України*. 14 квітня 2022 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/221769.html>.

64. Веденєєв Д. В., Семенюк О. Г. Сутнісні риси та функціональні компоненти сучасної неконвенційної (гібридної) конфліктності. *Стратегічна панорама*. 2021. № 1-2. С. 30-47.

65. Веденєєв Д. В., Семенюк О. Г. Формування концептуальних та функціональних передумов гібридної конфліктності як загрози національній безпеці України: ретроспективний аналіз: монографія. Київ: ДП «ІНФОТЕХ», 2020. 274 с.

66. Виклики постколоніалізму: філософія, релігія, освіта. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 18 – 19 травня 2017 року). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 47 с.

67. Виступ Агента України Антона Кориневича на слуханнях в Міжнародному суді ООН. *Сайт МЗС України*. 06. 06. 2023. URL: <https://mfa.gov.ua/news/vistup-agenta-ukrayini-antona-korinevicha-pid-chas-sluhannya-v-mizhnarodnomu-sudi-oon>

68. Віднянський С. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014-2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. № 31. С. 10-37.

69. Війна Росії проти України є екзистенційною, буттєвою, – Іван Патриляк. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/04/29/vijna-rosiyi-proty-ukrayiny-ye-ekzystenczijnoyu-buttyevoyu-ivan-patrylyak/>.

70. Війни є нормою людської історії, – Ярослав Грицак. URL: <https://ucu.edu.ua/news/vijny-ye-normoyu-lyudskoyi-istoriyi-yaroslav-grytsak/>; URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vinna-istorja-polityka-rosija/32763830.html>.

71. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В.А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.

72. Вітюк І. К. Міфопоетичний символізм російсько-української війни у медіапросторі: містично-міфологічні наративи. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2022. Вип. 1 (91). С. 116-135.

73. Власова А. Курчинська В. Сестри по зброї: українські бійчині – про сексизм в армії, права жінок та 8 березня. *Hromadske*. 2019. 8 березня. URL: <https://hromadske.ua/posts/sestri-po-zbroyi-ukrayinski-bijchini-pro-seksizm-u-armiyi-prava-zhinok-ta-8-bereznia>.

74. Галецька І. Особливості емоційного вигорання менеджерів з різним рівнем самоактуалізації. *Актуальні проблеми психології*. 2007.Т.5., Вип 6. С. 89–95.

75. Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки / за заг. ред. В.О. Жадька; ред.-упор.: О. І. Харитоненко, Ю. С. Полтавець. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 356 с.

76. Гін А. Щоденник війни харків'янки. *Гордон*. URL: <https://gordonua.com/ukr/publications/shchodennik-vyniharkvyanki-gin-21199.html>

77. Гнидюк О. П., Мороз Х. В. Гендерна рівність: рівні умови для служби та фізичних навантажень у військових формуваннях. *Молодий вчений*. 2021. № 11 (99). С. 160–163.

78. Голуб О. Російський «новояз»: як прокремлівська пропаганда змінює «язик» на власну

користь. URL : <https://imi.org.ua/monitorings/rosijskyj-novoyaz-yak-prokremlivska-propaganda-zminuyue-yazyk-na-vlasnu-koryst-i48822>.

79. Горбулін В. П., Додонов О. Г., Ланде Д. В. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2009. 164 с.

80. Горбунов Д. Вступна кампанія: понад 20 дівчат хочуть стати офіцерами-танкістами. *Армія Inform.* 2021. 9 липня. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/07/09/vstupna-kampaniya-ponad-20-divchat-hochut-staty-oficzeramy-tankistamy/>

81. Гоулленд С. Жінки в Україні: Як змінити гендерні ролі та ставлення? *BBC Media Action.* 2023. 12 с. URL: <https://www.bbc.co.uk/mediaaction/documents/bbc-media-action-research-briefing-roles-ukrainian.pdf>

82. Грабович О. Колоніалізм і його спадщина в сучасній Україні. *Арка.* 1994. № 1 (3). С.14-15

83. Григор'єва О. На передовій воює близько 5000 жінок. *Українське радіо.* 2023. 16 січня. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100505>

84. Гриценко Г. П'ять років після Євромайдану: феміністичні підсумки 2014–2019 років. *Гендер в деталях.* 2019. 17 грудні. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/p-yat-rokiv-pislya-evromaydanu-feministichni-pidsumki-2014-2019-rokiv-1341304.html?fbclid=IwAR0PZIDIRr1kzP7K0bJ89Kp8GwOrF5pnSeOTvucHr4lIngr2DXKbZcseY-gE>.

85. Громенко С. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. URL : <https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html>

86. Громико Ю. Зброя, яка вражає свідомість, – що це таке? URL: <http://www.pereplet.ru/text/grom0.html>.

87. Гула Р. В., Передерій І. Г., Сажко В. В. Соціокультурний вимір інформаційних війн ХХІ століття з погляду місця й ролі в них бібліотек. *Вісник ХДАК.* 2021. Випуск 60. С. 7-23.

88. Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» – повторна колонізація. *Критика.* 2011. Ч. 9–10 (167–168). С. 23–26.

89. Гундорова Т. Чому мені потрібні постколоніальні студії? *Лівий Берег.* 2022. 29 червня. URL: https://lb.ua/blog/tamara_gundorova/511466_chomu_meni_potribni_postkolonialni.html.

90. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформатизація як атрибут інформаційного суспільства: від ретроспекції до сучасної рефлексії. *Інформація і право.* 2022. № 1 (40). С. 9-20.

91. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Сучасна війна: трансформація сенсу в епоху інформаційних технологій. *Інформація і право.* 2022. № 4 (43). С. 9-22.

92. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Феномен мережевих війн: до проблеми філософського осмислення. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2021. № 3 (50). С. 11-27.

93. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Віртуальна реальність і кіберпростір як атрибути сучасного суспільства. *Інформація і право.* 2020. № 4 (35). С. 9-21.

94. Данильян О., Дзьобань О. Мережеві війни як форма інформаційної експансії. *Актуальні проблеми сучасних міжнародних відносин.* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (м. Дніпро, 05-06 листопада 2021 р.). Дніпро: ПринтДім, 2021. С. 92-95.

95. Данильян О., Калиновський Ю. Війна як форма світоглядного протистояння. VI Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 8 липня 2022 року. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2022. С. 37-41.

96. Данильян О., Калиновський Ю. Інформаційне насильство у комунікативному просторі: соціокультурний вимір. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері*

міжнародних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 6–7 квіт. 2022 р. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; редкол.: М. М. Поплавський (голова), Костира І. О. (заст. голови) [та ін]. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2022. С. 164-169.

97. Данильян О., Калиновський Ю. Сміслові війни у сучасному інформаційному просторі. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 17–18 трав. 2023 р. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; редкол.: М. М. Поплавський (голова), Костира І. О. (заст. голови) [та ін]. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2023. С. 260-266.

98. Данильян О., Калиновський Ю. Соціокультурний контекст інформаційного протиборства. Науковий семінар Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Інформаційно-психологічне протиборство в умовах російсько-української війни»: статті та тези доповідей, 23 грудня 2022 року. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2022. С. 14-18.

99. Декларація про безпеку шкіл. URL: https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/documents/documents_safe_schools_declaration_ukrainian.pdf.

100. Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах та в період збройних конфліктів 1974 року / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_317.

101. Денисенко І. Сучасні збройні конфлікти у контексті теоретичної спадщини Л.Козера. IV Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 21-22 травня 2020 року. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2020. С.16-19.

102. Державна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2013 р. № 717. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF#Text>.

103. Дзьобань О. П. Концептуалізація поняття «мережева війна» у проблемному полі вітчизняного безпекознавства. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: Збірник тез наукових доповідей XII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 26 березня 2021 р.). Київ, 2021. С. 36-38. URL: <http://academy.ssu.gov.ua/upload/file/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F%2026.03.2021.pdf>.

104. Дзьобань О. П. Маніпулятивний характер інформаційного середовища сучасного суспільства. *Інформація і право*. 2014. № 3 (12). С. 3-12.

105. Дзьобань О. П. Мережева війна. *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / координатор проекту та заг. ред. проф. К. І. Беляков. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 78-83.

106. Дзьобань О. П. Цифрова людина як філософська проблема. *Інформація і право*. 2021. № 2 (37). С. 9-21.

107. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережеві практики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2 (33). С. 42-54.

108. Дзьобань О. П., Прудникова О. В. Сучасна війна: трансформація до мережевих форм. *Інформація і право*. 2022. № 3. С. 21-30.

109. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Мережево-комунікативний простір управління. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць*. 2015. Випуск 63. С. 174-186.

110. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.

111. Дідик Н. Ф. Система роботи із сім'ями військовослужбовців: порівняльний аналіз досвіду США, Канади, Великої Британії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2019. № 44(47). С 37 – 51.
112. Діти війни. Право на життя та ідентичність / Національний інститут стратегічних досліджень 01.06.2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/dity-viyny-pravo-na-zhyttya-ta-identychnist>.
113. Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база / War Childhood Museum Ukraine. URL: <https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/>.
114. Для жінок у Збройних Силах України доступні у тому числі так звані «бойові» спеціальності. *Сторінка у Facebook Генерального штабу ЗСУ*. 2018. 10 березня. URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/947265965442661/>
115. До України наразі повернули 371 вивезену Росією дитину – Зеленський / Радіо Свобода. 31 травня 2023 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyi-do-ukrainy-povernuu-371-dytynu/32436454.html>.
116. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
117. Долманжи А. З 2014 року кількість жінок-офіцерів в українській армії зросла майже вп'ятеро. *УНІАН*. 2023. 16 березня. URL: <https://www.unian.ua/society/zhinki-v-zsu-z-2014-roku-kilkist-zhinok-oficeriv-v-ukrajinskiy-armiji-zrosla-mayzhe-vp-yateryo-12180876.html>.
118. Донцов Д. Дух нашої давнини. Мюнхен, Монреаль: зходами прихильників, 1951. 341 с.
119. Доповідь Антидискримінаційного центру «Меморіал»-Брюссель про стан дітей в Україні під час війни 2022-2023 років «Порушення прав дітей з України, що вивезені до Росії та Білорусі у результаті російської військової агресії» 11.06.2023. URL: <https://adcmemorial.org/uk/novina-uk/porushennya-prav-ditej-z-ukra%D1%97ni-shho-vivezeni-do-rosi%D1%97-ta-bilorusi-u-rezultati-rosijsko%D1%97-vijskovo%D1%97-agresi%D1%97/>.
120. Дробот Р. Методологічні принципи «аналітики влади» М. Фуко. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2011. Вип. 1. С. 252-258. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2011_1_29.
121. Дрогомирецький Б. Сучасна гібридно-інформаційна війна: історіографічний вимір. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 48 (1). С. 11-17.
122. Дубов Д. В., Баровська А. В., Каздобіна Ю. К. Деструктивні впливи та негативні наративи: інструменти виявлення та протидії. Київ: УФСБ, 2020. 60 с. URL: https://ufss.com.ua/wp-content/uploads/2020/03/UFSS_MediaLiteracy.pdf.
123. Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право: монографія / В.М. Брижко [та ін.]; за ред. д.е.н., проф., члена-кореспондента АПрН України М. Швеця. Київ: НДЦПІ АПрН України, 2007. 234 с.
124. Еволюція норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту цивільного населення / Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_34096.
125. Європарламент визнав росію державою-спонсором тероризму. *УКРІНФОРМ*. 23.11.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3620258-evroparlament-viznav-rosiu-derzavousponsorom-terorizmu.html>.
126. Ємельянов В. П. Антитерористичне законодавство: поняття, система, шляхи вдосконалення: монографія. Х.: Право, 2016. 88 с.
127. Жаровська І., Ортинська Н. Інформаційна війна як сучасне глобалізаційне явище. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 7. № 2. С. 56-61.

128. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: офіційний вебсайт. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku>.

129. Жінки і військова служба в Україні: історія жіноцтва у війську, нормативно-правове забезпечення, формування гендерної компетенції в ЗСУ, стандарти НАТО та інший закордонний досвід, жінки в українському війську під час війни / укл.: Коропатнік І. М., Микитюк М. А., Павлюк О. О., Петков С. В. Київ. ВД «Професіонал», 2023. 508 с.

130. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с.

131. За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України. Книга 1. Київ: Кліо, 2022. 800 с.

132. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А. (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

133. Задерейко О. Суверенітет держави в епоху концієнтальних війн. URL: <http://dspace.opua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10864/Zadereiko%20O%20V.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

134. Задорожна М. І. Державне управління в умовах гібридної війни: маніпуляція суспільною свідомістю. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2017. Вип. 2 (18). С. 1-17.

135. Задорожній О. В. Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т.1. 760 с.

136. Задорожний Г. В. Концієнтальна війна – провідна форма геоекономічного підкорення свідомості як нового предмету праці в умовах неоліберальної глобалізації. *Вісник економічної науки України*. 2021. № 1 (40). С. 199-206.

137. Запорожець О. Ю. Інформаційне протиборство у зовнішній політиці США. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Випуск 107 (Частина I). С. 157-164.

138. Зеленін В.В. По той бік правди: нейролінгвістичне програмування як зброя інформаційно-пропагандистської війни. Вінниця: ТОВ ВІНДРУК. 2014. 384 с.

139. Золотухін Когнітивна війна: новомодне словосполучення чи концепція шостого поля бою. URL: <https://detector.media/infospace/article/189826/2021-07-06-kognityvna-viyna-novomodne-slovospoluchennya-chy-kontseptsiya-shostogo-polya-boyu/>.

140. Інформаційна війна. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=12460.

141. Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р. В. Гула, О. П. Дзюбань, І. Г. Передерій, О. О. Павліченко, Г. О. Філь. Київ: Каравела, 2020. 288 с.

142. Інформаційно-комунікаційна безпека: сучасні тренди: моногр. / Бровко О. О. [та ін.]; за заг. ред.: Курбана О. В., Лісневської А. Л. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2022. 392 с.

143. Калагін Ю. А. Гендерний аспект типологізації особистості військовослужбовців Збройних Сил України. *Український соціум*. 2013. № 3 (46). С. 44–53.

144. Калиновський Ю. Ю. Суспільна свідомість як об'єкт маніпулятивних впливів в умовах інформаційної війни. Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 25-26 травня 2021 року. Харків: Факт, 2021. С. 136-139.

145. Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Роль цивілізаційно-ціннісних наративів у глобальному інформаційному протиборстві. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*: зб. наук. пр. / редкол.:

О. Г. Данильян (голова) та ін. Харків: Право, 2023. № 3 (58). С. 23-38.

146. Калиновський Ю., Чалапко В. Глобальне гібридне протиборство та російсько-українська війна. VII Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 30 травня 2023 року. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2023. С. 29-33.

147. Карамушка Л. М., Ковровський Ю.Г. Взаємозв'язок між рівнем професійного вигорання та організаційно-професійними характеристиками персоналу Оперативно-рятуальної служби цивільного захисту ДСНС України. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2018. №2. С. 61–68.

148. Карбовська Н. Чому «1325» – це код безпеки для жінок? *Українська правда*. 2022. 6 лютого. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/02/6/247340/>.

149. Кармалюк С. П., Тацок М. В. Жінки в лавах ЗСУ: зміни гендерних стереотипів в контексті повномасштабної війни. *Актуальні дослідження в соціальній сфері : двадцять перша міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 17 травня 2023 р.) / гол. ред. В. В. Корнещук*. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2023. С. 24–27.

150. Карчевський І. Р. До проблеми професійного вигорання офіцерського складу військових формувань силових відомств України. *Вісник Національної академії державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 5. С. 40–57.

151. Кесарчук Л. Залізна мужність «Тайри»: Юлія Паєвська – єдина жінка, яка потрапила до збірної України на Ігри Нескорених-2020. *День*. 2020. 3 березня. <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/zalizna-muzhnist-taury>.

152. Клименко Н. Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*. 2014. № 5. С. 116–119.

153. Ковалевич Б. В. Соціальні мережі як новий інструмент ведення інформаційних війн у сучасному світі. *Грані*. 2014. № 4. С. 118-121.

154. Ковальський Г. Полемологічна методологія наукової монографії «Гібридна війна: in verbo et in praxi». Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Маріуполь. 9 червня 2017 р. Маріуполь, 2017. С. 31–35.

155. Кодекс законів про працю України у редакції 01.10.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

156. Колтунович Т. Синдром професійного вигорання в історичній ретроспективі: період наукового осмислення феномена. *Гуманітарний Вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2013. Дод. 1 до Вип. 29. Том IV. С. 160–167.

157. Конвенції Міжнародної організації праці № 156 про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010#Text.

158. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Редакція від 06.10.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

159. Коник А. Російсько-український конфлікт у дзеркалі ЗМІ: війна в пам'яті та війни пам'ятей. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2019. Випуск 45. С. 44-51.

160. Константинов В. Між США і Китаєм розгортається холодна війна: де зараз головний фронт. *Дзеркало тижня*. 1 квітня 2023. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/mizh-ssha-i-kitajem-rozhortajetsja-kholodna-vijna-de-zaraz-holovnij-front.html>.

161. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

162. Конституція ЮНЕСКО. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_014#Text.

163. Концепція «гібридної» війни та її складові. URL: <https://censs.org/concept-of-hybrid-warfare-and-its-components/>.
164. Корба Г. Не екзотика, але й не норма. Як жінки завойовують своє місце в українській армії. *BBC. News Україна*. 2022. 13 листопада. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63559446>.
165. Корсак Ю. Війна за свідомість: гармати відпочивають. URL: https://zn.ua/ukr/HEALTH/viyna-za-svidomist-garmati-vidpochivayut_.html
166. Кречетова Д. У ЗСУ розповіли, скільки жінок захищають Україну на передовій. *Українська правда*. 2022. 14 жовтня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/14/250848/>.
167. Кривалапчук В.О., Моцонелідзе І.О., Слюсар І.М. Психогігієна професійної діяльності працівників ОВС : навч.-метод. посіб. Київ : ДНДІ МВС України, 2000. 284 с.
168. Кримінальний кодекс України. Редакція від 05.10.2023. *Сайт ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
169. Кротиков В. П., Малюга В. М., Топальський В. Л. Актуальні проблеми гендерної політики Збройних сил України : навч. посібник / за заг. ред. Андресюка Б. П. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2011. 112 с.
170. Кротюк В. Рашизм: генеза походження та шляхи подолання. VII Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 30 травня 2023 року. Х.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2023. – 248 с.
171. Крупнов Ю.В. Как Россия сможет предотвратить пятую мировую войну. Консциентальная война URL: <http://kroupnov.ru/pubs/2005/02/09/10403>.
172. Кудренко О., Кротюк В. Рефлексивне управління в інформаційній війні. V Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 25 – 26 травня 2021 року. – Х.: Факт, 2021. С.11.
173. Кудренко О.В., Панфілов О.Ю. Когнітивний простір гібридної війни. Науковий семінар Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Інформаційна війна Російської Федерації проти України»: статті та тези доповідей, 10 грудня 2021 року. Х.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2021. С. 9-14.
174. Курбан О. Бойові наративи в системі сучасних геополітичних інформаційних війн (досвід російсько-української гібридної інформаційної війни 2014–2021 рр.). *Синопсис: текст, контекст, медіа*. 2021. № 27(3). С. 149-158.
175. Курбан О. В. Інтернет-технології та онлайніві соціальні мережі у сучасній гібридній війні. *Наукові записки Української академії друкарства*. 2017. № 1. С. 264-273.
176. Курбан О. В. Практика застосування маркетингових інструментів у сучасній мережевій інформаційній війні. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. № 2. С. 88-96.
177. Кургинян С. Качели. Конфликт элит – или развал России? URL : <https://archive.org/details/B-001-004-069>.
178. Куц М. Ю. Мережні війни: сутність та основні характеристики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 2. С. 277-286.
179. Кучеренко Ю. Ф. Головні ознаки ведення мережецентричних війн сучасності. *Системи управління, навігації та зв'язку*. 2011. № 1(17). С. 190-193.
180. Кучеренко Ю. Ф. Створення єдиного інформаційного середовища міжвидового угруповання основний фактор його інформаційного опанування над противником. *Системи управління, навігації та зв'язку*. 2009. № 2 (10). С. 109-111.

181. Кучеренко Ю. Ф. Сучасні бойові дії та основні вимоги до формувань тактичного рівня, що приймають в них участь. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2015. №1 (18). С. 20-22.

182. Кучеренко Ю. Ф., Александров О. В., Носик А. М., Камак Д. О. Методологічні основи інформаційної безпеки країни з врахуванням умов сучасного періоду її державотворення. *Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки*. 2022. № 4 (14). С. 99-109.

183. Кучеренко Ю. Ф., Власік С. М., Сізон Д. О., Белоус М. В., Белоус Н. М. Процес формування колективів різнорідних безпілотних літальних апаратів в сучасному бою. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2022. № 4 (74). С. 29–35.

184. Кучеренко Ю. Ф., Довбня О. В., Шубін Є. В., Діденко В. В. Методика комплексної оцінки ефективності функціонування інтегрованої автоматизованої системи управління. *Системи озброєння і військова техніка*. 2018. №3 (55). С. 71–77.

185. Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М. Development of unmanned aerial vehicles ways of usage. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2017. №1. С. 30–34.

186. Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М. Погляди щодо напрямів розвитку тактики дій формувань тактичного рівня при їх застосуванні в сучасних операціях (війнах). *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2015. №2 (19). С. 24–26.

187. Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М., Александров О. В., Власік С. М., Бродова О. В. Вимоги до мереже центричних систем управління спеціального призначення. *Polish journal of science*. 2022. № 53. С. 77–82.

188. Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М., Александров О. В., Власік С. М. Сучасні війни та основні вимоги до мережецентричних систем управління військового призначення. *Системи озброєння і військова техніка*. 2022. №1 (69). С. 40–45.

189. Кучеренко Ю. Ф., Олексенко О. О., Власік С. М., Александров О. В., Місюк Г. В., Сальник О. В. Аналіз застосування повітряно-ударної компоненти збройних сил російської федерації у війні проти України. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2023. № 1 (75). С. 14–21.

190. Кучик О., Гогоша О. Геополітичні виміри військово-політичних інтересів РФ у російсько-українському конфлікті. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2016. Вип. 39. С.46-52.

191. Лаврінчук О. В., Валерко В. В., Цветков Є. В. Аналіз основних напрямків впровадження принципів мережецентричних війн у збройних силах провідних країн світу. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2012. № 2. С. 87–93.

192. Левченко О. В. Система заходів протидії інформаційним операціям. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2016. Випуск 3 (48). С. 57–60.

193. Лепехин В. Что такое когнитивная война и можно ли в ней победить? URL: ria.ru/zinoviev_club/20160426/1420518962.html.

194. Лещенко Л. Кількість зросла на 40%: у Міноборони розповіли, скільки жінок служить у лавах ЗСУ. *УНІАН*. 2023. 16 жовтня. URL: <https://www.unian.ua/society/u-minoboroni-rozprovili-skilki-zhinok-sluzhat-u-lavah-zsu-12426630.html>

195. Липа Ю. Всеукраїнська Трилогія: у 2 т.- Т.2: Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії. К.: МАУП, 2007. 392 с.

196. Липа Ю. Всеукраїнська Трилогія: Т.1: Призначення України. К.: МАУП, 2007. 336 с.

197. Лисецький Ю.М., Старовойтенко О.О., Семенюк Ю.В., Павленко Д.Г. Гібридні війни. Компоненти та особливості. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне

управління. 2021. Том 32 (71). № 5. С. 63-70.

198. Лисичкин В. А., Шелепин Л. А. Третья мировая (информационно-психологическая) война. Москва: Эксмо, Алгоритм, 2003. 445 с.

199. Литвин В., Угрин Д. Методи ройового інтелекту розв'язання прикладних задач в геоінформаційних системах. *Інформаційні системи й мережі*. 2022. № 7. С. 87. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/feb/21033/200122infsyst2-89-108_0.pdf.

200. Лицарський Хрест Добровольця отримала жінка – легенда Людмила Калініна. *Petropavlivka.city*. 2020. 21 березня. URL: <https://petropavlivka.city/articles/69789/den-ukrainskogo-dobrovolsya->.

201. Ліпкан В. А. Сучасний зміст інформаційних операцій проти України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Випуск 102 (Частина I). С. 34-43.

202. Ліпкан В. А., Никифорчук Д. Й., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом. Київ: Знання України, 2002. 254 с.

203. Ліфференко К. 10 сервісів для автопостинга в соціальних мережах. Золота колекція маркетолога і SMM-фахівця. *WebPromo*. URL: <https://web-promo.ua/ua/blog/13-servisov-dlya-avtopostinga-v-soczialnyh-setyah-zolotaya-kollekciya-marketologa-i-smm-speczialista/#>.

204. Лубінець Д. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny>.

205. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Київ, 2015.

206. Майже тисяча українок взяли участь в АТО. *УНІАН*. 2015. 9 жовтня. URL: <http://www.unian.ua/war/1147650-mayje-tisyacha-jinok-viyskovoslujbovtsiv-vzyali-uchast-v-ato.html>.

207. Макаренко Є.А. Інформаційне протиборство у сучасних міжнародних відносинах. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2017. № 17. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3316/2995.

208. Макміллан М. Війна. Як конфлікти формували нас. Київ: Лабораторія, 2024. 304 с.

209. Медведєв В. К., Кучеренко Ю. Ф., Гузько О. М. Сучасна інформаційна війна та її обрис. *Системи озброєння і військова техніка*. 2008. № 1 (13). С. 52-54.

210. Мельник В. 365 днів любові та сліз: українські жінки розповідають, яким став для них рік повномасштабної війни. *Вікна*. 2023. 24 лютого. URL: <https://vikna.tv/istorii/interviu/ukrayinski-zhinky-pro-rik-povnomasshtabnoyi-vijny-intervyu/>.

211. Месснер Е. Мятєж – имя Третьей Всемирной. Буэнос-Айрес, 1960. С. 109.

212. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

213. Міністр оборони: сьогодні українські жінки можуть добре реалізуватися у ЗСУ. *Ukrainian women's guard: NEWS*. 2022. 2. Грудня. URL: <https://womenua.today/en/news/ministr-oborony-sogodni-ukrayinski-zhinky-mozhut-dobre-realizuvatysya-u-zsu/>.

214. Мірошніченко О.А. Профілактика синдрому «професійного вигорання» у працюючих в екстремальних умовах : навч.-метод. посіб. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 156 с.

215. МОЗ скасував документ щодо професійної дискримінації жінок. *Офіційна сторінка Міністерства охорони здоров'я України*. 2018. 18 січня. URL: <http://moz.gov.ua/article/news/moz-skasuvav-dokument-schodo-profesijnoi-diskriminacii-zhinok>.

216. Мороз Т. Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів. *Армія Inform*. 2019. 16 вересня. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/09/16/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshylas-u-15-raziv/>.

217. Нагребельний В.П. Інструкція. *Юридична енциклопедія*. 1998. Т.2. URL: <https://leksika.com.ua/15801117/legal/instruktsiya>.

218. Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80/conv>.
219. Невидимий батальйон: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк ; виконавці проекту : М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко. Київ : НаУКМА, 2015. 89 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c116ba78-18f1-4fd0-823b-b7dbdd49cc3f/content>.
220. Нехаенко О., Бойко Д., Литовченко А. Дискурсивное насилие как инструмент социологической легитимации идеологического порядка разделенного общества. *Социологические студии*. 2018. № 2 (13). С. 37-44.
221. Никорак І. Форма має значення! *Сторінка Ірини Никорак у Facebook*. 2022. 2 червня. URL: <https://www.facebook.com/Nykorak.Iryna/posts/pfbid02nvjwTWA9CZEYMDsaAzEovZ6kHKL1bpAEC5V6LUCXdsz3xp5U9mpP1r5JxKztPMKyl>.
222. ООН підтвердила загибель понад 9 тисяч людей в Україні від початку війни / УкрІнформ. 20.06.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3725115-oon-pidtvrdila-zagibel-ponad-9-tisac-ludej-v-ukraini-vid-pocatku-vijni.html>.
223. Ортинський В. Терористична загроза: сучасне сприйняття феномену. *Вісник національного університету «Львівська політехніка», серія «Юридичні науки»*. 2019. Випуск 6. № 22. С. 7. URL: <https://doi.org/10.23939/law2019.22.004>
224. Осадча Я. Танкістки та артилеристки: у Міноборони розповіли, скільки жінок служать у ЗСУ. *Українська правда*. 2022. 24 липня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/07/24/249693/>
225. Освіта під час війни / Державна служба якості освіти. URL: <https://sqe.gov.ua/tretina-uchniv-v-umovakh-viyni-ne-mali-po/>.
226. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д.Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. 430 с.
227. Паливода В. О. Від Сунь Цзи до таємних війн сучасності: генеза арсеналу гібридних воєн. *Стратегічна панорама*. 2021. № 1-2. С. 120-123.
228. Панченко В. М. Інформаційні операції в системі стратегічних комунікацій. *Стратегічні комунікації*. 2016. № 4. С. 72-79.
229. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
230. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів. *Стратегічна панорама*. 2017. № 1. С. 7-16.
231. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Породження війни з безсилля миру: смислова логіка війни. Національний інститут стратегічних досліджень. 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/porodzhennya-viyny-z-bezsylyya-myru-smyslova-lohika-viyny>.
232. Парламентська асамблея НАТО «визнала РФ державою-терористом» – голова української делегації. *BBC News Україна*. 21.11.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63701603>.
233. Пелін О., Давидова Ю. Смислова зброя в умовах інформаційних війн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 31. С. 125-127.
234. Певцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Особливості формування сценарію проведення інформаційно-психологічного впливу в ході реалізації стратегічних комунікацій. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2019. № 3. С. 40-46.
235. Подобна Є. Дівчата зрізають коси. Книга спогадів (російсько-українська війна). Київ: Люта справа, 2018. 346 с.

236. Почепцов Г. Г. Меметична війна, або у пошуках «арифметики» розуму. 2017. 24 грудня. URL: [Ms.detector.media https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/20271/2017-12-24-memetycheskaya-voyna-uly-v-poyskakh-aryfmetyky-razuma/](https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/20271/2017-12-24-memetycheskaya-voyna-uly-v-poyskakh-aryfmetyky-razuma/).

237. Почепцов Г. Г. Смыслові та інформаційні війни. *Інформаційне суспільство*. 2013. Вип. 18. С. 21-27.

238. Почепцов Г. Смыслові та інформаційні війни: пошук відмінностей. Детектор медіа. 2013. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/4569/2013-03-17-smyslovi-ta-informatsiyni-viyny-poshuk-vidminnostey/>.

239. Присяжнюк М. М., Парасунько М. М. Соціальні мережі як ефективний інструмент інформаційно-психологічного впливу іноземними спецслужбами. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2017. № 2 (1). С. 74-78.

240. Приб Г.А. Патопсихологічні складові емоційного вигорання військовослужбовців як чинник національної безпеки. *Державне управління*. 2019. №3 (11). С. 75–79.

241. Про військовий обов'язок і військову службу. Закон України у редакції від 12.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.

242. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних силах України та інших військових формуваннях. Закон України від 6 вересня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>.

243. Про внесення зміни до статті 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо взяття жінок на військовий облік військовозобов'язаних. Закон України від 7 жовтня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-20#n2>.

244. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Закон України № 2866-IV від 08.09.2005. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

245. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні. Закон України від 6 вересня 1912 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

246. Про затвердження змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад. Наказ Міністерства оборони №292 від 03.06.2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0880-16>.

247. Про затвердження Змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців. Наказ Міністерства оборони України № 541 від 20.10.2017. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/376766_480456.

248. Про затвердження Зміни до Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу з урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад. Наказ Міноборони України № 318 від 12.06.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0810-17#Text>.

249. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 № 898-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2021-%D1%80#Text>.

250. Про затвердження Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу із урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад. Наказ Міністерства оборони України № 337 від 27.05.2014. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0600-14>.

251. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

252. Про тимчасовий перелік штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу з урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад. Наказ Міністерства оборони України № 111 від 12.03.2018 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0382-18>.

253. Про утворення Міжвідомчої комісії з імплементації в Україні міжнародного гуманітарного права. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/КР001157?an=150648>.

254. Протокол про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв з поправками, внесеними 3 травня 1996 року (Протокол II з поправками, внесеними 3 травня 1996 року), що додається до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невибіркову дію / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_310#Text.

255. Радченко Р. Інтелектуальна перевага над ворогом, або хто такий Джон Бойд? URL: <https://deepstateua.com/khto-takii-dzhon-boid/>.

256. Ракета по центральній площі Харкова – це тероризм, і Росія має відповісти за це в міжнародних судах – звернення Президента України. *Сайт Президента України*. 1.03.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/raketa-po-centralnij-ploshi-harkova-ce-terorizm-i-rosiya-may-73261>.

257. Режим Путіна: перезавантаження-2018 / М. М. Розумний (заг. ред.), Я. В. Бережний, І. В. Валюшко, Р. В. Власенко, Д. М. Горелов, В. С. Караваєв, А. В. Лепіхов, І. А. Павленко, В. О. Семененко, О. В. Снігир. Київ: НІСД, 2018. 480 с.

258. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». URL: <https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist/rezolyuciya-radi-bezpeki-oon-1325>.

259. Рижкова Н. В. Емпіричне дослідження психологічних чинників емоційного вигорання військовослужбовців інженерних військ. *Вісник Національного університету оборони України. Питання психології*. 2020. №4 (57). С. 84–92.

260. Римський статут міжнародного кримінального суду 1998 року / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

261. Росія – держава-терорист. Чому Україна просить світ надати РФ такий статус і що він змінить. *Суспільні новини*. 17.10.2022. URL: <https://suspilne.media/295828-rosia-derzava-terrorist-comu-ukraina-prosit-svit-nadati-rf-takij-status-i-so-vin-zminit/>.

262. Рущенко І. П., Зубар Н. В. Акустичний терор проти цивільних в умовах повномасштабної війни: до постановки проблеми. *Кримінологічні дослідження : збірник наук. праць*. [гол. ред. В. Поклад, канд. філос. наук]; Луган. навч.-наук. інст. імені Е. О. Дідоренка Донецьк. держ. універ. внутр. справ. Івано-Франківськ-Кропивницький: РВВ ДонДУВС, 2023. Вип. 13: Міжнародні злочини російської федерації на території України. С. 178-197.

263. Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків: ФОП Павленко О.Г. 2015. 266 с.

264. Рущенко І., Зубар Н. Когнітивна зброя і когнітивна безпека: постановка питання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення», Маріуполь, 9 червня 2017 р. Маріуполь, Дон ДУУ, 2017. С. 267-270.

265. Рябчук М. Відміни колоніалізму. Про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи. *Наукові Записки*. Випуск (64). С. 41-58.

266. Children of war. 24 February 2022 - 29 October 2023. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/en/>.

267. Савчук О. А. Соціально-психологічні впливи в соціальних мережах як засоби інформаційної війни: питання класифікації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 3 (3). С. 288-301.

268. Сасенко О. Г., Шаціло П. В. Інституціональне управління організаційною компонентою об'єкта військової сфери в умовах інформаційної війни. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2022. № 74. С. 106-114.
269. Саїд Е. Орієнталізм. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.
270. Сампан І. Так, я жінка. Заберіть мене до війська! *Ukrainian women's guard: NEWS*. 2017. 24 липня. URL: <https://uavarta.org/tak-ya-zhinka-zaberit-mene-do-viyska/>.
271. Сашук Г. М. Інформаційне насильство в сучасному суспільстві. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 326-329.
272. Сашук Г. М. Політична культура інформаційного суспільства. Київ: ТОВ Вадекс, 2001. 328 с.
273. Сейм Латвії визнав росію країною-спонсором тероризму. *УКРІНФОРМ* 11.08.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3548112>.
274. Сенченко О. Інформаційно-мережеві війни – стратегічні війни другого покоління. *Вісник Книжкової палати*. 2016. № 10. С. 36-40.
275. Сенченко О. Мережевий інструментарій нових війн. *Вісник книжкової палати*. 2017. № 1. С. 37-41.
276. Сенченко О. Структури мереж, головні актори і співучасники мережевих війн. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 3. С. 18-23.
277. Сенченко О. Новітні війни з використанням інформаційно-психологічної зброї. *Вісник Книжкової палати*. Київ, 2014. № 8. С.1–6.
278. Сірий С. Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 144-154.
279. Скибіцька Ю. Жінки на війні. Проблеми бійчинь ЗСУ після повномасштабного вторгнення. *Гендер в деталях*. 2022. 30 серпня. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychyn-zsu.html>
280. Скільки жінок-військовослужбовців служать у Збройних Силах України – нові дані Кадрового центру. *Армія Inform*. 2021. 4 грудня. URL: <http://kalushfm.com.ua/news/ukrana/skilki-zhinokviyskovosluzhbovtsiv-sluzhat-u-zbroynikh-silakh>.
281. Скорик А. Б., Ярош С. П. Еволюційний розвиток концепції мережево-центричних війн, системно-концептуальні основи теорії дата-центричних операцій. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. № 4. С. 26-34.
282. Смолій В., Ясь О. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. № 6. С. 3–16.
283. Собенко Н. У ЮНІСЕФ назвали кількість загиблих дітей під час війни в Україні / Суспільне. Новини. 6 квітня 2023 р. URL: <https://suspilne.media/434277-u-unisef-nazvali-kilkist-zagiblih-ditej-pid-cas-vijni-v-ukraini/>.
284. Соціально-психологічні технології управління військовими колективами: навч.-метод. посіб. / П.П. Ткачук та ін. Львів: НАСВ, 2018. 187с.
285. Староконь Є. Інформаційно-психіатрична картина світу adeptів рашизму. VII Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 30 травня 2023 року. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2023. 248 с.
286. Стегній О. Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2023. № 1. С. 24-41.
287. Странніков А. М. Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття: монографія / за ред. А. А. Попок. Київ: Альтерпрес, 2006. 192 с.
288. Стратегічні комунікації в міжнародних відносинах: монографія. Київ: Вадекс, 2019. 442 с.

289. Тараненко К. В. Комунікативний садизм як особливий тип вербальної агресії. *Молодий вчений*. 2018. № 2 (54). С. 213-215.
290. Тараненко О. В. Українські медіа в умовах смислової війни: чужі смисли. *Збірник наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса*. 2017. С. 57-59. URL: <file:///C:/Users/Yura/Downloads/3682-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-7401-1-10-20170516.pdf>.
291. Таркін В. П. Інформаційні війни: теоретичний аспект. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2020. Вип. 87. С. 285-294.
292. Тетяна Остащенко стала першою жінкою бригадним генералом ЗСУ. *Радіо Свобода*. 2021. 25 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ostashchenko-bryhadnyi-heneral/31428106.html>
293. Тімченко О. В. Синдром посттравматичних, стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування : монографія. Харків : Видавництво Університету внутрішніх справа, 2000. 268 с.
294. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: скорочена версія томів VII-X; пер. В. Митрофанов, П. Таращук. К. : Основи. Т. 2. 1995. 401 с.
295. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. Київ, 2006.
296. ТОП-10 сервісів для моніторингу соцмереж. *BLOGCHAIN*. <https://blogchain.com.ua/top-10-servisiv-dlia-monitoringu-socmerez/>.
297. Тоффлер Е., Тоффлер Г. Війна та антивійна. Що таке війна і як з нею боротися. Як вижити на світанку XXI століття. URL: <https://anthologyforthelazy.webnode.com.ua/l/elvin-tofflerkhejdi-toffler-vijna-ta-antivijna/>.
298. Травневий недосип. Через масовані обстріли росіян жителі Києва могли недосипати 39% від місячної норми. Розрахунки Forbes. *Журнал Forbes Ukraine*. 02.06.2023 URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/skilki-ne-splyat-kiyani-cherez-obstrili-rosiyan-02062023-13989>
299. Требін М. П. Войны XXI века. Минск: Харвест, 2005. 608 с.
300. Требін М. Війна. *Соціологія права: енциклопедичний словник* / Л.М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 146-148.
301. Требін М. П., Панфілов О. Ю. Постмодернізм як методологія сучасних смислових війн. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2020. № 1. С. 53-65.
302. Троцько М. Л., Носик А. М., Нарезній О. П., Яровий В. С. Перспективна тактична навігаційна система координатно-часового забезпечення локальних конфліктів. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2015. № 4. С. 121-125.
303. У 2019 році військовий лицей ім. Богуна вперше набиратиме дівчат на навчання. *Новинармія*. 2019. 1 лютого. URL: <https://novynarnia.com/2019/02/01/licei-divchata/>.
304. У Генштабі заявили, що «при необхідності» можуть мобілізувати жінок від 20 років. *УНІАН*. 04.02.2015. URL: <http://www.unian.ua/politics/1040064-u-genshtabi-zayavili-scho-pri-neobhidnosti-mojut-mobilizuvati-jinok-vid-20-rokiv.html>.
305. Україна та ООН підписали превентивний план щодо захисту прав дітей в умовах збройної агресії РФ / Букви. URL: <https://bukvy.org/ukrayina-ta-oon-pidpysaly-preventyvnyj-plan-shhodo-zahystu-prav-ditej-v-umovah-zbrojnoyi-agresiyi-rf/>.
306. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text.
307. Федченко А. Перший в Україні командир дівочого взводу Юлія Микитенко: Коли одягаєш форму, проблема статі відпадає. *Новинармія*. 30.09.2019. URL:

<https://bezbroni.net/interviews/veteranka-yuliya-mikitenko-ya-hochu-shchob-liceistki-buli-timi-hto-zazhene-v-stiilo-starih-oficeriv-komandiriv>.

308. Феськов І. В. Основні методи ведення гібридної війни в сучасному інформаційному суспільстві. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 58. С. 66-76.
309. Фройд З. По той бік принципу задоволення. К.: Фоліо, 2019. 156 с.
310. Хайрулін О. М. Професійне вигорання військовослужбовців як предмет психологічного аналізу. *Психологія діяльності в особливих умовах*. 2014. №2. С. 98–128.
311. Хайрулін О. М. Психологія професійного вигорання військовослужбовців: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 220 с.
312. Халіман М. А. Світоглядне протистояння: атрибути та форми. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 98. С. 261-265.
313. Хантінгтон С. Новий світовий порядок у XXI столітті: тенденції та європейський вимір. Виступ Семюела Хантінгтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень 18 жовтня 1999 року. URL: http://www.uis.kiev.ua/strategy/hunt_world.html.
314. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь. Київ, 2010. 108 с. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/MDGs%20Ukraine%202010%20Report%20ukr.pdf>.
315. Цюрупа М. Культура миру проти культури ненависті. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2018. №3 (71). С. 264–272.
316. Чалапко В. В. Гібридна війна як сучасна форма насильства. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. № 1. С. 133-145.
317. Чуприна Ю. В. Концептуалізація феноменів «війни» та «миру»: етико-культурний вимір. *Питання культурології*. 2021. № 38. С. 216–225.
318. Швець Я., Соколова І. Порушення прав дітей під час війни Російською Федерацією. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право № 71 (2022). URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/262897>.
319. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні. *Галицький економічний вісник*. 2014. № 4. С. 178-188.
320. Шумка А. В., Черник П. П. Інформаційно-мережева війна – нова форма міждержавного протиборства початку XXI ст. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 243-255.
321. Юзова І. Ю. Аналіз організації та ведення інформаційно-психологічних операцій при веденні гібридної війни. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. № 2. С. 40-44.
322. Як створити SEO SOP для масштабування органічного трафіку. *Ranktracker*. URL: <https://www.ranktracker.com/uk/blog/how-to-create-seo-so-ps-to-scale-organic-traffic/>.

Посилання на онлайн-платформи:

1. <https://chat.openai.com>
2. <https://youscan.io/ua>
3. <https://new.iqbuzz.ru>
4. <https://imas.kz>
5. <https://www.hootsuite.com>
6. <https://sift.com.ua>
7. <https://popsters.ru>
8. <https://socialbakers.com>
9. <https://semanticforce.ai>
10. <https://br-analytics.ru>
11. <https://www.google.com/alerts>
12. <https://www.hootsuite.com>
13. <https://buffer.com>
14. <https://www.socialpilot.co>
15. <https://dlvrit.com>
16. <https://www.onlywire.com>
17. <https://www.postplanner.com>
18. <https://www.aweber.com>
19. <https://postcron.com>
20. <https://later.com>
21. <https://www.mentionlytics.com>

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

АРТЮХОВА

Владислава Василівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

ГАБРО

Ірина Володимирівна

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ГОЛОТА

Анатолій Анатолійович

науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (морально-психологічного забезпечення) наукового центру Повітряних Сил Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

ГОНЧАРОВА

Ольга Сергіївна

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ДАНИЛЬЯН

Олег Геннадійович

доктор філософських наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ДЗЬОБАНЬ

Олександр Петрович

доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

ДУБРОВСЬКИЙ
Ігор Михайлович

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту культури та соціальних технологій Харківської державної академії культури

КАЛИНОВСЬКИЙ
Юрій Юрійович

доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КРОТЮК
Василь Андрійович

кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

КУРБАН
Олександр Васильович

кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, доцент кафедри військової журналістики Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка, військовослужбовець Збройних Сил України, майор

КУЧЕРЕНКО
Юрій Федорович

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник наукового центру Повітряних Сил Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

НОСИК
Андрій Михайлович

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри мультимедійних інформаційних технологій і систем Національного технічного університету

ПОЛЩУК
Ігор Олексійович

доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

РУЩЕНКО
Ігор Петрович

доктор соціологічних наук, професор,
професор Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

СОБОЛЄВА Світлана
Михайлівна

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент
кафедри психології та педагогіки Харківського
національного університету Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба

ТРЕБІН
Михайло Петрович

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин,
політичних наук і практичної філософії
Харківського національного економічного
університету імені Семена Кузнеця

ЧЕРНИШОВА
Таїсія Олексіївна

кандидат філологічних наук, доцент, доцент
кафедри філософії Харківського
національного університету Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба

ЧУГУЄНКО
Михайло Віталійович

кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри українознавства філософського
факультету Харківського національного
університету ім. В. Н. Каразіна

ШЕВЧУК
Олександр
Володимирович

доктор політичних наук, професор, завідувач
кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського національного
університету імені Петра Могили

ЯНДОЛА
Кристина
Олександрівна

викладач кафедри психології та педагогіки
Харківського національного університету
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

Наукове видання

СВІТОГЛЯДНИЙ СЕНС СУЧАСНОЇ ВІЙНИ: СОЦІОГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ

Монографія

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 09.06.2024. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Друк. цифровий. Умов. вид. арк. 21,37.
Ум. друк. арк. 22,55. Наклад 300 примірників. Зам. № 562.

Видавництво «Факт»

Україна, 61166, м. Харків, вул. Бакуліна, 11, оф. 2-26.

+38(050) 323 22 01, publish_fakt@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3172 від
22.04.2008 р.

Виготовлювач – Видавництво «Константа»,

Харківська область, м. Харків, вул. Космічна, 26

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №376 від
22.01 .2001